

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Atrpatakan

E. Frangean

OL 45778.10

**HARVARD COLLEGE
LIBRARY**

**FROM THE FUND OF
CHARLES MINOT**

CLASS OF 1828

Խմբ

50

Ե. ՖԻԱՆԳԵԱՆ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Էլեկտրոնային «ՀԱՐՈՒՄ» լնկ.

Մաղաթեան փող. № 15.

(115)

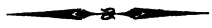
THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

Ն. ՖԻԱՆԳԵԱՆ

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ

(ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
Էլեբաւա. տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ընկ.
Մադաքեան փող. № 15.
(115)

02 10 775.

Minot Fund

Form. 9. 2. 3. 4. 5.

Дозволено цензурою 12-го Іюля. Тифлісь, 1905 г.

imperfect: - 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 84

Digitized by Google

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Այս ժողովածուի մէջ ամփոփւած են միայն մեր այն յօդւածները, որոնց մեծագոյն մասը տպուել են «Մուրն» ամսագրում եւ կրում են աւելի մնայուն բնաւորութիւն, իսկ ընթացիկ հարցեր շօշափող թղթակցութիւնները բաց են թողնւած: Գրքի մէջ կան նաեւ բոլորովին նոր գլուխներ, արտասպումներն էլ լոյս են տեսնում նոր սրբագրութեամբ, արեւի բարեփոխւած եւ ընդարձակւած:

Աւելորդ չեմ համարում ասել, որ ժողովածուն կազմելիս աչքի առաջ եմ ունեցել եւ ուրիշ աղբիւրներ, զանազան պարբերական թերթերում լոյս տեսած մանր-մունր թղթակցութիւններ եւ յօդւածներ, որոնցից վերցրել եմ վիճակագրական տեղեկութիւններ եւ քեր:

Այս աշխատութիւնը ունի անուշտ իր աչքի զարնող պակասութիւնները եւ թերութիւնները, բայց լինելով առաջին փորձ, սիրում եմ հաւատալ, որ ընթերցող հասարակութիւնը մի յայտնի չափով գիջողաբար կը վերաբերի: Սա գուցէ ծառայէ իբր աղբիւր ուրիշներին ապագայում աւելի լաւ մշակւած աշխատութիւններ տալու համար: Յամենայն դէպս մենք համոզւած ենք, որ այս գիրքը ընթերցողին կը տայ ամփոփ գաղափար պարսկահայերի, հայկական այս հասւածի, ինչպէս եւ նրա հարեւան, կողմ-կողմի ապրող բնակչերի, ասորիների եւ թուրքերի մասին:

Ե. ՅՐԱՆԳԵԱՆ

ՄԱՍ I

Հ Ա Յ Ե Ր Ը

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հնուֆն Ատրպատականը Հայաստանի հարաւ-արեւելեան կողմն էր ընկնում և իր մէջ պարունակում էր Հայոց Պարսկահայքը և Փայտակարան նահանգը, նոյնպէս և Վասպուրականի մի մասը: Բուն Ատրպատական նահանգը ընկնում էր Ուրմիոյ լճի արեւելեան կողմից մինչև Գիլանի սահմանները, հիւսիսային կողմից տարածւում էր մինչև Արաքս գետը, իսկ հարաւից մինչև Պարսից Քիւրդստանը: Ատրպատական նահանգը, որովհետև երբեմն հայերի, երբեմն մարաց կողմից նւաճւում էր, կամ կէսը մէկին և կէսը միւսին էր պատկանում, այդ պատճառով կոչւում է Ատրպատական Հայոց և Ատրպատական Մարաց: Ըստ յոյների այս նահանգը կոչւել է Ատրպատական դեռ պարսից Դարեհ VI Թագաւորի ժամանակներից, Ատրպետ նախարարի անունով. սակայն աւելի հաւանական է համարւում, թէ Ատր բառից ստացած լինի անունը, որ պարսկերէն կրակ է նշանակում և սրանից հետևեցնում են, որ կրակապաշտութիւնը նախ այստեղ է սկսւած:

Ատրպատականը, այս ընդարձակ աշխարհը մի ժամանակ, Վաղարշակից սկսած մինչև Արտաւազդ I, ճանաչւում էր հայերի գերիշխանութիւնը, բայց յետոյ անցաւ պարսից ձեռքը: Իսկ այժմ Ատրպատականը կամ Ադերբեջանը համարւում է Պարսկաստանի մի կտորը, բռնում է Պարսկաստանի հիւսիսային մասը և համարւում է ամենալաւ նահանգներից մէկը:

Ատրպատականը բռնում է 104,840 քառակուսի հազարամետր տարածութիւն և ունի մօտաւորապէս 2,000,000 բնակիչ: Ազգաբնակութեան մեծամասնութիւնը ի հարկէ կազմում են թուրքերը, յետոյ քիւրդերը, ասորիները և ապա հայերը: Ամբողջ Ատրպատականում հայերի թիւը հաշւում են մօտաւորապէս 34,000, դրանից ոչ աւելի: Այդ մի ափ հայերը ցրւած են համարեա ամբողջ տարածութեան վրայ: Հայերի մեծագոյն մասը բռնում է գաւառները,—ինչպէս Սալմաստ, Ղարադաղ, Ուրմի, Սուլդուզ, Միանդուար, Խոյ, Մակու, իսկ մի մասն էլ ցրւած են քաղաքներում: Ամենաբազմահայ քաղաքը, ոչ միայն

Ատրպատականում, այլ և ամբողջ Պարսկաստանում, համար-
ւում է Թաւրիզը: Թաւրիզը, որ Ատրպատականի ամենաշահա-
ուաշահ և գլխաւոր քաղաքն է,— ունի մօտաւորապէս 200,000
բնակիչ: Այդ թւի միմիայն 5,000-ը հայեր են, ինքնըստին-
քեան մի աննշան քանակութիւն: Այդ մի բոլոր հայերը, ամ-
բողջ դարեր ապրելով այլազգիների-թուրքերի հետ խառն, ոչ
միայն չեն ձուլուել, այլ նոյնիսկ պահպանել են իրենց ինքնու-
րոյնութիւնը, ազգային առանձնայատկութիւնները և այժմ
կանգնած են վերածնման ճանապարհի վրայ: Թաւրիզի հայերը
ապրում են երկու թաղերում՝ Լիւաւա և Ղալա: Ղալան կամ
Բերդաթաղը աւելի հին է և Լիւաւայի վերաբերմամբ համա-
րում է քաղաք: Ղալայի հայերի մեծագոյն մասը, եթէ չստեմ
բոլորը, կազմում են Ղարաբաղի, Մուշումբարի, Սոյլուրի
և Ալշամուլքի գաղթականութիւնները: Այժմ Ղալայի հայերի
թիւը համարում է մօտաւորապէս 320 տան, իսկ Լիւաւայինը
480, այնպէս որ ամբողջ Թաւրիզում կան 800 տուն հայեր: Լի-
ւաւա թաղը արագ և զգալի կերպով ընդարձակւում է և լցւում
եկտոր հայերով: Այդ երկու հայաբնակ թաղերը իրարից հեռու
են մօտ 1½ վերստով և միջին տարածութիւնը բռնել են
թուրքերը:

Թաւրիզից դէպի հիւսիս, մօտաւորապէս 40 վերստ հեռա-
ւորութեան վրայ գտնւում է Մուշումբար գիւղը: Մուշումբա-
րը գուտ հայաբնակ է և համարւում է շատ հին գիւղ, աւելի
հին, քան Թաւրիզը: Մուշումբարը ունի մօտաւորապէս 140
տուն. այստեղ ընտանիքը, ինչպէս և Թաւրիզում, բազման-
գամ է, այնպէս որ համարձակութեամբ կարելի է 6 անդամ հաշւել,
նոյնիսկ աւելի: Մուշումբարի մօտ կան երկու փոքրիկ գիւ-
ղեր—Ալշամուլք և Սոյլուր: Սրանք մի ժամանակ հայաշատ են
եղել, բայց այժմ բոլորն էլ ցրւել են. Սոյլուրում կան մօտ 5
տուն հայեր, իսկ Ալշամուլքում երկու երեք, գուցէ սրանք էլ
շուտով հեռանան: Թէ վերջին երկու գիւղերը և թէ Մուշում-
բարը ունեն ընդարձակ, մեծ գերեզմանոցներ, որոնք ապացոյց
են նրանց հայաշատութեան անցեալում: Մուշումբարից հայե-
րը գաղթել են ոչ միայն Թաւրիզ, այլ աւելի հեռուն, դէպի
Արդաբիլ:

Արդարիւր Ատրպատականի վաճառաշահ քաղաքներից
մէկն է և ընկնում է Սաւալանի հարաւ-արեւելքում: Արդաբիլը
ունի միայն 30—35 տուն հայեր: Անցեալում Արդաբիլը, ինչ-
պէս Ատրպատականի միւս մասերը, եղել են հայերով լե-
ցուն: Մինչև այժմ էլ կայ Արդաբիլում մի մզկիթ, որի
բակում և առաջը գտնում ենք հայկական գերեզմանաքարեր՝

հայկական մակագրութիւններով: Հայերը չնայած իրենց աննշան քանակութեանը, պահել են իրենց գոյութիւնը և համեմատաբար աւելի բարեկեցիկ վիճակի մէջ են, ազատ հարստահարութիւններից և կեղեքումներից: Հայերի նշանաւոր մասը եկեղեցիներ են, որոնք գաղթել են յիսունական և վաթսունական թւերին թաւրիղից և մասամբ Մուժուժար գիւղից: Ընդհանրապէս հայերը առեւտրականներ են, այս և այն վաճառականական տան ներկայացուցիչներ:

Համեմատաբար աւելի բազմահայ է Մարաղա քաղաքը: Մարաղան գտնուում է Թաւրիղից հարաւ և կազմում Սօուդ-Բուլաղ գաւառի շարունակութիւնը, աւելի հիւսիս, և ունի մօտ 100 տուն հայեր: Անցեալումն այս քաղաքն էլ եղել է բազմահայ, միևնոյն ժամանակ նշանաւոր կենդրոն հայերի, ինչպէս և ասորիների համար: Իսկ այժմեան Մարաղան իսկական թուրքական քաղաք է: Մարաղան սաբզայի, չոր մզբերի արտահանութեան տեսակէտից գրաւում է նշանաւոր տեղ Ատուր-պատականում: Մարաղայի հայերը համեմատաբար աւելի ընկած են պարսկական ազդեցութեան տակ, շատ բան ընդօրինակել և սեփականել, քան միւս մասերը: Այդ կողմից իրաւամբ կազմում է Պարսկական Քիւրդիստանի շարունակութիւնը: Մարաղայի հայն էլ հազնւում է թուրքի նման, ածիւլում թուրքի նման, իր առանձնայատկութիւններով, սովորութիւններով, մանաւանդ խարակտերիստիկով նման է իր դրկից թուրքին: Իսկապէս որ այդ կողմի հայերը զուտ հայկական քիչ բան ունին:

Ասացի որ հայերը ցրւած են, շաղ տւած ամբողջ տարածութեան վրայ: Այդ բեկորներից մէկն էլ ընկած է Արաքսի ափունքներում: Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը, որ իր փառահեղ անցեալի միայն մի խղճուկ մնացորդն է ներկայացնում, ուղղակի ողորում է իր դրութիւնը: Զրկւած է նա իր անցեալ հարստութիւններից, ամայացած է գեղեցիկ շրջակայքը, խլւած կալւածները և թողնւած մի յեղաթիւրւած բեկոր: Բայց նա ասես իր դրութիւնը թեթեւացնելու համար ամուր կպցրել է կրճէին իր մի քանի հարազատներին և չի ուզում հեշտութեամբ զատուել, պոկ գալ: Դա իր՝ վանքի գիւղն է, որը ունի մօտաւորապէս 28—30 տուն հայեր: Ա. Նախավկայի վանքը իր գիւղով Արաքսի ափում, Ս. Թադէի վանքը իր գիւղով սահմանում, կազմում են մի-մի փառահեղ յուշարձան, հայերի անցեալ փառքի մի-մի կոթող:

ՄԱԿՈՒԻ ԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Մակուի խանութիւնը բոնում է Ատրպատականի ամենահիւսիս-արեւմտեան ծայրը. սահմանակից է թէ Ռուսաստանին և թէ Տաճկաստանին: Նոր է Ատրպատականի այդ մասը ստացել Մակու անունը: Դա մասամբ Վասպուրականի Արտազ գաւառին է համապատասխանում: Այդ գաւառը շատ անցեալում կոչւել է զանազան անուններով, ինչպէս Արտազական գաւառ, Արտազակէ, Արտաւազդ, նաև Շաւարշան, իսկ Արտազ անունը ստացել է այն ժամանակ, երբ Արտաշէս II-ի հրամանով Սմբատ Բագրատունին բնակեցրեց այս գաւառը Ալանաց երկրից բերած գերիներին և նրանց անունով էլ կոչւեց Արտազ, որովհետև նրանց որտեղից բերւեցին Արտազ էր կոչւում:

Արտազը նշանաւոր և յայտնի է իւր նւիրական վայրերով, օրինակ Թադէոս Առաքեալի վանքը, Վարդանանց պատերազմի վայրը-Աւարայրի դաշտը և Տգմուտ գետը: Եւ այս բոլորը այժմ կան Մակու գաւառում. ահա դրանից հաստատապէս կարող ենք եզրակացնել, որ այժմեան Մակուի խանութիւնը Վասպուրականի հին Արտազ գաւառն է, եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ մասով: Իսկ Մակու անունը նոր է ստացել այդ գաւառը: Պարսիկները, ինչպէս և թուրքերը, այս գաւառը կոչում են Սիւան-ֆուհ, որ պարսկերէն նշանակում է երկու սարերի մէջ: Եւ իսկապէս, Մակուի խանութեան քաղաքը-Մակուն ընկնում է երկու ժայռերի մէջ, իսկ այդ քաղաքի անունով էլ կոչւել է ամբողջ գաւառը: Շատ հաւանական է որ Միան-քուն բառը փոքր ինչ փոփոխութեան է ենթարկւել և այժմ դարձել «Մակու». տարբերութիւնը այս երկու բառերի մէջ շատ մեծ չէ, և դիւրին հնչելու համար կարող էր «Միւն-ֆուհ» հեշտութեամբ դառնալ «Մակու»: Յամենայն դէպս այս պարզ է, որ այդ գաւառը «Մակու» անունը ստացել է վերջնականապէս Պարսից գերիշխանութեան տակ ընկնելուց յետոյ. հնումն այդ անւանը ոչ մի տեղ չենք պատահում և չըկայ յիշատակած:

Մակուռի դիրքը լեռնային է և քարոտ: Ամբողջ երկիրը ներկայացնում է բարձրաբերձ լեռների և խոր-խոր ձորերի մի ամբողջ ցանց. և այդ ձորերի միջով քչքչալեն, ահագին աղմուկով հոսում են զանազան ուղղութիւններով լեռնային գետակներ և փոքրիկ վտակներ: Ահա այդ անմատչելի լեռների և ժայռերի շնորհիւ է, որ Մակուռն անառիկ լինելով, վայելում է յայտնի չափով անկախութիւն և շատ քիչ չափով կախումն ունի պարսից կառավարութիւնից. իսկ անցեալում Մակուռն բոլորովին անկախ երկիր—խանութիւն էր. այժմ էլ նա վայելում է կիսանկախ դրութիւն: Ասենք, որ այդ կախած է տիրող խաների բնաւորութիւնից. օրինակ, այժմեան խանի հօր կառավարութեան միջոցին, Մակուռն աւելի անկախ էր, քան հիմա է: Բայց մենակ Մակուռն չէ Պարսկաստանում, որ որոշ չափով անկախ է. կան և ուրիշ վայրեր ու ժողովրդներ, որոնք սահմանափակ անկախութիւն են վայելում: Յիշենք, օրինակի համար, պարսից Քիւրդստանը ընդհանրապէս, Թագավար Էւ Մարգավար գաւառակները մասնաւորապէս: Դրանց շարքին կարելի է թելել և Նահ-սեվաններին, որոնք հռչակած են իրենց քաջութիւնով և բռնում են Արդաւիլ քաղաքի շրջակայքը: Հէնց անցեալ 1901 թ. օգոստոսի 13-ին սրանց և տէրութեան զօրքի մէջ կատարեալ ճակատամարտ է տեղի ունենում և Շահ-սէվանների զիսաւոր խաները ու բէգերը ստիպւած անձնատուր են լինում: Պարագլուխները 9 հոգի էին, որոնց շղթայում և բերում են Թաւրիզ: Դրանցից մէկին—Խոսրովա խանին զիսատեց թագաժառանգը Արդաբիլի բերդում:

Պարսից կառավարութիւնը ձգտում է Մակուռն էլ միանգամայն ենթարկել իւր ազդեցութեանը, ինչպէս Ատրպատականի շատ գաւառներն են: Այդ ձգտումը աւելի յեկատելի է այս մի երկու տարում, իսկ առաջ բոլորովին մոռացութեան էր տրւած:

Վայրենի և կուսական Մակուռի երկիրը,—վայրենի թէ իւր բնութիւնով և թէ բնկախներով,—թէ և ամբողջ դարերի կեանք ունի այս երկիրը, բայց ոչ մի փոփոխութիւն, առաջադիմութեան ոչ մի հետք. էլի նոյն յարաբերութիւնները, նոյն կեանքն է, ինչ դարեր առաջ: Երկիրը դեռ կոյս է, բոլորովին կոյս. քաղաքակրթութեան անողոք ճառագայթները դեռ չեն յանդգնել պատռելու այս երկրի կուրծքը: Այդ դանգւածը, Մակուռի խանութիւնը, ծանր օրօրում է թանձր, մթութեան չափ թանձր, խաւարի անսահման ծալքերի մէջ: Եւ տէրութեան անհոգութեան շնորհիւ, Ատրպատականի այս ընդարձակ կոտորը թողնւած է ճակատագրին և բախտի խաղին, ոչ մի փորձ

երկրի բարեկաւութեան, ժողովրդի կեանքի և գոյքի ապահովութեան վերաբերմամբ:

Մակուի խանութիւնը միանգամայն կտրւած և անջատւած է արտաքին աշխարհից. նա բոլորովին զրկւած է քաղաքակրթութեան շնորհած բարիքներից, և չը գիտեն մակուցիները թէ ինչ է կատարոււմ իրենց երկրից դուրս: Մակու գաւառը, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականը, չունի ոչ մի կանոնաւոր ճանապարհ. խճուղիների մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Ճանապարհները ձգւում են ձորերի միջով, նեղ, վտանգաւոր, ահ ու զարգանդով լի: Իւրաքանչիւր ճանապարհորդ պէտք է, նոյն իսկ անհրաժեշտ է, զինւած լինի. ամեն ընդէ կարող է վտանգ պատահել, յանկարծ աւազակներ կարող են առաջդ գուրս գալ:

Ամբողջ Մակուի խանութիւնը միանգամայն զուրկ է նաև հաղորդակցութեան ուրիշ անհրաժեշտ միջոցներից, ինչպէս են հեռագիր, փոստ և այլն: Ատրպատականի միւս մասերը գոնէ քաղաքակրթութեան այդ բարիքը վայելում են, թէև խղճուկ չափով, բայց այդքանից էլ զուրկ է Մակուն: Պաշտօնական մարդիկ ստանցին սուրհանդակներ են պահում, որոնք կատարում են և՛ փոստի և՛ հեռագրի դերը: Ասինք Մակու գաւառում, չհաշւած պաշտօնեաները, բացառութիւն պէտք է համարել այն անձնաւորութիւններին, որոնք պահանջ են զգում հեռագրի և փոստի, իսկ մնացած մեծագոյն մասը, որը կազմում է ամբոխ—մասսան, ոչ մի առանձին բարդ պահանջ չունի, և չի էլ կարող ունենալ պարզացման այդ աստիճանի վրայ կանգնած ժողովուրդը: Ամբողջ օրը կողոպտել և ուտել, ահա նրա պահանջը, և սրանից այն կողմը չէ անցնում:

Ահա որ աստիճան անջատւած և առանձնացած է այս երկիրը, ընկած մի հեռու անկիւն, ապրում է ինքն իրենով, ոչ մի առնչութիւն չունենալով արտաքին աշխարհի հետ: Անհրաժեշտ է յիշատակել միևնոյն ժամանակ և այն հանգամանքը, որ Մակուի խաներն էլ իրենց կողմից ձգտում են երկիրը անջատւած պահել. նրանք էլ չեն ախորժում երբ իրենց երկրի մասին գրւում, կամ երբ եւրոպացիները գալիս են ուսումնասիրելու, հետազօտելու նպատակով: Նրանք միշտ էլ տրամադիր են ենթադրելու, որ զրանք յետին և գաղտնի մտքերով են մտել իրենց երկիրը, և ո՞վ գիտէ, մի օր էլ յանկարծ իրենց գեղեցիկ երկիրը կըտեսնեն ձեռքից գնացած: Այս հանգամանքը, ի հարկէ, որոշ չափով դեր է խաղում քաղաքակրթութեան յետ մղելու գործի մէջ:

Եւ այդ կտրւած և մոռացւած անկիւնը ունի 3000-ից ա-

ւելի գիւղեր, որոնք պատկանում են տեղական խաներին: Այդ գիւղերից իւրաքանչիւրը թաւած մի լեռան կրծքին կամ մի խոր ձորի մէջ տարածւած՝ ունի իր բնական ամրութիւնը և կարող է երկար ժամանակ ապահով պաշտպանւել վտանգի դէպքում: Մի երկիր է Մակուն, ուր չկայ ընդհանուրի ապահովութիւն, և ապրում է նա, ով ուժեղ է: Տէրութիւնը չի տալիս ապահովութեան միջոցներ, դրա համար էլ ժողովուրդն է միջոցներ ստեղծում: Իւրաքանչիւր մակուցի գիտէ, — տարիների փորձն է նրան այդ եզրակացութեան հասցրել, — որ մէկին, թէկուզ օրը ցերեկով, սպանեցիր, կերթայ ու կերթայ: Այդ գիտեն բոլորը և աշխատում են գոյութեան կուռում յաղթող հանդիսանալ, գլուխ պահել այդ կուռում: Ամեն մի ճամբորդ, լինի նա իշապան, ուղտապան և այլն, գլխւած է և պատրաստ Գիւղերում նոյնիսկ բնակիչները փամփուշտները մէջքներին, ատրճանակ և դաշոյն կախած, ման են գալիս: Կեանքն է այդպէս ստիպում. ուրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև ամեն մի բոպէ վտանգ է սպասւում:

Այդ գիւղերից ամեն մէկը իր խանը ունի, իր ազան ունի. իսկ այդ բոլոր գիւղերը, ամբողջ գաւառը կառավարում է մի խան, որին ենթարկւում են միւս բոլոր խաները և աղաները: Մակուի ընդհանուր դատաւորին-խանին տեղացի ժողովուրդը Սարդար կամ Իքբալ Իւլ Սալթանէ անունն է տալիս: Մակուի արդի դատաւորը Թէմուր խանի որդի Մուրթվայ զուլի խանն է, որը նստում է համանուն Մակու քաղաքում: Սա համարւում է Մակուի խանութեան կենդրոնական և զխաւոր քաղաքը կամ, այսպէս ասած, մայրաքաղաքը:

Մակու քաղաքը զետեղւած է մի նեղ, խոր և անդրնդանման ձորի մէջ, որի երկու կողմը հսկայական ժայռեր են բարձրանում և կամարի նման կռանում դէպի իրար, ասես, ուզում են միանալ: Հէնց այդ է պատճառը, որ ձմեռը այնտեղ արևը շատ քիչ է իւր երեսը ցոյց տալիս: Այդ ձորի միջով հոսում է ահագին աղմուկով Մակուի գետը, որի յատակը ամբողջապէս ժայռեր են, և այդ գետը դարերի ընթացքում հոսելով, կտրել, ձեղքել է ժայռերը, կազմել է մի նեղ ու խոր վիհ, որի միջով ջուրը գալարումներով, չար օձի նման վշշալով, սողում է դէպի արևելք և թափւում Արաքս, երբեմն-երբեմն անյայտանալով բոլորովին գետնի տակ՝ կազմում է բնական կամուրջ:

Մակուն փոքր քաղաք է, ունի մօտ 800 տուն: Ասացի, որ քաղաքը ձորի մէջ է, և մի սև ժայռ կամարի նման կախւել է քաղաքի վրայ. և այդ կամարի տակ, բնակարանների վերև, պոկւել և ընկել են ժայռի կտորներ, որոնք, կարծես,

ամեն՝ վայրկեան սպառնում են գլորել վար և աւերել պատահած ամեն ինչ: Իսկապէս բաւական է մի թեթև երկրաշարժ, որ Մակու քաղաքը, եթէ ոչ բոլորովին ոչնչանայ, գոնէ անպին ֆլաւաներ կրի: Այդ ժայռէ կամարը շատ դիւրութեամբ կարող է պոկել, իսկ միւս քարերը՝ միշտ էլ սպասելի է, որ կարող են գլորել ցած և մեծ աղէտների ու աւերումների պատճառ գառնալ: և ինչպէս պատմում են, նման դէպքեր Լղել են ու շատ զոհեր տարիլ: Հին ժամանակ մի արհեստական ճախարակ է եղել, որով քաղաքացիները բարձրանում էին կամարի վրայ, բայց այժմ ճախարակի պարանը կտրւած է և զրկւած են հնարաւորութիւնից:

Ահա այդ քաղաքում է նստում Մակուի Սարդարը. իսկ Մակու քաղաքից քիչ հեռու տարածւում է մի մեծ լեռնաշղթայ, որի գագաթին գտնւում է Մակուի պետի ամառանոցը—կարա-խաչը՝ սեւ խաչ:

Մակուի այժմեան դատաւորը, Մուրթզա-ղուլի-խանը թէև մի քանի անգամ եղել է Եւրոպա, այցելել է Գերմանիա, Ֆրանսիա, Աւստրիա, տեսել է Եւրոպայի կեանքը, և քաղաքակրթութեան հրաշալիքները, թէև կինը աւարտել է Երևանի օրիորդաց պրօգիմնագիւմն, բայց ոչ մի ձգտում չէ նկատւում բարեխաւելու երկրի ներկայ դրութիւնը. նոյնիսկ չեն ձգտում փոփոխութիւն մտցնել իրենց մասնաւոր կեանքի մէջ: Նրանք դարձեալ նոյն թուրքերն են, ինչ տարիներ առաջ իրենց հայրերն էին և ոչնչով չեն տարբերւում շրջապատող ժողովուրդներից:

Ներկայ Սարդարը Պարսկաստանում համարւում է հարուստներից մէկը, իսկ Ատրպատականում գրեթէ ամենահարուստը: Սարդարը ունի 150 սեփական գիւղեր, ամբողջ Մակուի քրդերը պատկանում են սրան. Մակուի դատաւորն է, ունի անագին եկամուտ, իսկ իր դիրքի և կարողութեան համեմատ շատ աննշան ծախս: Ահա այս հանգամանքը—հարստութիւնը—շատ մեծ դեր է խաղացել Մուրթզա-ղուլի խանի դատաւոր լինելու խնդրում, թէ չէ այնքան քաջ, պատերազմիկ և նւաճող բնաւորութիւն չունի: Հէնց այս է շատ մասով պատճառը, որ այժմ կան Մակուի մէջ սրանից անկախ խաներ: Միայն ներկայ դատաւորի հօր, Թէյմուր խանի օրով և նրա ճնշումով էր, որ բոլոր խաները և աղաները խիստ հնազանդւում էին նրան:

Բայց Թէյմուր խանի մեռնելուց յետոյ այնտեղ շատ բան

փոխեց *)). այլ ևս այնտեղ կամքի ոյժը գործ չէ տեսնում, այլ միայն թուժաններն են, որ մէկը միւսին գերազանցում են: Դրանց մէջ այժմեան դատաւոր Մուրզթզա-ղուլի խանը իր մեծ հարստութեամբ գերազանցում է բոլորին, ստանում է Մակուի դատաւորութիւնը և դառնում իր հօր ժառանգորդ: Բայց սա չէ ունենում հօր դիրքը, նրա ղեկավարող ձեռքը, ընկճող բնաւորութիւնը. և Մուրթզա-ղուլի խանին չէ աջող-ւում վերջ դնել առաջացած մի շարք երկպառակութիւններին և խտրող վիճակի մէջ պահել ազգաբնակչութիւնը: Շարունակ խռովութիւններ, շարունակ յուզումն. չը կայ այնտեղ հանգըս-տութիւն և ապահովութիւն, միշտ յաղթողը թալանողն է:

Մակուի բնակիչները մեծ մասով թուրքեր են, բայց ոչ պարսիկներ, այլ թաթարներ, ինչպէս ամբողջ Ատրպատակա-նում: Մակու գաւառում կան նաև քրդական ցեղեր և փոքր մասով հայեր: Այս թուրքերի մի մասը վերաբերում է Ալի Ալ-լահի աղանդին, այսինքն Ալին իբրև Աստած ընդունող. տեղացիները սրանց ասում են Կարակոյունցիք—սեւ ոչխարներ:

Այժմ խօսենք այդ ժողովուրդներից ամեն մէկի մասին մանրամասն և առանձին-առանձին:

II.

Առաջինք, որ Մակուի ազգաբնակչութեան մէջ բազմամար-դութեան կողմից առաջին տեղն են բռնում թուրքերը, որոնք կառավարւում են տեղական խաների ձեռքով, իսկ ընդհանուր պետը, ի հարկէ, Սարգարն է: Թուրքերը մեծ մասով բռնում են Մակուի դաշտային և ցած տեղերը, իսկ քիչ մասը լեռնա-յին բարձրութիւնները: Խեղճ ժողովուրդը հանգիստ ու զաղար չունի, նա միշտ էլ պատերազմական վիճակի մէջ է: Այդ էլ, իհարկէ, շնորհիւ իրենց կառավարող խան-աղաների. տարի չի լինում, որ խաները մէկ մէկի դէմ չը կուեն, եղբայրը հօր, հայրը եղբոր դէմ: Շատ անգամ կուում են շատ չնչին խնդրի համար. և այս յուսահատական դրութիւնը տևում է երբեմն շաբաթներ, ամիսներ. ամեն մի բռնու-սպանւում է սաստիկ բռնկումն և միևնոյն ժամանակ աշխատում են անընդհատ հե-

*) Շատ անգամ, ինչպէս պատմում են, Թէյմուր խանը ծեծելով և հայհոյելով ճանապարհ էր դնում թագաժառանգի կողմից ուղարկւած մարդ-կանց. նրա ժամանակ երկիրը շատ էր անկախ:

ռագիրներ տեղալ խոյ և Թաւրիզ, իւրաքանչիւրը իրեն արդարացնելու համար, կամ խմբերով դիմում են Մակու քաղաքը՝ Սարդարի մօտ: Իւրաքանչիւր խան իրեն յաս ուկ սուրհանդակներով—երբեմն էլ սարքազներով շրջապատած—տեղեկագիրներ է հասցնում խոյ: Պատահում են շատ անգամ երկու կողմի սուրհանդակների մէջ ընդհարումներ. իւրաքանչիւրը դրանցից աշխատում է մէկը միւսի դէմ եղած մեղադրանքը շուտ հասցնել. ի հարկէ այսպիսի դէպքում խորամանկը և փողատէրը աւելի է գործ տեսնում: Այսպիսի կռիւների, երկպառակութիւնների դէպքում, տուժում է խեղճ ռայեա ժողովուրդը, որովհետեւ այդ սպասողական վիճակի միջոցին աշխատում են խաները միմեանց ֆնասել, թալան են բերում, աւերում ցանքսերը. կողոպտում և չարչարում են, բանտարկում և սոսկալի պատիժներ տալիս. իսկ այս բոլորին վերջ է տրւում միայն այն ժամանակ, երբ գալիս է կառավարութեան մամուրը—պաշտօնեան և վերջ դնում առաջացած վէճերին ու երկու կողմից էլ տուգանք առնելով՝ վերադառնում իր տեղը:

Այսպէս է այս երկրում. մի փոքր վէճի համար զէնքի են դիմում, կռիւ սկսում, ժողովրդին իրար դէմ ոտի հանում: Հէնց մի երկու տարի առաջ, Սարդարի բացակայութեան միջոցին ¹⁾, սրա քրոջ որդի Իբրազուլլահ խանի ու Մահմադ փաշայի նոքարների (ծառանների) մէջ մի շատ չնչին և հասարակ կռիւ է պատահում, և այդ առթիւ զէնքի կանչում են իրենց ամբողջ սալբազներին, ռայեա ժողովրդին. երկու կողմից դիրք են բռնում և փակում ճանապարհը, կտրում երթևեկութիւնը:

Այսպիսի դէպքերում, ինչպէս վերև ասացի, ամենից շատ տուժում է ժողովուրդը. թէև խաներն էլ տալիս են տուգանք, այն էլ մեծ գումարներ, բայց այդ էլ յետոյ ռայեաթի ջանից են հանում, նրա արիւնը ծծում, կաշին քերթում, թալան-թրաշի դիմում:

Մակում թալանի և կողոպուտի միջոցները շատ են. այդ բանը կախում ունի խաների կամքից, ամբողջ օրերով պարապ են մնում և մտածում են զինւելու, փողի ու թալանի մասին. երկու ժողովուրդների տաքաձայնութիւններից օգտւում են խաները, ռայաթների մէկ կամ միւս կողմը թալանում են ի պատիժ նրանց:

Իւրաքանչիւր խան բռնի կերպով իր ռայեա ժողովրդին հրացան է առնել տալիս. ամեն մի տուն մի զինւոր տալու

¹⁾ Խանը (դատաւորը) զնացել էր արտասահման հիւանդութեան պատճառով:

պարտական է. ձի, հրացան ու իրան պիտոյքները ինքը զին-
ւորը իր ծախսով է առնում և խանը ոչ մի կերպ չէ մասնակե-
ցում նրան. միայն կուլի ժամանակ, այն էլ շատ հազազիւտ
գէպքերում, խանը մասնաւոր ուտեստ է բաժանում և ձիերին
դարձի, պաշար մատակարարում, երբեմն էլ, զէնք չեղած գէպ-
քում, բաժանում, տալիս զինուորներին իր զէնքերից:

Ժողովուրդը ամեն կերպ և ամեն դէպքում կեղեքում,
հարստահարում է խաների ձեռքից: Պաները վարում են ժո-
ղովրդի հետ, ինչպէս ճորտերի. անում են այն, ինչ, որ կամե-
նում են, ինչ իրենց քմահաճոյքն է թելադրում. ծեծում, թա-
լանում, պատիժների ենթարկում, շատ անգամ դէն շարտում,
գիւղից դուրս վռնդում: Ժողովուրդը չունի ոչինչ սեփական.
Նա հողագործ է. բոլոր հողերը և գիւղերը պատկանում են
խաներին և աղաներին: Գիւղացին աշխատում, վարում, ցա-
նում, բերք է ստանում և մեծագոյն մասը գնում է գիւղատէր
խանի ամբարը: Մի խօսքով գիւղացին խանի ստրուկն է, նրա
կեանքը խանի ձեռքումն է, կարող է ամեն խաղ խաղալ նրա
հետ: Իսկ եթէ մի փոքր գիւղացին վերաւորէ, կամ ընդդիմա-
նայ իր աղային, էլ ամեն ինչ վերջացաւ: Անմիջապէս հրա-
ման է արձակում և թալանում են տուն-տեղ, գրաւում նրա
ունեցած-չունեցածը, ու հազար օյիններ գլխին բերելուց յե-
տոյ, տուն տեղից դուրս հանում: Այսպէս ուրեմն, ռայեան
պարտաւոր է հնազանդել և կատարել գիւղատիրոջ ամեն մի
հրամանը. նա պարտաւոր է գործի, աշխատանքի ժամանակ
թողնել իր լուծը դաշտում, հրացանը վեր առնել և գնալ խա-
նին ծառայելու. էլ Աստուծ է իմանում թէ երբ է ազատւելու,
ցանքն ու վարն էլ չեն փչանայ արդեօք մինչև ազատւելը:

Այսպէս է խեղճ ռայեա աղգարնակութեան վիճակը,—
միանգամայն մատնւած թշուառութեան ճիրաններին և տնտե-
սապէս օրէցօր քայքայւում, վատթարանում:

Ամբողջ Մակուի խանութեան մէջ, նոյնպէս և Պարսկաս-
տանում, աշխատողը մէկ է, տասից աւելին ուտող: Պաները
և նրանց հետևորդները բոլորն էլ ուտողներ են, ձրիակերներ.
դեռ չենք ասում սէյիդները, որոնք ահագին լէգէճիներ են
կազմում Պարսկաստանում և ապրում են բացառապէս ժողո-
վրդի աշխատանքով. այդ արտօնութիւնը Ալլահից է շնորհւած
նրանց: Հիրիք չէ, որ գիւղատէր խան-աղաները իրենց կար-
գին կողոպտում, թալանում են, մի կողմից էլ պատսպարան
ին տալիս իրենց մօտ աւազակ փախստականներին և դրանք
մեծ համարում ունեն խաների մօտ: Ամեն մի խան իր զաչա-
ղին պահում, պաշտպանում է, որովհետև դրա միջոցով կարող

է այս և այն խանի սահմանի վրայ յարձակել, աւերել և թալանել: Այդ փախստականների միակ զբաղմունքը գողութիւնն է և աւարելը. դրանց հետ միանալով և տեղացիներ, ասպատակում են Ատրպատականը, Երևանեան նահանգի և Քիւրդոտանի մի քանի գաւառները: Սրանք յարձակւում են կարաւանների վրայ, կարում ճանապարհորդների առաջը, թալանում, կողոպտում են, մտնում են գիւղերը, նոյնիսկ քաղաքները և գողութիւններ անում: Շատ անգամ այդ բոլորը կատարւում են օրը ցերեկով, բայց մի է դրանց դէմ առնողը: Գիւղատէրը,—նա էլ խառն և միացած է գողերի հետ: Ընդհանուր դատաւորը,—նա էլ այնքան ոյժ չունի, անկարող է: Կառավարութիւնը,—ոչ մի փորձ չի եղել և միանգամայն կառավարութեան կողմից անուշադրութեան է մատնւած, չեմ կարծում կարողանայ էլ:

Այսպէս է ընդարձակ Մակուն: Օր չէ անցնում, որ գողութիւն չլինի Մակունի շրջանում. կարելի է ասել, որ ոչ մի տեղ Ատրպատականում չկան այնքան գողեր, որքան Մակուն: Անխտիր կողոպտւում են այնտեղ ամենքը, երբ չեն ունենում որևէ խոնից թուղթ, կնիք, կամ գինւոր և այլն.

Բացի տեղական այդ աւազակներից և կեղեքիչներից, պակաս չէ նաև Տաճկաստանից եկող քրդական աւերը, որոնք Թահար խանի սպանելուց յետոյ գալիս են յաճախ, համարձակ և մեծ խմբերով: Մի հանգամանք էլ կայ, որ որոշ չափով նպաստում է կողոպուտների լայն չափերով տարածւելուն, այդ այն է, որ իւրաքանչիւր խան ունենալով իւր սահմանը, իրեն պատասխանատու չէ համարում իր սահմանից դուրս կատարւած այս կամ այն դէպքին. իսկ պարսից կառավարութիւնն էլ շատ բան քննել չի ուզում. ուստի որի սահմանում պատահել է կողոպուտը—ֆլասը, այնտեղի խանին է յանցաւոր գտնում և պահանջում է տուգանքը—ջառման: Ահա այս հանգամանքից և կարգադրութիւնից օգտւելով խան-աղաները, աշխատում են ֆլասել միմեանց,—ուղարկւում են իրենց մարդկանց կամ մի խումբ գողերի, ուրիշ խաների գիւղերը թալանի նպատակով և միւս կողմից էլ շտապում են յայտնել տէրութեան, որ այսինչ գիւղում կամ ձորում մարդիկ թալանւեցին և այլն:

Գողութիւն և թալան,—ահա այդ խան-աղաների օրւայ պարապմունքը, ահա նրանց մտածելու առարկաները. և նրանց դիւանում (դատարան) միշտ էլ գանգատը թալան-թրաշի, գողութեան է վերաբերում, մէկը ասում է իմ էջը խլեց, միւսը՝ ոչխարը, երրորդը՝ հրացանս առան, բեռս առին

այս ինչ գիւղացու պարտքի տեղ, ցանքս աւերեցին ե այլն, և այլն:

Եւ Մակուի գրեթէ բոլոր խաները կովկասեան դաւաճաններից եկող գաղթականներ են, որոնք գաղթել են այստեղ ոռոգաւարական պատերազմի ժամանակ: Այս խաների մօտիկ ազգականները դեռ այժմ էլ ապրում են Ալէքսանդրօպօլի շրջաններում, Երևանում և Հին-Նախիջևանում:

Երկրի վերաբերեալ գործերը, ի հարկէ, այդ խան-աղա գիւղատէրերն են կարգադրում, տնօրինում, սրանք են յանցաւորին դատում, պատժում: Յանցաւորին շղթայում, ծեծում են կամ գցում մի քանի արշին գետնափոր հորի մէջ: Օրինակ, Մակուի ներկայ դատաւորը ամենամեծ յանցագործին գցում է յայտնի քարաժայռի գլխի որոշեալ տեղից, որի բարձրութիւնը յատակից հաշւում են հարիւր սաժէն: Յանցաւորին հանում են ժայռի գագաթին, ձեռները և ոտները կապում և գլորում են ցած, նա ընկնում է քարերի վրայ և կտոր-կտոր լինում: Իսկ գետնափորի մէջ յանցաւորը մնում է երկար ժամանակ, շարունակ շղթան վզին, տանջւում է խոնաւութեան և ապականութեան մէջ, մինչև որ խանը կը բարեհաճի ազատման հրաման արձակել: Այդ գետնափորի խորութիւնը լինում է մինչև 25 արշին, հացը գցում են ներքև փոսի քարակապ շինւած բերնից: Ինչպէս հացը, նոյնպէս և յանցաւորին շատ անգամ գցում են փոսը առանց կախելու կամ իջեցնելու: Դեռ այդքան տանջանքը բաւական չէ, օրը մի անգամ էլ հանում են դուրս, ծեծում և էլի շղթայակապ գցում են փոսը, շատ անգամ էլ պատահել է, որ ծեծելով մեռցրել են:

Բացի այդ պատիժներից, որոնք համարւում են ամենածանրերը, կան և ուրիշները, ինչպէս քիթ և ալանջ կտրել, մի քանի յանցաւորներ շղթայած միասին: Չմոռանանք ասել, որ բոլոր խաները չունեն. յանցաւորների համար վերև յիշւած գետնափոր փոսեր. ուրիշները գցում են ախոռներում կամ ներքնայարկներում: Մակում չկան բանտեր և բանտային առանձին վարչութիւն. իւրաքանչիւր խան իրեն յատուկ պատիժը ունի և այն է դորժադրում:

Եթէ վերև առաջ բերւած կեղերութիւնը խաների և ուրիշ աւազակների կողմից չլինէին, ժողովուրդը վարէր հանգիստ և խաղաղ կեանք, սրանք կապրէին գոհ, և ժողովրդի տնտեսական վիճակը այդքան խաղաղաւար չէր լինի: Պէտք է ասել, որ Մակուի բնակիչները շատ են տարբերւում Պարսկաստանի միւս մասերի բնակիչներից թէ իրենց բնաւորութիւնով և թէ պաշտպանութեամբ: Մակուի ազգաբնակչութիւնը նահապետական ժո-

դովուրդ է. պարապում են գլխաւորապէս խաշնարածութեամբ և երկրագործութեամբ. վաճառականութիւնը և արհեստները զարգացած չեն, դեռ միանգամայն նահապետական վիճակի մէջ են, և եղածն էլ գտնուում է մի բուռն հայերի ձեռքին:

Մակուի թուրք ազգաբնակչութիւնը իսկական բնութեան զաւակ է և ոչնչով չէ տարբերուում քիւրդերից, թուրքն էլ նոյնքան քաջ և զէնք սիրող է, որքան քիւրդը: Թուրքերը ապրում են բնութեան ծոցում և միանգամայն կտրւած են քաղաքակիրթ երկրներից: Դպրոց և ուրիշ հասարակական հիմնարկութիւններ գոյութիւն չունեն Մակուի խանութեան մէջ, էլի Ատրպատականի միւս մասերում մաղրասաններ կան, ուր մօլլաները գրել կարդալ են սովորեցնում: Մակում այդ էլ չկայ իսկ հասարակական կեանք, պարզ է, չի կարող լինել:

Մակուի ազգաբնակչութիւնը զերծ և անարատ է մնացել մի երկու մոլութիւններից և ախտերից: Պարսկաստանի միւս մասերում շատ մեծ չափերով տարածւած է օպիումի (թրիաք) և ոգելից խմիչքների գործածութիւնը, մանաւանդ առաջինը, որից գործ են ածում նոյն իսկ մուրացիկ կանայք: Թաւրիզում դուք շատ կըտեսնէք դեղնած դէմքեր, որոնք օպիումի հետեանք են, այն ինչ Մակուի ժողովուրդը դրա հակապատկերն է ներկայացնում. նա մնացել է թարմ և վայրենի:

Ահա Մակուի թուրք ազգաբնակչութիւնը, նրա վիճակը և նրան կառավարող խան-սղաները: Ազգաբնակչութեան մի սոււար մասն էլ կազմում են քրդերը: Մենք այստեղ աւելորդ ենք համարում երկար խօսել քրդերի մասին, քանի որ առանձին յօդածում մանրամասն կանդ ենք առել: Միայն այս կասենք, որ Մակուի քրդերը բաժանուում են մի քանի գլխաւոր աշիրէթների (ցեղերի), որոնց գլխաւորներն են՝ Զիւլայցիք, Մլանցիք, Բոուկցիք, Հայդարանցիք, Մօսկցիք և այլն և այլն:

Մակուի քրդերի մեծ մասը պատկանում է Մուրթագ դուլի խանին, երկրի դատաւորին, իսկ մնացած փոքր մասը՝ Մուստաֆա-բէյին, Կարինի դատաւորին: Մակուի քրդերն էլ խաշնարածներ են, որը քրդի միակ և սովորական պարապմունքն է:

Քրդերը բռնում են Մակուի ամենալաւ արօտատեղիները և դրանց համար վճարում են խանին շատ չնչին տուրք, բայց պարտաւոր են վտանգի ժամանակ օգնել նրան. իսկ դրա փոխարէն մեծ ֆնսաններ են հաւցնում թուրք ազգաբնակչութեան վերջիններս, չընայելով իրենց աւաղակաբարոյ բնաւորութեանը, չեն կարողանում քիւրդերի հետ զուլխ հանել, մրցել նրանց հետ:

Քիւրդերը եայլաղ (ամարանոց) բարձրանալիս, (լեռնա-
յին բարձրութիւններն են կազմում նրանց ամարանոցները) կամ
այնտեղից ցած իջնելիս, որ գիւղի մօտով անցնեն՝ անպատ-
ճառ մի զգալի ֆնաս կը տան: Շատ անգամ գիւղի անասուննե-
քից խառնում են իրենց նախիրներին և սիւրուններին ու քշում
տանում, կամ քիւրդերը իրենց նախիրները լցնում են
թուրքերի արտերը, ոտի տակ տալիս, տրորում, ոչնչացնում,
իսկ գիւղացին հնարաւորութիւն չունի պաշտպանւելու, իր
ֆնասը պահանջելու: Մակուի կառավարութիւնն էլ չը կարո-
ղանալով զսպել քիւրդերին և վերջ դնել նրանց սխրագործու-
թիւններին, միայն գարնան և աշնան սկզբներին հրաման է
արձակում և յայտնում, որ այս ինչ ամսին քրդերը պիտի
բարձրանան սարերը կամ ցած գան, թող իւրաքանչիւր գիւղ
միջոցներ ձեռք առնի ինքնապաշտպանութեան համար:

Այս է կառավարութեան միջոցը, ուրիշ հար չգիտէ նա:

III.

Այս երկրում, ինչպէս տեսանք յօդւածի առաջին գլխում,
դեռ դարեր առաջ տիրում էին հայերը. նշանաւոր և յայտնի
էր իր հազարաւոր, այս և այն կողմ փռւած յիշատակնե-
րով, հռչակաւոր վանքերով և սուրբ վայրերով, օրինակ
ս. Թադէի վանքը, Աւարայրի դաշտը, Ստեփաննոս Նա-
խավկայի վանքը և այլն: Բայց այժմ չկան այդ բոլորը,
նրանք աւերւել են. այժմ մնացել են միայն դրանց բեկորնե-
րը: Այնտեղ հղել է և իշխել է Հայոց իշխան, եղել են բազ-
մաթիւ հայեր. և այսօր Մակուի բոլոր գիւղերում կան և նըշ-
մարւում են հայերի կենդանի նմուշներ — եկեղեցիներ, գերեզ-
մանատներ, պատմական քաղաքի, գիւղերի աւերակներ, մնում
են դեռ բերդերի, շինութիւնների հետքերը, առանց կորսւելու,
իսկ Արտազ-Շաւարշանը աւերակների մի զանձարան է ներ-
կայացնում:

Դեռ XIX դարի սկզբներումն էլ Մակում տիրող տարրը
կազմում էին հայերը. դրանք զաղթել, հեռացել են իրենց ծնն-
դավայրից գլխաւորապէս պարսկահայոց ամհնամեծ գաղթա-
կանութեան միջոցին, այսինքն 1827—1828 թւականներին,
ոռւս-պարսկական պատերազմի ժամանակ:

Եւ այժմ այդ գաւառում մնացել է միմիայն մօտ 180
տուն հայ, այն գաւառում, ուր տասնեակ հազար հայեր են եղել,

ապրել, շէնացրել երկիրը, զարդարել պատկառելի և նւիրական յիշատակներով:

Ս. Թադէոս առաքեալի վանքը, որ ամբողջ դարեր է անցրել, անցեալում այնքան փառք է ունեցել, և սիրելի է եղել ժողովրդին ու փայփայել նրանից, այժմ թէև էլի կանգուն է այդ հռչակաւոր վանքը, բայց խարխուլ, շատ մասերը աւեր-

ՄՈՒԶԱՅՑԻՐ-ԷԴ-ԴԻՆ ՇԱՀՆՇԱՀ

ւած: Հսկայ կամարները, որ մի շարք անցքերի և արիւնտտտեսարանների են ականատես եղել, դեռ կանգնած են:

Ս. Թադէի վանքը Աւարայր դաշտի հիւսիս-արեւմուտքում է, Մակու քաղաքի հարաւային կողմը 5 ժամ հեռաւորութեամբ. և այդ հնութիւնը, 16 դարեայ պատկառելի հնութիւնը պատիւ է հայ ժողովրդի համար:

Վանքից մի քանի սաժէն հեռաւորութեան վրայ՝ դէպի արեւմուտք՝ կայ մի բլուր, որի վրայ շինւած է մի փոքրիկ մատուռ, ուր ըստ աւանդութեան նահատակել են Հայաստանի առաջին լուսաւորչին: Այդ բլուրի երկարութեամբ ձգւում են մի շարք պարսպաձև ժայռեր, ասում են, որ Թադէոս Առաքեալը հալածւելով Սանատրուկի դահիճներէ՝ ապաստանել է այդ ժայռերի մէջ, բայց դահիճները վրայ են հասել և տեղն ու տեղը նահատակել: Մատուռը, որը շինւած է նահատակութեան տեղում, մի փոքրիկ բան է, և դեռ կանգուն է: դա շատ հին ժամանակի շինութիւն չը պիտի լինի, որովհետև քարէ դուռը դեռ կախւած է մնացել և ներսը դատարկ է: Այս բլրի վրայ կան և մի քանի մատուռներ:

Իսկ ս. Թադէի վանքից դէպի արևելք, կէս վերստ հեռաւորութեան վրայ, բարձրանում է մի բլրակ, ուր նահատակել է Սանդուխտ կոյսը, որի վրայ նոյնպէս շինւած է մի մատուռ: Եւ այս մատուռը, այս նւիրական վայրը այժմ ծառայում է քիւրդներին որպէս ոչխարների փարախ: Եւ այնտեղ, այդ մատուռի շուրջը տարածւում է Շաւարշանի դաշտը՝ լայն ընդարձակ: Մատուռից մի քանի վերստ հեռաւորութեան վրայ գտնւում է Կոխ-Բուլաղ գիւղը, որ շինւած է Շաւարշանի աւերակների վրայ: Գիւղից վերև կայ մի բարձր բլուր, ասում են, որ այդ բլրի գագաթին շինւած է եղել Սանատրուկի բերդը, և իսկապէս, այնտեղ կան բերդի պարիսպների հետքեր, իսկ շուրջը բաւական ընդարձակ տարածութեան վրայ քաղաքի աւերակներ կան, արտերի մէջ թափթփած են շատ ընտիր տեսակի թրծած աղիւսների կտորներ, տաշած քարեր, ամանների կտորներ և այլն: Այդ աւերակ քաղաքի միջով դէպի բլուրը բարձրանում է մի ուղիղ ճանապարհ, որի երկու կողմն էլ շարւած են մեծ ժայռերից պատեր և շատ որոշ երևում ու նկատւած է, որ դա յատկապէս շինւած է միջնաբերդը բարձրանալու համար: Մինչև այժմ էլ դեռ տեղացի թուրքերի և քրդերի մէջ այսպիսի մի աւանդութիւն կայ, որ այդ բլրի վրայ շինւած բերդում ապրել է մի հեթանոս թագաւոր, որի աղջիկը չէ հաւատացել իր հօր պաշտած կուռքերին և երկըրպագութիւն չէ տւել նրանց, հայրն էլ աղջկան յանձնել է դահիճներին և սպանել տւել:

Առաջ Կոխ-Բուլաղում ապ.ում էին 40 տան չափ հայեր, որոնք հանգիստ կեանք էին վարում քիւրդ Դահար խանի ձեռքի տակ: Վեցերորդ տարին էր, որ սրանք գաղթել էին Թիւրքա-Հայաստանից ու բնակւում էին այդ տեղ: Դահար-խանը օգնում էր նրանց նիւթապէս, սերմ էր տալիս և պարապում

էին հողագործութեամբ: Իդէպ է ասել, որ ընդհանրապէս գիւղատէրերը, գաւառների թուրք և քիւրդ պետերը. պաշտպանում են հայերին՝ իբրև մի արդիւնաւէտ տարրի՝ իբրև աշխատող ժողովրդի, քանի որ թուրքերը և քիւրդերը իրենց ծուլութեամբ և անշնորհքութեամբ մեծ օգուտներ չեն տալիս գիւղատէրերին և պետերին:

Այսպէս հանգիստ շարունակում էին ապրել հայերը Կոնստանդուպոլսի գիւղում մինչև 1901 թւի յունիս ամիսը, երբ Դահար խանը, Թիւրքա-Հայաստանի սահմանի վրայ, քրդերի և կանոնաւոր զօրքերի հետ ունեցած ընդհարման ժամանակ, սպանեց: Գիւղն էլ ցիր ու ցան են անում, հայերին թալանում, տները քանդում: Այդ արել են Կոնստանդուպոլսի շրջակայ թուրք և քիւրդ գիւղացիները: Մակեցիները ոխ ունէին խանի դէմ և նրա սպանելուց յետոյ իրանց վրէժը այս կերպ հանեցին: Ոնեղճ հայերը գաղթում են Կովկաս, իսկ մի մասն էլ վերադառնում է Թիւրքա-Հայաստան: Այժմ Կոնստանդուպոլսի միայն 5—7 տնւորներ կան. նորից շինում են աւերած տները և ապրում ախտեղ: Այդ գիւղում կան, ի հարկէ, թուրք և քիւրդ տնւորներ էլ:

Հայեր կան այժմ նաև Մակու քաղաքում ¹⁾: Այս քաղաքը ընդամենը ունի մօտ 800 տուն ժողովուրդ, որից 78 տունը հայեր են: Հայերը ունեն եկեղեցի ս. Վարդան անունով: Սրանք մեծ մասով արհեստաւորներ են, գլխաւորապէս գինեգործներ: Հայերը իրենց տարազովը, ածիւլելու ձևով, նիստ ու կացով չեն տարբերում թուրքերից, լեզուն է միայն յայտնում նրանց հայ լինելը:

Մակու քաղաքից դէպի արևմուտք, 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ, գտնւում է Քիշմիշ-Թափա գիւղը՝ մօտ 67 տուն հայ բնակիչներով, որոնք զբաղւում են երկրագործութեամբ, ունի եկեղեցի և քահանայ: Իսկ Մակու գաւառի արևելեան կողմը, Արաքսի ափին, գտնւում է ս. Ստեփաննոս Նախավկայի հռչակաւոր վանքը, բայց միանգամայն անշուք և խեղճ դրութեան մէջ: Վանքից քիչ հեռու գտնւում է Դարաշամ գիւղը, որ պատկանում է վանքին Դարաշամը ունի 30 տուն հայ, բոլորն էլ աղքատ և ողորմելի, միշտ ենթակայ քիւրդերի և թուրքերի աւարառութիւններին ու ասպատակութիւններին:

1) Այս քաղաքը, ինչպէս տեսնում էք, շատ փոքր է, մի աւանի չափ, բայց քաղաք չը լինելու պատճառով և յարմար դիրք ունենալով, մանաւանդ կենդրոնումն է, զրա համար համարւում է քաղաք:

Ահա այն վայրերը, ուր կան և ապրում են հայեր. և, ինչպէս տեսնում էք, Մակուի գանազան գիւղերում ցրւած հայերի թիւը 180 տանից չէ անցնում:

Ուրեմն հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան շատ անշնչան մասը. և պէտք է ասել, դրանց վիճակը շատ աննախանձելի է:

Այսպիսի պայմանների մէջ մի ժողովուրդ անկարող է իր առաջագիմութեան մասին մտածել և դժւար էլ է այնտեղ կանոնաւոր գործ սկսել: Այժմ Մակուի հայ ազգաբնակչութիւնը իր ժտաւոր աստիճաններով գրեթէ ոչնչով չի տարբերւում թուրքերից: Այդ մի բուռը հայերին հովւում է ս. Թադէի վանահայր Գէորգ Ժ. վարդապետը:

Մակում սովորութիւն կայ, որ բանտարկեալներին յանձնում են հայերի հսկողութեան. երբեմն դրանց հետ լինում են նաև թուրք պահապաններ: Հայերը անխտիր իրենց հերթին գնում և հսկում են բանտարկեալներին, թէ գիշեր և թէ ցերեկ: Շատ անգամ պատահել է, որ նենգ միջոցներով փախցնել են տալիս բանտարկեալին և միւս կողմից յանցաւորի փոխարէն խեղճ պահապան հային են բանտարկում կամ սուղանք առնում և բաց թողնում: Հայերը պարտաւոր են հրացանաւորներ տալ իրենց խանիրին. եթէ մի կռիւ առաջանայ խաների մէջ, իւրաքանչիւր խանի հայն էլ ստիպւած պիտի կուի միւս խանի հայի դէմ. հայերը բաժանւում են մի քանի խաների վրայ: Հայերը ստիպւած են շարունակ օլամ և բեգառ գնալ: Խանը այնքան էլ չի մտնում նրանց դրութեան մէջ, ինչ էլ լինի, նա իր գործն է առաջ տանում, թէկուզ լինի հողագործի ամենաթանգ ժամանակը: Խանը տանում, աշխատեցնում է հային ճանապարհի, այգու, ախոռի, տան և պարսպի վրայ օրերով և, նոյնիսկ, շաբաթներով, շատ անգամ իբրև վարձ տրւելիք օրական երկու հացն էլ մերժում են, աշխատաւորը պէտք է դնէ կամ իր տանից բերէ հացը:

Կատարեալ ճորտութիւն:

Հայերը հեռու, նոյն իսկ մօտիկ, անցեալում, երբ խաների թիւը պակաս էր, ունեցել են անդորր և ապահով կեանք: Բայց այժմ որքան շատանում են խաները, երկիրը բաժանւում է փոքրիկ մասերի—խանութիւնների, հայերի չարչարանքները, ընդհանրապէս բոլոր ազգաբնակչութեան, շատանում են, աւելի ու աւելի նա թշուառութեան գիրկն է ընկնում: Հայը ստիպւած է և՛ սրա գործն անել և՛ միւսի: Այդ թշուառութեան դէմը որոշ չափով կարող են առնել վանահայրերը, հոգևոր առաջնորդները, բայց դրանք, գոնէ անցեալում,

եղել են անտարբեր, նրանց ծուլութեան շնորհիւ աւելի ստըրկացել են հայերը:

Ահա այսպէս Մակուի հայերը այն՝ ինչ ունեցել են դարեր, տասնեակ տարիներ առաջ, հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում, կորցրել են: Ամբողջ դարեր, եկել անցել են այդ պատմական ժողովրդի և պատմական, պատկառելի ու նւիրահան վայրերի, հիմնարկութիւնների, հարիւրաւոր հրաշակերտների վրայով, թողել են իրենց հետքերը, մարդի անողոք ձեռքը դիպել է այդ յիշատակներին, աւերել նրանց, զրկել իրենց նախկին պայծառութիւնից: Բայց այժմ, ամբողջ դարեր յետոյ, էլի կանգուն են այդ դարաւոր փառահեղութիւնները, արձանները և յիշատակները:

Ճիշտ է, սրանք այժմ չունեն իրենց նախկին պայծառութիւնը, չունեն առաջւայ փայլը, բայց դեռ պահպանում են իրենց վսեմ դիրքը. նրանք հէնց իրենց աւերւած տեղով էլի մարդի պատկառանք են ազդում և հազար ու մի նւիրական զգացումներ առաջ բերում:

Ահա ինչ ունի Մակուն:

ՎԵՑ ՕՐ Ս. ԹԱԴԵՒ ՎԱՆՔՈՒՄ

(Այցելուի դիտողութիւններից)

I.

Բռնութեան աւերող և անխիղճ ձեռքը անցեալի շատ մնացորդներ ու յիշատակներ քարուքանդ է արել, հաւասարեցրել է հողին, շատ-շատ մնացել են միայն նրանց բեկորները ցրած զանազան կողմերում: Բայց ո. Թադէի փառաւոր վանքը, որի վրայով անցել է դարերի ամբողջ շղթայ, ենթարկւել է աւերումների, նա այժմ էլ կանգնած է որպէս կենդանի վկայ և հսկում է շրջակայքի վրայ: Նա չի կորցրել իր հմայքը և վեհութիւնը. այցելուն մի տեսակ հպարտութեամբ է նայում դարերի այս մնացորդի վրայ, և մարդի սիրտը արագ բաբախում է, և նա համակոււմ է մի շարք քաղցր, պատմութիւնից մնացած յիշողութիւններով:

Այս հռչակաւոր վանքը ծանր նստած է մի փոս տեղ, ձորի մէջ, և երեք կողմերից բարձրանում են լեռները, միայն առաջն է բաց: Մերկ են այդ լեռները. նրանք կազմում են մի-մի յարմար և ապահով, բայց վանքի համար շատ վտանգաւոր դիրքեր: Այս գիրքերը բռնւած դէպքում գրեթէ ոչ մի շարժում անհնարին կը լինի վանքի մէջ: Վանքի պարսպի տակից հոսում է Մակուայ գետի մի փոքրիկ վտակը: Իսկ վանքի առաջ տարածւում է դաշտավայրը. մեծ և ընդարձակ է այդ հարթութիւնը. նա ծածկւած է կանաչ, բարձր խոտով և ցորենի արտերով: Նայում ես, և քամին, բարակ և խորթելի քամին շընկշընկալէն գալիս շոյում է կուրծքդ և անցնում գնում: Միշտ էլ կայ այդ քամին, սառն և դուրեկան, և մաքուր կանաչ դաշտավայրը օրօրւում է ինչպէս ծովի ալիքները: Բարձր է վանքի շրջակայքի դիրքը, մանաւանդ խոյ գաւառի հետ համեմատած: Այժմ թէև յուլիսի 10-ն է, և խոյ գաւառում հունձը և կալսելը կանոնաւոր սկսել է, բայց այստեղ ձորենը դեռ կանաչ է: Ամարանոց է այստեղ, օդը սառն. մրգեր, խաղող կային չեն հասնում:

Իսկ վանքի հարաւային կողմում, լերան լանջում Թառած ապրում են մի բուռն հայեր: Դա մի փոքրիկ գիւղ է, մօտ 30 տուն հայեր, որը թէև կոչւում է վանքի գիւղ, բայց պատկանում է Մակուի խաներից մէկին, Իգօ խանին:

Ահա հէնց այստեղ այցելուն կանգ է առնում և նրա սիրտը լցւում է տխուր զգացմունքով: Վանքի գիւղը այժմ պատկանում է մի խանի, ահա ինչ: Ճիշտ է, ս. Թադէի վանքը թէև կանգուն է և պահպանել է իր հմայքը և վեհութիւնը, բայց չունի նա իր անցեալի հոշակը և դիրքը: Ո՞ւր է, չըկայ նրա հին և փառաւոր անցեալը, հէր են այնքան հարստութիւնները և կալածները, հէր է նրա ընդարձած իշխանութիւնը: Այժմ չըկայ դրանցից և ոչ մէկը, և նա վերածւել է մի հասարակ վանահայրութեան: Ահա այս տեսակէտից շատ տխուր, շատ անմխիթար է վանքի տպաւորութիւնը:

Զըկայ ոչ մի գրաւոր տեղեկութիւն նրա այդ փառաւոր շրջանի վերաբերմամբ, եթէ չը հաշւենք մի քանի արձանագրւութիւնները: Վանքում չըգտայ և ոչ մի թուղթ այս կամ այն առաջնորդի, այս կամ այն վանահայրի գործունէութեան մասին: Զարմանալի է, այնքան վանահայրեր են եկել գնացել, բայց ոչ մէկը չի թողել իրանից յետոյ իր նախորդի մասին մի փոքրիկ և համառօտ տեղեկագիր: Եւ այցելուն մի բան իմանալու համար ստիպւած դիմում է գիւղացիների մէջ դեռ վառ պահւած յիշողութիւններին, օգտւում է այս և այն արձանագրւութիւնից:

Արձանագրութիւններից մենք իմանում ենք, որ վանքը նորոգւել է երկու անգամ: Վանքի արեւելեան մասը, ուր գրտնւում է Թադէոս առաքեալի գերեզմանը և կազմում է սեղանը և խորանները, շինւած է հայկական ԶՀԸ թւին, այսինքն մօտ 590 տարի սրանից առաջ. և դրա վերաբերմամբ գտնում ենք հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Այս տաճար լուսակիր և երկնանման, առկայացել. հաստատագոյն հիմամբք ի վերայ աստուածաբնակ չիլիմին ս. առաքելոյս Թադէոսի. որ ըստ բազմատեսակ յանցանց մեր ըզկործանումն էառ ի շարժէ. իսկ ես նւաստ սպասաւոր մին, Զաքարիա եպ. որդի պարոն Մանուէլայ, կարողութեամբ Աստուծոյ սկիզբն արարի կրկին նորոգութիւն առաւել քան զառաջինն, ի ժամանակին սաստիկ նեղութեան և հալածանաց քրիստոնէից, որ և բազում եկեղեցիք քակտին. վասն որոյ արձանագրեցաք զյիշատակս մեր առ ի յիշատակել զմեզ առաջի մեծին Աստուծոյ և անարիւն զեմման գառինն Աստուծոյ հանդերձ ծնողօք և զարմիւք և զաջորդն մեր աղբաւր որդին, զտէր

Տիրացուն և զհարազատ եղբայրս մեր զԳեորգիս, որք հիմնարկութեան նպաստաւորք եղին ընչիւք կատարուին թւին 23Ը»:

Իսկ վանքի միւս մասի նորոգութիւնը սերտ կերպով կապւած է երջանկայիշատակ Սիմէոն արքեպիսկոպոսի հետ: Ամենմի գիւղացի երկիւղածութեամբ և օրհնանքով է յիշում այդ անունը. այս անւան հետ կապւած են շատ քաղցր յիշողութիւններ: Սիմէոն արքեպիսկոպոսը համարւում է ամենաշինարարը. նա է շինել վանքի արևմտեան մասը, որը կազմում է ամբողջ վանքի-տաճարի մեծագոյն բաժինը: Սպիտակ և յղկւած քարերից է շինւած այդ մասը, կանգնեցրած են հաստ և կայուն սիւններ և դրսի կողմից. պատերի վրայ քանդակւած են առաքեալների պատկերները. զանազան տեսակի կենդանիներ: Մի տեղ անա կուում են երկու առիւծներ, մի ուրիշ տեղ հրեշտակն է յաղթական կերպով կանգնած, վանքի մուտքի առաջ, սիւնների վրայ զոյգ առիւծները... Թէև այնքան նուրբ չեն այդ քանդակագործութիւնները, բայց շատ կոպիտ էլ չեն, և պէտք է ենթադրել, որ անագին աշխատանք և ծախս է գործ դրւել:

Բացի այդ քանդակագործութիւններից, պատերի, ամենմի սեան վրայ կան արձանագրութիւններ, ուր յիշատակւած են, թէ այդ սիւնը, այս քարը մի է տւել և այլն, Տաճարի սպիտակ մասի վրայ եղած արձանագրութիւններից գրեթէ իւրաքանչիւրի մէջ յիշատակւած է Սիմէոն արքեպիսկոպոսի անունը: Ի միջի այլոց տաճարի առաջ դռան վրայ դրւում է մի արձանագրութիւն, որը անհրաժեշտ եմ համարում առաջ բերել, որովհետև վերաբերում է արևմտեան մասի շէնքին, չընայած մի երկու բառ որոշ չի կարդացւում:

«Սրբազան Սիմէոն արքեպիսկոպոսիս սրբոյ էջմիածնեցի երբեմն աթոռակալ տէրութեան (մի բառ չի կարդացւում), նստուցին յաթոռոյս, առաջնորդ, շինեցաւ շնորհիւ Ամենակալին Աստուծոյ չքնեղ գեղ (որոշ չէ) և լուսակիր տաճարս և զանգակատունս հիմանէ կարի աշխատութեամբ և հոգածութեամբ առաջնորդ Սիմէոն արքեպիսկոպոսիս, յիշատակ և ծնողացս Մուրատին և Գայիանին *)»:

Ինչպէս այս, նոյնպէս և այն բոլոր արձանագրութիւնները, որոնց մէջ յիշատակւած է Սիմէոն սրբազանի անունը, կը-

*) Արձանագրութիւնների մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ցանկացողները թող թերթին «Արարատի» 1898 թւի համարները. Խաչիկ վարդապետը գրեթէ բոլոր արձանագրութիւնները առաջ է բերել:

րում են ՌՄԿ հայկական թւականը. շատ-շատ մի երկու տարով աւել կամ պակաս: Ուստի սրանից կարելի է, կարծում եմ, ենթադրել, որ Սիմէոն սրբազանը առաջնորդ է եղել Արտազգաւառում XIX դարի սկզբներում:

Բացի տաճարի նորոգութիւններից, Սիմէոն արքեպիսկոպոսը շինել է վանքի բակում առաջնորդարան, զանազան խուցեր, որովհետև նրա ժամանակ, ինչպէս և առաջ, բացի առաջնորդից եղել են և վարդապետներ, ուրիշ խօսքով վանքը եղել է մի միաբանութիւն: Այդ թւականներին թագաժառանգ է եղել Ատրպատականում Նայիր Սալթանէն, Արաս շահը. և մինչև այժմ էլ ցոյց են տալիս այն խուցը. ուր մի անգամ գիշերել է թագաժառանգը: Թէ առաջնորդարանը և թէ միւս շէնքերը ամբողջապէս քարից են շինւած: Շատ է ծախսւած անշուշտ, մեծ աշխատանք գործ դրւած. բայց շէնքերը շատ հասարակ են, շատ ցածր, խոնաւ, մութ, գրեթէ միանգամայն անյարմար բնակութեան համար: Բայց այդ մասին մանրամասն յետոյ:

Սիմէոն արքեպիսկոպոսի ժամանակ, ինչպէս և որոշ ժամանակ նրանից յետոյ, ս. Թադէի վանքը համարւում էր Ատրպատականի առաջնորդարանը. բաւականին յետոյ միայն առաջնորդարանը փոխեց թաւրիզ: Հարուստ, միանգամայն ապահով էր նիւթականի կողմից Ատրպատականի առաջնորդարանը: Արտազգաւառը, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականի նահանգը լիքն էր հայերով, ստացւում էր առատ հասոյթ, բացի այդ հասոյթից՝ վանքը—առաջնորդարանը ունէր իր սեփական գիւղերը և կալաւածները, որոնցից ստացւած արդիւնքը կարող էր լիովին բաւարարութիւն տալ թեմի բոլոր պահանջներին: Նա ուրիշ խօսքով եղել է մի հարուստ և ընդարձակ միաբանութիւն, իւր բոլոր պարագաներով և յարմարութիւններով: Վանքը ունեցել է թւով 15 գիւղ, որոնք գտնւում են Մակու և Խոյ գաւառներում, և մինչև այժմ էլ այդ գիւղերի վերաբերմամբ—որպէս վանքի սեփականութիւններ—եղած բոլոր վաւերագրերը—Փիրմանները պահւում են էջմիածնում, իսկ անունները եւ կարողացայ ստանալ ներկայ վանահօրից: Ահա նրանք:

- 1) Մըզրա, արևմուտք, վանքից 4 ժ. հեռաւորութեան վրայ:
- 2) Իւմրի-դաշ, արևելք, 3—4 ժ.:
- 3) Դարաքիլիսա (վանքի գիւղ), կպած է վանքին:
- 4) Դիպակ-դաշ:
- 5) Աղբուլաղ:
- 6) Դարաթուլքի, արևելք, $\frac{1}{3}$ ժամ:
- 7) Սոնա-բուլաղ, հարաւ, $\frac{1}{2}$ ժ.:

- 8) Աղղաշ:
- 9) Մահլազան, խոյ գաւառում:
- 10) Ղորուղ, վանքից 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ:
- 11) Նուշիկ, մէկ օրւայ ճանապարհ:
- 12) Քեռհրեման, խոյ գաւառում, Սէյդաւարի մօտ:
- 13) Չորս, մօտ Շուրուկ. Մակում:
- 14) Ռահան, հարաւ, 1 ժ. հեռ. վրայ:

Այս 14 գիւղերից զատ, վանքը ունեցել է զանազան տեղերում մի արտ, մի այգի, մի տուն և այլն, ինչպէս օրինակ՝ Դիզա գիւղում (խոյ գաւառ) ունէր մի տուն և մի այգի, Չորս գիւղում «բաստի» հողը, Փեռա գիւղի մէջ մի անտառ, խոյ քաղաքում մի այգի և տուն (այգու մէջ է այժմ շինած եկեղեցին և դպրոցը), Հաֆթվանում (Սալմաստի գաւառ) մի քանի արտեր, խոյում, ինչպէս և Մակում ունեցել է մի քանի ձիթհան գործարաններ: Եւ այս բոլոր կալածների համար կան այժմ «ղաքալաներ»: Բայց արդեօք այդ վաւերաթղթերը և ֆիրմաները ունէ՞ն այժմ այնքան զօրութիւն, որ հնարաւոր լինի յետ ստանալ կալածները, այդ թողնում եմ էջմիածին մտածելու: Բայց յամենայն դէպս այս բոլորը պարզ ցոյց է տալիս, թէ ժամանակին վանքը որքան հարստութիւն, որքան կալածներ և գիւղեր է ունեցել:

Բացի վերև առաջ բերած գիւղերից և սեփականութիւններից՝ վանքը ունէր լծկան մի քանի զոյգ եզներ և գոմէշներ, գութաններ, սայլեր, ջրաղաց. նախիրներով տաւար, հօտերով ոչխար էր դուրս գալիս վանքից: Որ իսկապէս վանքը ունեցել է մի քանի հօտ ոչխարներ, որպէս փաստ կարող է ծառայել և այն, որ վերոյիշեալ վաւերաթղթերի մէջ յիշատակւած է, թէ վանքը ունէր զանազան լեռներում երեք «մաղալ»-ի տեղեր:

—Ձանմ, առանձին շնչտով նկատեց գիւղի ուէս Թաթոսը, ուրիշ բան է եղել մեր վանքը, ամբողջ մի գիւղ, ինչքան մարդիկ են լիացել նրա սեղանից:

—Հէյ գիտի երանելի ժամանակ, հառաչեց գիւղի տէր-տէրը: Էն ժամանակները, վարժապետ ջան, ուրիշ բաներ էին, էլ էն օրերը չենք տեսնելու. մենակ երեսուն, քառասուն հօտաղ ունէր, էդքան էլ տնտեսներ: Էս խուցերը տեսնում ես, սարանք լիքն էին վարժապետներով. հէջ հաշիւ կար, վարժապետ, մեր վանքի գեալուլին: Է՛յ, էլ էնենց բան տեսալու չենք, թող փիս մարդի տունը քանդուի:

Դիւղի բոլոր մարդիկ մի տեսակ յափշտակութեամբ և միևնոյն ժամանակ հպարտութեամբ են պատմում վանքի այդ

փառաւոր շրջանի մասին: Այդ յիշողութիւնները անցնում են բերնէ բերան, սերնդից սերունդ և շատ վառ, շատ թարմ պահպանւում են ժողովրդի մէջ: Ամենքը գիտեն այդ. պատմում են միշտ, առանց ձանձրանալու, պատմում են որպէս մի նոր դէպք, ասես մի օրւայ յիշողութիւն լինի: Վեց օր քնացի նրանց մէջ, վանքում, բայց նոյն պատմութիւնը մի քանի անգամ լսեցի: Գալիս նստում են վանքի պատի տակ և սկսում զրուցել, խօսել վանքի երանելի ժամանակներից: Ամենահետաքրքիրը այդ պատմութիւնների մէջ գիւղացիների ողևորութեան և յափշտակութեան շեշտն է, որնկատելի է բոլորի մէջ, և մարդ լսում է սրանց առանց յոգնելու կամ ձանձրանալու, որովհետեւ նրանք հոգի, կեանք են դնում պատմութիւնների մէջ:

— Տէր հայր, այդքան որ պատմում էք նոյն բանը, բը չէք ձանձրանում, դիմեցի ես:

Բոլորի դէմքերին երևաց մի ուրախ ծիծաղ:

— Է՛հ, տնաշէն, ձանձրանալս ո՞րն ա: Էս չորս քսան և հինգ տարեկան եմ, բայց միշտ էլ պատմել եմ, իսկի ձանձրանալ կ'սկի: Ո՛հ, տարեկան քանի՞ անգամ եմ պատմում:

— Ես թ'նչ գիտեմ, տէրտէր: Պ. վարժապետ, օրեկան երկու անգամ հաշիբ դնայ, դեռ քիչ եմ ասում:

— Էտե՛նց ա բ'ը, ես եմ գիտում է: հաշել չի լինի, ջանմ, ժպտալով վրայ բերեց տէրտէրը:

Օրիժինալ և հետաքրքիր են գիւղացիների զրոյցները, նրանց յիշողութիւնները. մինք այդ կլսենք կամաց-կամաց, աստիճանաբար: Այժմ մենք անցնենք բուն խնդրին:

Մի փոքր վերև ասացի, որ այդ ժամանակ Ատրպատականի առաջնորդարանը ս. Թադէի վանքն էր. այս միայն մի քանի տասնեակ տարի է, որ առաջնորդարանը փոխել է Թաւրիդ: Վանքում նստած առաջնորդը ոչ միայն համարւում էր հոգեւոր պետ Ատրպատականի հայ ժողովրդի համար և հոգեւոր ղործերն էր վարում, այլև նա համարւում էր միևնոյն ժամանակ աշխարհիկ պետ: Նա էր ղեկավարում հոգեւոր, հասարակական և քաղաքական խնդիրները: Ճիշտ է, այժմ էլ նոյն իրաւունքները վայելում են Ատրպատականի առաջնորդները, բայց առհասարակ թոյլ են գտնւում և չեն կարողանում լիութի օգտել իրանց ընդարձակ իրաւունքներից. ի հարկէ՝ մեր խօսքը բացառութիւնների մասին չէ:

Այն շրջանում, անցեալում Ատրպատականի թեմը, զանազան յիշողութիւնների և վանահօր տւած տեղեկութիւնների վրայ հիմնւած, աւելի ռեժ և ընդարձակ է եղել, առաջնորդի իրաւասութիւնը շատ հեռուն էր տարածւում, քան թէ այժմ:

Դեռ ոռւս-պարսկական պատերազմից առաջ Ատրպատականի թեմի վրայ էր Սուրմալուի ընդարձակ գաւառը, Բայազէտը, Աղբակը, Բարդուղիմէոսի վանահայրութիւնը: Այս բոլորը մի կողմից. իսկ միւս կողմից էլ նրա իշխանութիւնը դէպի Պարսկա-Հնդկաստանի թեմը աւելի հեռուն, աւելի լայն չափով էր տարածւում:

— Եւ իսկապէս, նկատեց վանահայրը, այն ժամանակ եղել է մի մեծ թեմ, ընդարձակ իրաւունքներով, հայաշատ, հարուստ կալւածներ, առատ արդիւնք, ի հարկէ՝ այդպիսի պայմանների մէջ կարող էր վանքը բարգաւաճել, դիրք և փայլ ստեղծել իր համար: Բայց ի՞նչ կայ այժմ, գրեթէ ոչինչ. այժմ վեր է ածւել միայն մի խեղճ վանահայրութեան շնորհիւ մի շարք պատճառների:

Բայց այժմ անցնենք այդ մի շարք պատճառներին:

II.

Վրայ է հասնում 1828 թւականը: Տեղի է ունենում ոռւս-պարսկական պատերազմը, իսկ այս պատերազմի անմիջական հետեանքը և արդիւնքը լինում է պարսկահայերի գաղթը: Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ նահանգը կամաց-կամաց, օր աւուր սկսում է դատարկւել: Ամբողջ Արտազ գաւառը, այժմեան Մակուի խանութիւնը, որը բռնւած էր գրեթէ միմիայն հայերով, և միակ հայերն են եղել տիրողները, տարէցտարի նւազում է գաւառը, հայերը գաղթում և բնակութիւն են հաստատում Կովկասի և Ռուսաստանի զանազան մասերում:

Հարւածը շատ մեծ էր թեմի համար: Ատրպատականի առաջնորդարանի—վանքի դիրքը խախտւում է. նրա հեղինակութիւնը թուլանում և իջնում է իր բարձրութիւնից: Ամբողջ թեմը կորցնում է իր ուժը հայերի պակասելու պատճառով:

Բացւում է կողոպուտների և աւարառութիւնների մի լայն ասպարէզ: Պարսկա-տաճկական սահմանագլխի սարերի վրայ թառած քիւրդերը ախորժակները բացած և ժանիքները սրած ցած են գալիս իրանց բարձրութիւններից և առանձին-առանձին հրոսակախմբեր կազմում, յարձակւում են հայաբնակ զիւղերի վրայ և զարկում տանում: Թալան-թառաղք քիւրդերի պապենական և միեւնոյն ժամանակ սրբագործւած սովորութիւնն է: Քանի-քանի անգամ քիւրդերը յարձակումներ են գործել վանքի վրայ, աւար, թալան վերցրել և հեռացել: Նրանց յարձակումները, այս վերջին 10—15 տարիներում աւելի յաճա-

խակի էին տեղի ունենում և աւելի վայրագ ընաւորութիւն կրում, այդ էլ պիտի բացատրել մեր կեանքում տեղի ունեցած «յայտնի դէպքերով», որ մի տեսակ դժգոհութիւններ առաջ բերին և լարեցին քիւրդերին հայ ազգաբնակչութեան դէմ, կամ աւելի ճիշտ է ասել, որ քիւրդերի վերաբերմունքը մի փոքր խստացրին, քանի որ առանց այդ «յայտնի դէպքերի» էլ հաշտ չէին հայերի հետ, և միշտ էլ յարձակումներն անպակաս էին:

Այս այսպէս լինելով հանդերձ, հէնց այդ քիւրդերը գալիս են վանք ուխտի, այն էլ ընտանիքներով, մեծ խմբերով: Գուցէ առարկի ընթերցողը, թէ նրանք գալիս են, որ ցերեկով ծանօթանան վանքին, տեսնեն նրա ոյժը, ճանաչին մօտիկից, թէ նրանց վերաբերմունքը կեղծ է, շինծու: Բայց չեմ կարծում. ինչպէս նաև ուրիշներն են պատմում, նրանք, այդ վայրենի քիւրդերը մօտենում են վանքին մեծ երկիւղածութեամբ, մաքուր, անկեղծ սրտով: Բայց դժար թէ հնարաւոր լինի մի կերպով հաշտեցնել այս երկու ծայրայեղ—թաւանել և պաշտել—և իրար հակասող վերաբերմունքները, թէև իրական կեանքը երկուսի վերաբերմամբ էլ տալիս է անթիւ և կատարած փաստեր:

Հետաքրքիր է նաև յիշատակել, որ վերջին 3—4 տարիներում վանքը ապահով է եղել և միանգամայն ազատ քիւրդական յարձակումներից: Եւ հայերին աջողել է վերացնել քիւրդերի և իրանց մէջ եղած ատելութիւնը և բարեկամական յարաբերութիւն ստեղծել: Այդ աջողել է, ի հարկէ, մեծ զըժլարութեամբ և տարիների ընթացքում, այն էլ միմիայն Կարինի և նրա շրջակայքում եղած քիւրդերի հետ, որոնց պետն է Մուստաֆա բէյը, որն այժմ մի քանի կալածական խնդիրների առիթով միանգամայն լարել է Մակուի սարդարի դէմ:

Այսպէս ահա, քիւրդերի յարձակումները, աւան-թաւանը մի կողմից, ասես այս հերիք չէր, միւս կողմից էլ թիւրք խաներն ու բէգերն են գալիս, իրանց ժողովրդի հետ միասին էլ աւելի վատթարացնելու հայ ազգաբնակչութեան վիճակը, էլ աւելի դառնացնելու նրա կեանքը: Ատրպատականի, ինչպէս և Արտաղ գաւառի դատարկ և բացւած տեղերը լցւում են թիւրքերը, տարէցտարի այնքան են լցւում, որ կազմում են ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը: Բնականաբար նրանք սկսում են մի շարք ոսոճգութիւններ հայերի վերաբերմամբ, երկրի իշխանութիւնը և կառավարութիւնն անցնում է նրանց ձեռքը, սկսում են ճնշել և հալածել հայ ժողովրդին, աչք են տնկում վանքի կալածների և սեփականութիւնների վրայ և կամացկամաց, ժամանակի ընթացքում տիրում են այդ բոլորին: Եւ մէկ էլ յանկարծ սթափւում է վանքը, նայում է շուրջը, մնում

է գրեթէ ոչինչ, տեսնում է միմիայն ամայի և դառն իրականութիւնը:

Ասես հէնց այդ ժամանակներում, այդ ցաւալի իրականութեան միջոցին, Ատրպատականի առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը գալիս է հոչակաւոր վանքի անկումը էլ աւելի արագացնելու և կատարեալ կացուցանելու: Իրերի այդպիսի խառն վիճակում, որ անհրաժեշտ էր մի ուժեղ ձեռք, շատ մօտիկից հակող մի զօրեղ առաջնորդ՝ վանքը անկումից պահպանելու, յանկարծ եղածն էլ հեռանում է: Թէ ճիշտ չի թւին է եղել առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը ս. Թադէի վանքից Թաւրիզ, յայտնի է, բայց այսքանս պարզ է, որ այդ տեղի է ունեցել մօտ քառասնական թւականներին և Սահակ եպիսկոպոս Սաթունեանի օրով, որին գիւղացիք Սաթունով են կոչում:

— Զէ, ջանմ, վիճում են գիւղացիք, երբ տէրտէրը ձայնը բարձրացրեց, ես էնպէս եմ յիշում սրբազան Սաթունովին, ասես երեկ լինի: Նա փախաւ, գնաց Սալմաստի, Թաւրիզի կողմերը որպէս թէ պտղի հաւաքելու, մնաց Թաւրիզ, էլ չհկաւ: Էդ կըլինի դուզ 3 քսան տարւայ խօսք, կամ հինգ տարի դրանից պակաս, էն ժամանակ, պ. վարժապետ, ես քո հասակի կը լինէի հա...

— Հա, էդպէս կըլինի, 60 կամ 55 տարի սրանից առաջ, նկատեցին ոէս Թաթոսը և մի ծերունի:

Քիւրդերի և թուրքերի կողոպուտները և ասպատակութիւնները, առաջնորդարանի տեղափոխութիւնը և պարսկահայերի գաղթը, վանքի վիճակը դարձնում են անմխիթար և աննախանձելի. պակաս մնացած տեղն էլ գալիս են լրացնելու վանքի վանահայրերը: Իրար յետևից գալիս են մի քանի վանահայրեր, մէկը միւսից ապիկար, մէկը միւսից ընչաքաղց և խայտառակ: Ճշմում, հիւժում են հարուստ վանքը և թողնում են դատարկ և չոր քարերը, որոնք ողբում են ցաւալի իրականութիւնը: Մարդ ակամայ մտածում է, լաւ է որ քարերն էլ չեն կերել:

— Է՛հ, վարժապետ, սրտի խորքերից հառաչեց տէրտէրը, փիս մարդիկ էին մեր վարդապետները, փիս, այ նրանց տունը քանդէի, ինչպէս մեր վանքը բոլորովին քանդեցին:

— Տէր հայր, դիմեց վանահայրը, Նսայ վարդապետի պատմութիւնները արա, որ պ. Երևանդը լսի:

Տէրտէրի հրեսը փայլեց, և սկսեց իրան հաւաքել. որ սկսի:

— Է՛հ, պ. վարժապետ, էնքան պատմելու բաներ կան, չըգիտեմ որը պատմեմ: Նսայի վարդապետ, այ նրա օջաղը

այլուի, ասում եմ. Շապի վարդապետը 39 տարի էստեղ հայր սուրբ էր (պէտք է հասկանալ վանահայր): Էն ժամանակ էլ վանքը շատ հարուստ էր, ունէր լծկան եզներ, գոմէշներ, կըթան կովեր և մատակներ, մի քանի սայլեր, գութաններ, սուրունքով ոչխարներ և նախիրներով տաւար, ջրաղաց, ինչ գլուխդ ցաւացնեմ, շատ մեծ հարստութիւն, բայց էդ տնաքանդ վարդապետը ամենը տկանց արեց, բոլորը...

Լոեց նա, զգուշութեամբ նայեց շուրջը, գլուխը մօտեցրեց ինձ, խորհրդաւոր կերպով և ցածր ձայնով փսփսաց. «բոլորը տնաւեր հայր սուրբը լցրեց իր աղբօր տունը, որը հէնց հիմայ էլ մեր գեղումն ա»: «Բ՛լ, էտենց ա հա», բարձրացրեց ձայնը՝ տէր հայրը և ժպիտը երեսին նայեց ոէս Թաթոսին և վանահօրը:

—Ոչ միայն այդ, աւելացրեց վանահայրը, ինչպէս պատմում են, զողացել է նաև վանքի իրերից, ինչպէս խաչ և այլն, և իսկապէս այժմ դրանցից շատերը չըլկան: Այժմ նրա բարեկամը մեծ հարստութեան տէր է:

—Հ՛րմ, քմծիծաղ տւեց ոէս Թաթոսը և ձեռքը ամուր խփեց վանքի պատին,—ստրա զօրութեանը մեռնեմ, իսկի կը թողնի, որ իր չոփը հալալ ուտեն, բթններից դուրս կըբերի: Ինչպէս երևում է հայր սուրբը բանի եղելութիւնը դեռ չի իմացել:

—Ոչ, ի՞նչ է պատահել:

—Ի՞նչ է պատահել. երեք-չորս օր առաջ Աւետիսից (Շապի վարդապետի բարեկամը) գողացել են փողերը, ասում է ինքը, որ եղել է 28 հատ տաճկական ոսկի, 30 հատ ուսաւկան տաս մանէթանոց, 200 մէկ մանէթանոց, դեռ ուրիշ բան էլ կայ, բայց չի ասում:

—Էդպէս է, մեր վանքը ոչ մէկին անպատիժ չի թողնում, վրայ բերեց մի գիւղացի և խաչակնքեց կրեսը:

Առհասարակ այստեղի ժողովուրդը շատ երկիւղածութեամբ է վերաբերում դէպի վանքը: Եղել են դէպքեր, որ յանցաւորները պատիժ են կրել, այս կամ այն կերպ քնասել, և ժամանակի ընթացքում այդ հաւատքը աւելի ու աւելի արմատացել է ժողովրդի մէջ: Նոյն այդ երկիւղածութիւնը և հաւատը նկատելի է թուրքերի մէջ: Թէև ես վեց օր քնացի վանքում, բայց մի քանի անգամ թուրքեր եկան վանք ուխտի. նրանք տւելի հաւատով են մօտենում վանքին, քան հայ գիւղացիները: Մեծ հաւատ ունի մանաւանդ Մակուի այժմեան սարդաբը և մի քանի անգամ առաջարկել է, որ իր ծախսով մի բան շինուի վանքում, որպէս իր հաւատի նշան: Շատ ան-

գամ թուրքերը նախատում են հայերին և ասում. «դուք ունէք շատ զօրաւոր վանք, կարող սուրբ ունէք, բայց չէք կարողանում նրան արժանի կերպով պատել»:

Ինչ որ է. գալով Նսայի վարդապետին, պիտի ասեմ, որ ոչ ոք մի լաւ յիշողութիւն չը պատմեց նրա 39 տարւայ կեանքից: Բոլոր գիւղացիների բերնից անէծք, միայն անէծք էր լսւում նրա հասցէին: Սիմէոն արքեպիսկոպոս և Նսայի վարդապետ. այս երկու անձնաւորութիւնները հակապատկեր են ներկայացնում վանքի տարեգրութեան մէջ: Մէկը որքան շինարար, միւսը նոյնքան աւերող, մէկը այժմ սուրբի հոչակ ունի ժողովրդի մէջ և միշտ էլ փառաբանւում է, իսկ միւսը մի սև բիծ է կազմում վանքի տարեգրութեան մէջ, և անէծք է թափւում նրա գլխին:

— Զէնց բոլոր վանահայրերը այդպէս աւերող և թոյլ են եղել, դիմեցի ես:

— Հա, պ. վարժապետ, վրայ բերեց մի գիւղացի, շինարար հայր սուրբ շատ քիչ ենք ունեցել, բոլորն էլ կերել, փըշացրել են:

— Յիշում ես, տէրտէր, Փիլիպոս հայր սուրբին, սկսեց ուէս թաթոսը. նա շատ Փաղիր (խեղճ) մարդ էր, անճար, ուտել էլ չը գիտէր: Ամբողջ օրը փակւած էր ներսը. նա մնում էր այն էն օթախում, խեղճը էնքան էր մնում փիս օդի և ծխի մէջ, որ գլուխը գծւում էր, և չէր կարողանում դուրս գալ, յետոյ մենք էինք քաշում դուրս հանում: Քանի անգամ հա գլուխը խփել է էն դրան քարերին և ուռել է:

— Էհ, նա շատ անճար և ողորմելի մարդ էր, աւելացրեց տէրտէրը. նա թէև շատ թոյլ էր, անպէտք, բայց էնքան փնաս էլ չէր տալիս վանքին: Էտե՛նց վարդապետներ ենք ունեցել. տեսնում ես, վարժապետ, էն շինութիւնները (նա ցոյց է տալիս գոմբը, մարագը և այլն), դրանց բոլոր գերանները քանդել, հանել և վառել են. այն էտենց վարդապետներ ենք տեսել: Տնաւերները հէջ իրանց ետին օրւայ մասին չէին մտածում, միայն քանդում, աւերում և ուտում էին, էն էր մնացել, որ պատերն էլ ուտէին: Իսկ Բազունին-Մազունին, ամենին էլ մատներին պէս ճանաչում եմ. ոչ մէկն էլ բարի պտուղ չէր, մանաւանդ Բազունին: Էս էլ ասեմ, պ. վարժապետ, որ էդ Բազունին լաւ հայ էլ չէր, շատ ալա-բուլա (կտակածիլի) էր երևում մեր աչքին:

— Ձէ, տէրտէր, ժպիտով նկատեց ուէս թաթոսը, մեր վարժապետը, ինչպէս երևում է, լաւ ականջ ունի, լաւ լսող է:

— Հա, երևում ա, մենք էլ հէնց էտենց մարդի ենք ման

գալիս, դեռ էնքան պատմութիւններ կան. էսօր էսքանը հերիք ա-
Գիւղացիները ոտքի կանգնեցին և մէկ-մէկ, իրար յե-
տևից հեռացան. ես մնացի հազար տեսակի ճնշող պատմու-
թիւնների և զրոյցների աշխարհում:

III.

Բազումնի վարդապետից յետոյ վանքը կարճ ժամանակով հա-
մարեա թէ թափուր մնաց. կառավարում էր մի աշխարհական
մարդ, որից անմիջապէս յետոյ նշանակոււմ է այժմեան վանա-
հայր՝ Գէորգ Ժ. Վ. Նալբանդեանը: Այնպէս որ այս մօտաւորա-
պէս երկու տարի է, գուցէ և մի քիչ աւելի, որ ս. Թադէի վա-
նահայրութիւնը յանձնել է Գէորգ վարդապետին:

Բայց ի՞նչ գտաւ նա վանքում, ունէ՞ր վանքը գէթ ապրե-
լու միջոցներ:

Իրականութիւնը շատ տխուր էր, նոյնիսկ սպանիչ: Չը
կար կալւածներից և ոչ մէկը. դեռ այդ ոչինչ: Չըկային լըծ-
կան գոմէշներ կամ եզներ, որպէսզի վարուցանքն սկսւի, չը
կար սայլ և գութան, աւերակ էր դարձել և ջրաղացը: Եղած
մի քանի հատ կովերը և ոչխարները չեն տալիս բաւարար բան,
ցորեն գրեթէ չըկայ: Ահա այս աստիճան յուսահատական էր
իրերի դրութիւնը: Գէորգ վարդապետը ստանձնում է պաշտօնը,
գալիս է վանք, տեսնում է դառն իրականութիւնը և բոլորովին
շշմում և շար է մնում: Ամբողջ շաբաթներ են գալիս ու ան-
ցընում, և հնարաւորութիւն չունեն մի տաք կերակրի երես
տեսնել, շատ անգամ ցամաք հացով են օրեր սպանել:

Այս ապրուստը. իսկ ի՞նչ էր ներկայացնում վանահօր բը-
նակարանը: Շատ հետաքրքիր է այդ խուցը: Դա մէկն է այն
սենեակներից, որ շինել է Սիմէոն արքեպիսկոպոսը սրանից
մօտ 90 տարի առաջ, թէև յանցանք է այդ խուցերին սենեակ
անուն տալը: Ցածկիկ և խոնաւ են այդ խուցերը. դեռ այդ,
ասենք, տանելի է. ապա ողորմելի և խզճուկ լոյսը: Վանահօր
խուցը, որը համարւում է առաջնորդարան և ամենալաւը, երբ
մարդ խարխափելով մտնում է, մի քանի բոպէ ոչինչ չի կարո-
ղանում տեսնել, սպասում, սպասում է և յետոյ հնարաւոր է
լինում նշմարել խուցի իրերը: Եւ այդ ասում ենք առանց ծայ-
րայեղութիւնների մէջ ընկնելու: Դեռ սա համարւում է ամե-
նալաւը, հասկանում էք: Այդ խուցը ստանում է լոյսի մի քանի
ողորմելի շողեր—ճառագայթներ իր խեղճ ու կրած լուսամուտ-
ներից: Երկու հատ են այդ «լուսամուտները» և դրանք բռնում

էլ ասեմ, որ միայն վանա՞ն խուցի «լուսամուտները» ունոս ապակիներ, այն էլ ներկայ վանահայրն է գցել տւել, միւսնե-

ները այդ բախտից էլ զրկւած են: Փռչի, անձրև անարգել լըցւում են ներս. կամ հակառակ դէպքում պիտի շորով բռնեն, այն ժամանակ լոյսի կողմից էլ աւելի անտանելի կըդառնայ:

Մի խօսքով միանգամայն անյարմար և ֆուսսակար են ապրուստի համար. խոնաւ օդը մարդի խեղդում է և իսկոյն մարդ բնամտիզմ կարող է ստանալ: Զարմանալի է, այնքան ծախս է արւած, ահագին աշխատանք գործ են դրել և շինել են այսպիսի անպէտք բնակարաններ: Կրկնակի զարմանալին այն է, որ այնքան վանահայրեր են եկել և գնացել, բայց ոչ ոք չի մտածել իր համար մի կարգին բնակարան շինել, այլ միայն ոյժ են տւել շորթելուն: Ահա ձեզ հսկայ անհոգութիւն և անտարբերութիւն:

Բայց դեռ այս չէ ամենը. խուցերի վերաբերմամբ ամենահետաքրքիրը ֆնում է: Մի գիշեր, ընթրիքի միջոցին նկատեցի, որ սպիտակ թեփ է թափւում առաստողից հացի վրայ: Ընդհատեցի ճաշելը և սկսեցի նայել վեր:

— Ի՞նչ էք նայում, հարցրեց ժպտալով վանահայրը, դա փտած տախտակի թեփն է: Ահա այսպիսի օրեր ենք քաշում, պ. Երւանդ:

Եւ իսկապէս. ես ուղեցի ստուգել այդ. հովանոցի ծայրով կամացուկ շօշաթեցի տախտակը, և յանկարծ կոտրեց և ընկաւ մի կտոր փտած, միանգամայն լիկւած, քրքրւած տախտակ:

— Բոլորն էլ այդպէս է, նկատեց Գէորգ վարդապետը, իզուր տեղը ձեռք մի տւէք. միշտ էլ թափւում է, չէ՞ք տեսնում, մի քանի տեղ նոր տախտակներ եմ դրել:

Կրկին յիշեցնում եմ, չըմոռանաք, որ սա ամենալաւն է: Եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ տաճարի այս կամ այն մասը աւերւել, փուլ էր եկել և անհրաժեշտ էր նորոգութեան, կարծում եմ, պատկերը այլևս թերի կողմ չի ունենայ:

Ահա ինչպիսի ողբալի վիճակի մէջ էր ս. Թադէի հոշակաւոր վանքը, երբ Գէորգ վարդապետը ստանձնում է նրա վանահայրութիւնը

Նա թէև սկզբում շարունակ տեսնելով վանքի թշուառ դրութիւնը, բայց յետոյ սթափւում և սկսում է կամաց-կա-

մաց գործել, Հէնց առաջին անգամ նա ձեռնարկում է ջրաղացի խնդիրը, և նրան կարճ ժամանակում աջողւում է վերաշինել ջրաղացը, որն սկսում է հանդիմանալ գործել: Իսկ այդ ահագին ապահովութիւն էր վանքի համար: Դա այնպիսի մի աջողութիւն էր, որ ոչ ոք, ինչպէս գիւղացիք են խոստովանում, չէր կարողանում հաւատալ, որ նորից վանքը ջրաղաց է ունենալու: Այժմ ջրաղացը տալիս է վանքի գրեթէ տարեկան պարէնը. իսկ այդ քիչ բանն չէ:

Այս մի կողմից, միւս կողմից որոշ չափով օգնութեան է հասնում վեհ. Կաթողիկոսը՝ որոշ գումարներ տալով վանքինորոգութիւնների համար, տեսնելով վանքի ընկած, աննախանձելի կացութիւնը: Սոյ գաւառն էլ միացնում է վանքին: Ծիշտ է, Սոյ գաւառի հայ ազգաբնակիչները տնտեսապէս ընկած լինելով, չէր կարող խոշոր գումար տալ տարեկան, յամենայն դէպս տւածն էլ մի փոքր բացւած կարող էր ծածկել: Այնպէս որ այս երեք հանգամանքների շնորհիւ վանահայրն սկսում է մի փոքր ազատ շունչ քաշել և սառնութեամբ դիտել շուրջը:

Ներկայ վանահայրը, ճիշտ է, չունի մեծ զարգացում և կրթութիւն, բայց բոնւած է գործելու տենչով. նա ունի լաւ ձգտումներ և անկեղծ կերպով աշխատում է օգուտ տալ վանքին, մի բան անել: Սև պէտք է ասել, նա գործ է շինում, ի դուր օրեր չի սպանում:

Ջրաղացը գործի դնելուց յետոյ, նա ձեռնարկում է վանքի նորոգութեանը: Զարարիա եպիսկոպոսի շինած բաժնի մի փոքր մասը քանդակ էր, այդ մասն է նա շինում, փոքր եմ ասում, բայց մեծ աշխատանք և ծախս է պահանջում: Այժմ թէև վանքը շատ նորոգութեան տեղեր ունի, ինչպէս օր. զանգակատունը, տաճարի դռան վերեր, որ Սիմէոն արքեպիսկոպոսը կիսատ է թողել և այժմ անձրև է գալիս, քարերի արանքով լցւում է պատերի մէջ և փչացնում է. ասում եմ, նորոգելու շատ տեղեր կան, բայց փող, փող չկայ:

Այս երկու տարւայ ընթացքում շինում է նաև մի քանի լաւ սենեակներ, ի հարկէ, կանոնաւոր սենեակներ, բայց մինչև այժմ դեռ չի ծածկել, թէև ամեն ինչ պատրաստ է. առնում է դութան, լծկան եզներ և քոմէշներ, առնում է սայլ և սկսում է կանոնաւոր ոչակել վանքի մնացած մի քանի կտոր արտերը և կարգի բերել վանքի քայքայւած տնտեսական դրութիւնը:

—Հը, ոչես թաթոս, բ'ը Գէորգ վարդապետը իսկի բան չի՞ կերել վանքից, դիմեցի ես:

—Լաւ կուտէր, համա ուշ հասաւ, հէջ մի չոփ էլ չէին թողել տնտրանդները էս ֆաղիրի համար:

—Չէ, պ. վարժապետ, պիտի Աստծով խօսենք, էս մարդից շատ գոհ ենք, մարդը շինարար է. էդ ջաղացը ինչ ա, մէկ միլլիոն արժի մեզ համար, ասաց տէրտէրը:

Իմ մշտական այցելուները և խօսակիցներն էին տէրտէրը, ուէս Թաթոսը և մի երկու գիւղացի, ի հարկէ և վանահայրը, և մեծ մասով մեր խօսակցութիւնը պտտում էր վանքի շուրջը:

—Դրուստ է ասում տէրտէրը, աւելացրեց մի գիւղացի, էս մարդը շատ գործող է. տնաշէնը բերնից կտրում է, որպէսզի վանքը կարգի բերի:

Շատ գիւղացիների խօսեցրի, բոլորն էլ գրեթէ, աննշան բացառութեամբ, գոհ էին վանահօրից: Այնպէս որ այժմ շնորհիւ Գէորգ վարդապետի՝ վանքը մի փոքր բարեկաւ վիճակի մէջ է: Վանքը այժմ ունի 32 ոչխար, տասը կթան, 15 տաւար, 4-կթան կով և մատակ, 4 եզ, 4 գոմէշ, մի գուլթան, մի սայլ, ջրաղաց, մօտ 30 խալար հող, երկու հատ ձէթհան գործարան, նոյնպէս և հաւեր, բաղեր և այլն. մի փոքրիկ միաբանութիւն: Այնպէս որ այժմ վանքի վիճակը բաւականին բարւոք կարելի է համարել և կարելի է յուսալ, որ հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում աւելի ու աւելի կը բարեկաւ:

Բայց վանքի միայնութիւնը սարսափելի է, ապրելը ուղղակի անտանելի: Ընկած մի անկիւն, լեռների մէջ, միանգամայն բացակայում են կանոնաւոր ճանապարհներ, չըկայ փոստ և հեռագիր, գրեթէ ոչինչ: Եւ իսկայէս շատ ծանր է վանական կեանքը, մանաւանդ այսպիսի պայմանների մէջ: Խեղճերը հընարաւորութիւն չ'ունեն գէթ թերթ ստանալ, իմանալ ինչ է կատարւում արտաքին աշխարհում, ի՞նչ է անցնում-դառնում, և եթէ թերթ էլ ստանում են, ի հարկէ սուրհանդակի միջոցով, այն էլ բաւականին ուշ, ու իրանց թարմութիւնը կորցնում են, թէև նրանց համար էլի թարմ, նոր են լինում:

Այսպէս է վանքի կեանքը. թէև ես վեց օր մնացի վանքում, և ամեն ինչ նորութիւն էր ինձ համար, բայց էլի շատ տաղտկալի էին անցնում օրերը, և շատ սրտնեղում էի:

Վանքի շուրջը, լեռների վրայ կան փոքրիկ եկեղեցիներ, և ենթադրւում է, որ դրանք Թադէոս առաքեալի չարչարանաց վայրերն են: Վանքի առաջ, ընդարձակ դաշտի մէջ, մի ցածր բլրի վրայ երևում է ս. Սանդուխտ կոյսի մատուռը: Փոքր և անպաճոյճ է այդ մատուռը: Եւ երբ մարդ մտածում է, որ մի շարք դարեր են անցել սրանց վրայով, ակամայ բացադանչում է, որ յամենայն դէպս շատ մեծ է եղել հայ ժողովրդի հաւատը և ջերմեանդութիւնը, որ կանգուն է պահել իր սուրբ վայրերը. և այդ պատիւ է բերում հայ ժողովրդին:

Իսկ վանքից աւելի հեռուն, ամբողջ Մակուի խանութեան մէջ ցրած են և աչքի խփում եկեղեցու բեկորներ, քաղաքի մնացորդներ, փլած շէնքեր, որոնք մի-մի կենդանի վկաներ են հայ ժողովրդի անցեալ փառքի, մի-մի պերճախօս փաստեր են, որ անցեալում այս կողմերը տիրապետող տարրը եղել է հայ ազգաբնակիւթիւնը: Տխուր է այդ բեկորների, հնութեան այդ մնացորդների թողած տպաւորութիւնը: Եւ ընդհանրապէս ես հեռացայ վանքից աւելի տխուր յիշողութիւնների և տպաւորութիւնների տակ...

1903 թ.

ԽՈՅ ԳԱՒԱՌԻ ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ

I.

Սոյը ընկնում է Ատրպատականի հիւսիս-արեւմտեան կողմում. նրա սահմանակից գաւառներն են, հարաւից՝ Սալմաստը, հիւսիսից՝ Մակուի խանութիւնը, արեւմուտքից՝ նա ձգւում է մինչև օսմանեան կառավարութեան սահմանները, իսկ արեւելքից տարածւում է համարեա մինչև Ղարադաղի սահմանները։ Ահա այդ տարածութեան վրայ է ընկնում Սոյ գաւառը։ Սոյը կազմում է Արտազ գաւառի շարունակութիւնը և բռնում է նրա հարաւային մասը, որը բաւականին ցածր է և խոր ընկած։ Դա մի ընդարձակ և տափարակ ձոր է, որի չորս կողմերից էլ բարձրանում են լեռներ և բլուրներ։ Բարձր չեն այդ լեռները. բացի Աւրուն, Զէյլիսանա և Ղոթուրի սարերից՝ միւսները ցածր բլուրներ են։ Մերկ և չոր են այդ լեռները, միանգամայն զուրկ կանաչ ծիրից. միայն մի քանի տեղ, լեռների լանջերի վրայ տեսայ կանաչ բուսականութիւն իբրև օազիս։ Ընդհանուր ամայութեան մէջ։ Այսպէս է ոչ միայն Սոյում, այլ՝ գրեթէ Ատրպատականի բոլոր մասերում։ Թաւրիկից Սոյ գնալիս անցնում էք ահագին տարածութիւններ, կտրում անցնում էք լեռներ և բլուրներ, բայց լերկ են բարձրութիւնները, չոր, ամայի է հարթութիւնը։

Ասացի, որ Սոյի բռնած տեղը խոր է, ցածր։ Այդ խորութիւնը պարզ և որոշ նկատւում է մանաւանդ սահմանակից բլուրներից դիտելիս, իսկ Մակու գնալիս շատ զգալի է լինում, որովհետև հետզհետէ բարձրանում էք։ Անշուշտ հէնց այս հանգամանքին կամ գաւառի ցածրութեանը պիտի վերագրել այն, որ ամառները Սոյում սաստիկ շոգեր են լինում։ Այս ամառ մի քանի օր այնպիսի շոգեր արեց, ասես բոցեր և կրակ էր թափւում երկնքից, այն ինչ Սալմաստում, որը աւելի հարաւ է, շատ աւելի մեղմ է լինում ամառը։ Այնպէս որ՝ անտանելի կըլինէր ամառները Սոյում եթէ չըլինէր զով քամին, որ երեկոները միշտ փչում է սարերից։ Ընդհանրապէս՝ վերցրած՝ կլիման բարեխառն է և օդը մաքուր։

Որքան խեղճ, որքան չոր է բուսականութիւնը շրջապատող բարձրութիւնների վրայ. նոյնքան ճոխ, նոյնքան հարուստ և փարթամ է ամբողջ հարթութեան վրայ: Ամբողջ խոյ գաւառում չըկայ մի թէկուզ փոքրիկ անկիւն, որ բոլորովին զուրկ լինի կանաչից: Ընդարձակ տարածութիւնը ծածկւած է բազմաթիւ գիւղերով, իւրաքանչիւր գիւղ շրջապատւած է մեծ և հարուստ այգիներով, ունի իր չափ արտեր,—հողը բերրի է և ուժեղ, ջուրն էլ առատ:

Սոյի աչքն է կաղմում Դաղ-բաղին, որը գտնւում է քաղաքի հարաւային կողմը, մօտ մէկ վերստ հեռաւորութեան վրայ: Դա մի ընդարձակ և միկնոյն ժամանակ հրաշալի այգի է, ունի զանազան ալլէյներ, մէջը կայ աղբիւր, որի ջուրը վաճիտ և առողջարար է, իսկ ամբողջ այգին ծածկւած է կանաչով, մեծ և փոքր ծառերով, թեթև և դուրեկան բամբակ էլ հօտանալիս է: Դաղ-բաղին հիանալի զբօսասանդի է. քաղաքացիները յաճախ գնում են այնտեղ, և գնում են ընտանիքով, կարգին պատրաստութիւններով և մնում են այնտեղ ամբողջ օրը: Գնում են ոչ միայն քաղաքի բնակիչները, այլ և մօտիկ գիւղացիները. այնպէս որ Դաղ-բաղին հռչակւած է ամբողջ գաւառում: Ամեն մի ճանբորդ, ամեն մի օտարական խոյ գալիս անհրաժեշտօրէն առաջին անգամ այցելում է Դաղ-բաղին. և ուրիշ կերպ էլ չի կարող լինել, քանի որ միշտ զբաւիչ պատմութիւններ կըլսի նրա մասին: Ճիշտ է, խոյ գաւառում շատ կան գեղեցիկ, կանաչկոտ վայրեր, բայց զբանցից ոչմէկը չունի Դաղ-բաղու գրաւչութիւնը, նրա յարմարութիւնները և գեղեցկութիւնը: Ճոխ և գեղեցիկ է բնութիւնը խոյ գաւառում, որովհետև առատ է նրա ջուրը և բերրի՝ հողը: խոյը թէև ունի մի հատիկ գետ, բայց նա առատ ջուր է մատակարարում ամբողջ գաւառին: Դոթուր է կոչւում այդ գետը. Դոթուր-չայ են ասում բոլոր թուրքերը, իսկ Տղմուտ գետ՝ հայերը: խոյ գաւառի արեւմտեան կողմում, պարսկա-տաճկական սահմանագլխում կայ մի փոքրիկ գաւառակ, որը շրջապատւած է բարձր լեռներով, որոնք կոչւում են Դոթուր: Ահա այդ լեռներից է սիլիզըն առնում Դոթուր-չայը և զբանցից էլ ստացել է իր անունը: Դոթուրը կտրում, անցնում է խոյի ամբողջ երկարութեամբ, արեւմտքից դէպի արեւելք, մեծ և փոքր առուներով ջուր մատակարարում աջ ու ձախ կողմերում գտնւած գիւղերին և այսպիսով ոռոգում բովանդակ գաւառը:

Ջրի պակասն այս գաւառում լրացնում են աղբիւրները, որոնք այնքան շատ են այս կողմերում: Մաքուր, յստակ և առողջարար է աղբիւրների ջուրը, ազգաբնակչութիւնը իր խմե-

լու ջուրը վերցնում է այդ աղբիւրներից, որովհետեւ Ղոթուրի ջուրը խմելու համար այնքան էլ լաւ չէ: Մեծ է Սոյի գանազան կողմերում եղած աղբիւրների թիւը. ամեն մի քայլափոխում դուք պատահում էք աղբիւրի, որից բխում է լաւ և անուշ ջուր. իւրաքանչիւր գիւղ ունի մէկ, երկու և աւելի աղբիւրներ, ինչպէս օրինակ Մէջգաւարը, որը ունի շատ անուշ ջուր և գտնւում է Սոյի հիւսիս-արեւմտեան մասում: Մէջգաւարը աղբիւրների մի ցանց է, որ բռնել է գետնի այդ ամբողջ մասը. և դրանք բացի ազգաբնակութեանը համեղ ջուր մատակարարելուց՝ մեծ դեր են խաղում և գետնի ոռոգման գործում: Յայտնի աղբիւրներից են համարւում նաեւ Զըլզըլա-բուլաղ (երկրաշարժի աղբիւր), Սոշ-բուլաղ (քաղցր աղբիւր) և այլն:

Աղբիւրներից պակաս գեր չեն խաղում և քեահրիզները, այսպէս ասած, արհեստական աղբիւրները: Քեահրիզները ղեռ շատ հին ժամանակներից սկսած ծանօթ են պարսիկ ժողովրդին և յայտնի դեր են կատարում Պարսկաստանի կեանքի մէջ: Բայց ի՞նչ է քեահրիզը և ի՞նչպէս են շինում: Դա մի առակ է, որ հոսում է գետնի տակով և ոչ երեսով: Պարսկաստանի համարեա թէ բոլոր մասերում գործածական է այդ ձևի ջրի մատակարարումը: Քեահրիզի ջուրը համարեա նոյնքան մաքուր և լաւ է, որքան աղբիւրի ջուրը:

Ահա այդ նպաստաւոր պայմանները, որոնք տալիս են հարուստ պտղաբերութիւն, չընայած որ ժողովուրդը ղեռ գետինը հերկում, մշակում է իր նախնիների անկարգ միջոցներով: Սոյում ցանում են գլխաւորապէս ցորեն և բամբակ, պակաս չափով գարի, ծխախոտ. լինում են և բոստաններ: Նա շատ հարուստ է պտղի կողմից, խաղող, նուշ, բալ, տանձ, սալոր, խնձոր և այլն, այնքան առատ, այնքան արժան են, որ, ինչպէս ժողովուրդն է ասում, հողի գին է: Սոյը, և շատ իրաւացի, համարւում է դուխմայի (սեխ) աշխարհ:

Սոյ գուառում կայ և տաք բուժիչ ջուր, որից, բնականաբար, չըզդտեն տեղացիները օգտւել, ինչպէս հարկն է:

Սոյը աղի հանք էլ ունի: Դա մի փոքրիկ բլուր է, որ գտնւում է Սոյի հարաւային կողմը, Սալմաստի ճանապարհի վրայ: Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ այդ աղի հանքը այնքան էլ մաքուր չէ, բայց յամենայն դէպս ազգաբնակութեան համար մեծ բարիք է:

II.

Այդ տարածութեան վրայ կան բազմաթիւ գիւղեր: Ինչ ասել կուզի, որ ստատիստիկան միանգամայն բացակայում է այս երկրում, և մարդ շատ անգամ մօտաւոր թւեր անգամանկարող է լինում առաջ բերել: Յոյի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կազմած է թուրքերից, հայերից և քիւրդերից, զրանցից զատ ուրիշ ազգութեան պատկանող ժողովուրդներ գրեթէ չըկան այս գաւառում: Թուրքերը, իհարկէ, իրանց թւով բռնում են առաջին տեղը և կազմում են ամբողջ ազգաբնակչութեան մեծագոյն բաժինը, ապա գալիս են քիւրդերը, իսկ ամենափոքր թիւը կազմում են հայերը:

Ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ, գաւառի գլխաւոր քաղաքը համարւում է Սոյը. որը նստած է համարեա ուղիղ գաւառի հարթութեան կրծքի վրայ և շրջապատւած իրար մօտիկ մի շարք գիւղերով: Սոյը բերդաքաղաք է, շրջապատւած հաստ և բարձր պարիսպներով: Այս բերդը համարւում է XVII դարի գործ:

Ամբողջ Սոյ քաղաքը կազմւած է երկու մասից. մէկ՝ պարիսպների միջի տարածութիւնը, ուր բռնում են բացառապէս թուրքերը, և այդ մասը կոչւում է բերդ, և երկրորդ՝ բերդից դուրս, մօտ 15 բուլէի հեռաւորութեան վրայ, ուր ապրում են հայեր և թուրքեր խառն, որը կազմում է բերդաքաղաքի մի թաղը, հէնց այդ մասը «Թաղ» էլ ասւում է: Սոյ քաղաքը ընդհանրապէս գեղեցիկ դիրք ունի, շրջապատւած է սիրուն ծառուղիներով, որոնց աչքը կազմում է դէպի Սալմաստ տանող ընդարձակ, լայն և գեղեցիկ խիաւանը. ունի գեղեցիկ կանաչկոտ վայրեր, ինչպէս Դադ-բաղին, լաւ այգիներ: Քաղաքի մէջ զանազան կողմերից ճեղքում անցնում են փոքրիկ առուներ, և բոլորի եզրներումն էլ կան տնկած ուռի և բարդի ծառեր. այդ կողմից հարուստ և գեղեցիկ է մանաւանդ Թաղը:

Առաջ, դեռ XVII դարում, Սոյը կազմում էր մի ընդարձակ և ուժեղ խանութիւն, իսկ նրա կառավարիչը՝ խանը համարւում էր միահեծան, անկախ պետ, նա չէր ճանաչում պարսից շահնշահի գերիշխանութիւնը: Իսկ այժմ Սոյը դարձեալ է Պարսկաստանի ամենասովորական գաւառներից մէկը: Սոյում մնում է մի դատաւոր, հաքիմ, որ համապատասխանում է Կովկասի գաւառապետին և ամբողջ գաւառի կառավարութիւնը յանձնւած է նրան: Պարսկաստանում առհասարակ հաքիմը ոչ միայն կառավարութիւնից ռոճիկ չէ ստանում, այլ այդ պաշտօնը ստանալու համար ինքն է վճարում որոշ գու-

մար: Ուրիշ խօսքով, դատաւորութիւնը ծախուած է այս կամ այն անհատին, այս կամ այն խանին: Ներկայ դատաւորը, ինչպէս պատմում են, երրորդ անձնաւորութիւնից է գնել: Ատրպատականի բարձրագոյն վարչութիւնից ստացել է մի ուրիշը, նա ծախել է այդ պաշտօնը, իհարկէ՝ անշուշտ օգուտով, մի երկրորդ անձի, իսկ սրանից էլ ստացել է ներկայ դատաւորը: Այս էլ առեմ, որ Սոյի դատաւորը յաճախ փոխուած է, պաշտօնանկ է լինում ¹⁾: Սոյի դատաւորը համարուած է նաև Սալմաստի ընդհանուր կառավարիչ:

Ոչ միայն դատաւորութիւնը, այլ ամեն ինչ այդպիսի հիմքերի վրայ է հաստատուած Պարսկաստանում: Ահա և սարփարաստութիւնը, որ նոյնպիսի հիմունքների վրայ է դրած, ինչ դատաւորութիւնը, զեռ աւելի վատթար: Այս պաշտօնն էլ է ծախուած, և ով շատ է վճարում, նա է ստանձնում պաշտօնը: Սարփարաստը համարուած է միայն քրիստոնեանների պաշտպան, իրօք՝ կեղեքող, հարստահարող: Սարփարաստութիւնը Պարսկաստանում հաստատուած է Ռուս-տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ, մօտ 1829—30 թւականներին: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ պարսիկ դատաւորը չէր պաշտպանում քրիստոնեաներին այնպէս, ինչպէս հարկն էր: Այդ պաշտօնը հաստատուել է հէնց քրիստոնեաների խնդիրքով և դա համարուած է Բէֆօրմ: Չքմոռանամ ասել, որ մինչև եօթնամանական թւականները սարփարաստներ եղել են միայն հայերը, դրանից յետոյ է միայն անցել թուրքերի՝ ձեռքը: Ինչպէս առաջ, նոյնպէս և այժմ իւրաքանչիւր քրիստոնեայ տուն վճարում է սարփարաստին տարեկան որոշ տուրք, որպէս ռոճիկ: Այդ ռոճիկով նա, իհարկէ, չէ բաւականանում, այլ փոխանակ մի շարք կեկեքիչներից պաշտպանելու ժողովրդին, ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում. ամենահասարակ առիթը մատի փաթթան դարձնելով՝ սկսում է տուգանքի ենթարկել հայերին, մի խօսքով հարստահարում, դառցնում է նրանց առանց այդ էլ անմխիթար կեանքը:

Միանգամայ սխալը այժմ հայերը տարիների ընթացքում չեն կարողանում շտկել: Ճիշտ է, դատաւորի դէմ պաշտ-

¹⁾ «Պաշտօնանկ անելը» յիշեցրեց մի հետաքրքիր և միևնոյն ժամանակ տարօրինակ բան, որը սազ կըզայ միմիայն Եւրանի երկրին: Պաշտօնանկ լինելու դէպքում դատաւորը կառավարութիւնից վրէժ տուած լինելու համար շատ անգամ դեռ չըհեռացած բաց է անում բանտի դռները և ազատում է բանտարկեալներին: Այսպիսի դէպք պատահեց և այս տարի, ներկայ դատաւորի նախորդին պաշտօնանկ անելիս: Ահա ձեզ երկիր, ահա ձեզ կառավարութիւն:

պանելու համար է առաջացել սարփարաստութիւնը, բայց այժմ դատաւորից համեմատաբար աւելի գոհ է ժողովուրդը, քան սարփարաստից: Այժմ բոլոր հայերը դժգոհ են այդ պաշտօնից և միանշանակաբար աւելորդ են գտնում այն: Մնում է միայն, որ հայ ազգարնակութիւնը մի խոհուն, խելացի թեմակալի առաջնորդութեամբ դիմի բարձրագոյն իշխանութեանը և խնդրի այդ պաշտօնը վերացնել. մանաւանդ որ այժմ խոյ գաւառի սակաւաթիւ հայերը (258 տուն) անկարող են մի անկուշտ սարփարաստ պահել: Ատրպատականի հայերը կարող են այդ անել, այսինքն վերացնել սարփարաստութիւնը, եթէ միայն խելացի կերպով լինի դիմումը և ոչ թէ այնպիսի անտակտութեամբ, ինչպէս վարեց Ե. Վ. Մուրադեանը թերթի իրաւունք խնդրելու գործում ..

Դեռ այդ չէ բոլորը, գիւղատէր բէգ-աղաների ճնշումները և կեղեքումները գալիս են աւելի ցաւոտ կերպաւորաբար տալու պատկերին: Դրանք տղրուկներ են, որ ամենաանխիղճ կերպով ծծում են ժողովրդի արիւնը: Խեղճ երկրագործը աշխատում, տքնում է, չարչարում գրեթէ ամբողջ օրը, արիւն-քրքրտինք թափում, և խփ հալալ աշխատանքի ամենաչնչին բաժինն է միայն իրան մնում, մնացածը լցւում է աղայի ամբարը: Յորենից, գարուց, բամբակից և այլն ստանում են աղաները ընդհանրապէս բերքի $1/2$ -ը:

Բացի այդ կայ գլխահարկ, անասունների հարկ. հաճախ և բանց մօտաւոր չափը, որ կարելի է համարել բոլոր գիւղերի համար:

1) Գլխահարկ (տղամարդի) ¹⁾	3	ղոան:
2) Մատակ գոմշի հարկ	2	» 10 շահի.
3) Կովի	1	» 5 »
4) Զիւի	2	» 10 »
5) Էշի	1	» 5 »
6) Ուշխարի	—	» 8 » ²⁾
7) Տան	4	» — »

Ահա այսքան ծանրաբեռնաւ են խեղճ գիւղացիները բազմապիսի հարկերով:

1) Գլխահարկ վերցնում են 16 տարեկան պատանուց սկսած. այդ հասակի տէրերը արդէն համարւում են աշխատանքի ընդունակ, իսկ դրանից փոքրներից գլխահարկ չեն վերցնում:

2) Գոմշից, եզից հարկ չեն վերցնում, որովհետեւ այսպէս են բացատրում, թէ սրանք արդէն աշխատում են, և նրանց տաւած արդիւնքից արդէն բաժին ստանում է աղան. կանանցից, աղջիկներից էլ. գլխահարկ չեն առնում, որովհետեւ չեն աշխատում, այլ միայն ուտում են:

Բայց դրանցով դեռ չի վերջանում ազրուկների թիւը, մնում են սէիդները, որոնց ամենայն իրաւունքով կարելի է կոչել Պարսկաստանի «ձրիակեր դասակարգը»: Նրանք ոչինչ չանելով՝ ոչ միայն խնդրում են, այլ և պահանջում: Եւ ինչպէս Որովհետեւ «մարգարէի ցեղից» են համարւում: Խոյում ընդհանրապէս շատ կրօնաւորներ՝—սէիդներ, մուլաներ կան, հէնց դրա համար էլ Խոյը պաշտօնական թղթերի մէջ յիշւում է «Դարըլ-մոմինին», այսինքն հաւատարիմների-սրբերի վայր: Մի երկու գիւղ կայ, որ զուտ սէիդաբնակ են: Սէիդները, որպէս ազնւականներ, որոշ տուրք են ստանում ժողովրդից, օրինակ թուրքերը պարտաւորւում են տարւայ բերքի $\frac{1}{5}$ տալ սէիդներին, իսկ հայերը, երբ մի հող են առնում թուրքերից, սէիդը իրաւունք ունի ստանալ այդ գետնի արժէքի $\frac{1}{5}$ մասը: Նրանք մանաւանդ մոլեռանդ պարսիկ գիւղացու աչքում մեծ հեղինակութիւն են վայելում: Երբ մի յանցաւոր, թէկուղ նա լինի մարդասպան, պատսպարւում է սէիդների տանը, նա միանգամայն ազատ է համարւում:

Այսպէս է Պարսկաստանի «ձրիակերների դասակարգը» ինչպէս Խոյ գաւառում, նոյնպէս և ամբողջ երկրում: Նա թէև երբէք չի աշխատում, բայց և ամենից խիստ պահանջողն է, և ամենացաւալին այն է, որ ամենայն ճշտութեամբ կատարւում են այդ պահանջները:

Խոյում էլ նոր տարիքի և սակագների առթիւ թեթև դժգոհութիւններ եղան, և զրգոողները բացառապէս գիւղատէր հոգեւորականները, և աղա-բէգերն էին: Այսպէս է միշտ. երբ լուր է տարածւում, թէ նոր կարգեր են մտցնելու հողատիրական սիստեմի մէջ, գիւղատէրերը սարսափում են, ժողովրդին զրգոում են զանազան ծուռումուռ միջոցներով, ոտքի կանգնեցնում և բողբոջում այդ կարգադրութեան դէմ: Բայց այս ամառ ժողովուրդը հասկացել էր մասամբ գործի իսկական էութիւնը և, ինչպէս շատ թուրքերից լսեցի, բողբոջում էին գիւղատէրերի դէմ և խուլ կերպով մրմնջում. «դա մեր օգտին է. ուզում են մեր դրութիւնը բարելաւել, մեզ դիտմամբ սրանք ոտի են հանում»: Արդեօք թուրք մասսայի գիտակցական վերաբերմունքի նշոյլներ չե՞ն դրանք...

Խոյ գաւառում գործածական պատիժներ են՝ ականջ կլտորել, ֆալախկայի դնել, ճիպոտներով ծեծել և այլն: Իւրաքանչիւր աղայի, դատաւորի քմահաճութիւնից է կախւած, թէ որ յանցանքի համար ի՞նչ պատիժ կընշանակէ: Սակայն ամենասո-

վորական պատիժը աղաների, հէքիմների համար «տուգանքն» է. այդ կողմից շատ անխնայ, շատ անգուլթ են:

Իսկ ճրտեղից է ժողովուրդը միջոցներ գտնում յագեցնելու համար այդ բոլոր անկուշտ ուրկորները: Ժողովուրդը գործ ունի հողի հետ, հողը բերրի է, լաւ բերք է տալիս, խոյուժ հացահատիկները—ցորենը, գարին, կորեկը—տալիս են սովորաբար մէկին 10, իսկ այդ չափը համարոււմ է լաւ. կան տեղեր, ինչպէս դեմիները, Ղոթուրի կողմերը, որ տալիս են 1-ին 15—25, Հողը հերկում են փոքրիկ ոսկիներով, գութան շատ քիչ գիւղերում մուտք է գործել: Ժողովուրդը պարապոււմ է նաև արհեստներով, ինչպէս հիւսնութիւն, պայտառութիւն և այլն, մասամբ պարապոււմ են նաև վաճառականութեամբ, այն էլ միայն քաղաքում: Շատ քիչ առևտրականներ կան, որ յարաբերութիւն են պահպանում, ապրանք բերում արտասահմանից. այդ էլ ի հարկէ մեծ դժւարութեամբ և զոհողութիւններով, շնորհիւ հաղորդակցութեան կանոնաւոր և դիւրին միջոցների բացակայութեան:

խոյը միայն մի քանի տասնեակ սաժէն երկարութեամբ շնորհքով ճանապարհ ունի, այն է դէպի Մալմաստ տանող խիւաւանը, մնացածներին չի կարելի ճանապարհ անունը տալ, մանաւանդ դէպի Մակու տանողը: Անշուշտ այս հանգամանքին պիտի վերագրել և այն, որ շատ տեղեր, ինչպէս և խոյում, պոստը բերւում է ոչ թէ կառքով, այլ ձիով, շատ անգամ էջով, և եզով: Յոյս կար, որ բելգիացիների ձեռքը անցնելով մաքսային և պոստային վարչութիւնը կրկանոնաւորւի, որոշ հիմունքների վրայ կըդրւի ամեն ինչ, բայց պէտք է խոստովանւել, պոստը էլ աւելի վատթարացել է: Խոյը ունի նաև հեռագիր:

III.

Դեռ XVIII դարում Ատրպատականի այս անկիւնը շատ հայաշատ է եղել, խոյի հարթութիւնը, որը համարւում է Աւարայր դաշտի շարունակութիւնը, իսկ ամբողջ գաւառը կազմում է Արտազ գաւառի մի անկիւնը, մի ժամանակ ծափկած է եղել մի շարք զուտ հայաբնակ գիւղերով. դրան որպէս ապացոյցներ կարող են ծառայել զանազան կողմերում ցրւած հնութեան բեկորները և մնացորդները: Ահա օրինակ՝ Բեօհնաւա գիւղը: Նա սրբատեղի է. կայ հայկական եկեղեցի, թէև խարխուլ: Այդ գիւղում այժմ ոչ մի հայ չի ապրում, զուտ

Թուրքաբնակ է դարձել. եկեղեցում, քարերի վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց չեն կարդացուում: Ահա և Դիզա գիւղը: Դա մի փոքրիկ տեղ է, բայց ունի ընդարձակ, մեծ եկեղեցի, որը երկու հարիւր տարւայ շէնք է համարուում. միայն երկու տեղ է քանդուել, բոլորովին կանգուն է մնացել և իր քարձրութեամբ իշխում է ամբողջ շրջակայքի վրայ: Դիզա գիւղից քիչ հեռու, Թուրքաբնակ մի գիւղում կանգնած է հայկական եկեղեցու միայն երկու պատը: Մի փոքր հեռու, դիմացի բլրի վրայ երևում է մի մատուռ: Շատ անպաճոյճ է այդ մատուռը, բայց ժողովրդի մէջ խօսող ականդութիւնը, որ սերնդէ-սերունդ անցնում է, մեզ ասում է, որ դա Վարդանի, քաջ նահատակի աճիւնի հանգչելու վայրն է: Բոլորը գիտեն այդ, և ուրիշ անունով երբէք չեն կոչում այդ մատուռը: Շատ յարմար դիրք ունի նա և դիտում է առաջը տարածւող շրջակայքի վրայ: Եւ այդ մատուռի տակով ծանր, դանդաղ հոսում է Տղմուտ գետը կամ Ղօթուր-չայը:

Խոյ քաղաքի բերդից դուրս, Թաղում՝ կայ մի հին եկեղեցի: Մի քարի վրայ եղած արձանագրութիւնը վերաբերում է միայն նորոգութեանը, որը 100 տարւայ է, իսկ եկեղեցին համարւում է մօտ 1000 տարւայ արդիւնք: Այսպիսի մեծ, ընդարձակ եկեղեցի կայ նաև Մահլազանում, և բոլորն էլ ունեն արձանագրութիւններ: Շատ լաւ կըլինէր, եթէ մի մասնագէտ զար, լուսանկարէր այդ արձանագրութիւնները, մանրամասն ուսումնասիրէր հնութիւնները: Ատրպատականը, զխաւորապէս Մակու և Խոյ գաւառները, մասամբ Սալմաստը և Սօմային, կարող են այդպիսի մասնագէտ անձնաւորութեան շատ հետաքրքիր նիւթեր մատակարարել:

Ի՞նչ են եղել ուրեմն հայերը: Յայտնի է, որ նրանք գաղթել են ուրիշ երկրներ: Չըհաշւած մանր, աննշան գաղթական նութիւնները, եղել է երկու նշանաւոր գաղթականութիւն: Մէկ՝ 1805 թւին, երկրորդ, որ ամենագլխաւորն է, պարսկահայերի մեծ գաղթականութեան միջոցին, ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ, 1828 թ., դրանից յետոյ համարեա այլևս չեն գաղթել, միայն մասամբ կոտորւել և ձուլւել են տեղական տարրերի մէջ: Այժմ էլ թէև խոյեցի հայը պանդխտում է Ռուսաստան, գնում է դարբնութեան համն առնելու, բայց էլի վաղ թէ ուշ վերադառնում է: Այս էլ ասեմ, որ այժմ աւելի քիչ են գնում պանդխտութեան:

Ի՞նչքան հայեր կան այժմ Խոյում: Շատ քիչ, միմիայն 258 տուն և դրանք էլ ցրւած են եօթ զանազան գիւղերում: Ահա այսպէս:

Խոյ քաղաքում 110 տուն, տունը հաշվելով 5 անգամ—660 բն.				
Սէյդաւար գիւղ	86	»	.	480 »
Մահլազան	22	»	.	110 »
Դիզա	18	»	.	90 »
Շորաւ	17	»	.	75 »
Վառ	4	»	.	28 »
Փեռա	1	»	.	7 »

Ընդամենը 258 տուն

1290 բն.

Յիշած գիւղերից Շորաւը նոր է կազմել, 98 թւին: Այդ թւից մի տարի առաջ, հայկական կեանքի «յայտնի դէպքերից» յետոյ, երբ Շարաֆ-բէգը կոտորեց Վառ գիւղի հայերի մի մասին, մնացածները գաղթեցին, շարժեցին դէպի քաղաքի մօտերը, բնակութիւն հաստատեցին 20 բոպէի հեռաւորութեան վրայ և կազմեցին այժմեան Շորաւ գիւղը: Վառեցի մի քանի ընտանիք էլ գաղթում և ապրում են Դիզա գիւղում:

Քաղաքում հայերը ապրում են «Թաղ» բաժնում և բըռնում են երեք թաղեր, կամ աւելի ճիշտ է ասել, երեք փողոցներ, այն է Փոս-Թաղ, Աղայի-Թաղ և Քիւչա-բաղի: Այս փողոցները, ուր ապրում են հայերը, բաժանւած են ուրիշ թաղերով և փողոցներով, որտեղ բռնած են թուրքերը: Այնպէս որ բոլոր գիւղերումն էլ հայերը ապրում են խառն թուրքերի հետ, միայն Սէյդաւարն է զուտ հայաբնակ:

Ինչպէս տեսնում էք, հայերը թէ՛ նւազ են թւով և թէ՛ ցրւած, և հէնց այդ հանգամանքը մեծ արգելք է լինում այնտեղ կանոնաւոր և միայուն գործ սկսելուն:

Խոյը կանոնաւոր դպրոցի շէնք ունի և մեծ մասով ս. Թադէի վանքի վանահայր Նալբանդեան վարդապետի ջանքերի և հետևողութեան շնորհիւ: Ամառը մի քանի հայ տուններ են, և շնորհիւ էլի վարդապետի եռանդոտ աշխատանքի, իրերը յետ ստացւեցին: Պարսիկ կատաղած ամբոխը յարձակւում էր հայ թաղի վրայ, վարդապետը կանգնեց ամբոխի դէմ և թոյլ չըտաւ: Իսուսով հայերի տները՝ յետ դարձրեց:

Աղքատ է Խոյի հայը: Կան ընտանիքներ, որ օրերով տաք կերակրի երես չեն տեսնում: Ահա այս անմխիթար իրականութեան մէջ «գերման-հայկական որբանոցը» ամենայն իրաւունքով կարելի է համարել մի բարիք, այն էլ մեծ բարիք: Այս որբանոցի հիմնադիրն է գերմանացի յայտնի և հայասէր դոկտոր Լեպսիուսը: Վերջինիս ջանքերով Գերմանիայում կազմւած է մի ընկերութիւն յատկապէս հայերին օգնելու համար: Առաջ այդ ընկերութիւնը կոչւում էր «գերման-հայկական օգ-

նող ընկերութիւն», իսկ այժմ ասուում է՝ «արեւելեան միասիրտ-ներական ընկերութիւն»։ Այս ընկերութիւնը Պարսկաստանում ունի երկու որբանոց, Ուրմիում և Խոյ քաղաքում։ Խոյի որբանոցը առաջ Սալմաստումն էր, միայն 1898-ից տեղափոխւել է այստեղ։ Այս միասիրտներական ընկերութիւնը որբանոցներ ունի նաև Տաճկաստանում։ Այս ամառ ես երկու անգամ այցելեցի Խոյի «գերման-հայկական որբանոցը», և պէտք է խոստովանեի, որ տպաւորութիւնը շատ բաւարար էր։ Որբանոցի շէնքը կառուցւած է մի ընդարձակ գետնի վրայ, որը գտնւում է «Բաղի» հարաւ-արեւելեան անկիւնում։ Առաջին հայեացքից թւաց ինձ, որ դա մի փոքրիկ գիւղ է կամ նահապետական մի մեծ բազմանդամ տուն։ Ահա այստեղ մի խումբ տղաներ և աղջիկներ խաղում են, վազում, ծիծաղում։ Մի կողմում մանւածք են անում, այնտեղ հիւանդներ են աշխատում։ Բակը մեծ և մաքուր է, ունի ընդարձակ պարտէզ, գեղեցիկ մարգեր։ Մի խօսքով արտաքուստ ամեն ինչ լաւ էր, սիրուն։ Եւ այդտեղ, այդ փոքրիկ «գիւղում», ապրում էին 98 որբեր, իսկ եթէ որբանոցի «մայրիկին» և «հայրիկին» էլ հաշւենք, կլլինի ուղիղ 100։ Այդ 98 որբերից 27-ը տղաներ են, իսկ 61-ը աղջիկներ։ Ահա ինչու ենք ասում, որ դա մեծ բարիք է։ Եթէ չլլինէր այդ, քանի՜-քանի՜ որբեր կը մնային մերկ, քանի՜-քանիսը կընկնէին փողոցը, կըսկսէին հաց մուրալ, քանի՜-քանի հասած աղջիկներ կանքախտանային։ Տեղացիները, ինչպէս և ուրիշներն, ամենայն ուրախութեամբ հարս են ընտրում որբանոցի աղջիկներից։ Միակ թերութիւնը, որ ես կարողացայ նկատել, այդ այն է, որ սենեակները մի փոքր խոնաւ են, քնելու տեղը անյարմար և հակառոտ ջապահական։

Ամենաուշագրաւ «գերման-հայկական» որբանոցում արհեստանոցն է։ Այդ բաժինը տարւում է շատ խնամքով և բարեխիղճ կերպով։ Արհեստանոցում սովորեցնում են մի քանի արհեստներ, օրինակ հիւսնութիւն, կօշկակարութիւն, չոր գործել, չիթ, կտաւ և այլն։ Հիւսնութեան վարպետն է պ. Շունմանը, որը գերմանացի է և հմուտ իր արհեստում։ Աշակերտ-հիւսները այնպիսի դեղեցիկ, մաքուր, ճաշակով կահկարասիք են պատրաստում, որ մարդ հիանում է։ Միշտ էլ զրանք գնահատւում և լաւ արժէքով ծախւում են։ Իսկ միւս արհեստներից էլ որբերը կարողանում են պատրաստել իրանց համար հագուստ, ոտնաման։ Առհասարակ ամենքն էլ իրանց յարմարեցրած աշխատանք ունին այնտեղ։

Եւ ընդարձակ, բազմանդամ տան ընդհանուր կառավարիչն է պ. Օրցենը, որին որբերը «հայրիկ» են ասում, իսկ

ընդհանուր կառավարչուհին՝ միսս Հառնակը, որին կոչում են «մայրիկ»։ Այս երկու անձնաւորութիւններն էլ ունեն բարձր կրթութիւն։ Երկուսն էլ համակրելի անձնաւորութիւններ են երևում։ Սրանք, ի հարկէ, բացի կրօնական միասիայից, ունեն նաև քաղաքական նպատակ, թէև իրանք ասում են, որ միայն մարդասիրական նպատակով են եկել Պարսկաստանի այս խուլ և հեռաւոր անկիւնը։ Ծիշտ է, նկատելի է, որ ուզում են կրօնական ոգի ներշնչել սաների մէջ, այդ ազդեցութիւնը կայ, բայց ոչ այն չափով, ինչ տեսնում ենք Թաւրիզի բողոքականների մօտ։ Այստեղ երբէք չեն առաջարկում որբերին, որ բողոքականներ դառնան։

Որբանոցի ամենաթոյլ և անբաւարար բաժինը կարելի է համարել ուսումնական-կրթական մասը։ Որբանոցը ունի երեք բաժանմունքից կազմւած դպրոցական մաս. այնտեղ շատ թերութիւններ կան. դասարանների նստարանները անյարմար են, դասերի տեղութիւնը շատ երկար է, 6-7-8 տարեկաններին տրւում են 50 բոպէ տեղութեամբ դասեր. աւանդւում են երեխաների կարողութիւնից միանգամայն վեր առարկաներ, ինչպէս ընդհանուր պատմութիւն, բուսաբանութիւն և այլն, և խեղճ երեխաները կրկնում են թութակի նման շատ բառեր, որոնց իմաստը իրանց խելքից շատ վեր է։ Լաւ է տալ քիչ և երեխաների համար մարսելի, բան շատ բան անցնել և ոչինչ չիւրացնել։ Ուսուցիչները այնքան էլ պատրաստւած, հմուտ չեն։

Բացի «գերման-հայկական» որբանոցի դպրոցից՝ Խոյ գաւառում կայ նաև երեք դպրոց։ Քաղաքում կայ երկու դպրոց, մէկը բողոքականների դպրոցն է, ուր սովորում են նաև աղջիկներ, միւսն էլ հայ-լուսաւորչականների ուսումնարանը, ուր լինում են առհասարակ 40-50-70 աշակերտ։ Երրորդ դպրոցն էլ Սէյդաւարումն է. այնտեղ էլ թւով 40-50 աշակերտներ են լինում։

Կրթական գործը Խոյ գաւառում ընդհանրապէս անմխիթար, անբաւարար է, և հնարաւոր էլ չէ հիմնաւոր գործ սկսել, շնորհիւ հայերի ցրւած լինելուն. պիտի ասել, որ ժողովուրդն էլ շատ անտարբեր է և կրթութեան պահանջի գզում։ Ընթերցանութիւնն էլ նոյն վիճակի մէջ է. չըկան գրագէտներ, էլ ձրտեղից կարող է լինել ընթերցանութիւն. քաղաքը միայն ունի գրադարան, աննշան քանակութեամբ գրքեր. գրադարան-ընթերցարանը կոչւում է «Ս. Նազարեան» Ստացւում է պարբերական հրատարակութիւններից միայն «Մշակ»։ Բայց հիվ է կարգում, քանի՞ հոգի են օգտւում գրադարանից. հազիւ մի եթկու հոգի։ Շատ անմխիթարական, յուսահատա-

կան է այդ կողմից ոչ միայն թոյլ, այլ ամբողջ Ատրպատականը:

IV.

Պարսկաստանի այս մի բուն հայ ժողովուրդը ամբողջ դարերի ընթացքում ապրելով թուրքերի մէջ ազդել է նրանցից և այնքան փոխել, որ գրեթէ չի տարբերուում իր հարևաններից: Նա այնքան է նման թուրքին, որ միայն երկար տարիներ այստեղ ապրածի աչքը կարող է դժարութեամբ ջոկել հայը թուրքից: Հայը հագնուում է ճիշտ թուրքի նման, խուզուում, ածիւում թուրքի նման, թուրքի անուններ է կրում (Պուղալիբրդի, Իսաղուլի, Շահգեալդի ևայլն):

Հայերը ոչ միայն արտաքինով, այլև իրանց ամբողջ ներքին աշխարհով են նման թուրքերին: Թոյեցի հայը քաղաքագէտ է և ծածկամիտ: Խորամանկ մարդկանց մէջ դժար թէ անկեղծ բարեկամական յարաբերութիւններ լինեն: Խոյում հէնց այսպէս է: Անկեղծութիւն ասած բանը չըկայ: Ասենք՝ այս աչքի է զարկում ոչ միայն թոյում, այլ ամբողջ Ատրպատականում: Դա պարսկահայերի և առհասարակ արեւելիների բնաւորութեան յատկի գծերից մինն է:

Իսկ ամենացած, ամենաայլանդակ և զայրացուցիչ երևոյթը խոյեցիների մէջ՝ ջգրու հաւատափոխութիւնն է և դրանով սպառնալն է. վանահայրը պահանջում է խոյեցուց պտղին կամ մի բանտր դպրոցում աշխատելու, նա զայրանում, կանչում է. «Ինչ է, էդպէս էք անում, որ զնամ հաւատափոխ լինեմ, լաւ, կերթամ մահմէդական կըղառնամ, անունս Մկրտիչ չըլինի, թող Մահմուդ լինի, Ինչ տարբերութիւն»: Թեմակալ առաջնորդը նկատողութիւն է անում թոյի քահանային, երեսով տալիս նրա թերութիւնները, քահանան զայրանում, կանչում է. «Էս չէք տւել (ցոյց տալով ֆարաջան), կըհաճեմ կըզգեմ էն կողմը, դրա տեղը կըհագնեմ սպիտակ, իսկ սև գլխարկիս տեղ էլ կըզնեմ սպիտակ փաթոյթ»: Ահա ժողովուրդը զրգուել է առաջնորդի դէմ մի խնդրի առթիւ, շատերը հաւաքւել են, բողոք խմբագրել և տակը անպայման աւելացրել են. «Եթէ այս մեր պահանջները չիրականանան, մենք մահմէդական կըղառնանք»: Եւ սրանք իմ ներկայութեամբ կատարւած ֆակտեր են, ոչ թէ երևակայութեան ծնունդ... Այժմ կան մի քանի թուրքացած հայեր:

Դրանով չի վերջանում նրանց բնաւորութեան այլանդակութիւնները: Նրանց մէջ խորը արմատներ է գցել իրար չու-

զողութիւնը, նախանձը, իրար ռոտի տակ փոս փորելու տգեղ
յատկութիւնը: Նրանց աչքը չի վերցնում, որ հարևանի գործե-
րը աշող են, ամեն խարդաւանանքներ ձեռք են առնում նրանց
մնասելու համար:

Օղեվաճառութիւնը, այդ կեղտոտ, զզուելի սովորութիւնը,
այստեղ էլ կայ: Խոյեցի հայը ընդհանրապէս իսկական ալկո-
հոլիկ է: Գինի չի գործածում, իսկ օղին գործածական է և
թուրքերի մէջ, նրանց օղի մատակարարողը հայն է: Թուրքե-
րին բաջ յայտնի է, թէ որ տնում օղի է ծախում, որն էլաւ,
որտեղ աժան է: Գալիս են լկտի, փչացած, սրիկայ լամուկնե-
րը, ոտք կոխում հայ գերդաստանի մէջ, մնում երկար, խմում
և հարբում, փողոցային, թուրք լամուկին յատուկ հայհոյանք-
ներ շարտում իրար, զզուելի ակնարկներ անում, նոյնիսկ այդ
տան անդամների վերաբերմամբ, երեսաների ներկայութեամբ,
կանանց առաջ: Տուն էլ կայ, որ հէնց կանայք են թուրքերին
օղի մատակարարողները. այդ էլ մի միջոց է, ցած, անարգ
միջոց, աւելի յաճախողներ գրաւելու համար: Ասում եմ,
չնորհիւ այդ տգեղ երևոյթի՝ սրիկայ թուրքերը շատ լաւ և
մանրամասն ծանօթ են հայ տների ամեն ծակուծուկի հետ, և
անշուշտ հէնց սրան պիտի վերագրել այն, որ յաճախ զողու-
թիւններ են պատահում, կտրում են հայերի տները: Հայերը
այնքան երես են տւել թուրքերին և իրանց ոյժը ձեռքից թո-
ղել, որ չեն կարողանում զսպել մի լամուկի, զողում են նրա-
նից, որովհետև իրանք են մեղաւոր, իրանք են ստեղծել այդ
դրութիւնը:

Թուրքերի մէջ ամենաաչքի զարնող և սովորական երևոյթը
ներկելն է: Արևելքը զարմանալի սիրահար է սև յօնքերի:
Եւ կանայք աշխատում են ձեռք ընել այդ արհեստական կեր-
պով: Ընդհանրապէս Ատրպատականում, մասնաւորապէս Խոյ-
ում դուք չէք պատահի մի թուրք կնոջ, որ ներկած չըլինի յօն-
քը, թարթեւունքները: Ծօղքերը անճաշակ և աճողնի ձևով հաս-
տացնում, թանձրացնում են, բաւականին երկարացնում, ցած-
րացնում և միացնում իրար հետ. շատ անգամ բարձրացնում է
յօնքը ճակատի վրայ: Նոյն անճողնիութեամբ վարւում են և
թարթեւունքների հետ և ստեղծում այլանդակ կերպարանք: Ա-
մենաանսովոր աչքը անգամ կարող է իսկոյն նկատել ներկ-
ւած լինելը, այն էլ շատ հեռւից. ի հարկէ՝ կան և ճաշակով
ներկւողներ. բայց դրանք միայն շատ հարուստ կանայք են,
որոնք ունեն պահանջող պարագաները և յարմարութիւնները.
շատերը քսում են հէնց մատով: Այստեղ ներկւում են ոչ մի-
այն կանայք, ոչ միայն հասակ առած աղջիկներ, այլ նոյնիսկ

4—5 տարեկան երեխան, ի հարկէ աղջիկը. ներկում են դեռ աւելի փոքրերին: Ջարմանալին այն է, որ ներկում է և պառաւր, Գուցէ մասամբ և այդ սովորութեան շնորհիւ բոլոր թուրքերի աչքերն էլ ցաւազար են, արտեանունքները և յօնքերը թափած. բացառութիւններ կարելի է համարել առողջ, գեղեցիկ աչքերը թուրքերի մէջ: Այս բանում դ՛ր են խաղում ի հարկէ՝ և ուրիշ պայմաններ ու պարագաներ ինչպէս օրինակ հարեմական կեանքը, բաղնիքները, որ միեւնոյն կեդտոտ ջրի մէջ լողանում են հիւանդը և առողջը. այդ է պատճառը, որ ճաղատութիւնը այնքան տարածւած է Պարսկաստանում:

Յաճախ թրքուհիները մարդու են գնում 9-10-12 տարեկան հասակում:

Հետաքրքիր է թուրքի հասկացողութիւնը ամօթի մասին: Ինչպէս այստեղ, այնպէս և ամբողջ Ատրպատականում, թուրք կանայք ման են գալիս ընդհանրապէս ոտաբորիկ. մերկ է նըրանց ոտները, մերկ մինչև ազդրերը, դեռ աւելի բարձր, և դա ամօթ չի համարւում, իսկ երեսը բաց ման գալը մեծ ամօթ է: Տան մէջ պահանջւում է նոյնիսկ, որ կինը անպայման կարճ շորեր հագնի ու ոտքերը բաց լինին:

V.

Այժմ անցնում ենք մեր յօդւածի վերջին մասին: Խոյ գաւառի արեւմտեան կողմը, Խոյ քաղաքից մօտ 10 ժամայ հեռաւորութեան վրայ, պարսկա-տաճկական սահմանազլխի մօտ, ընկնում է Դոթուրը, որ մի լեռնային գաւառակ է: Դոթուրը ամբողջապէս շրջապատւած է բարձր և ցածր լեռնաշղթաներով, ինչպէս Դոթուրի և Աւրուն լեռները, որոնք լաւմուտ են անանցանելի ձորեր և կիրճեր. հէնց այդ ձորերի միջով էլ անցնում է ճանապարհը: Ահա այդ լեռները, այդ գաւառից է սկիզբն առնում Դոթուր գետը, որը առատ ջուր է մատակարարում ամբողջ Խոյ գաւառին:

Այժմ Դոթուրի ազգաբնակչութիւնը կազմւած է գրեթէ միմիայն քրդերից. «գրեթէ» եմ ասում, որովհետեւ կան նաև 15 տուն քրդացած հայեր: Այո, միայն քրդեր են. բայց առաջ այդպէս չէր: Դեռ ուղւ-տաճկական վերջին պատերազմից (1878) առաջ, Դոթուր լեռնագաւառը համարւում էր Տաճկաստանի հող, միայն այդ պատերազմից յետոյ անցաւ պարսիկների ձեռքը: Այդ միջոցին Դոթուրում կային մեծ թւով հայեր, մօտաւորապէս 150 տուն: ամբողջ գաւառը համարեա նրանց ձեռքն է հղել, ունեցել են մեծ ուժ և տնտեսապէս էլ բարեկաւ կացութիւն:

Բայց պատերազմից մի քանի տարի յետոյ վրայ է հասնում երկու անգամ սով, մէկը միւսից սարսափելի: Այլևս անհանրին է լինում մնալ այնտեղ և ապրել, ստիպւած են լինում գաղթել: Ազգաբնակութեան մի մասը գաղթում է Կովկաս, բնակութիւն հաստատում գլխաւորապէս Հին-Նախիջևան, Թաթուլ, Էջմիածին, իսկ մի յայտնի բնակութիւն էլ անցնում է Տաճկաստան և այնտեղ պատասպարւում: Ամբողջ գաւառակում հազիւ մնում է 40—50 տուն հայ: Վրայ է հասնում 1896 թիւը: Լուր է ստացւում, թէ Բահրի փաշայի հրամանով Շարաֆ-բէգի մարդիկ գալիս են Ղոթուրի վրայ կոտորելու հայերին: Պարսից կառավարութիւնն իսկոյն հաղորդում է այդ մասին և կարգադրում, որ շուտով հայերը հեռանան Ղոթուրից դէպի Խոյ քաղաքի մօտերը: Հայերը կատարում են այդ հրամանը, թէև տհաճութեամբ և իրանց հետ վերցնելով միայն թեթև իրերը: Նրանք գալիս և բնակութիւն են հաստատում Վառ գիւղում: Անցնում է բաւական ժամանակ, յանկարծ 97 թիւի օգոստոսի 31-ին, լուսադիմին, երբ ամբողջ գիւղը քնած էր, Շարաֆ-բէգի բրդերը կամացուկ սարից ցած են գալիս, յարձակւում քնած ժողովրդի վրայ: Բարձրանում է աղմուկ, աղաղակ, հրացանի ձայն, և սկըսւում է սարսափելի, անգութ կոտորած, որ տևում է մի քանի ժամ: Այդ կոտորածի ժամանակ սպանւում են մօտ 30 հոգի վառեցիներ, իսկ 60—70 հոգի ղոթուցիներից: Կոտորածից յետոյ, երբ բրդերը կողոպտում, թալանում են ամեն ինչ և բարձրանում սարը ու հեռանում, գիւղը ստանում է կատարեալ աւերակի տեսք. կենդանի մնացածներն էլ թողնում են գիւղը, գաղթում և կազմում Շորաւը:

Չըմոռանամ ասել, որ Վառի կոտորածից առաջ 15 տուն հայեր չըկարողանալով ապրել հեռու իրանց հայրենի գիւղից՝ Ղոթուրից, որը շատ զեղեցիկ տեղ է, աչքի առաջ ունենալով և այն, որ պարսից կառավարութիւնը թոյլ չի տալիս նրանց ապրելու այնտեղ, ստիպւեցին քրդանալ:

Այսպէս ահա, այժմ Ղոթուրում կան միայն 15 տուն բըրդացած հայեր, որոնք աւելի լաւ են համարել զոհել կրօնը, քան ծննդավայրը: Իսկ ղոթուրցիներից մի քանիսը, որ ազատուել են կոտորելուց, այժմ ցրւած են Խոյ գաւառում: Հէնց Խոյ քաղաքի անցեալ քահանան ղոթուրցի էր, որից ստացել եմ Ղոթուրի մասին տեղեկութիւնները:

Ամբողջ Ղոթուր գաւառամասում այժմ կայ 18 գիւղ, 500 տուն բնակիչով. այդ գիւղերից մեծերն են Ղոթուր, Հստիրան, Զէրի, որոնք ունին մօտ 100-ական տուն: Ղոթուրի քրդերը շատ քաջ են, ապրում են մաքուր օդի մէջ, թառած ազատ լեռ-

ների վրայ, բայց միշտ էլ ուժեղ դիմադրութիւն տեսնելով՝
յետ են նահանջում: Այժմ հայկական ոչինչ չըկայ այնտեղ. մնա-
ցել է միայն աւերակ եկեղեցին, որը դարձել է դարմանանոց:

Ղոթուրը կառավարում է պարսից տէրութիւնից նշա-
նակւած դառաւորը: Ղոթուրի ազդաբնակութիւնը պարապում
է երկրագործութեամբ, մասամբ անասնապահութեամբ: Նրանք
ցանում են միմիայն ցորեն. հողը բերրի է, մեծ մասը դէմի և
փոքր մասը ջրարբի: Զրարբի տեղերը ընդհանրապէս տալիս
են մէկին 10—12, իսկ դէմի հողերը տալիս են բաւարար անձ-
րև եղած տարին համարեա 1-ին 20, նոյնիսկ 25, անձրև չե-
ղած տարին՝ իհարկէ՝ 1-ին 5—6 էլ չեն տալիս: Բայց առհա-
սարակ իւրաքանչիւր տարի Ղոթուրի ժողովուրդը ունենում է
բաւարար բերք: Ցորենից զատ, մնացած անհրաժեշտ մթերք-
ները ստանում են խոյից:

Ղոթուրի և խոյի հարկերի մէջ զգալի տարբերութիւն կայ:
Ղոթուրը անհամեմատ ազատ է. այնտեղ չըկան աղաներ, հողը
ժողովրդի սեփականութիւնն է, և կառավարութիւնը վերցնում
է բերքի միայն տասից մէկ բաժինը: Եթէ այդպէս լինէր և
խոյում, հայերը երբեք նեղութիւններ չէին կրել, տնտեսապէս
չէին քայքայւել:

1903 թ. խոյ.

ԹԱԻՐԻՋԻ ԼՍԱՐԱՆԸ

Ժողովրդական համալսարանները քաղաքակիրթ երկիրներում արդէն իրենց պատւաւոր տեղն ունին: Դրանք այնպիսի հասարակական հաստատութիւններ են, որոնք կազմակերպւած են պլխաւորապէս հասարակ ժողովրդի, մասսայի համար: Ժողովրդական համալսարանների կատարելիւ նշանաւոր դերը ժողովրդի մտաւոր, հասարակական կեանքում ի հարկէ անուրանալի է: Եւ այժմ քաղաքակիրթ երկրները ոյժ են տալիս այդ հիմնարկութիւններին, աւելի ու աւել ծաւալում և կանոնաւոր հիմունքների վրայ դնում:

Ժողովրդական համալսարանների գաղափարը կամաց-կամաց ժողովրդականանում և արժարժւում է նաև հայերիս մէջ: Այդ հասարակական կրթական հիմնարկութիւնները մեր մէջ թէև համեմատաբար անկերպարան են և սաղմնային վիճակի մէջ, բայց իրենց էութեամբ մօտենում, նմանում են եւրոպական տէրութիւնների ժողովրդական համալսարանների տիպին:

Պարսկահայերն էլ ունեն իրենց ժողովրդական համալսարանը: Դա Թաւրիզի «Էլ ս ա ր ա ն ն» է: Այն ընկերութիւնը, որ ղեկավարում է «Էլսարանի» գործը, կոչւում է «Էլսարանական» ընկերութիւն: Այդ հաստատութիւնը ունի 7 տարւայ կեանք. հիմնւած է 1898 թ. մարտ ամսին:

«Էլսարանի» սկիզբը դրւել է այնպիսի ժամանակ և այնպիսի պայմանների մէջ, որ այնքան էլ բարիյաջող, նպաստաւոր չէր: Զեռնարկութիւնը նոր լինելով խորթ էր շատերի համար, չէր լինում ունկնդիրների բաւարար թիւ, չկային պատրաստւած դասախօսներ և այլն: Բայց այն միանգամայն համակրելի ձեռնարկութիւնը, հանրօգուտ հաստատութիւնը պահպանեց իր գոյութիւնը և յարատեւեց շնորհիւ հիմնադիր դօկ. Կ. Փաշայեանի տոկուն աշխատանքի և հաստատ հաւատի: Դժուորը, իր վրայ վերցնելով աշխատանքի գրեթէ մեծագոյն լաւժինը, տարաւ բոլոր աննպաստ պայմանները, դիմադրեց մի

շարք արգելքներին և «լսարանը» հարցւեց ներկայ ծաղկած վիճակին ¹⁾։

«Լսարանի» դրած նպատակը շատ պարզ է և ընդգծած։ Նա գալիս է օժանդակելու դպրոցին և նրա պակասը լրացնելու, նպաստելու ժողովրդի ընդհանուր զարգացմանը և ընդլայնելու նրա մտաւոր հորիզոնը։ Ահա նրա նպատակը։

Իր դրած նպատակին հասնելու համար, «լսարանը» կազմակերպում է պարբերական դասախօսութիւններ զանազան հետաքրքիր և օգտակար նիւթերի մասին, ինչպէս, գիտական, գրական, հասարակական, առողջապահական, պատմական, մանկավարժական և այլն։ «Լսարանը» ամեն շաբաթ գիշեր ունենում է դասախօսութիւն, ի հարկէ հերթով, մի շաբաթ Լիւաւա թաղում, միւս շաբաթ՝ Դալայում։ Զունենալով իր առանձին հիմնարկութիւնը, «լսարանական» ընկերութիւնը դասախօսութիւնները տալիս է երկու թաղերի թատերասրահներում։

«Լսարանական» ընկերութեանը մասնակցում է ամեն մի հայ, ինչ սեռի և գաւանանքի պատկանելիս լինի նա։ Մի հիմնարկութիւն է դա, որի ղեկները բաց են բոլորի առաջ, անդամակցելու համար պահանջւում է միմիայն 6 դա՛ն, մօտ մէկ բուրլի։

Այստեղ էլ գործի ծանրութիւնը ընկած է գլխաւորապէս ուսուցչիչների վրայ, որոնք առանց դրան էլ ծանրաբեռնւած են։ Բայց նրանք այդ տանում են առանց տրտուելի և դժգոհութեան։ Նրանք միխթալւած են համարում իրենց, որովհետև տեսնում են, որ իրենց ջանքը ապարդիւն չէ անցնում։

«Լսարանը» այնպիսի մի հիմնարկութիւն է, ուր ամեն մի անհատ, լինի նա երիտասարդ թէ՛ ծեր, կին թէ՛ օրիորդ, ուսուցիչ թէ՛ արհեստաւոր, շատ ու շատ բաներ ունի սովորելու։ Այնտեղ, «լսարանում», քննւում են տեղական բարքերը և խիստ կերպով հարւածում սգեղ, անմիտ սովորութիւնները և նախապաշարմունքները։ Այնտեղ, «լսարանում», ունկնդիրը սովորում է թէ ինչպէ՛ս պիտի կրթել, դաստիարակել փոքրերին, ինչպէ՛ս պիտի վարւել վարակիչ հիւանդութիւնների, համաճարակների դէպքում և ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնել դիմադրելու, կուելու համար։ Այնտեղ, «լսարանում» քննւում, լուսա-

¹⁾ Դօկ. Փաշայեանի ջանքերով է կազմակերպւած նաև «հակալիկոնական» ընկերութիւնը, որը, շնորհիւ իր մի շարք դասախօսութիւնների, ունեցաւ իր օգուտները, պարզեց ալիոնոլի աւերմունքը և սկզբում բաւականին ծաւալեց և համակրողներ ձեռք բերեց. բայց ցաւելով պիտի տեսնեք, որ ընկերութեանը արեւց գրեթէ կրօնական և ֆանատիկ բնաւորութիւն, որևէ կորցրեց իր համակրութիւնը և շատերը հեռացան։

քանուում է ընդհանրապէս մաքրկային, մասնաւորապէս հայկական կեանքում կատարւած և կատարւող խոշոր երևոյթները և շարժումները... մի խօսքով «լսարանը» պատուում է ժողովրդի աչքը ծածկող խաւարը, բացում լայն, փայլուն հորիզոն և նա գիտակցաբար վերաբերում իր շուրջը կատարւող ամեն մի երևոյթի:

Ահա ինչ դաստիարակիչ և գրաւիչ բան ունի «լսարանը»: Որպէս զի ընթերցողը աւելի ամփոփ հասկացողութիւն կազմի դասախօսւած նիւթերի մասին, աւելորդ չեմ համարում առաջ բերել դրանցից մի քանիսը:

«Մանկանց կրթութիւնը. պարսկահայոց անցեալը. հրաբուդիւններ և երկրաշարժ. նանսէնի ճանապարհորդութիւնը. լեզուների ծագումը. ընկերական խնդիրներ. Ատրպատականի տնտեսական դրութիւնը. քաղաքական տնտեսութիւն. հայոց հին գրականութիւնը. կովկասի հայոց նորագոյն գրականութիւնը. Ալկուկանութեան վտանգները. Միխիթարեան միաբանութիւնները. մեր երիտասարդները. հայկական նախապաշարունակներ. բարոյագիտութիւնից. XIX դարը գիտութեան տեսակէտից. XIX դարի էվոլյուցիան հայկական կեանքում. պատերազմ թէ խաղաղութիւն. վեներական ախտեր. ամուսնական խնդրի դիմաց. ընտանեկան դաստիարակութիւն: Նախնական մարդը. բաբիզմ. կենդանական և բուսական աշխարհների աստիճանական զարգացումը. երեխաների լեզուն, երեւակայութիւնը. երեխաների սնունդը...»

Դասախօսութիւնները, ինչպէս տեսնում էք, եղել են ընտրովի, ուրեմն դրանց հասցրած օգուտներն էլ պիտի համարել անվիճելի: Բայց ի հարկէ, պատահում էին մէկ-մէկ դասախօսութիւններ, որ ժողովրդին այնքան էլ մատչելի չէին լինում և անցնում էին համարեա ապարդիւն: Այդ զգում էր ժամանակին և վարչութեան ամեն մի անդամը: Մի պակաս, որ միշտ էլ աչքի է զարնել և նկատել, այդ այն է, որ խիստ սխառեմ, յաջորդականութիւն չի լինում դասախօսութիւնների մէջ, նիւթերը տրւում են խառն, անկանոն, բացակայում է ներքին կապը: Այդ պակասը միշտ էլ զբաղեցրել է վարչութիւններին, բայց շօշափելի արդիւնքի չեն հասել: Դա մի անհրաժեշտութիւն է յամենայն դէպս, որը չըպիտի աչքաթող անել:

Դասախօսութիւնները կամաց-կամաց դառան պահանջ թաւրիպցի հայերի համար. յաճախորդների թիւը ստուարացաւ և տեց շատ գոհացուցիչ քանակութիւն: «Լսարանի» ամենափայլուն ժամանակամիջոցը, եօթամեայ գոյութեան ընթաց-

քում, կազմում են 1900—3 տարեշրջանները, երբ «լսարանը» համարւում էր մի պատկառելի հիմնարկութիւն, կանգնած իր կոչման բարձրութեան վրայ: Ի՞նչ տարիներ էին: Պատահում էր, որ «լսարանը» ունենում էր 200—250 ունկնդիրներ, ամբողջ Թատերասրահը ծայրէիծայր լիքը: Եւ ի՞նչ հետաքրքրութեամբ գալիս, լցւում էին: Կանայք ոչ միայն աչքի ընկնող թւով յաճախում էին դասախօսութիւններին, այլ և՛ սկսեցին խօսել, խօսել անագին բազմութեան առաջ, հարցեր տալ դասախօսութեան այս-այն կէտերը աւելի լուսաբանելու համար, երբեմն էլ նոյնիսկ վիճել: Հարեմակաւ կեանքից նոր դուրս եկած կանանց այդ քայլն արդէն մեծ առաջադիմութիւն էր: Ձրմոռանամ ասել, որ դասախօսութիւնից յետոյ լինում է քննադատութիւն, երկար վիճաբանութիւն: Դասախօսութիւնը առհասարակ տեղում է մի ժամ, քիչ աւելի կամ պակաս, բայց քննադատութիւնը շատ անգամ մի քանի ժամ է տեւում: Ունկնդիր հասարակութեան, մանաւանդ զարգացման ցածր աստիճանի վրայ կանգնածների համար, շատ բան լուսաբանում, ըմբռնելի է դառնում քննադատութեան, վիճաբանութեան ժամանակ, շատ անգամ հէնց դրա միջոցով էլ ժողովուրդը հասնում որոշ և ճիշտ եզրակացութեան:

Ընդանրապէս համամարդկային, մասնաւորապէս հայկական կեանքում կատարւող խոշոր երևոյթներին և դէպքերին, «լսարանական» ընկերութիւնը արձագանք է տալիս իր արտակարգ, սովորական դասախօսութիւններից դուրս, գրական հանդէսներով, որոնք օրւանը տալիս են հանդիսաւորութիւն և փառաւոր սօն: Նման հանդիսաւոր օրեր շատ է ունեցել «լսարանը»: Է. Զօլայի և Հ. Արսէն Այտընեանի մահը, Գր. Արծրունու մահւան տասնամեակը, XX-րդ դարամուտը, Դ. Աղա-յեանի գործունէութեան քառասնամեակը, արձագանք են գտել «լսարանում» և կազմել են նրա գործունէութեան մէջ մի մի անմոռանալի, խնկելի օր: Ի՞նչ ոգևորութիւն, ի՞նչ խռոն բազմութիւն: Բայց դրանց մէջ էլ կայ ամենափառաւոր օրը, դա Գ. Արծրունու, անմահ հրապարակախօսի տասնամեակի օրն էր, եբք լցւել էր չըտեմնւած բազմութիւն, 250-ից աւելի, և հասարակութիւնը ամբողջ 2¹/₂ ժամ ապրում էր մեծ հրապարակախօսի մտքերի աշխարհում, նրա գաղափարների մասին լսում, նրա մասին մտածում, նրա հետ կապւած նւիրական զգացմունքներով համակւում...

Առհասարակ արտակարգ դասախօսութիւնների ժամանակ լինում է նաև՝ երաժշտական բաժին, ոտանաւոր-երգեր և մէկից աւելի դասախօսութիւններ:

«Լսարանը» լինելով գիտութեան տաճար, ժողովրդական համալսարան, բարձր է կանգնած միւս բոլոր հասարակական, կրօնական հիմնարկութիւններից, նա մի տեսակ տօն է տալիս վերջիններին: «Լսարանը», անողորմ կերպով քննադատում, ուղղութիւններ և խորհուրդներ է տալիս այս կամ այն ընկերութեան ու հիմնարկութեան. և այդ միշտ էլ լինում է ճիշտ և անաչառ: Այդ շատ հասկանալի է. նախ՝ «Լսարանին» մասնակցում է Թաւրիզի ամենաբնասիր և զարգացած մասը, և երկրորդ, կազմած է զանազան կուսակցութիւններից: Օրինակ, Թաւրիզի հայունեաց բարեպ. ընկերութեան արհեստանոցների փակման հարցի վերաբերմամբ, եթէ չասենք մեծ, գոնէ յայտնի դեր խաղացել է «Լսարանը»: Նա առաջին անգամ լսելի և հեղինակաւոր տօնով յարուցեց արհեստանոցների փակման հարցը և արժարժեց աղջկանց կրթութեանը մեծ տեղ տալու խնդիրը—առաջարկելով բանալ դպրոցներին կից չորրորդ դասարան:

Աչքի սռաջ ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշ դասախօսութիւնների հրատարակումը առանձին բրօշուրով կարող է անհրաժեշտ համարւել և օգտակար, «Լսարանական» ընկերութիւնը իր վրայ է վերցրել նման դասախօսութիւնների հրատարակման գործը: Մինչև այժմ «Լսարանը» հրատարակել է միմիայն մի դասախօսութիւն, այն է դօկտ. Փաշայեանի «Երեւիւնների սնունդը»:

Իւրաքանչիւր տարեշրջանում «Լսարանը» ունենում է մօտ 22—28 դասախօսութիւն, իհարկէ՝ հաշւած նաև արտակարգ գրական-երաժշտական հանդէսները: Դասախօսներին յարմարութիւն և դիւրութեան տալու համար նիւթը աւելի լաւ ուսումնասիրելու և բազմակողմանի դարձնելու, «Լսարանը» բերում է զանազան գիտական և հասարակական անհրաժեշտ գրքեր և դնում դասախօսի տրամադրութեան տակ, որով կազմում է մի հետաքրքիր գրադարան:

Ահա Թաւրիզի «Լսարանը», ժողովրդական համալսարանը: Ընդունելով նրա կատարելիք ահագին դերը պարսկահայերի կեանքում, ցանկալի էր, որ այդ զաղափարը աւելի ու աւելի տարածւի և ստանայ որոշ կազմակերպական գոյն: Ծիշտ է, Պարսկաստանի այս և այն կողմում, ինչպէս Սալմաստ, Թէհրան և այլն, երբեմնակի լինում են ժողովրդական դասախօսութիւններ, բայց ոչ կանոնաւոր և մշտական. անհրաժեշտ է այդ դարձնել մնայուն և յաբատե՝ դնելով կանոնաւոր, շիտակ հիմունքների վրայ:

ՍԱԼՄԱՍՏԻ ՀԱՅԵՐԸ

I.

Սալմաստ, անշուշտ շատ անգամ է հնչել ձեր ականջին այդ անունը. դա այնքան էլ անծանօթ չէ ձեզ, շատ էք լսել այդ անկիւնի մասին: Այո, գրեւէ է, բայց այդ ամենը տխուր, անմխիթար է եղել, բոլոր այդ գրութիւններն էլ—մանաւանդ վերջին տարիներս—ցաւոտ շեշտ են ունեցել: Ո՛րքան դառն արկածներ, սարսափելի պատմութիւններ լսել, կարդացել էք այդ անկիւնի կեանքից:

Սալմաստը համարում է Ատրպատականի ամենահայաշատ գաւառը, որը ընկնում է պարսկաստանի հիւսիս - արեւմտեան անկիւնում, Թիւրքիայի սահմանագծի վրայ: Նրա սահմաններն են կազմում հարաւից՝ Ուրմի գաւառը, հիւսիսից՝ Ուրմիոյ լիճը, արեւելքից՝ Ուրմիոյ լիճը, արեւմուտքից՝ Հարաուլի լեռները:

Ահա այդ սահմանների մէջ է ձգւում Սալմաստի դաշտավայրը, որը երբեք կողմից չըջապատւած է լեռներով, իսկ արեւելեան կողմում ձգւում է լիճը:

Մաջիդ-ուլ-Սալթանէ

Մեծ չէ այդ տարածութիւնը, հաշւում են մօտ 500 բառ. վերստի Բայց գեղեցիկ, սիրուն է Սալմաստի հարթութիւնը, իսկ զարնանը, ինչպէս և ամառայ սկզբներին, Սալմաստը ներկայացնում է մի հրաշալի, զիւթիչ տեսարան, որ նայողի սիրտը լցնում է բերկրութեամբ:

Պէտք է տեսնել և զգալ այդ:

Ճոխ է բնութիւնը Սալմաստում. չկայ, չէք գտնի այդ

տարածութեան վրայ մի բուռն հող, մի թիզ տեղ, որ անբեր-
րի, անպէտք լինի: Սալմաստի հողը, ինչպէս Խոյինը, խիստ
բերրի և ուժեղ է: Շնորհիւ այս հանգամանքի, ինչպէս և բա-
ւարար ջրի, ամբողջ գետինը ծածկւած է հացարոյսերի ար-
տերով, արհեստական անտառներով, այգիներով, բոստաննե-
րով և այլն և այլն:

Կլիման Սալմաստում բարեխառն է: Եթէ համեմատելու
լինենք Սալմաստի կլիման հարևան գաւառների կլիմաների
հետ, մենք կտեսնենք, որ այդտեղ թէ Խոյից և թէ Ուրմիից
ամառները աւելի մեղմ և զով է լինում, բայց պատահում են
երբեմն սաստիկ շոգեր: Ձմեռներն էլ այնքան ցրտեր չեն ա-
նում, թէև հարևան գաւառներում լինում են երբեմն սաստիկ
ցրտեր: Եւ չորս եղանակներն էլ գրեթէ հաւասար տեղողու-
թիւն են ունենում:

Բերրի հող, բարեխառն կլիմայ և բաւարար ոռոգման
ջուր. հաւայն երեք հանգամանքները, որոնք փայլ, գեղեց-
կութիւն են տալիս Սալմաստի բնութեանը: Թէև ամբողջ գա-
ւառում մի հատիկ գետ կայ, այն էլ փոքրիկ, բայց ջուրը հա-
մարում է բաւարար և ոռոգում է ամբողջ դաշտավայրը: Զօլա
գետը նոյն դերն է կատարում Սալմաստի համար, ինչ որ Ղո-
թուր-չայը՝ Խոյ գաւառի համար: Սալմաստի ջրերը բղխում են
ընդհանրապէս Սալմաստի արևմտեան կողմերում գտնւած լեռ-
ների փեշերից: Հէնց այդ կողմից է սկսւում Զօլա գետակը,
որը ոլոր-մոլոր գալարումներով կտրում է ամբողջ գաւառը,
անցնում է արևմուտից դէպի
արևելք, աջ ու ձախ ժառանգե-
րով ջուր է մատակարարում գիւ-
ղերին և գնում, թափւում է
Ուրմիոյ լիճը:

Բացի Զօլա գետակից կան և
շատ փոքր ու մեծ առուներ, ո-
րոնք մեծ մասամբ սկիզբն են առ-
նում դարձեալ արևմտեան բարձ-
րութիւններից և զանազան ձևի
ակոսելով Սալմաստի հարթու-
թիւնը՝ ոռոգում են նրան:

Զօլա գետակի և առուների
պակասը լրացնում են աղբիւր-
ները: Սալմաստի շատ տեղերում
մարդ պատահում է աղբիւրների:
Թէև շատ է դրանց թիւը, բայց

Սալմաստի կանայք

փոքր են, չըկան նշանաւոր աղբիւրներ, մեծ և յայտնի: Փայջուկի առուն, որը ոռոգում է գիւղի ամբողջ դաշտավայրը, կազմւած է աղբիւրներից: Ընդհանրապէս Սալմասի ջրերը անուշահամ են: Յմելու համար գործ են ածում թէ աղբիւրների և թէ առունների ջուրը:

Դերիկի, Զնդաշտի և Փրչաւուշի մօտերը կան և այնպիսի աղբիւրներ, որոնց ջուրը շատ առողջարար է, և ունի զելտեներեան ջրի յատկութիւն: Այդ շրջանում կան և տաք ջրեր, որոնցով որոշ հիւանդութիւններ բժշկւում են: Դերեկում կայ մի աղբիւր, որը դարերից ի վեր բղխում է, մի փոքր տեղ հոսում և լեռնանում. և այժմ, ամբողջ երկար տարիներ յետոյ, կազմւել է մարմարիոնի մի ահագին լեռնաբլուր:

Ասացի, Սալմաստի հողը բերրի է. դրա, ինչպէս և միւս նպաստաւոր պայմանների շնորհիւ, բերքը առհասարակ լինում է բաւարար: Ջրարբի մասերում բերքը տալիս է սովորաբար 1-ին՝ 6—7—8, աջող պայմաններում քիչ աւելի: Իսկ անջրդի մասերում 1-ին՝ 12—15—20: Հողի մեծ մասը յատկացնւում է գլխաւորապէս հացաբոյսերի, հունդեղէնների և բանջարեղէնների համար, ուր ցանում են՝ ցորեն, գարի, կորեկ, գետնախընձոր, կաղամբ, բոդկ, լոբի, գնջութ, գազար, սոխ, ճակընդեղ և այլն: Ապա գալիս են այգիները, որ խաղողի որթեր են և պտղատու ծառեր՝ սալորի, ծիրանի, խնձորենի, ընկուզենի, փշատ, դեղձենի, տանձենի և այլն:

Իսկ երրորդ տեղը բռնում են արհեստական, ձեռատունկ անտառները, որոնք տարէց տարի, աւելի ու աւելի ընդարձակւում, լայն ծաւալ են ստանում: Շատ վաղուց չէ, որ Սալմաստի ազգաբնակութիւնը ձեռնարկել է այդ, հազիւ 15—20 տարի լինի: Բայց այժմ բոլոր գիւղերն էլ ունեն անտառներ և աւելի ու աւելի շատանում են: Այդ արհեստական անտառները կազմւած են բացառապէս բարդի, մասամբ և ուռի ծառերից: Արհեստական անտառներ տնկելու միտքը յղացել է այն ժամանակ, երբ զգալի կերպով թանգացել է փայտը. այժմ թէ ծածկի և թէ վառելու համար գործ են ածում գլխաւորապէս բարդի ծառեր:

Ահա Սալմաստի ամբողջ հարթութիւնը:

II.

Ահա այդ տարածութեան վրայ գետեղւած է մօտաւորապէս 60 գիւղ: Ազգաբնակութեան մեծագոյն բաժինը կազմում են թուրքերը, ապա հայերը, քրդերը, ասորիները և հրէանե-

րը: Մենք չենք խօսի բոլորի մասին, այլ կանգ կառնենք միմիայն հայերի վրայ:

Սալմաստի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հաշոււմ են մօտաւորապէս 40,000 բնակիչ, որի գրեթէ $\frac{1}{4}$ մասը կազմում են հայերը: Հայերի թիւը XIX դարի սկզբներում աւելի է եղել, քան այժմ: Ռուս-Պարսկական (1828 թւականի) պատերազմին անմիջապէս յաջորդող մեծ գաղթականութիւնը դատարկել է Սալմաստը: Հայերը, թողնելով Ատրպատականը, շարժւում անցնում են Արաքսի միւս ափունքները և ցրւում գրեթէ Երևանի նահանգի ամբողջ տարածութեան վրայ: Այժմ Սուրմալու գաւառում, Հին Նախիջևանի շրջակայքում, կան մի շարք գիւղեր, որոնց բնակիչները Սալմաստի հարազատ գաւակներն են:

Այժմ կան Սալմաստում մի շարք գիւղեր, օրինակ, Հախվիրան, Հմբանաւա, Շեթան, Ասլանիկ, Քարիկ և այլն, որոնք առաջ հայաշէն, հայերով լեցուն են եղել, այժմ նրանք դատարկել են և այնտեղ բնակչութիւն են հաստատել քրդերը և թուրքերը:

Այնպէս որ պարսկահայերի այդ գաղթականութիւնից յետոյ հոսանքը՝ դէպի Ռուսաստան՝ թէև շատ դանդաղեց, բայց այժմ էլի գաղթում են, թէպէտ աննշան չափով:

Ժիշտ է, մի կողմից դատարկւում է Սալմաստը, հայերը գաղթում են, բայց միւս կողմից նա ներկայանում է որպէս գաղթավայր Վասպուրականում հեծող, տառապող հայերի համար: Վասպուրականից Ատրպատական հայերի գաղթականութիւնը կատարւել է երկու անգամ: Առաջին անգամ դեռ վերջին ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ, երբ բովանդակ Վասպուրականը արձակ թատերաբեմ էր ներկայացնում ընչաքաղց քրդերի սանձարձակ, բարբարոս աւերումների և ասպատակութիւնների համար, Վասպուրականի Աղբակ գաւառից, որ սահմանակից է Սալմաստ գաւառին, հազարաւոր հայեր կեղեքւած, հարստահարւած, թողնում են իրանց հայրենի հողը, հայրենի երկիրը և չլուծ, պատսպարւում են Ատրպատականի գանազան մասերում, գլխաւորապէս Սալմաստ գաւառում:

Իսկ երկրորդ գաղթականութիւնը կատարւում է 1896—97 թւականներին: Ահա այդ ժամանակ էր, որ էլի Աղբակի գաղթականութեան դուռը բացւեց և կամաց-կամաց դատարկեց նա: Մինչև այժմ էլ բաց է այդ դուռը, փախչում է նա ազատելու արհաւիրքներից:

Երկրորդ անգամ գաղթած աղբակեցիների թիւը հաշոււմ

ժողովրդային 3000. դրա միմիայն աննշան մասը յետ դարձաւ, մնացածները բացառապէս լցւել են Սալմաստ:

Ահա Վասպուրականի այդ երկու գաղթականութիւնները որոշ չափով լցրին Սալմաստի գաղթականութիւնից առաջացած պակասը և բաց տեղերը, այնպէս որ էլի որոշ հաւասարակըշուութիւն պահպանւել է ազգաբնակչութեան քանակութեան տեսակէտից:

Այժմ Սալմաստի զանազան կողմերում ցրւած բեկորները, հնութեան մնացորդներն ևս գալիս են ապացուցանելու, որ առաջ հայերն են գերակշիռ տեղ բռնողները եղել: Այդ բեկորների վրայ կան արձանագրութիւններ, բայց մարդ յարմարութիւններ չունի կարդալու: Կենդանի է մնացել նոյնպէս արաբական տիրապետութեան մնացորդներից մի բեկոր, որ մինչև այժմ էլ կանգուն է և գտնուում է Հին-Քաղաքի մօտ: Դա արաբական մինարէթ է, ուր պատրաստուում էին Բաֆֆի Ասլանը, Կարօն և միւսները: Բաֆֆիի ամեն մի ընթերցողը գիտէ անշուշտ այդ մինարէթի մասին:

Սալմաստի հայերը, որ այժմ հաշւում են մօտաւորապէս 10,000 հոգի, ցրւած են համարեա Սալմաստի ամբողջ տարածութեան վրայ: Եղած 60 գիւղերից 23-ում հայեր կան: Ահա այսպէս:

Գիւղեր	Տուն	Բնակիչ	Դրիշկ	24	125
Հաֆթվան	463	2600	Շեյթանաւա	19	87
Փայաջուկ	350	2000	Վառդան	21	105
Մահլամ	200	1100	Ոսարովա	36	140
Ղալասար	121	685	Քէօչամիշ	15	66
Սաւրա	168	809	Ջէվաջուկ	6	33
Սարամերիկ	90	450	Ըոկաւա	14	70
Սառնա	90	450	Ուլա	9	38
Հին-Քաղաք	125	625	Այան	21	115
Ախտըխանա	60	305	Աղիսմայէլ	4	19
Ղզըլջա	47	262	Փաթաւուր	3	17
Քեալաշան	28	130	Գիւլիզան	2	19

23 գիւղ 1916 տ. 10250 ըն.

Այս 23 գիւղերից միմիայն Հաֆթվանը, Փայաջուկը, Մահլամը, Սառնան և Ղալասարն են զուտ հայաբնակ, և հէնց այդ գիւղերումն էլ կենդրոնացել է հայ ազգաբնակչութեան մեծագոյն մասը. մնացած գիւղերում հայերը ապրում են խառն թուրքերի, ասորիների և քրդերի հետ:

Անհրաժեշտ եմ համարում շեշտել այն բանի վրայ, որ թւերը և ընդհանրապէս ստատիստիկան Պարսկաստանում թերի

պիտի ընդունել: Ուսումնասիրողը հազարաւոր խոչնդոտների է պատահում Պարսկաստանում ճիշտ թւեր, և ճշգրիտ վիճակագրութիւն առաջ բերելիս: Այստեղ, Իրանի երկրում, ոչինչ չըկայ հիմնաւոր, պարզ: Իսկ այսպիսի վայրում: Ինչպիսին Սալմաստն է, ուր ժողովուրդը միշտ էլ շարժման մէջ է, գաղթում է, տեղափոխւում է մի գիւղից միւսը, կարծում եմ, էլ աւելի վատթար է: Կարող է պատահել. և զարմանանալի էլ չէ, որ հէնց մի երկու ամսից յետոյ, Գիւլիզանի հայերը գնան մօտակայ մի մեծ գիւղ, մի խօսքով գիւղից մի քանի տուն տեղափոխւի մի ուրիշ գիւղ:

Սալմաստի

ղերը առհասաւելի գեղեցիկ, նահանգի գիւմենայն դէպս, մի թիւն կայ Սալ- և Երևանի, մամալու գաւառի դա զարմանալի նոյն ժողովուրդն նուր հայրենիքի

Ընդհանրագիւղերի տները ջապատւած են

Միմարէք

հայաբնակ գիւրակ գեղեցիկ են, քան Երևանեան զերը: Բայց, յախիստ նմանումաստի գիւղերի նաւանդ Սուրգիւղերի մէջ: Եւ էլ չէ, քանի որ է և մի ընդհազաւակներ են: պէս Սալմաստի բարձր են, շրրբարձր պատե-

տերով, ասես պարիսպներ լինեն, մանաւանդ Ղալասարի, Փայաշուկի և այլն: Տներն ընդարձակ են, ներսից գեղեցիկ, թէև դրսից ոչինչ չի կարելի իմանալ, քանի որ փակւած են: Ասենք Պարսկաստանի բոլոր կողմերում այդպէս է, միայն Թաւրիզում վերջին մի երկու տարին սկսել են լուսամուտներ բանալ փողոցի վրայ, այն էլ շատ բարձրից և փոքր դիրքով: Տան բակերում կան ծառաստաններ, գեղեցիկ մարգեր: Փողոցները լայն են, բայց ոչ էլ այնքան մաքուր. ամեն տեղ էլ կուտակւած կտեսնէք անասունների աղբը:

Սալմաստի գիւղերի գեղեցկութեանը փայլ տւող հանգամանքներից մէկն էլ այն է, որ գրեթէ բոլոր գիւղերն էլ, մանաւանդ հայաբնակ գիւղերը, շրջապատւած են այգիներով և անտառներով: Եւ զարնանը երևում է ամեն ինչ կանաչ, սիրուն, և այդ կանաչի ընդհանուր գեղեցկութեան մէջ ասես նստած հանգստանում է գիւղը:

Ոչ հայաբնակ գիւղերը անհամեմատ կեղտոտ են, տգեղ,

դուրկ գիղեցիկ այգիներից, ծառաստաններից. տները ցածր, փողոցները չափից դուրս նեղ և կեղտոտ: Անծանօթ աչքն անգամ անմիջապէս կարող է նկատել այդ տարբերութիւնը: Հէնց այն գիւղերում, ուր հայերը ապրում են խառն թուրքերի հետ, իսկոյն աչքի է զարնում այդ երևոյթը՝ հայերի թաղը սիրուն է համեմատաբար, փողոցները լայն և մաքուր, տները կոկիկ և այլն: Իսկ թուրքերի թաղը, ասուս, տգեղութեան և ապակահութեան մէջ է նստած. այդ նկատելի է ոչ միայն Սալմաստի գիւղերի մէջ, այլ և այնտեղ, որտեղ կան հայեր, և միշտ էլ նա տարբերւում է իր շնորհքով և ապրուստով:

III.

Ի՞նչ է ներկայացնում Սալմաստի հայերի տնտեսական վիճակը: Հարցիս պատասխանը այնքան էլ միխթարական չէ: Սալմաստի ազգաբնակչութիւնը ընդհանրապէս, իսկ հայերը մասնաւորապէս, պիտի լցնեն մի շարք անյագ որկորներ, պիտի բաւարարութիւն տան մի շարք արդարացի և թէ անարդար պահանջներ: Ի՞նչ ունեն դրանց գիմաց:

Սալմաստի հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս գործ ունի հողի հետ: Արհեստներ գրեթէ չկան. մատերի վրայ կարելի է համարել բովանդակ Սալմաստում եղած արհեստաւորներին: Մի անշան, չնչին տոկոս են կազմում: Մնում են վաճառականները: Ծիշտ է, Սալմաստում կան վաճառականական տներ, որոնք զբաղւում են գլխաւորապէս հում և անմշակ նւթերի արտահանութեամբ, բայց դրանց թիւն էլ շատ փոքր է: Սալմաստի վաճառականները արտահանում են Ռուսաստան գլխաւորապէս սարգա, չոր միրգ, ինչպէս օրինակ նուշ՝ իր տեսակներով և ուրիշ մրգեղէններ: Կան նաև բազազներ, բայց շատ փոքր թւով:

Առաջ, դեռ մի քանի տարի առաջ, հայերը անհամեմատ տնտեսապէս աւելի բարելաւ կացութեան մէջ էին գտնւում, քան այժմ: Եւ այդ շնորհիւ «շիլագործութեան»: Այդ արհեստը դեռ շատ վաղուց ծանօթ էր Սալմաստի հայերին և ահագին օգուտ էին վերցնում նրանից: Հայերը բամբակէ թելից կտաւ էին գործում, ներկուծ, շիլա շինում և արտահանում ոչ միայն Պարսկաստանի զանազան կողմերը, այլ և Ռուսաստան, գլխաւորապէս Երևանի նահանգը: Շիլագործութեան համար, ի հարկէ, կային առանձին գործարաններ, ուր աշխատում էին արհեստաւոր գործաւորներ: Այդ ժամանակներում, ինչպէս պատմում են գիւղացիք, կեանքը եռում էր, պարապ մարդ

չկար, ամեն տեղ աշխատանք: Փայաջուկը, Ղալասարը և Հաֆթվանը, ուր կենտրոնացած է եղել շիլագործութիւնը, առաւօտները իրանց շաշիւնով, աղմուկ աղաղակով գիւղացիներին սիրտը լեցնում էին բերկրութեամբ:

Այդ արդիւնաւոր աշխատանքը տեւեց մինչև 1895 թւականը, մինչև այն ժամանակ, երբ առաջին անգամ ուղւական համեմատաբար նուրբ, ճաշակաւոր և միևնոյն ժամանակ արժան չիթը ընդհանուր գործածութեան մէջ է մտնում թէ նրեանեան նահանգում և թէ Պարսկաստանում: Սալմաստի շիլագործները՝ լինելով անպատրաստ և անկարող մրցելու ֆարսիկայի դէմ, տեղի են տալիս, և ընդմիշտ դադարում է այդ արհեստը, իսկ գիւղացիները մնում են պարապ, անգործ: Դա խիստ տնտեսական հարւած էր Սալմաստի հայերի համար:

Այդպէս ուրեմն, Սալմաստի հայ ազգաբնակչութիւնը չունենալով ուրիշ արդիւնաւոր զբաղմունքներ, նա կպել է հողին և յոյսը նրա վրայ է դրել: Բայց ի՞նչ է տալիս հողը նրան:

Առաջին գլխում նկատեցինք, որ Սալմաստի հողը բերրի է, ուրեմն պիտի յուսալ, որ բաւարարութիւն կտրւի բոլոր պահանջներին: Տեսնենք:

Սալմաստում, ինչպէս և ամբողջ Ատրպատականում, հողատիրական սխտեմը զանազանակերպ է: Սալմաստի գիւղերը բաժանւած են երեք կարգի՝ խալիսա, ալալըդ եւ համփալըդ:

Այն գիւղերն են կոչւում խալիսա, որոնք արքունի սեփականութիւն են համարւում: Աղալըդ այն գիւղերն են կոչւում, որոնք աղաների սեփականութիւնն են: Այնպէս որ աղան իր սեփական գիւղը, իր հողը տալիս է գիւղացիներին, որոնք բնակութիւն են հաստատում, հողը մշակում և արդիւնքի կէսը կամ $\frac{1}{3}$ աղային տալիս, ի հարկէ, ամբողջ աշխատանքը գիւղացիներին: Ռայեա ժողովուրդը սեփական համարեա ոչինչ չունի, ամեն ինչ աղայինն է, տունն էլ իրանը չէ, աղան միշտ էլ կարող է բռնել ձեռքից և դուրս շարտել: Իսկ պակասը լրացնում է գետ-բեգեառը, ձրի աշխատանքը, որը խեղճ գիւղացու հոգին է հանում:

Իսկ համփալըդ կոչւում են այն գիւղերը որոնք թէև ունեն աղաներ, բայց միայն հողային տուրք են տալիս $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{9}$, բայց հողը գիւղացիների սեփականութիւնն է, նրանք կարող են նոյն իսկ հողը ծախել: Փայաջուկը, օրինակ, համփալըդ է, թէև ունի գիւղատէր, որին տալիս $\frac{1}{8}$, բայց հողը, այգին, տունը իր սեփականութիւնն է:

Առհասարակ գիւղատէր աղաները կամ նրանց ներկայա-

ցուցիչները անխիղճ կերպով ճնշում, հարստահարում են գիւղացիներին և նոցա այդպիսով խեղճացնում:

Բացի այդ հարկից, գիւղերը տալիս են նաև արքունի տուրք:

Ահա այսպէս.

Յորենի, մի բեռան ¹⁾ տեղ	12	դո.	10	շհ.
Անտառ	12	»	10	»
Առւոյտ, այգի՝ նոյնը, միայն ցանելու տեղը:				
Սոխ և բոստան բեռան տեղը	25 - 35	դո.		
Մարդագլ. (տ. 14 տ. սկսած)	12	դո.	10	շհ.
Տուն-ծուխ	1	»	10	»
Կով, կթանից	1	»	5	»
Ձի, էգ	2	»	10	»
Էշ	2	»	10	»
Գոմէշ	2	»	10	»
Ոչխար, կթան	1	»	4	»

Ահա արքունի տուրքերը: Այս նոյն չափերն են համաքեա ամբողջ գաւառում, աննշան տարբերութեամբ: Շատ անգամ պատահում է, որ գիւղատէրը, տէրութեան ներկայացուցիչը կամ հարկ հաւաքողները այդ նշանակւած, որոշւած տուրքի կրկնապատիկը և դեռ աւելին են հաւաքում գիւղացիներից: Սահմանւած գումարը հասցնում են արքունի գանձարանը, իսկ մնացածն էլ գնում իրանց անյատակ գրպանը:

Բայց այդ դեռ բոլորը չէ: Ահա սարփարաստը: Այդ պաշտօնեան ասես կանչւած է միայն հարստահարելու ժողովրդին, թէև նրա պաշտօնն է օգնել, պաշտպանել քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան: Բայց «պաշտպանել» բառը այժմ միայն հեգնութիւն է, դառն հեգնութիւն, որ խփւում է իւրաքանչիւր հայի երեսին: Նա իրօք պիտի պաշտպանէր քրիստոնեաներին հաքիմի դէմ, այժմ ընդհակառակն է, կարծես: Պատմում են դատաւորներ, որ աւելի բարեհաճ աչքով են նայում հայերի վրայ, քան սարփարաստը: Օրինակ, Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն, որը շատ հաճակելի անձնաւորութիւն է, հմուտ պաշտօնեայ էր և բաւականին ազատ մտածող:

Սալմաստի հաքիմը, սարփարաստը և ուրիշ պաշտօնեաները լինում են Դիլիմանում, որը համարւում է Սալմաստի կենդրոնական քաղաքը և ունի մօտ 1000 տուն բնակիչ, զուտ թիւրքաբնակ, Դիլիմանումն է գաւառի փոստատունը, հեռա-

1) Սալմաստում չափ համարւում է բեռը, որ հաւասար է ուսաց 10 բառ. ար.:

գրառուներ, բանտեր, մաքսատուներ, շուկան: Ամեն կիրակի օր Ռիլիմանում լինում է բազար, տօնավաճառ, ուր լցւում են ծախելու ու առնելու բոլոր գիւղերից ժողովուրդը: Կիրակի օրերը Ռիլիմանում առհասարակ խաղաղ կեանքը եռուն, շարժուն և հետաքրքիր է դառնում: Պարսկա-թիւրքական սահմանագլխում, Սալմաստի շրջապատող բարձրութիւնների վրայ բուն դրած քրդերը անդադար, գլխաւորապէս գարնանը և աշնանը, յարձակւում են դաշտային ժողովրդի վրայ, աւերում, ասպատակում, մի պատառ խլում և նորից քաշում իրանց գիւղերը: Քրդական ասպատակութիւնները և աւառարութիւնները շատ անգամ կատարւում են հէնց օրը ցերեկով, պարսիկ պաշտօնեաների ներկայութեամբ: Մի քանի գիւղեր, որոնք ենթակայ են քրդերի անմիջական յարձակումներին, հնարաւորութիւն չունեն անգամ նախիր պահել, որովհետեւ մէկ էլ յանկարծ ցած կիջնեն քրդերը և կտանեն տաւարը

Իսկ եթէ այդ բոլորի վրայ աւելացնենք տարէց տարի կեանքի պահանջների բարդանալը, կենսական պիտոյքների թանգանալը, սարսափելի «ջարմայի» կծիկը, կարծում ենք, Սալմաստի հայերի տնտեսական վիճակի կերպարանքը աւելի պարզ և աւելի որոշակի կլինի, բայց միևնոյն ժամանակ տագնապալից, անմխիթար:

Ինչ ունի Սալմաստի հայը, ինչպէս դիմանայ, ինչպէս բաւարարութիւն տայ այդ պահանջների շղթային: Նա պահգրկւած է: Սալմաստցու պանդխտավայրերն են Անդրկովկասը և Սև ծովի ափերին եղած նաւահանգիստները: Նրանք զբաղւում են ընդհանրապէս մշակութեամբ, դռնապանութեամբ, գործակատարութեամբ և փոքր առևտրով: Սալմաստը հազիւ տոկոս պանդուխտ է տալիս. եթէ հաշուենք միայն աշխատելու ընդունակ մարդկանց թիւը, կըտեսնենք, որ նրանց մօտ 700/0 պանդուխտ է, նոյնիսկ աւելի էին տալիս: Այդ ի հարկէ, սարսափելի թիւ է: Աւելի պանդուխտներ են տալիս Մաւրան, Փայաշուկը, Հաֆթվանը, Մահլամը, համարեա տղամարդկանց կէսը, դեռ շատ աւելին:

Ջարմանալի է, շրջում էք Սալմաստի հայաբնակ գիւղերը և ինչ, չկան տղամարդիկ, կամ եթէ կան, շատ քիչ: Իսկ երիտասարդներ չկան ու չկան, այդ կողմից խեղճ են մանաւանդ Փայաշուկը, Մաւրան, էլի մարդ երիտասարդների է պատահում Հաֆթվանում: Ռուսաստանը լափում է բոլոր պէտքական, թարմ ոյժերը և թողնում միայն պառանքներ: Շնորհիւ տղամարդկանց երկար բացակայութեան՝ կանայք անհաւատարիմ են և անբարոյականութիւնը որոշ չափով տարած-

ւած. իսկ շնորհիւ պանդուխտ ամուսինների Ռուսաստանից բերած հիւանդութիւնների, Սալմաստում տարածւած է զանազան վարակիչ հիւանդութիւններ: Պատահում են նոյնիսկ 15—20 տարւայ պանդուխտներ:

Սակաւ չէ այն պանդուխտների թիւը, որոնք միանգամայն գերի են դառնում անառակութեան, ալկոհոլամոլութեան և ուրիշ մի շարք մոլութիւնների: Անբարոյականութեանը նըպաստում են յայտնի չափով նաև օտարականները, տականք օտարականները և տեղացի կանայք ասես ուրախութեամբ ընկնում են նրանց գիրկը:

IV.

Սալմաստը, լինելով Ատրպատականի ամենահայաշատ գաւառը, հոգևոր իշխանութեան կողմից առանձին ուշադրութիւն է դարձնւում և նա կազմում է առանձին փոխանորդութիւն: Վերև յիշատակւած մի շարք կիղեքումների, ասպատակութիւնների և ոտնձգութիւնների առաջն առնելու համար, միշտ էլ անհրաժեշտ է համարել Սալմաստում ունենալ առանձին փոխանորդ, աչալուրջ և կարող յաջորդ: Բայց սրտի ցաւով պիտի նկատենք, որ շատ դէպքերում նա էլ մի առանձին ծանրութիւն է լինում հայ ժողովրդի քամւած վզին. մի կողմից էլ նա է հարստահարում, իր գրպանը ուռցնում: Իսկ դրանց դիմաց եղել են այնպիսի յաջորդներ, որոնք իսկապէս կանգնած են եղել իրանց բարձրութեան վրայ և մեծ օգուտներ տւել Սալմաստի խղճուկ հայ ժողովրդին: Շատ անգամ էլ յաջորդները անկարող են լինում օգտակար հանդիսանալ ժողովրդին իրենցից բոլորովին անկախ պատճառներով: Սալմաստում յաջորդը հազիւ մի քանի ամիս է մնում և իսկոյն հեռացնում կամ յետ են կանչում: Այս 1¹/₂ տարւայ ընթացքում եկել են Սալմաստ երեք վարդապետներ, Ընծակ, Մատթէոս և Մաշտոց: Վերջինս աւելի քան կարող էր օգտակար լինել, բայց, ցաւելով պիտի ասել, մեր հոգևոր իշխանութիւնը իսկոյն յետ է կանչում յաջորդներին, երբ մի պարսիկ պաշտօնեա բողոքում է, առանց պահանջելու գործի խիստ քննութիւնը. ասես փոխանորդութիւնը դարձել է մի խաղալիք և երբ ուզենան թուրք պաշտօնեաները կարող են հեռացնել:

Այնպէս որ յաճախ Սալմաստը մնում է թափուր, հոգևոր գործերը վարում է դործակալ քահանան, որը միանգամայն անկարող է և անընդունակ այդ ծանր պաշտօնի համար: Եթէ այդպէս պիտի շարունակւի յաջորդութիւնը և ամեն մի հասա-

րակ դէպքում յետ կանչւի կամ հեռացւի, աւելի լաւ է հէջ չուղարկել և վերացնել փոխանորդութիւնը:

Սալմաստը, համեմատած միւս գաւառների հետ, շատ հարուստ է քահանաների կողմից: Այժմ Սալմաստի բոլոր գիւղերն էլ համարեա ունեն իրանց քահանաները, միայն մի քանի փոքր գիւղեր չունեն, նրանք էլ օգտուում են մօտակայ գիւղերի քահանաներից: Սալմաստում եկեղեցիների թիւը հաշւում են 27, որոնք կանգուն են: Սալմաստի բոլոր քահանաներն էլ, համարեա առանց բացառութեան, տգէտ և թերուսներ են. մի հատ լուրջ և կրթւած քահանայ չըկայ դրանց մէջ: Այդ քահանաները գիրք ու հեղինակութիւն չունեն ժողովրդի մէջ. և դա հասկանալի է, քանի որ նրանք իրանց մտաւոր կարողութեամբ, իրանց զարգացմամբ գրեթէ հաւասար մակերեւոյթի վրայ են կանգնած հասարակ ժողովրդի հետ: Բացի այդ, նրանք առանձին բարոյական ոյժ էլ չունեն, նոյն իսկ բացակայում է հասարակ յարգանքը:

Իւրաքանչիւր քահանայ առնուազը արդիւնք կունենայ մօտաւորապէս տարեկան 60—120 թուման, որը Սալմաստի համար այնքան էլ անբաւարար չէ: Այս էլ ասեմ, որ բոլոր քահանաներն էլ, շատ աննշան բացառութեամբ, հողեր ունեն և պարապում են երկրագործութեամբ:

Սալմաստի եկեղեցիները տնտեսապէս շատ անհախանձելի վիճակի մէջ են, նրանք չունեն ոչ շարժական և ոչ անշարժ կայք, իսկ եթէ առաջ մի քանիսը ունեցել են կալաճներ, այն էլ այժմ անցել են ուրիշների ձեռքը, չըհաշւած մի երկու բացառութիւնները:

Բացի 27 կանգուն եկեղեցիներից, Սալմաստում կան վանքեր, որոնց մէջ ամենայայտնին է Դէրիկի ս. Աստուածածնի վանքը, որ այժմ բոլորովին աւերակ է: Դէրիկի վանքը գրտնւում է Սալմաստի արեւմտեան մասում, Հին-քաղաքից դէպի արեւմտահիւսիս երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ. ընկած է ձորի մէջ, փուած լեռնաբլուրի լանջի վրայ, որը շրջապատւած է լեռնաշղթաներով: Օդը սքանչելի է, աղբիւրի ջրերը անուշ և լաւ, մի գեղեցիկ տեսարան և դիրք է ներկայացնում:

Դեռ 90-ական թւականներին՝ հանգուցեալ Թաւաքալեան վարդապետի անդուլ ջանքերով վանքը նորոգեց, կալաճներ գնեցին և կարգին վանահայրութիւն հաստատեցին: Լաւ էին այդ տարիները, ոգևորութեան տարիներ: Սալմաստի ժողովուրդը միշտ էլ հիացմունքով, յափշտակութեամբ է յիշում այդ ժամանակները: Բայց չի անցնում մի քանի տարի, երբ 1894 թւին քրդերը, յարձակւում են Դէրիկի վրայ, քարուքանդ են

անում, իսկ միաբանութիւնը անկարող է լինում պաշտպանել և ամեն ինչ ստանում է իր առաջւայ տեսքը: Այժմ միայն մնում է վանքի մի քանի բեկորը, իսկ նրա ջրից, նրա գեղեցկութիւնից օգտւում է քիւրդը. այժմ հնարաւորութիւն չըկայ նոյնիսկ ուխտի գնալու, այդ էլ է դադարել:

Բացի Դէրիկի վանքից, յիշենք նաև ս. Թադէոսի վանքը Հաֆթվանում: Կան նոյնպէս մատուռներ, ինչպէս օրինակ, Հին Քաղաքում ս. Օհաննէսի մատուռը, Սառնայում ս. Յովհաննէսի, Ձէվաջուկ գիւղում և այն:

Կրթական գորտւում ընդհանրաձեռի, վատթար դել: Թէև պիտի մաստի հայ ժողատ վաղուց զգաթեան ահագին նրա խիստ աննը. վաղուց ըսնարաներ, կըրկութիւններ բալուսաւորութիւն, բաստել, բայց ցել են գրեթէ արդիւն: Իրաբիչ է փոխել:

Սալմասցի օրիորդ

տի դպրոցների կեանքը թողնւած է պատահականութեան, կեանքի խաղին, ինչպէս սրանից տասը տարի առաջ: Մենք կգժարանանք մատնանիշ անել մի գիւղ, որ մի քանի տարի շարունակաբար ունեցած լինի կանոնաւոր դպրոց: Դըրանց դրութիւնը միշտ էլ եղել է խախուտ, երբեուն, իսկ հիմքը աւազի վրայ դրւած:

Ահա ինչպէս: Համարեա ոչ մի դպրոց տնտեսապէս ապահովւած չէ. ոչ դրամագլուխ ունեն, ոչ էլ ուրիշ մշտական բաւարար աղբիւրներ: Տարեկան բիւդժէն ծածկւում է այս կամ այն անձերի նւէրներով, ներկայացումներով, աշակերտների թոշակներով և ուրիշ պատահական միջոցներով: Ո՛վ էր տեսել, որ ուսուցչի պայմանի մէջ լինի և այսպիսի կէտ, թէ նա պարտաւորւում է ամբողջ տարում երեք ներկայացում տալ: Բայց սա Սալմաստի դպրոցական կեանքում սովորական երևոյթ է: Սալմաստում, մասամբ և ամբողջ Ատրպատականում,

ծըն էլ Սալմասպէս աննախանվիճակի մէջ է եասել, որ Սալղովուրդը դեռ ցել է կրթունշանակութիւնը, հըրաժշտութիւկըսել են ուսումթական հիմնարնալ, տարածել սերունդ պատայդ բոլորը անանօգուտ, ապկանութիւնըշատ Այժմ էլ Սալմաս

ուսուցիչը իր ոռճկի մեծ մասը, եթէ ոչ բոլորը, հէնց ինքն է աշխատում, իր արին քրտինքով:

Դպրոցների անկանոն, խախուտ լինելուն նպաստում է և այն հանգամանքը, որ Սալմաստում տեղացի ժողովուրդը միշտ էլ կրաւորական դիրքի մէջ է եղել, ղեկավարները, գործի ոգին կազմել են դրսեցիները: Եղել է, որ նրանք դպրոցները բացել, կանոնաւոր ընթացք են տւել, հեռացել են նրանք, ներանց հետ աւերւել է և գործը: Ամենայուսահատականն այն է, որ ասես մարդ գալիս է այն ցաւալի եզրակացութեան, թէ սալմաստցին առանց դրսեցու նախաձեռնութեան ոչինչ անկարող է անել, ասես նա ինքնուրոյնութիւնից, կեանքի մղղումից զուրկ է: Մարդ գժարանում է ցոյց տալ մի դպրոց, մի հասարական հիմնարկութիւն, մի օգտակար ձեռնարկութիւն, որի նախաձեռնողը ինքը բնիկ հայը լինի: Այժմ եթէ մի քանի դպրոցներ կան գիւղերում, որոնք փոքր ի շատէ կանոնաւոր են, էլի շնորհիւ դրսեցիներին:

Դեռ տարիներ առաջ կարիք է զգացել մի կենդրոնական դպրոցի Սալմաստում, բայց մինչև այժմ մի շօշափելի, դրական գործ չի արւած, թէև մօտ 11,000 բուրլի կայ արդէն Սալմաստի կենդրոնական դպրոցի անունով: Ատրպատականի նախկին առաջնորդ Ե. Վ. Մուրադեանը, իրան յատուկ մակերևոյթային «ոգեորութեամբ», էլի արծարծեց այդ հարցը, պոչին էլ կպցրեց «արհեստագիտական» «գիւղատնտեսական» խօսքերը, հող էլ առաւ, յոյսերով կերակրեց ժողովրդին և հեռացաւ... Այո, միայն յոյսերով կերակրեց: Այժմ Հաֆթվանցիք ուզում են կենդր. դպրոցի համար յանձնւած հողը ծախել:

Այժմ մանաւանդ, երբ արդէն բաւարար թւով դպրոցներ կան Սալմաստում, անհրաժեշտութիւն է զգացւում մի կենդրոնական, գէթ չորսդասեան դպրոցի, որովհետև մեծամասնութիւնը անկարող է իր տղաներին ղրկել Թաւրիզ կամ Կովկաս ուսումը շարունակելու:

Դեռ վաղուց Ղալասարում կազմւած «Բաֆֆի» կանանց բարեգործական ընկերութիւնը, պիտի ասել, իր իսկական նպատակին չէ ծառայում: Նա մի վարժուհի է պահում Ղալասարի դպրոցում և ուրիշ ոչինչ: Բայց այդ գիւղը առանց մազաչափ անգամ ծանրութեան կարող է պահել կանոնաւոր միջապահ, երկդասեան դպրոց: Ուրեմն, էլ ինչ՞եւ համար է ուրիշի բարեգործութիւնը:

Եթէ իսկապէս կանանց բարեգործական ընկերութիւնը ուզում է օգուտ տալ, նպաստել իգական սեռի կրթութեան, պարտաւոր է միանգամայն փոխել բարեգործական այդ ձևը:

Առանց այդ էլ Ղալասարը կարող է վարժունի պահել: Թող կանանց բարեգ. ընկերութիւնը դպրոց բանայ, նպաստի այնպիսի գիւղերի, որոնք իրօք անկարող են և օգնելու կարօտ: Ահա այդ դէպքում միայն նա արած կըլինի բարեգործութիւն: Այս է մեր բարեկամական և անկեղծ խորհուրդը:

Պարսկական ազդեցութիւնը ինչպէս Ատրպատականի ուրիշ անկիւններում, նոյնպէս և Սալմաստում ապրող հայ ժողովրդի վրայ զգալի է: Բայց մենք այն զօրեղ ազդեցութիւնը, որ տեսնում ենք Խոյում, նոյն չափով այստեղ չկայ: Այստեղ համեմատաբար ժողովուրդը փոքր ինչ բարձր է կանգնած այդ տեսակէտից, գուցէ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այստեղ հայերը էլի խմբւած, կենդրոնացած են ապրում և այնքան չեն շփուում թուրքերի հետ: Բայց մի բան, որ խիստ աչքի է զարնում և ընդհանուր է համարեա ամբողջ պարսկահայերի մէջ, դա անկեղծութեան բացակայութիւնն է: Այդ տեսակէտից պարսկահայերը նման են իրար. ի հարկէ, մի տեղ դա աւելի չափով է տիրում, մի ուրիշ տեղ պակաս. բայց այդ գիծը անպայման կայ: Այդ յատկութիւնն էլ, ես կարծում եմ, պարսկական կեանքի ազդեցութեան անմիջական հետեանքն է: Անկարելի է անպայման հաւատ ընծայել Սալմաստի, ընդհանրապէս Ատրպատականի հային. նա կազմում է պարսկական խորամանկութիւնների մի հիւսւածք: Ճիշտ խօսք, անկեղծութիւնից բղխած խօսք շատ հազադիւտ դէպքերում կլսէք Սալմաստի հայերից. այդ էլ բացառութիւնների շարքում պիտի դնել: Շատ բնորոշ է և մի հանգամանք. երբ մէկը ուզում է գնալ Ատրպատականի այս կամ այն գաւառը և դիմում է մի ծանօթի և փորձածի ու խորհուրդ հարցնում, անպայման ամենից առաջ այս պատասխանն է ստանում. «ոչ ոքի չպիտի հաւատալ, չպիտի խաբւել նրանց շողորորթութիւնից»:

Սալմաստի հայերի մէջ անկեղծ, փոխադարձ սէր, բարեկամական յարաբերութիւն, համարեա չկայ, հէնց դրա անմիջական հետեանքն այն է, որ յաճախ հայերը վազում են դատարան գանգատի, զրպարտելու, հարեանին ֆլասելու: Հէնց պարսիկ պաշտօնեան էլ այդ է ուզում: Առանց արդարութիւնը երևան հանելու, նա տուգանք է առնում և՛ սրանից և՛ նրանից: Ի՞նչքան խոշոր գումարներ են տուժել հայերը հէնց այդ պատճառով: Ամեն մի հասարակ բանի համար հայը վազում է դէպի Դիլիման և «ջառմայի» տակ գցում հարեանին:

Ուրախութեամբ պիտի նկատեմ, որ երկար և շատ փորճերից՝ խրատեցին հայերը, հազիւ խելքի եկան, զգացին իրանց այդ տգեղ և իրաւից համար կորստաբեր սովորութեան

հետևանքը, այժմ կամաց-կամաց նւազում է գանգատաւորներին թիւը, հետզհետէ վերանում է այդ վատ սովորութիւնը:

Ահա Սալմաստի հայերը, պարսկահայերի մի բեկորը, իր ցաւերով ու տառապանքով: Դա միևնոյն ժամանակ մի անկիւն է, որը լաֆն և ազատ, կարիքներով լի ասպարէզ է ներկայացնում եռանդուն, գործին նւիրւած և պատրաստուած գործիչի համար:

ԿԱՊՈՒՏԱՆԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ԱՓԵՐԸ

I.

ՈՒՐՄԻՒ ՀԱՅԵՐԸ

I.

Ամբողջ Պարսկաստանում կայ միայն մի նշանաւոր լիճ, նշանաւոր գէթ մեծութեամբ, դա Կապուտանն կամ Ուրմին է: Ուրմի լիճը տարածւում է Ատրպատականի համարեա կենդրոնում, որի շուրջը խմած է ազգաբնակութեան նշանաւոր բաժինը: Այս լիճը անցեալում աւելի ընդարձակ և մեծ է եղել, քան այժմ: Տարեց-տարի ջուրը պակասում է, ցամաքային ափերը աւելի ու աւելի ընդարձակւում և ջրի տակից երևում են նոր-նոր բլուրներ և լեռներ: Այս լեռներից կամ կղզիներից նշանաւորներն են Իսպիր-դաղ, Գոյուն-դաղ, Դաթր-դաղ, Էշշակ-դաղ և այլն: Այս կղզիներից մի քանիսը դեռ անտառապատ են: Այս լիճը թէև բռնում է մօտ 4500 քառ. վերստ տարածութիւն, բայց այնքան էլ օգտակար չէ ազգաբնակութեանը: Նա միայն արտադրում է մեծ քանակութեամբ աղ: Կապուտանի ջուրը առհասարակ ծանծաղ է, ամենախորտեղերը հազիւ 25—30 արշին լինեն: Հէնց դրա համար էլ մեծ նաւեր չեն բանում նրա վրայ, կան միայն մի քանի առագաստաւոր նաւեր, որոնք մեծ մասով փայտ են փոխադրում: Ծովակի կղզիները ունեն ընդարձակ անտառներ, որից օգտւում է ժողովուրդը: Այստեղ բուսականութիւնն էլ ճոխ, փարթամ է և շատ անգամ ոչխարների հօտերը այնտեղ են փոխադրում: Ուրմի ծովակում թափւում են մի քանի գետեր,—Ջօլա, Նազլու-չայ, Շհար-չայ, Բարանդուլ-չայ, Աջի-չայ, Սօֆի-չայ և այլն: Այս գետերից մի քանիսը, օրինակ Ջօլա, Աջի-չայ, որոշ ժամանակ գրեթէ չորանում են, ջուրը բոլորովին պակասում է: Միայն գարնանը նրանք յորդանում են:

Կապուտանի կամ Ուրմի ծովակի արևմտեան և հարաւային ափերում կան ծլարած մի բուռն հայեր, որոնք բռնում են գլխաւորապէս Ուրմի-Բարանդուզ, Սուլգուզ, Սօուզ-բու-

լաղ և Միանդուար գաւառները: Խօսենք նախ Ուրմի-Բարանդուզի մասին: Ուրմին ընկնում է լճի արևմտեան կողմը և բռնում է ընդարձակ տարածութիւն, մօտ 3200 քառակուսի վերստ, և համարւում է Ատրպատականի ամենամեծ գաւառներից մէկը: Ուրմիի հարթութեան սահմաններն են—հիււսիսից՝ Սալմաստ գաւառը, հարաւից՝ Սուլդուզը, արեւելքից՝ Կապուտանը, իսկ արևմուտքից Վանի վիլայէթը: Այս սահմանների մէջ ընկած տարածութիւնը ամբողջապէս ցած և գեղեցիկ հարթութիւն է, որը իրենով ներկայաձնում է մի սիրուն տեսարան: Գեղեցիկ ծառուղիները, ծառաստանները և այգեստանները, որոնք անթիւ են Ատրպատականի այս մասում, հարթութեանը տալիս են աւելի գրաւչութիւն և կազմում են ամբողջացած և ներդաշնակ գեղեցկութիւն: Գրեթէ ամեն մի գիւղ շրջապատւած է գեղեցիկ խաւաններով (ծառուղիներով) և սիրուն այգիներով: Այդ ծառուղիները այնքան խնամքով, այնքան գեղեցիկ են պատրաստւած, որ դրանցից շատերը եւրոպացիների հիացմունքի առարկան են դառել: Այդ կողմից աւելի յայտնի է Բարանդուզ գաւառամասը, որը ամենագեղեցիկ անկիւններից մէկն է: Հրչակւած է Դիզա-Թաքայի ծառուղին: Բնութեան այս գեղեցկութիւնը պիտի բացատրել նրանով, որ Ատրպատականի ոչ մի գաւառը այնքան առատ և հարուստ չէ ջրով, որքան Ուրմիի հարթութիւնը: Նազու-չայ, Շհար-չայ և Բարանդուզ նշանաւոր գետերը, որոնք սկիզբն են առնում պարսկա-տաճկական սահմանագլխի լեռներից, հաւասար հեռաւորութեամբ կտրում են Ուրմիի ընդարձակ հարթութիւնը, ողողում ընդարձակ տարածութիւններ և զրնում, թափւում են Կապուտանում: Այս երեք գետերից աւելի նշանաւոր է Բարանդուզ-չայը. միւս երկու գետերի ջուրը բաւականին նւազում է ամառը և աշնանը, այն ինչ Բարանդուզ-չայի ջուրը միշտ էլ առատ է լինում: Բարանդուզ-չայը իր սկիզբն առնում է Մարգեաւար գաւառամասի Մուրա սարից: Բարանդուզ-չայը Մարգեաւարում կոչւում է գաւառակի անունով:

Բացի այս երեք գլխաւոր և մեծ գետերից, կան նաև փոքր գետակներ, ինչպէս Բարքիշլի-չայ, Թումաթար-չայ և այլն: Այս գետերից զատ, կան նոյնպէս բազմաթիւ բնական և արհեստական աղբիւրներ: Մի խօսքով Ատրպատականի այս մասում ջուրը աւելի քան առատ է և ժողովուրդը ջրից այնքան «խեղճութիւն» չի քաշում: Եւ ջրի առատութեան շնորհիւ Ուրմիի բոլսականութիւնը աւելի քան ճոխ ու փարթամ է: Հողն էլ բերրի է և ամբողջ հարթութիւնը մշակւում է:

Շատ աննշան տարածութիւններ են մնում անմշակ: Դէմի-ան-Ջրդի տեղերն էլ տալիս են նշանաւոր բերք:

Ուրմիի ազգաբնակութեան համար նշանակալից տեղ է բռնում այգեգործութիւնը, որից վերցնում է առատ արդիւնք: Գեղեցիկ և ընդարձակ են այդ այգեստանները:

Ասացի, որ ամբողջ Ուրմի դաւառը ցած հարթութիւն է: Կան միայն զանազան կողմերում մի շարք բլուրներ կամ հողակոյտեր: Ամեն քայլափոխում մարդ պատահում է նման հողակոյտերի, որոնք աւերակների կոյտեր են և որոնցից երբեմն դուրս են գալիս հնութիւններ, իսկ լուրջ պեղումների շնորհիւ անշուշտ էլ աւելի հետաքրքիր իրեր, հնութեան մնացորդներ երևան կգան և գուցէ շատ բան լուսաբանւի անցեալից: Այդ բլրակներից շատերը հէնց մոխրակոյտեր են, նաժառնաւանդ Բարանդուզում շատ է նրանց թիւը: Դրանք հաւանաւան է մեհեանների սուրբ մոխիրն է և թուրքերի մէջ էլ աւանդութիւն կայ, որ իբր թէ Ջրադաշտը Բարանդուզցի է եղել: Այդ մոխրակոյտերի միջից դուրս են գալիս ամաններ, պոտտուկներ՝ վէգերով լիքը և այլն:

Ուրմիի թէ դաշտում, հարթութեան վրայ, և թէ բլուրների լանջերում, չկան բնական անտառներ, քիչ են նաև արհեստական անտառները, աւելի քիչ, քան Սալմաստումն է, միայն առատ են խիւանները, որոնցից շատերը տարածւում են մօտ 20—25 վերստ: Այդ ծառերը առհասարակ ուռենի են: Աղքատ է Ուրմին նաև հանքային հարստութիւնների կողմից, միայն համանուն լիճը տալիս է մեծ քանակութեամբ աղ:

Ուրմի գաւառի կլիման ընդհանրապէս բարեխառն է: Ձմեռը աւելի կարճ է լինում, քան Սալմաստում. ամառն երբեմն պատահում են անտանելի շոգեր, երբ ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը փոխադրւում է այգիներում: Իւրաքանչիւր այգում կայ «ամարաթ», և այնտեղ են մնում մինչև աշուն, մինչև խաղողի քաղելը:

II.

Ամբողջ դաւառը բաժնւած է մի շարք գիւղախմբերի կամ գաւառաւմասերի: Այս գիւղախմբերից շատերը կոչւում են այն գետի անունով, դրի շուրջը խմբւած են: Գաւառաւմասերն են.— Էնդալ, Նուզլու-չայ, Ռազլայ-չայ, Շհար-չայ, Բարբիշլի-չայ, Բարանդուզ, Մարգեաւար, Ջարթթի (մի փոքրիկ մշալ է, որ ընկնում է Մարգեաւարի մէջ) Բրադօստ, Դաշտ, Թարգեաւար,

Սօմայի, Ալբակի, Դաշտաբել, Ուշնի և Գօլ, Ամբողջ այս գաւառամասերում գիւղերի թիւը հաշոււմ են մօտաւորապէս 800: Ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը կազմում են թուրքերը, որոնք բռնում են գլխաւորապէս դաշտային գիւղախմբերը: Լեռնային գաւառականները, ինչպէս Մարգեաւար, Թարգեաւար, Բրադօստ, Սօմայի և այլն, բռնել են սարի գաւակները, քիւրդերը, որոնք նշանաւոր քանակութիւն են կազմում: Դաշտային մասերում, բազմամարդութեան կողմից, երկրորդ տեղը բռնում են ասորիները, ապա հայերը: Ասորիները խմբւած են գըլխաւորապէս Շհար-չայի, Նազլու-չայի և Բարանդուզ-չայի շուրջը: Կան փոքր թւով նաև հրէաներ, որոնք ապրում են գլխաւորապէս քաղաքում և պարապում են հասարակ, մեծ մասամբ չթի առևտրով: Պարսկաստանում ընդհանրապէս հրէաները յարգանք չունեն և բնիկները նրանց վրայ նայում են ասես ոչ իբրև մարդու, այլ ստոր արարածի:

Հայերը, որոնց հաշոււմ են մօտաւորապէս 1000 տուն, բռնում են գլխաւորապէս Նազլու-չայ և Բարանդուզ-չայ Մհալները: Պարսկահայերի մեծ գաղթականութիւնից առաջ, Ուրմիոյ Ծովակի ամբողջ արևմտեան, մասամբ և հարաւային, ափերը բռնած է եղել հայ ժողովուրդը: Ո՛չ միայն դաշտային մասերը, այլ և լեռնային գաւառակները հայերի բնակավայրերն էին: Սօմայի լեռնագաւառը, որը այժմ բացառապէս բռնում են քիւրդերը և կան միայն երկու-երեք տուն հայեր, 1828—9 Ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ՝ գերակշիռ տեղ էր բռնում հայ ազգաբնակութիւնը: Մինչև այժմ էլ կանգուն են մնացել այդ քիւրդաբնակ լեռնագաւառում հնութիւններ-եկիղեցիները, հայկական շինութիւնների մնացորդներ, ընդարձակ գերեզմանատներ, նոյնիսկ մի գեղեցիկ պալատի պատերը և հայ անցեալից մնացած մի շարք բեկորներ և յիշատակներ, որոնք մի մի պերճախօս ֆակտեր են հայ ժողովրդի անցեալ փառքի և բազմամարդութեան: Քիւրդ գիւղը, ինչպէս վկայում է մի ծերունի, առաջ ունեցել է մօտ 800 տուն հայեր, այն ինչ այժմ ունի միմիայն 9 տուն: Որ առաջ շատ հայեր են եղել այս գիւղում, դրան ապացոյց կարող է ծառայել մինչև այժմ գոյութիւն ունեցող գետնափոր եկեղեցին և արձանագրութիւնը: Ոչ միայն այս վայրերում, այլ Ատրպատականի ամեն մի անկիւնում կան հայ ժողովրդի անցեալ կեանքի յիշատակները, բեկորները և մնացորդները: Եւ Ատրպատականի մի շարք գաւառները ներկայացնում են լուրջ պեղումների, հետազօտութիւնների համար աւելի քան հետաքրքիր վայրեր:

Ուրմիի այժմեան մի ափ հայերն էլ մի բեկոր են ան-
ցեալից, մի ջարդած, տրորւած բեկոր:

Ուրմի ընդարձակ գաւառը, ասացի, հինի մօտաւորապէս
800 գիւղ: Հայերը բնակւում են 36 գիւղերում: Դրանցից մի
քանիսը միայն զուտ հայաբնակ են. մեծագոյն մասը ապրում
են թուրքերի, ասորիների և քիւրդերի հետ խառն:

ՈՒՐՄԻ—ՆԱԶԼՈՒ-ԶԱՅ

	տուն	բն.		տուն	բն.
1) Ուրմի . . .	55	335 ¹⁾	12) Կարակըզ . . .	22	132
2) Գեարդաբատ . . .	122	732	13) Ըմբլաբար . . .	15	90
3) Ռահվա . . .	115	690	14) Շիրաբադ . . .	22	132
4) Իռալու . . .	40	240	15) Թաքալու . . .	15	90
5) Նախիջև.-թափա . . .	76	256	16) Գզըլ-աշուղ . . .	15	90
6) Իքի-աղաջ . . .	45	270	17) Քան-բաբախան . . .	21	126
7) Բատլբօ . . .	38	226	18) Զիշակլու . . .	15	90
8) Դիգալա . . .	27	162	19) Սիւփիւր-ղան . . .	12	72
9) Զարբաշ . . .	25	150	20) Ղարագեօզ . . .	10	60
10) Ղալաջալու . . .	20	120	21) Աղա . . .	10	60
11) Ճախկ-բակլու . . .	18	108	Ընդամենը—738 4428		

Փոքր թւով հայեր կան նաև Զամաքի, Քանիշան, Սարա-
ջուկ, Զամալաւա և Զէյնալու գիւղերում, իւրաքանչիւրում մօ-
տաւորապէս 2—5 տուն: Պիտի նկատել, որ այդպիսի գիւղե-
րից հայերը շուտ-շուտ տեղափոխւում են: Սարաջուկը ունէր
միայն 1 տուն, գուցէ, ով գիտէ, հիմա այդ տունն էլ տեղա-
փոխել է մերձակայ մի ուրիշ գիւղ: Այդ տեսակէտից փոք-
րիկ գիւղերի ստատիստիկան աւելի քան թերի պիտի ընդունել:

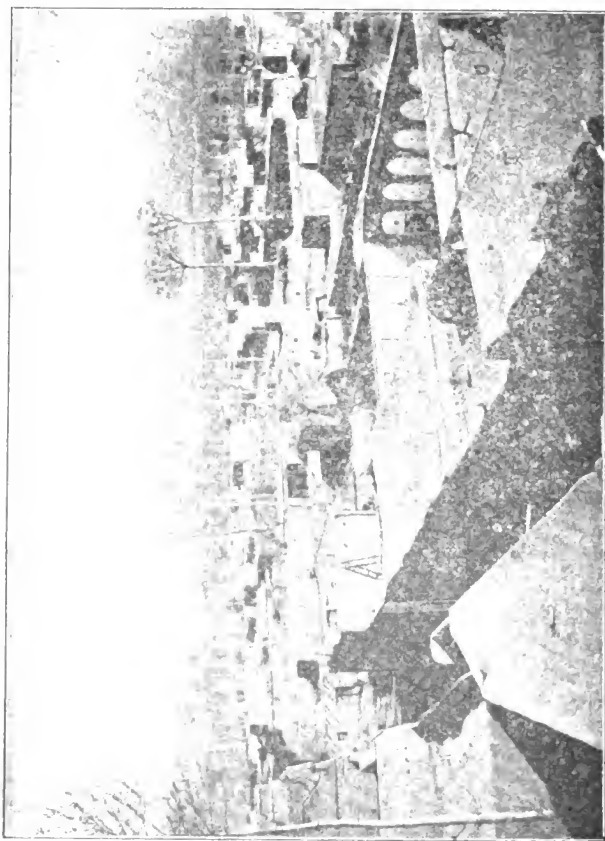
ՈՒՐՄԻ—ԲԱՐԱՆԴՈՒԶ

	տուն	բն.		տուն	բն.
1) Բաբառու . . .	58	299	7) Սարալան . . .	6	34
2) Դարբառու . . .	36	187	8) Սահաթլու . . .	9	48
3) Բալանիշ . . .	21	107	9) Թումաթար . . .	35	169
4) Սարդարուտ . . .	22	112	10) Թագա-քեանդ . . .	10	41
5) Դիգա-թաքա . . .	33	148	11) Ղասըմլու . . .	1	6
6) Դիւքիա . . .	9	45	Ընդամենը—240 1196		

1) Տունը հաշւած է 6 հոգի:

Բացի այդ, Ուշնի գաւառակի Ասնա գիւղում կայ 2 տուն հայ, իսկ Դօլ գաւառամասի Շէյխմանաւ գիւղում 12 տուն:

Ուրեմն Կապուտանի տրեմեան ափերի հայերն են մօտաւորապէս 1000 տուն կամ, քիչ կլորացնելով, 5600 բնակիչ: Այս 36 գիւղերից զուտ հայաբնակներն են—Գեարդարազ, Նախ-իջևան-թափա, Իրի-աղաջ, Բապու և Ռահա Վերջինումն կան մի քանի տուն ասորիներ: Հէնց այս գիւղերումն էլ կենրոնացած է հայերի առաւելագոյն բաժինը:

Ուրմի Բապու

Ուրմի քաղաքում, որը համարուած է Ասորպատականի երկրորդ քաղաքը (Թաւրիզ), հայերը ապրում են երկու թաղերում՝ Փաթալախան գիւղ և Նանամէրում: Այս երկու թաղերը իրարից կտրուած են լեռնաշղթայի թաղերով: Հայերի կէսը հազիւ բնիկներ լինեն, մեծ մասը սալմաստցի, վանեցի, թաւրիզցի վաճառականներ են: Ուրմին ընդհանրապէս գեղեցիկ քաղաք է. ունի բարձր, սիրուն շինութիւններ, փողոցները հա-

մեմատաբար մաքուր և գեղեցիկ են, շատ տեղերում սալայատակած. աները ունեն ընդարձակ բակեր, բոլոր տները միջով անցնում է ջուրը. քիչ հեռու, Շհար-չայի ափին շինւած են միսթօնարների շինութիւնները, որը կոչւում է դալա, քաղաքի շրջապատի այգիները, ծառուղիները, այդ բոլորը Ուրմիին տալիս են աւելի քան լաւ քաղաքի տեսք և գեղեցկութիւն: Քաղաքի մի անկիւնը, որ ասւում է Գիւլ-գիշա, ուղղակի հիանալի տեղ է: Քաղաքի այդ մասի աները նոր են շինւած և գեղեցիկ են, բակերը ընդարձակ, ջուրը մէջը, ծառ-ծաղկունքով ծածկւած, օդը յստակ, բնութիւնը գեղեցիկ: Քաղաքի այդ մասումն է կենդրոնացած եկեղանների նշանաւոր բաժինը: Մի խօսքով՝ Ուրմին Ատրպատականի ամենագեղեցիկ քաղաքներից է, ունի լաւ դիրք և վաճառաշահ է:

Գեղեցիկ են նաև Ուրմի—Բարանդուզի գիւղերը: Սրանց գեղեցկութիւն և փայլ տւողներն խիաւաններն են և այգեստանները: Բուսականութիւնը փարթում է, ջուրը առատ և ամեն տեղ ծածկւած է կանաչով: Յոգնած, դադարած ծաւրորդը համարեա ամեն քայլափոխում գտնում է հանգստանալու հով և կանաչոտ տեղ. շատ անգամ խիաւանը տանում է մի գիւղից մինչև միւս գիւղը: Շատ գիւղեր իրար հետ միացած են այդպիսի երկարաձիգ ծառուղիներով: Դրանք իսկապէս կազմում են Ուրմիի ամենագեղեցիկ, գրաւիչ զարդը: Ուրմիի գիւղերը առհասարակ նման են Ատրպատականի միւս մասերի գիւղերին. աները ցածր են և ոչ գեղեցիկ. փողոցները կեղտոտ. բայց անհամեմատ տարբերւում են հայաբնակ գիւղերը միւսներից, նոյնիսկ թաղերը: Այս բոլորը ասես ընդհանուր գեղեցկութեան, բնութեան գեղեցկութեան առաջ աչքի չեն զարնում և ծածկւում է: Այս մասի գիւղերն կարելի է աւելի գեղեցիկ համարել, քան Սալմաստինը, թէև վերջինիս էլ գեղեցիկ են:

III.

Ուրմիի ազգաբնակչութիւնը ընդհանրապէս, հայերը մասնաւորապէս տնտեսապէս անմխիթար վիճակի մէջ են: Հայ ազգաբնակչութիւնը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործութամբ և այգեգործութեամբ: Հողը մշակւում է նահապետական միջոցներով, թէև ստացւում է բաւարար բերք, բայց ժողովուրդը իր աշխատանքի արդիւնքի տէրը չէ: Հայրկերը հասնում են առասպելական աստիճանների: Այսպէս որ հողից աւելի քան աննշան արդիւնք է վերցնում գիւղացին: Մնում է

այգեգործութիւնը: Հրաշալի այգիներ կան այս շրջանում, բոլորն էլ խաղողի: Այս շրջանը իւրաքանչիւր տարի հարիւր հազարաւոր պուղերով սարգա արդիւնք է տալիս: Տարիներ են լինում, որ խաղողի բերքը հասնում ապշեցուցիչ չափերի, բայց յաճախ ֆնասում են այգեստանները զանազան հիւանդութիւններից, ամենաֆնասակարը Ղարա-խաչն կոչւած հիւանդութիւնն է, որը սեւցնում և փչացնում է խաղողի հատիկները: Կարկուտն էլ հասցնում է իր պատուհասը: Այստեղ ձմեռը խաղողի որթերը չեն թաղում, այնպէս որ խիստ ցուրտն էլ երբեմն փչացնում է և ոչնչացնում: Գեղեցիկ են Ուրմի այգիստանները. իւրաքանչիւր այգի ունի իր ամառաթը-ամառանոցը, իր բոլոր յարմարութիւններով և ժողովուրդը ամառը տեղափոխւում է այգիները մինչև այգեկութը: Ամառը Ուրմի քաղաքը համարեա դատարկւում է: Ուրմի գաւառը հրչակւած է ոչ միայն խաղողի առատութեամբ, այլ խաղողի տեսակներով: Ուրմին ունի բազմապիսի և ընտիր խաղողներ. Ուրմիում հաշւում են մի քանի գոյնի և 30 տեսակի, գուցէ և աւելի, խաղողների: Ուրմիում մի ընտանիք եթէ ունի մօտաւորապէս 3-500 առու խաղող, նա արդէն ապահովւած է:

Ուրմիի սարգան արտահանում են արտասահման, գլխաւորապէս Ռուսաստան, իւրաքանչիւր տարին շուրջ 400,000 պուղ: Ատրպատականի գրեթէ իւրաքանչիւր քիչ ու շատ յատնի առևտրական տուն ունի իր ներկայացուցիչը Ուրմիում:

Ուրմին արտահանում է մօտակայ գաւառները նաև բրինձ, աղ, ծխախոտ, բամբակ: Գովւած է Ուրմիի զօշաբը, որ ուղարկւում է նոյնիսկ Տաճկաստան:

Այո, այսպէս հարուստ է Ուրմիի հարթութիւնը, բայց ազգաբնակչութիւնը էլի տնտեսապէս աննախանձելի վիճակի մէջ է: Ժողովուրդը խեղճացած է գլխաւորապէս հարկերից և անարդար կեղեքումներից: Ուրմիի բոլոր գիւղերն էլ աղաւղ են: Գիւղերի մեծագոյն մասը հարուստ աղա-բէգերի և հոգևորականների սեփականութիւնն է: Հարկերի նշանակումը կախւած է իւրաքանչիւրի քմահաճոյքից. հէնց այս է պատճառը, որ քանի գիւղատէր կայ, այնքան տեսակի էլ հարկեր գոյութիւն ունեն: Այսպէս է գրեթէ ամբողջ Ատրպատականում: Հարկեր են դրւած բոլոր կենսական առարկաների և պիտոյքների վրայ և այդ է, որ ծուռ է խեղճ ռայեաթի շինքը:

Ահա Գեարգարադ գուտ հայաբնակ գիւղի հարկերը:

1) Գլխահարկ	.	.	5	դռան	10	շահի.
2) Իւրաքանչիւր գլուխ	.	.	3	մշակ կա՛մ	3	դռ. փող
3) »	.	.	տան հարկ	.	8	դռ.

4)	»	»	տունը	2	հաւ	
5)	Իւրաքանչիւր	գլուխ	առու հանելու համար	2	մշակ.	
6)	գիւղատիրոջ	բրինձը	ցանելու և հնձելու	2	մշակ.	
7)	Գոմշին	.	.	3	ղոան	4 շահի.
8)	Կովին	.	.	1	»	12 »
9)	Մատակ իշուց	.	.	1	ղոան	12 շահի.
10)	»	»	ձիուց	3	»	4 »
11)	Գիւղատիրոջը	Նովրուզին,	տունը	.	15	շահի.
12)	Հարսանիքին	.	.	2	գլուխ	շաքար.
13)	Բամբակի արտի	թանաֆին	.	.	14	ղոան.
14)	Առույտ ցանած	արտի	թանաֆին	.	14	»
15)	Այգու	թանաֆին	.	.	14	»

Բացի այդ մի շարք բազմապիսի հարկերից և տուրքերից, աշխատող գիւղացին ցորենի բերքի կէսը տալիս է գիւղատիրոջը, չնայած որ վերջինս տալիս է միմիայն սերմնացուի կէսը, իսկ բոլոր աշխատանքը, վարել, ցանել, ջրել, հնձել, կալսել - բոլորը ծանրանում է ուսյեա ժողովրդի վրայ: Գիւղացին ոչ միայն աշխատում է իր ցանած արտի վրայ, (որի արդիւնքի կէսը էլի իրենն է), այլ և աշխատում է աղայի արտի վրայ, ի հարկէ ձրիաբար: Ուղղակի ճորտեր են աղաների ձեռքում: Գիւղացիները տէր չեն նաև իրենց տների, սեփական ոչինչ չունեն, միայն օրէնքով նրանց է հասնելու շինութիւնների փայտերը, ծածքը, լուսամուտը-դռները, շատ անգամ կալածատէրերը այդ էլ չեն տալիս: Եւ երբ կամենայ գիւղատէրը կարող է բռնել գիւղացիների օձիքից և դուրս շարտել, այդ նրա իրաւունքն է: Ահա որքան խայտառակ է այս կողմի հայ գիւղացիների դրութիւնը:

Ուղղակի հարկերի մէջ է նաև սարփարաստի 2 ղոանը. ամեն մի քրիստոնեա տուն տուրք է տալիս 2 ղոան: Բայց սրբան ուրախ կլինէր հայ ժողովուրդը եթէ այդ 2 ղոանով, նոյն իսկ դրա եռապատիկով պրծնէր: Չունենալով որոշած ոռճիկ, սարփարաստը կեղեքում է, հարստահարում ոչ իսլամ ժողովուրդներին, ամեն մի թեթև առիթ մատի փաթաթ է դարձնում և հաագին «ջամա» առնում: Պարսկահայերի կեանքում սարփարաստութիւնը բոլորովին աւելորդ պաշտօն է և բռնազբօսիկ կերպով կապած է հայերի հետ: Այժմ սարփարաստ է Ուրմիում տխրահրչակ Մուլլալալը, որ մի ժամանակ պաշտօնավարում էր Սալմաստում և տնտեսական նշանաւոր հարւած հասցրեց հայերին: Պակաս չի փաստում ազգաբնակչութիւնը քիւրդերի սխրագործութիւններից: Նրանք բռնած լինելով լեռնային գաւառամասերը յաճախ յարձակւում են դաշտի վրայ,

գլխաւորապէս լեռներին մերձակայ գիւղերի վրայ, թալանում, կողոպտում են և մեծ աւարով էլի բարձրանում լեռները: Շատ անգամ գալիս են նաև Տաճկաստանի քիւրդերը անարգել, առանց գիմադրութեան, բանի որ պարսից կառավարութիւնը սահմանապահ զօրքեր չունի:

Այս բոլոր անյագ որկորները լեցնելու, կեանքի անհրաժեշտ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար՝ ուրմեցի հայն էլ պանդխտում է: Թէև պիտի ասել, որ համեմատել չի կարելի ասորիների հետ, նոյնիսկ Սալմաստի հայերի: Գեարդաբադ հայաբնակ գիւղը ունի միմիայն 30 պանդուխտ, այն ինչ Սալմաստում կան գիւղեր, որոնք ունեն մօտ 200 պանդուխտ, տղամարդկանց կէսից աւելի: Ուրմեցի հայերը պանդխտում են գլխաւորապէս Կովկաս, Ռուսաստանի խորքերը շատ քչերն են գնում և ուրախալին այն է, որ կարճ են մնում պանդուխտավայրերում և շուտ վերադառնում են հայրենիք:

II.

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՔԻՒՐԴՍԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Ատրպատականում մի անկիւն, որ աւելի դառ՝, աւելի քստմնելի պատկերով է ներկայանում մեզ, դա Ուրմիի ծովակի հարաւային ափերն են, պարսկական Քիւրդստանը: Այս հին և պատմական Մարաստանում և նրա շրջակայքում կան մի բուն հայեր, որոնք ցրած են համարեա բոլոր մասերում և ապրում են հարիւրաւոր թուրքերի և քիւրդերի հետ խառն: Դուք կպատահէք մի հեռաւոր անկիւնի զուտ քրդաբնակ գիւղերում մի հայ ընտանիքի, իհարկէ, միայն անունով հայ, իսկ 4—10 հայ ընտանիք ունեցող գիւղեր շատ կան: Նրանք ցրած ապրում են Սուլդուզ, Սօւդ-բուլաղ եւ Միանդուաբ գաւառներում:

Այս չորս գաւառամասերում կայ ընդամենը 250 տուն հայ ազգաբնակութիւն և ցրած 18 գիւղերում: Սուլդուզ գաւառը, հայաշատութեան կողմից առաջին տեղն է բռնում: Հայերը ապրում են Սուլդուզի հետեւեալ գիւղերում:

	տուն		տուն
Նաղադէյ . . .	60	Մահմադեառ . . .	34
Թօփուզաւա . . .	4	Ռախտանա . . .	14
Գեօնաւա . . .	5	Չայեանա . . .	3
Գիօլ	3	Քեարվանսարա . . .	2
Հասալի	2	Անրա	2
		Գումար	128

Սուղդուզ գաւառում միմիայն Նաղադէյը և Մաժադեաոր-ունին եկեղեցի, և մի պանդուխտ քահանայ:

Սուղդուզ և Միանդուար գաւառների մէջ ընկնում է Մուք-րի գաւառը, ուր կան 37 տուն հայ և ապրում են 4 գիւղերում:

	տուն		տուն
Գզըլ-Գուրի	.	.	2
Դարալաք	.	30	Կջաւա . . . 3
Լաճ	.	2	.
		Գումարը	37

Չըկայ և ոչ մի քահանայ. եկեղեցի թէև կայ, բայց բոլորովին բանդւած. նա գտնւում է Դարալաք գիւղում:

Միանդուար գաւառում, որը բռնւում է Ուրմիոյ լճի հա-րաւային մասը, մի քիչ գէպի հարաւ-արեւելք, կան 118 տուն հայեր. այն է.

	տուն		տուն
Միանդուար	20	Թագագել	42
Կարավերան	8	Թաղիապատ	33
Սոյլուրթափա	2	Սուզ-բուլաղ	3
Քեալբառիզա-խան	.	.	9
		Գումար	1180

Այս շրջանում եկեղեցի կայ Միանդուար և Սուզ-բուլաղ քաղաքներում, Թաղիապատ գիւղում, Նոյնպէս և Թա-ղագեղում, բայց չըկայ և ոչ մի քահանայ: Թագագեղը այս տաս տարի է, որ հաստատւել է. այս գիւղի հայերը գաղթել են Դարալաքից և Սուղդուզ գաւառից:

Ահա Պարսկաստանի այդ հետաքրքիր անկիւնի հայերը: Նրանք, ինչպէս տեսում էք, 282 տուն են. տունը միջին թւով 5 հոգի հաշւելով, կստանանք 1600 հայեր, որոնք ցրւած ապրում են 21 գիւղերում, թուրքերի և քիւրդերի հետ խառն: Թուրքերը կազմում են ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը: Կան այդ մասերում նաև կարափափախ թուրքեր, ասորիներ և հրէաներ:

Այդ բոլոր մասերումն էլ հայերը հողագործիկ և ռայեա ժո-ղովուրդ են. նրանք չունեն սեփական հողեր. չունեն ոչինչ. կեղեքւում, հարստահարւում են, տնքում են ծանր հարկերի աակ, որոնք հասնում են առասպելական աստիճանների: Այդ-տեղ հայ տարրը թշւառանում, քայքայւում է տնտեսապէս և մի ցաւալի պատկեր է ներկայացնում: Շատ ընտանիքներ զուրկ են նոյնիսկ օրւայ չոր հացից: Այսպէս է բոլոր գաւառներում, բայց ամենից խեղճը, ամենից թշւառը Սուղդուզ գաւառն է:

Հարկելին են, որ Սուղդուզը թշւառացրել են և քայքայել տնտեսապէս: Ահա առաջ ենք բերում Սուղդուզի գլխաւոր-

գիւղի—Նաղաղէի հարկերը. որից որոշ գաղափար կարելի է կազմել ընդհանուրի մասին: 1. տան հարկ 3—5 դոան (դոանը — 19 կ) 2. իւրաքանչիւր տանից 5 հաւ, իսկ իւղ, ձու և այլն ինչքան ուզէ գիւղատէրը, 3, կովից՝ 2 դոան, 4. գոմէշից՝ 3 դոան, 5. ձիուց՝ 3 դոան, 6. սիրմացուի կէսը գիւղատէրից և կէսը գիւղացուց, ամեն աշխատանքը գիւղացուց, արդիւնքի $\frac{2}{3}$ գիւղատէրին, իսկ $\frac{1}{3}$ -ը գիւղացուին, 7. նոյնը և բրնձի, գարու վերաբերմամբ, 8. բամբակի ցանքի մէկ թանաֆին 12 դոան 10 շահի: 9. Առուոյտի թանաֆին նոյնքան և ուրիշ հընգեղէններից:

Սուլդուզի Մահմադեառ գիւղում էլ աւելի են հարկերը. ցորենի, բրնձի, գարու աւելի քան երկու բաժինը գիւղատիրոջն է, բոլոր աշխատանքը և ծախսը գիւղացիներից: Բամբակից, գերչագից և այլն, բացի այն, որ սերմը և աշխատանքը գիւղացուց է և արդիւնքի կէսից աւելին գիւղատէրն է տանում, դեռ իւրաքանչիւր թանաֆից էլ վերցնում է 5 դոան: Որպէս գլխահարկ իւրաքանչիւր տանից ստանում է 4 գլուխ շաքար:

Այսպէս են հարկերը Սուլդուզի բոլոր գիւղերում, շատ աննշան զանազանութեամբ. և դա շատ հասկանալի է, որովհետեւ մի էլ է իշխում, գլխաւորապէս կարափափախներն են գիւղատէրերը: Սուլդուզի գրեթէ չեն տարբերում նաև միւս գաւառներն իրանց հարկերով:

Բայց այդ չէ դեռ բոլորը. սրբան ուրախ կլինէր այդ անկիւնի հայ տարրը և ամբողջ ազգաբնակութիւնը, եթէ միայն հարկերը լինէին: Բայց աւելի անտանելին դեռ մնում է. դա բեգեառն է, ձրի աշխատանքը: Սուլդուզ գաւառի Նաղաղէյ գիւղի իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է տալ տարեկան 30—35 բեգեառ. դեռ սա ամենաքիչը կարելի է համարել: Մահմադեառ գիւղի ամեն մի տունը երբեմն տալիս է 200 բեգեառ:

Կատարեալ ճորտութիւն...

Գիւղացիները համարեա տարւայ մեծագոյն մասը աշխատում են ձրիաբար գիւղատէր աղաների և բէգերի համար: Գիւղատէրերի արտերը գիւղացիներն են ջրում, նրանց շինութիւնների վրայ գիւղացիներն են աշխատում, նրանք են ծածում աղայի բրինձը, մաքրում նրա կտուրների ու բակի ձիւնը, փայտը բերում, (ի հարկէ, իրանց սայլերով) կտրատում, և դարստում: Գիւղացի կանայք են մանում աղայի բուրդը և բամբակը:

Մի խօսքով, գիւղատէր աղաները և բէգերը, որպէս տղա-բուկներ, բաժում, ծծում են թշուառ գիւղացու արիւնը և նե-

տում թշւառութեան, գիրկը: Միակ միջոցը, որ նա գիտէ, այդ պանդխտներն է: Եւ նա պանդխտում է: Այժմ շատ սուղուղջիներ զաղթել և բնակութիւն են հաստատել Երևան, Մարաղա, Թաւրիզ և այլն:

*
**

Այդ մի բուռն հայերը ցրած լինելով զանազան քրդաբնակ և թիւրքաբնակ գիւղերում, կազմելով շատ չնչին տոկոս, հետզհետէ, տարիների ընթացքում, ազդել են նրանցից, ընդօրինակել և ընդունել են նրանց սովորորութիւնները, միանգամայն կերպարանափոխել նոյնիսկ արտաքինը, նրանց նման ածիւրում, նրանց նման խուզում և հագնւում. գրեթէ ոչնչով չեն տարբերւում: Հայերը մոռացել են նաև իրենց մայրենի լեզուն, խօսում են թուրքերէն, մասամբ և քրդերէն:

Այնտեղ, այսպէս ասած, կան ոչ թէ հայեր, այլ քրիստոնեայ բուրքեր: Այդ գաւառամասերի և գիւղերի հայերը գրեթէ բոլորն էլ թրքախօս են, միայն Սօուղբուլաղի հայերը քրդախօս են: Հասակաւորներից ոչ ոք հայերէն չգիտէ, միայն նորերից, նոր սերնդից են մէկ-մէկ, որ հայերէն խօսել գիտեն, այն էլ ոչ կանոնաւոր: Սօուղբուլաղում թէև գրել-կարդացողներ կան, բայց նրանք էլ են քրդերէն խօսում: Այդ շրջանում, Բարանդուզն էլ հեաը հաշւած, տիրապետող լեզուն է թուրքերէնը: Միայն Ուրմիի հայերը գիտեն մայրենի լեզուն:

Այս գաւառակները 1808 թւին, ինչպէս ցոյց է տալիս առաջնորդարանի այդ թւին կազմած վիճակագրութիւնը, ունեցել են միմիայն 6 քահանայ, (Բարանդուզն էլ) իսկ այժմ, ինչպէս տեսանք, ունեն միայն մէկ (Բարանդուզը չհաշւած): Բահանայ: 1500 բնակիչը, ցրւած 21 գիւղերում, ունի միայն մի քահանայ: Այդտեղ երեխաները մեծանում են առանց կնունքի, մեռելները երբեմն օրերով մնում են անթաղ, տանը, մինչև որ մօտակայ դիւղից կամ Ուրմի քաղաքից քահանայ է գալիս: Շատ անգամ հէնց իրանք են թաղում առանց արարողութիւնների, կամ փոքր ինչ կարդալ գիտցող մի տիրացու կարդում է աւետարանից մի գլուխ: Շատ անգամ հէնց ուսուցիչներն են թաղում. այդպիսի օրինակներ շատ կան: Բարանդուզի մի ուսուցիչ պատմում է մի ուշագրաւ դէպք իր կեանքից: Եկեղեցում պիտի թափօր լինէր, աշակերտները չգիտէին եկեղեցական արարողութիւններ, և ստիպւած երգում են ժողովրդական երգեր, իսկ ժողովուրդը երկիւղածութեամբ նայում և խաշակնքում է: Մի անգամ էլ, մեռել թաղելիս երգել

են ազգային երգ: Այդ անկիւնում քահանան էլ քրդերէն կամ թիւրքերէն է խօսում, թուրքերէն է լինում նրա քարոզը. ս. Գրքից մի գլուխ կարդալիս նա բացատրում է դարձեալ թիւրքերէն կամ քրդերէն:

Այդ թրքացած հայերը լաւ քրիստոնեաներ են և շատ մեծ եռանդով հետևում են պապ պահելուն: Այդ մասին մի բնորոշ դէպք են պատմում: Մի տարի, դեռ երկու շաբաթ առաջ, սկսում են պահել պասը, կարծելով, որ հէնց այդ շաբաթն է պասը: Անցնում է ամբողջ շաբաթը և յանկարծ մէկը յայտնում է, որ իրենք սխալւած են, այս շաբաթ չէք ս. Սարգսի պասը, այլ առաջիկայ շաբաթ: Եւ նրանք միւս ամբողջ շաբաթն էլ են պապ պահում դարձեալ վերջին օրը կասկածներ են առաջ գալիս և ստիպւած մէկին ուղարկում են Մարաղա հաստատ բան իմանալու և ի հարկէ, ճիշտը իմանալով, պահում են նաև երրորդ շաբաթը:

Բացառութիւններ չեն անշուշտ այն օրինակները, որ հայը ամուսնանում է քրդի, թուրքի հետ, թէկուզ բռնութեամբ, և այդ ընթացքին էլ բնականաբար դառնում է թուրք: Դիւղացին այդտեղ սեփական ոչինչ չունի, շատ տեղերում տունն էլ գիւղացունը չէ, գրեղատէրն է տնիւր շինում և յանձնում իր ճորտերին, իսկ երբ քէֆն ուղենայ՝ կարող է թեից բռնել և դուրս նետել:

Այդ բոլորը մի կողմից, քիւրդ աշիրաթների պարբերաբար կրկնող աւարառութիւնները և կողոպուտները միւս կողմից, աւելի ու աւելի վէրքեր են առաջացնում և ստեղծում մի թշուառ ու ստրկացած տարր: Ձանազան քիւրդ ցեղեր իւրար հետ ընդհարելիս խեղճ գիւղացիներն են մէջտեղում տուժում, նրանք են հարստահարւում և ֆլապ կրում: Իսկ յաճախ կրկնող բռնաբարումները և առևանգումները գալիս են պատկերի պակասը լրացնելու և ամեն ինչ կատարեալ կացուցանելու:

Բացի այդ բոլորից, այդ կողմի հայերը ընկած լինելով այդ խուլ անկիւնում, բոլորովին կտրւած են արտաքին աշխարհից, որոշ գիւղեր ոչ մի յարաբերութիւն չունեն դրսի հետ. նրանք չգիտեն թէ ինչ է կատարւում մի քանի հարիւր վերստ հեռաւորութեան վրայ և կարծում են, որ երկրագնդի վրայ ապրում են միմիայն իրենք և քիւրդերը:

Խեղճ ժողովուրդ...

Բայց ի՞նչ է ներկայացնում այդ անկիւնի հայերի կրթական գործը: Բողոքական միսիօնարները վաղուց սկսել են իրանց պրօպագանդան և այժմ ունեն մի երկու դպրոց, բայց

Աստուած դպրոց համարէ: Այդ դպրոցները կառավարում են չարչի և տիրացու ուսուցիչներ, որոնք իրանց ողորմելի մտաւոր պաշարով բոլորովին անկարող են կեանքի մէջ փոփոխութիւն մտցնել, օգուտներ տալ: Նրանք առհասարակ ձգտում են մարդիկ որսալ: Նրանք քիչ ու շատ աջողութիւն ունեն Ուրմի հայերի մէջ:

Կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնն է վերցրել իր վրայ այդ շրջանի կրթական գործի ծանրութիւնը և, պիտի խոստովանել, նա պատւաւոր կերպով առաջ է տանում: Ուրմիում և պարսկական քրդաստանում ընկերութիւնը ունի մի շարք ուսումնարաններ, որոնք մի մի լուսոյ ջահեր են այդ թրջացած հայերի համար: Մայրենի լեզու կամաց-կամաց այդ դպրոցների միջոցով տարածում է նոր-սերունդների մէջ: Ինչքան հրչւում է մարդ, երբ տեսնում է փոքրիկ թրջական հայը թոթովում է մայրենի լեզուով: Յոյս ունենք, որ ընկերութիւնը աւելի ու աւելի կը բարելաւի դպրոցները, պատրաստւած մարդիկ կը հրաւիրի պաշտօնի, դպրոցների համար յատուկ շէնքեր կը շինի, մի պակաս, որ շատ աչքի է խփում ընկերութեան դպրոցների համար: Չը հաշւած Թաղիաբաղը, ոչ մի դիւղ չունի դպրոցական յարմար շէնք:

Բայց այդ բոլորը միայն մի կաթիլ է կազմում կարիքի մեծ ովկիանոսում: Կարծում ենք, իւրաքանչիւր հայի պարտականութիւնն է մտածել այդ մի բուռն հայերի մասին, միջոցներ ձեռք առնել, որքան հնարաւոր է, փրկել նրանց կորստից, կրթութիւն տարածել, սերունդ պատրաստել: Ամենից շատ այդ պարտականութիւնը ծանրանում է Ատրպատականի առաջնորդարանի վրայ, բայց ի՞նչ է անում նա, կատարում է իր պարտականութիւնը: Պէտք է ասել ցաւելով, որ առաջնորդները ընդհանրապէս շատ քիչ, գրեթէ երբեք ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ քրիստոնեայ թիւրքերի և քրդերի վրայ և չեն դարձնում այժմ էլ: Ուրմին թէև առանձին փոխանորդութիւն է համարում, բայց առհասարակ լուրջ և պատրաստած հոգևորականներ չեն եկել: Այս շրջանը աւելի քան կարիք ունի խելացի և փորձած փոխանորդի, աչքի առաջ ունենալով հայերի հոգևոր անմխիթար վիճակը մի կողմից, օտար միսիօնարների զօրեղ պրօպագանդը միւս կողմից: Ուրմիի այժմեան փոխանորդ Թշտունի վարդապետը շատ անյարմար է, ոչ պատրաստւած անձնաւորութիւն է, ոչ էլ փորձած, այնպէս որ բոլորովին անկարող է օգտակար լինել հայ ժողովրդին, նա միայն մի աւելորդ բեռն է: Ուրմին և Սալմաստը կարիք ու-

նեն լուրջ և տեղաժ հոգևորականների, ամեն ջահել վարդապետի տեղը չէ:

Եթէ ուզում ենք տալ պարսկական քիւրդստանի հայերին օրինաւոր կեանք, եթէ ուզում ենք ստեղծել նրանց համար բարեկեցիկ վիճակ, պէտք է հիմնօրէն փոփոխել տիրող պայմանները, դնել այն ժողովրդին բոլորովին այլ պայմանների մէջ, ազատել այդ առասպելական հարկերից ու բեզեառից վերացնել հարստահարութիւնները, ապահովել նրա սեփական աշխատանքը, և այլն և այլն: Այս դէպքում նա և՛ տնտեսապէս կը բարւոքւի և՛ կուլտուրապէս:

Ահա մի նւիրական, սրբազան գործ, ամբողջ մի ժողովրդի ազատագրութեան գործ. թող առաջ գան մեր հարուստ բարերարները, թող չխնայեն իրենց նւերները եթէ լինի փող, նիւթական միջոց, կարելի է հողեր գնել այդ թշուառ ժողովրդի համար, կենդրոնացնել նրանց մի տեղում և դրա հետ միասին զարկ տալ կրթական գործին, զարգացնել ազգային գիտակցութիւնը, տարածել հայ լեզուն—մի խօսքով հայացնել նրան:

Ահա մտածմունքի, լուրջ մտածմունքի արժանի առարկայ:

ՂԱՐԱԴԱՂԻ ՀԱՅՅԵՐԸ

Ղարադաղը Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ գաւառներից մէկն է և բռնում է հիւսիսային ծայրը: Ղարադաղը ամբողջապէս ծածկւած է լեռնային ցանցով, իսկ այդ լեռների բռնւած են խիտ անտառներով: Այդ կողմից Ղարադաղը միակն է ամբողջ Ատրպատականում, իսկ ամբողջ Պարսկաստանում քիչ մասեր կան, որ այդ տեսակէտից հաւասարեն, Ղարադաղին: Այս վայրերի անտառները և լեռնային ցանցերի ծալքերում թաղւած բնական հանքերը կազմում են Ղարադաղի անհատնում, անսպառելի հարստութիւնը: Հէնց այդ տեսակէտից նա գրաւում է առաջնակարգ և նշանակալից դիրք: Այն, հարստութեան անսպառելի աղբիւր: Բայց միայն այդքան: Բնիկ ժողովուրդը դեռ այնքան անպատրաստ, այնքան տգէտ է, որ անկարող է շահագործել իրեն վիճակւած բնական, հանքային հարստութիւնները: Նոյն անպատրաստութիւնը և անկարողութիւնը ցոյց է տալիս նաև կառավարութիւնը: Վերջերս միայն այդ հարստութիւնները գրաւել են օտար շահագործողների ուշադրութիւնը:

Այժմեան Ղարադաղ գաւառը չունի իր նախկին փայլն ու հռչակը, այն պատմական շրջանի, երբ Ատրպատականի այդ լեռնագաւառը կոչւում էր Փայտակարան: Այդ հռչակաւոր և պատմական Փայտակարանը այժմ վերածւել է մի սովորական գաւառի. ուրիշ ոչինչ: Ոչ միայն այդ, Ղարադաղը, Պարսկաստանի այդ նշանաւոր գաւառը, առանձնացած և չեզոքացած անկիւն է ներկայացնում իրենով: Նա բլրովին կտրւած է «դըրսի» աշխարհից: զուրկ քաղաքակրթութեան բարիքներից և մատնւած սոսկալի անուշադրութեան: Ղարադաղը չունի ոչ փոստատուն, ոչ հեռագրատուն: Այնպէս որ ժողովուրդը ոչ մի հնարաւորութիւն չունի իմանալ «դըրսի» անցած-դարցածի մասին: Եթէ երբեմն էլ լրագիրների թափթփուկներ, հնացած համարներ ստացւում են Ղարադաղում, այդ լինում է եկողների ձեռքով. թէև հէնց այդ հին համարները թարմ են զարադաղ-

ցիների համար: Կսկ եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ այստեղ գոյութիւն չունեն իսկական դպրոցներ, վերցրած ընդարձակ մտքով, կարծում եմ տխուր, մոայլ պատկերը աւելի ամբողջացած, աւելի լրիւ կլինի: Բայց այդ մասին յետոյ: Ամբողջ Ղարադաղը կազմւած է 5 գաւառամասերից-Քէյ-վան, Տզմար, Մեշափար, Մնջւան և Հասանով—և պարունակում է իր մէջ 29 հայաբնակ գիւղեր:

ՔԵՅՎԱՆ ԳԱԻԱՌԱԿ

տուն հայ	մն.	տուն հայ	տունը 6 հոգ. մն.
Սըղըն . 100 . . .	600	Սուբուն 30 . . .	180
Ղասումաշէն 60 . . .	360	Նորաշէն 20 . . .	120
Գեօկդարա 60 . . .	360	Աշրապ 20 . . .	120
Ասրան . 50 . . .	300	Մըհտաւու 20 . . .	120
Բերդ . 40 . . .	240	Ընդամ. 400 տ. հայ	2,400

ՏՁՄԱՐ ԳԱԻԱՌԱԿ

տուն հայ	մն.	տուն հայ	մն.
Նանակեհ 96 . . .	576	Աղաղան 41 . . .	246
Իւրկիւթ . 51 . . .	306	Ղշլաղ . 39 . . .	234
Սարգու . 48 . . .	288	Ղուլուտի 34 . . .	204
		Ընդամ. 309	1,854

ՄԵՇԱՓԱՐ *

ՄՆՋՒԱՆ

տուն	մն.	տուն	մն.
Ողան . 65 . . .	390	Վինէ . 78 . . .	468
Մէղկիթ 40 . . .	240	Էմրէդուլ 40 . . .	240
Կէրմանաւա 35 . . .	210	Քարազլուխ 35 . . .	210
Քալալա . 25 . . .	150	Սեհհող . 25 . . .	150
Նէփէշթ . 16 . . .	96	Վարզանաշէն 23 . . .	138
Ընդամենը 181	1,086	Ընդամենը 201	1,206

ՀԱՍԱՆՈՎ

տուն	մն.
Նորաշէն 40 . . .	240
Օղա . 35 . . .	210
Լիւմա . 18 . . .	108
Վիաքիւ 15 . . .	90
Ընդամ. 108	648

Ուրեմն Ղարաղաղն ունի 1,199 տուն կամ 7,194 բնակիչ հայ ազգաբնակչութիւն, մի քիչ կտրացնենք թիւը՝ կստացւի 7,000 հայ: Դա փոքր թիւ չէ և Ղարաղաղը հայերի շատութեան կողմից Ատրպատականում համարւում է երկրորդ գաւառը (Սալմաստ):

Ղարաղաղի գիւղերի մեծագոյն մասը պատկանում է թուրք բէգերին և խաներին: Ողան, Մէզկիթ, Էմրէղուլ, Քարազուլա, Վարդանաշէն և Վինէ գիւղերը պատկանում են Թումանեանցներին, իսկ Նորաշէն և Վիեանքիւն «Յոյժ» եկեղեցուն, ինչպէս և Օղան գիւղի կէսը: Անյիշատակելի ժամանակներէից, Նոյնրս վերստ թեան վրայ ցիկ ձորում ա. Գէորդ նաստանը, նի ուխտը ողջ Ղաթէն «Յոյժ» նը ունի զեր և անարդիւնը, միայն նրա մնացել անառանց դամնաստաթուլ է, վեթեան անպէտքեր նաստանի դիւնքը, որ տարեկան թուման, է Թաւրի-

հեռաւորումի գեղեգտնում է «Յոյժ» մեորը յայտտեղի է ամրադադում: մենաստագիւղեր, հոտառներ ու բայց, ոչ գիւղերն են միւթար, բոցի, այլև նը խարրաշինուհրաժեշտ ունի: Մեամբողջարլինում է մօտ 4-500 յատկացւել զի «Արա-

Ղարաղաղի հայ

մեան» դպրոցին: Ի՞նչ դառն, միւսնոյն ժամանակ հեգնական ճշմարտութիւն է. հարստահարւած գաւառացու կողպէկներով կրթւում է հարուստի զաւակը, իսկ Թնքը, հարստահարւածը...

29 գիւղերից միմիայն Աղաղանը, Խանապեհար և Ողանը ունեն դպրոցներ, բայց այն էլ Աստուած դպրոց համարի: Առաջինը պահւում է կանանց բարեգործական ընկերութեան ծախ-

տով, իսկ վերջին երկուսը Եղ. Թումանեանների: Այս երեք գիւղերի ուսուցիչներն էլ անպատրաստ, իրենց կոչմանը տնարժան մարդիկ են: Կան նաև մասնաւոր պարապողներ, որոնք դասաւանդում են գլխաւորապէս տներում: Զարմանալի է, Եղբ. Թումանեանները, որոնք ամենայն պատրաստակամութեամբ և առատութեամբ նւիրաբաշխում են զանազան հիմնարկութիւնների, ընկերութիւնների, այն ինչ իրենց հայրենի գիւղի, իրենց ծննդավայրի վերաբերմամբ ասես շատ ժլատ են, ասես չեն ուզում ձեռք մեկնել իրենց հարազատ ժողովրդին: Ինչի՞ն վերագրել այդ, չէ՞ որ եթէ ուզենան (և այդ ներանց սեպուհ պարտականութիւնն է) կարող են ամբողջ Ղարաղաղը ծածկել դպրոցներով:

Ղարաղաղի ժողովուրդը աւելի քան տգետ է և վերին աստիճանի սնոտիապաշտ: Նրանք հաւատում են մի շարք նախապաշարմունքների. քահանաներն՝ փոխանակ ձգտելու այդ փարատել՝ միւս կողմից աւելի ամրապնդում, նոյնիսկ տարածում են և նրանք են զանազան «ֆալս»-երի հեղինակը ու հըմայութեամբ են պարապում:

Ճիշտ է, Ղարաղաղցի հայը տգետ, կոպիտ և վայրենի է, բայց ունի լեռնաբնակ ժողովրդներին յատուկ լաւ, գովելի յատկութիւններ, Դարաղաղի հայերը իրենց քաջութեամբ և անվեհերութեամբ անհամեմատ բարձր են Պարկաստանի միւս մասերի հայերից: Ղարաղաղցի հայերը գիտեն լաւ բանեցնել զէնք. գրեթէ ամեն մի ընտանիք ունի իբր ընտիր հրացանը և միանգամայն պատրաստ են ինքնապաշտպանութեան համար: Իսկ պահանջը ամեն բոլե՛զ զգացւում է, քանի որ յաճախ ենթարկւում են թուրքերի և քիւրդերի յարձակումներին: Իրենց պապերի քաջարի կուսելու յատկութիւնը ստացել են սրանք: Անցեալում Ղարաղաղը ունեցել է մի շարք մելիքներ, օրինակ Մելիք-Սարգիս, Ջհան, Խաչատուր, որոնք ահագին զեր են խաղացել և լաւ կուռղի համբաւ են վայելել: Այդ ազդեցիկ մարդիկ կարողացել են ճնշել, յաղթահարել աւազակաբարոյ քիւրդերին, ինչպէս թուրք խան-բէգերին և գաւառն ազատ պահել աւարառութիւններից և յափշտակութիւններից: Բայց այժմ չկան նրման հրչակաւոր և ազդեցիկ մելիքներ, մնացել են միայն նրանց թափթփուկները:

Ղարաղաղը ունի ընդհանրապէս բերրի, արգաւանդ հող և ժողովուրդը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստները զարգացած չեն: Հողի արդիւնքը բաւարարութիւն չի տալիս պահանջող կարիքներին, նամանաւանդ թուրքի առջ-

եա հայերին, որոնք արդիւնքի արդէն նշանաւոր բաժինը տա-
լիս են գիւղատէր թուրքերին: Եւ դարադադցին էլ պանդխտում
է մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար: Գնում են խմբերով,
գլխաւորապէս Շուշի և կովկասի միւս քաղաքները: Աւերպա-
տականի շատ մասերում ցորենի բերքը երբեմն ծախսն հազիւ
է հանում: Նախ՝ բերքի նշանաւոր մասը գիւղատէրն է տա-
նում, և երկրորդ, գիւղացին չկարողանալով կատարելագործւած
միջոցներով մշակել հողը՝ ստանում է աննշան բերք, այն ինչ
դնում է բաւական ծախս և աշխատանք: Եւ այս պատճառով՝
գաւառացու սիրտը սառում, կտրւում է հողից:

Այո, պարսկահայ գաւառացու տնտեսական վիճակը ամեն
տեղ անմխիթար է և ոչ բարեկեցիկ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Պարսկաստանի Թեմի հայերը բռնում են բուն Իրանը, գլխավորապես Սպահանի կուսակալութիւնը և Մազանդարա կամ Գիլան նահանգները: Այս Թեմի հայերը, ինչպէս յայտնի է, մնացորդներ են այն մեծ գաղթականութեան, որ կատարւեց XV^{II} դարում Շահ-Աբաս մեծի ձեռքով: Ատրպատականը դատարկւեց, ինչպէս և հարևան մի քանի գաւառներ, և այդ վայրերի հայերը քշւեցին 1665 թւին դէպի Պարսկաստանի բուն նահանգները, գլխավորապես Սպահանի շրջակայքը և կազմւեց այս թեմը: Աւերւեց Հին-Նուղան և նրա տեղ, Սպահանի մօտ, կազմւեց Նոր-Նուղան, որը շատ կարճ ժամանակում այնքան ծաղկեց, առաջադիմեց, որ ստացաւ մեծ հռչակ: Սպահանի բուն հայերն էլ գաղթեցին դէպի արևելք և բնակութիւն հաստատեցին Հնդկաստանում Ջաւայում և այլն: Այս գաղթականութիւնն էլ միացած է Նոր-Նուղայի հետ կոչւում է Պարսկա-Հնդկաստանի թեմ. բայց մենք զբաղւելու ենք միմիայն պարսկական հողում եղած հայերով:

Պարսկաստանի թեմի կենտրոնը և առաջնորդարանիստ վայրը համարւում է Նոր-Նուղան: Պարսկաստանի թեմի հայերը ընդհանրապէս ցրւած են, բռնում են մեծ տարածութիւն, բայց մեծ մասը կենտրոնացած է Նոր-Նուղայի շուրջը: Պարսկաստանի այդ մասի գրեթէ բոլոր վաճառաշահ քաղաքներում հայեր կան, թէև, իհարկէ, թւով ոչ նշանաւոր: Այս թեմի հայերի թիւը հաշւում են մօտաւորապէս 30 հազար. ասում եմ «մօտաւորապէս», որովհետև բնակիչների ճիշտ վիճակագրութիւն կայ: Նոր-Նուղայի հայերը հաշւում են 524 տուն. Թեհրան 350 տուն, Ռաշտ 100 տուն, Համադան 70 տ. Ղազւին 40 տ. Էնզելի 22 տ, Շիրազ 10 տ. հայեր կան փոքր թւով նաև Բուշիր Բալֆորուշ, Մեշիդիսար և Ձէկջան քաղաքներում, կայ մօտ 1140 տուն հայ ազգամբնակութիւն, տունը հաշւելով 5-ից քիչ աւելի անդամից, անում է 6500 բակիչ: Բացի այդ՝ Թէհրանի շրջակայքում կան 6 հայաբնակ գիւղեր՝ 60 տուն բնակչով, իսկ Համա-

դանին կից Շաւարին գիւղը՝ 70 տուն: Ուրեմն ամբողջ քաղաքների և այդ շրջանի՝ 7 գիւղերի հայ ազգաբնակչութիւնն է՝ 6800 բնակիչ: ուրեմն կընշանակի մնացած մեծագոյն բաժինը կենտրոնացած է Նոր-Չուղայի շրջակայ գաւառամասերում:

Ամենահայաշատ գաւառներն են Փերիա և Զհար-մհալ: Փերիան ունի 26 հայաբնակ գիւղեր, 1901 թւին կազմած վիճակագրութեան համաձայն՝ 1,500 տուն բնակիչ և համարւում է ամենահարուստը բոլոր գաւառների մէջ:

Փերիա գաւառի գիւղերից 16 զուտ հայաբնակ, իսկ մնացածները խառն են պարսիկներով: Իսկ Զհար-մհալ գաւառը ունի 10 գիւղ, 800 տուն բնակչով:

Փ Ե Ր Ի Ա Գ Ա Ի Ա Ռ

Չ Հ Ա Ր - Մ Հ Ա Լ Գ Ա Ի Ա Ռ

	տուն
Թովլաթաբադ	40
Քրդեր	40
Նամակերտ	170
Սանգիբարուն	165
Վերին Խոյգեան 130	
Ներքին Խոյգեան 30	
Դաջան	20
Բոլորան	110
Նազարչրիբ	40
Ղօջղալա	10

	տուն
Մամուռան	75
Լիւասիան	150
Ստորին Քունարք 40	
Վերին Քունարք 100	
Սինագան	25
Բօլդալի	40
Մամուրա	140
Հաջիաբադ	65
Սիրաք	85
Ահմադաբադ	70

Ընդամենը 800 տ. 4300 բնակիչ:

Փ Ե Ր Ի Ա Գ Ա Ի Ա Ռ

	տուն
Ֆահրա	45
Ազնաուլ	25
Հադաւ	90
Խունկ	45
Բժկերտ	20
Շրդկան	50
Միլակերտ	110
Զիգան	30

	տուն
Դարամելիք	20
Անկերտ	45
Սդիգան	40
Բարդալա	40
Սվարան	45
Ղարդուն	100
Շահբուլաղ	38
Գողխառատ	17

Ընդամենը 1500 տ. 8000 բնակիչ:

Թէ Փերիա գաւառի և թէ Զհար-Մհալի գիւղերը իրար շատ մօտիկ են ընկած, և յարաբերութիւնը կատարւում է գիւղութեամբ:

են ազգային երգ: Այդ անկիւնում քահանան էլ քրդերէն կամ թիւրքերէն է խօսում, թուրքերէն է լինում նրա քարոզը. ս. Գրքից մի գլուխ կարդալիս նա բացատրում է դարձեալ թիւրքերէն կամ քրդերէն:

Այդ թրքացած հայերը լաւ քրիստոնեաներ են և շատ մեծ եռանդով հետևում են պապ պահելուն: Այդ մասին մի բնորոշ դէպք են պատմում: Մի տարի, դեռ երկու շաբաթ առաջ, սկսում են պահել պասը, կարծելով, որ հէնց այդ շաբաթն է պասը: Անցնում է ամբողջ շաբաթը և յանկարծ մէկը յայտնում է, որ իրենք սխալւած են, այս շաբաթ չէր ս. Սարգսի պասը, այլ առաջիկայ շաբաթ: Եւ նրանք միւս ամբողջ շաբաթն էլ են պապ պահում դարձեալ վերջին օրը կասկածներ են առաջ գալիս և ստիպւած մէկին ուղարկում են Մարաղա հաստատ բան իմանալու և ի հարկէ, ճիշտը իմանալով, պահում են նաև երրորդ շաբաթը:

Բացառութիւններ չեն անշուշտ այն օրինակները, որ հայը ամուսնանում է քրդի, թուրքի հետ, թէկուզ բռնութեամբ, և այդ ընտանիքն էլ բնականաբար դառնում է թուրք: Դիւղացին այդտեղ սեփական ոչինչ չունի, շատ տեղերում տունն էլ գիւղացունը չէ, գրւղատէրն է տներ շինում և յանձնում իր ճորտերին, իսկ երբ քէֆն ուղենայ՝ կարող է թևից բռնել և դուրս նետել:

Այդ բոլորը մի կողմից, քիւրդ աշիրաթների պարբերաբար կրկնող աւարասութիւնները և կողոպուտները միւս կողմից, աւելի ու աւելի վէրքեր են առաջացնում և ստեղծում մի թշուառ ու ստրկացած տարր: Զանազան քիւրդ ցեղեր իրար հետ ընդհարելիս խեղճ գիւղացիներն են մէջտեղում տուժում, նրանք են հարստահարւում և ֆլապ կրում: Իսկ յաճախ կրկնող բռնաբարումները և առևանգումները գալիս են պատկերի պակասը լրացնելու և ամեն ինչ կատարեալ կացուցանելու:

Բացի այդ բոլորից, այդ կողմի հայերը ընկած լինելով այդ խուլ անկիւնում, բոլորովին կտրւած են արտաքին աշխարհից, որոշ գիւղեր ոչ մի յարաբերութիւն չունեն դրսի հետ. նրանք չգիտեն թէ ինչ է կատարւում մի քանի հարիւր վերստ հեռավորութեան վրայ և կարծում են, որ երկրագնդի վրայ ապրում են միմիայն իրենք և քիւրդերը:

Խեղճ ժողովուրդ...

Բայց ի՞նչ է ներկայացնում այդ անկիւնի հայերի կրթական գործը: Բողոքական միսիօնարները վաղուց սկսել են իրանց պրօպագանդան և այժմ ունեն մի երկու դպրոց, բայց

Աստուած դպրոց համարէ: Այդ դպրոցները կառավարում են չարչի և տիրացու ուսուցիչներ, որոնք իրանց ողորմելի մտաւոր պաշարով բոլորովին անկարող են կեանքի մէջ փոփոխութիւն մտցնել, օգուտներ տալ: Նրանք առհասարակ ձգտում են մարդիկ որսալ: Նրանք քիչ ու շատ աջողութիւն ունեն Ուրմի հայերի մէջ:

Կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնն է վերցրել իր վրայ այդ շրջանի կրթական գործի ծանրութիւնը և, պիտի խոստովանել, նա պատւաւոր կերպով առաջ է տանում: Ուրմիւմ և պարսկական քրդաստանում ընկերութիւնը ունի մի շարք ուսումնարաններ, որոնք մի մի լուսոյ ջահեր են այդ թրջացած հայերի համար: Մայրենի լեզու կամաց-կամաց այդ դպրոցների միջոցով տարածում է նոր-սերունդների մէջ: Ինչքան հրչում է մարդ, երբ տեսնում է փոքրիկ թրջական հայը թոթովում է մայրենի լեզուով: Յոյս ունենք, որ ընկերութիւնը աւելի ու աւելի կը բարելաւի դպրոցները, պատրաստւած մարդիկ կը հրաւիրի պաշտօնի, դպրոցների համար յատուկ շէնքեր կը շինի, մի պակաս, որ շատ աչքի է խփում ընկերութեան դպրոցների համար: Զը հաշւած Թաղիաբաղը, ոչ մի դիւղ չունի դպրոցական յարմար շէնք:

Բայց այդ բոլորը միայն մի կաթիլ է կազմում կարիքի մեծ ովկիանոսում: Կարծում ենք, իւրաքանչիւր հայի պարտականութիւնն է մտածել այդ մի բուռն հայերի մասին, միջոցներ ձեռք առնել, որքան հնարաւոր է, փրկել նրանց կորստից, կրթութիւն տարածել, սերունդ պատրաստել: Ամենից շատ այդ պարտականութիւնը ծանրանում է Ատրպատականի առաջնորդարանի վրայ, բայց ինչ է անում նա, կատարում է իր պարտականութիւնը: Պէտք է ասել ցաւելով, որ առաջնորդները ընդհանրապէս շատ քիչ, գրեթէ երբեք ուշադրութիւն չեն դարձրել այդ քրիստոնեայ թիւրքերի և քրդերի վրայ և չեն դարձնում այժմ էլ: Ուրմին թէև առանձին փոխանորդութիւն է համարւում, բայց առհասարակ լուրջ և պատրաստած հոգևորականներ չեն եկել: Այս շրջանը աւելի քան կարիք ունի խելացի և փորձած փոխանորդի, աչքի առաջ ունենալով հայերի հոգևոր անմխիթար վիճակը մի կողմից, օտար միսիօնարներէ զօրեղ պրօպագանդը միւս կողմից: Ուրմիի այժմեան փոխանորդ Թշտունի վարդապետը շատ անյարմար է, ոչ պատրաստւած անձնաւորութիւն է, ոչ էլ փորձած, այնպէս որ բոլորովին անկարող է օգտակար լինել հայ ժողովրդին, նա միայն մի աւելորդ բեռն է: Ուրմին և Սալմաստը կարիք ու-

նեն լուրջ և տեղում հոգևորականների, ամեն ջանել վարդապետի տեղը չէ:

Եթէ ուզում ենք տալ պարսկական քիւրդստանի հայերին օրինաւոր կեանք, եթէ ուզում ենք ստեղծել նրանց համար բարեկեցիկ վիճակ, պէտք է հիմնօրէն փոփոխել տիրող պայմանները, դնել այն ժողովրդին բոլորովին այլ պայմանների մէջ, ազատել այդ առասպելական հարկերից ու բեգեառից վերացնել հարստահարութիւնները, ապահովել նրա սեփական աշխատանքը, և այլն և այլն: Այս դէպքում նա և՛ տնտեսապէս կը բարւոքուի և՛ կուլտուրապէս:

Ահա մի նւիրական, սրբազան գործ, ամբողջ մի ժողովրդի ազատագրութեան գործ. թող առաջ գան մեր հարուստ բարերարները, թող չխնայեն իրենց նւերները եթէ լինի փող, նիւթական միջոց, կարելի է հողեր գնել այդ թշուառ ժողովրդի համար, կենդրոնացնել նրանց մի տեղում և դրա հետ միասին զարկ տալ կրթական գործին, զարգացնել ազգային գիտակցութիւնը, տարածել հայ լեզուն—մի խօսքով հայացնել նրան:

Ահա մտածմունքի, լուրջ մտածմունքի արժանի առարկայ:

ՂԱՐԱԴԱՂԻ ՀԱՅՆԵՐԸ

Ղարադաղը Ատրպատականի ընդարձակ և հայաշատ գաւառներից մէկն է և բռնում է հիւսիսային ծայրը: Ղարադաղը ամբողջապէս ծածկւած է լեռնային ցանցով, իսկ այդ լեռները բռնւած են խիտ անտառներով: Այդ կողմից Ղարադաղը միակն է ամբողջ Ատրպատականում, իսկ ամբողջ Պարսկաստանում քիչ մասեր կան, որ այդ տեսակէտից հաւասարւեն, Ղարադաղին: Այս վայրերի անտառները և լեռնային ցանցերի ծալքերում թաղւած բնական հանքերը կազմում են Ղարադաղի անհատնում, անսպառելի հարստութիւնը: Հէնց այդ տեսակէտից նա գրաւում է առաջնակարգ և նշանակալից դիրք: Այն, հարստութեան անսպառելի աղբիւր: Բայց միայն այդքան: Բնիկ ժողովուրդը գեռ այնքան անպատրաստ, այնքան տգէտ է, որ անկարող է շահագործել իրեն վիճակւած բնական, հանքային հարստութիւնները: Նոյն անպատրաստութիւնը և անկարողութիւնը ցոյց է տալիս նաև կառավարութիւնը: Վերջերս միայն այդ հարստութիւնները գրաւել են օտար շահագործողների ուշադրութիւնը:

Այժմեան Ղարադաղ գաւառը չունի իր նախկին փայլն ու հռչակը, այն պատմական շրջանի, երբ Ատրպատականի այդ լեռնագաւառը կոչւում էր Փայտակարան: Այդ հռչակաւոր և պատմական Փայտակարանը այժմ վերածւել է մի սովորական գաւառի. ուրիշ ոչինչ: Ոչ միայն այդ, Ղարադաղը, Պարսկաստանի այդ նշանաւոր գաւառը, առանձնացած և չեզոքացած անկիւն է ներկայացնում իրենով: Նա բլրովին կտրւած է «դըրսի» աշխարհից: գուրկ քաղաքակրթութեան բարիքներից և մատնւած սոսկալի անուշադրութեան: Ղարադաղը չունի ոչ փոստատուն, ոչ հեռագրատուն: Այնպէս որ ժողովուրդը ոչ մի հնարաւորութիւն չունի իմանալ «դըրսի» անցած-դարցածի մասին: Եթէ երբեմն էլ լրագիրների թափթփուկներ, հնացած համարներ ստացւում են Ղարադաղում, այդ լինում է եկողների ձեռքով: Թէև հէնց այդ հին համարները թարմ են զարադաղ-

ցիւների համար: Կսկ եթէ այս բոլորի վրայ աւելացնենք և այն, որ այստեղ գոյութիւնն չունեն իսկական դպրոցներ, վերցրած ընդարձակ մտքով, կարծում եմ տխուր, մոայլ պատկերը աւելի ամբողջացած, աւելի լրիւ կլինի: Բայց այդ մասին յետոյ: Ամբողջ Ղարադաղը կազմւած է 5 գաւառամասերից-Քէյ-վան, Տզմար, Մեշափար, Մնջւան և Հասանով—և պարունակում է իր մէջ 29 հայաբնակ գիւղեր:

ՔԵՅՎԱՆ ԳԱՒԱՌԱՅ

տուն հայ	բն.	տուն հայ	տուննը 6 հոգ. բն.
Սըղըն . 100 . . . 600	Սուրուն . 30 . . . 180		
Ղասոււմաշէն 60 . . . 360	Նորաշէն . 20 . . . 120		
Գեօկդարա 60 . . . 360	Աշրապ . 20 . . . 120		
Ասրան . 50 . . . 300	Մըհաւու . 20 . . . 120		
Բերդ . 40 . . . 240	Ընդամ. 400 տ. հայ 2,400		

ՏՁՄԱՐ ԳԱՒԱՌԱՅ

տուն հայ	բն.	տուն հայ	բն.
Պանակեան 96 . . . 576	Աղաղան 41 . . . 246		
Իւրկիւթ . 51 . . . 306	Ղշլաղ . 39 . . . 234		
Սարդու . 48 . . . 288	Ղուլուտի 34 . . . 204		
	Ընդամ. 309	1,854	

ՄԵՇԱՓԱՐ *

ՄՆՋԻԱՆ

տուն	բն.	տուն	բն.
Ողան . 65 . . . 390	Վինէ . 78 . . . 468		
Մէգկիթ 40 . . . 240	Էմրէդուլ 40 . . . 240		
Կէրմանաւա 35 . . . 210	Քարազլուխ 35 . . . 210		
Քալալա . 25 . . . 150	Սեհնող . 25 . . . 150		
Նէփէշթ . 16 . . . 96	Վարդանաշէն 23 . . . 138		
Ընդամենը 181	1,086	Ընդամենը 201	1,206

ՀԱՍԱՆՕՎ

տուն	բն.
Նորաշէն 40 . . . 240	
Օղա . 35 . . . 210	
Լիւմա . 18 . . . 108	
Վիաքիւ 15 . . . 90	
Ընդամ. 108	648

Ուրեմն Ղարաղաղն ունի 1,199 տուն կամ 7,194 բնակիչ հայ ազգաբնակութիւն, մի քիչ կլորացնենք թիւը՝ կստացւի 7,000 հայ: Դա փոքր թիւ չէ և Ղարաղաղը հայերի շատութեան կողմից Ատրպատականում համարւում է երկրորդ գաւառը (Սալմաստ):

Ղարաղաղի գիւղերի մեծագոյն մասը պատկանում է թուրք բէգերին և խաներին: Ողան, Մէզկիթ, Էմրէզուլ, Գարապուլա, Վարդանաշէն և Վիւնէ գիւղերը պատկանում են Թումանեանցներին, իսկ Նորաշէն և Վիւնէքիւն «Յոյժ» եկեղեցուն, ինչպէս և Օղան գիւղի կէսը: Անյիշատակելի ժամանակներից, Նոչորս վերստ թեան վրայ ցիկ ձորում և Գէորգ նաստանը, նի ուխտը ողջ Ղաթէն «Յոյժ» նը ունի դեր և անարդիւնը, միայն նրա մնացել անառանց դամնաստաթուլ է, վեթեան անպէտքեր նաստանի դիւնքը, որ տարեկան թուվան, է Թաւրի-

Ղարաղաղի հայ

մեան» դպրոցին: Ի՛նչ դառն, միևնոյն ժամանակ հեգնական ճշմարտութիւն է. հարստահարւած գաւառացու կողէկներով կրթւում է հարուստի զաւակը, իսկ ի՛նքը, հարստահարւածը...

29 գիւղերից միմիայն Աղաղանը, Խանագեանը և Ողանը ունեն դպրոցներ, բայց այն էլ Աստուած դպրոց համարի: Առաջինը պահւում է կանանց բարեգործական ընկերութեան ծախ-

րաշէնից հեռաւորումի գեղեղանւում է «Յոյժ» մեծ ուրը յայտտեղի է ամրաղաղում: մենաստագիւղեր, հոտառներ ու բայց, ոչ գիւղերն են միւթար, բոցի, այլև նը խարաշինուհրաժեշտ ունի: Մեամբողջարլինում է մօտ 4-500 յատկացելի գի «Արա-

սով, իսկ վերջին երկուսը Եղ. Թումանեանների: Այս երեք գիւղերի ուսուցիչներն էլ անպատրաստ, իրենց կոչմանը անարժան մարդիկ են: Կան նաև մասնաւոր պարապողներ, որոնք դաստանգում են գլխաւորապէս տներում: Զարմանալի է, Եղբ. Թումանեանները, որոնք ամենայն պատրաստակամութեամբ և առատութեամբ նւիրաբաշխում են զանազան հիմնարկութիւնների, ընկերութիւնների, այն ինչ իրենց հայրենի գիւղի, իրենց ծննդավայրի վերաբերմամբ ասես շատ ժլատ են, ասես չեն ուզում ձեռք մեկնել իրենց հարազատ ժողովրդին: Ինչի՞ն վերագրել այդ, չէ՞ որ եթէ ուզենան (և այդ նշանաց սեպուհ պարտականութիւնն է) կարող են ամբողջ Ղարաղաղը ծածկել դպրոցներով:

Ղարաղաղի ժողովուրդը աւելի քան տգետ է և վերին աստիճանի անտախտապաշտ: Նրանք հաւատում են մի շարք նախապաշարմունքների. քահանաներն՝ փոխանակ ձգտելու այդ փարատելի՝ միւս կողից աւելի ամրապնդում, նոյնիսկ տարածում են և նրանք են զանազան «Ֆալ»-երի հեղինակը ու հրմայութեամբ են պարապում:

Ճիշտ է, զարաղաղցի հայը տգետ, կոպիտ և վայրենի է, բայց ունի լեռնաբնակ ժողովրդներին յատուկ լաւ, գովելի յատկութիւններ, Դարաղաղի հայերը իրենց քաջութեամբ և անվերելութեամբ անհամեմատ բարձր են Պարկաստանի միւս մասերի հայերից: Ղարաղաղցի հայերը գիտեն լաւ բանեցնել զէնք. գրեթէ ամեն մի ընտանիք ունի իր ընտիր հրացանը և միանդամայն պատրաստ են ինքնապաշտպանութեան համար: Իսկ պահանջը ամեն բոլոր զգացում է, քանի որ յաճախ ենթարկւում են թուրքերի և քիւրդերի յարձակումներին: Իրենց պապերի քաջարի կուելու յատկութիւնը ստացել են սրանք: Անցեալում Ղարաղաղը ունեցել է մի շարք մելիքներ, օրինակ Մելիք-Սարգիս, Ջհան, Սաչատուր, որոնք ահագին դեր են խաղացել և լաւ կուտղի համբաւ են վայելել: Այդ ազդեցիկ մարդիկ կարողացել են ճնշել, յաղթահարել աւազակաբարոյ քիւրդերին, ինչպէս թուրք խան-բէգերին և գաւառն ազատ պահել աւարառութիւններից և յափշտակութիւններից: Բայց այժմ չկան նշան հրչակաւոր և ազդեցիկ մելիքներ, մնացել են միայն նրանց թափթփուկները:

Ղարաղաղը ունի ընդհանրապէս բերրի, արգաւանդ հող և ժողովուրդը պարապում է գլխաւորապէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասամբ էլ շերամապահութեամբ: Արհեստները զարգացած չեն: Հողի արդիւնքը բաւարարութիւն չի տալիս պահանջող կարիքներին, նամանաւանդ թուրքի առ-

եա հայերին, որոնք արդիւնքի արդէն նշանաւոր բաժինը տա-
լիս են գիւղատէր թուրքերին: Եւ զարագացին էլ պանդխտում
է մի կտոր հաց ձեռք բերելու համար. գնում են խմբերով,
գլխաւորապէս Շուշի և կովկասի միւս քաղաքները: Ատրպա-
տականի շատ մասերում ցորենի բերքը երբեմն ծախան հազիւ
է հանում: Նախ՝ բերքի նշանաւոր մասը գիւղատէրն է տա-
նում, և երկրորդ, գիւղացին չկարողանալով կատարելագործւած
միջոցներով մշակել հողը՝ ստանում է աննշան բերք, այն ինչ
դնում է բաւական ծախս և աշխատանք: Եւ այս պատճառով
գաւառացու սիրտը սառում, կտրւում է հողից:

Այո, պարսկահայ գաւառացու տնտեսական վիճակը ամեն
տեղ անմխիթար է և ոչ բարեկեցիկ:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԹԵՄԻ ՀԱՅԵՐԸ

Պարսկաստանի Թեմի հայերը բռնում են բուն Իրանը, գլխաւորապէս Սպահանի կուսակալութիւնը և Մազանդարա կամ Գիլան նահանգները: Այս Թեմի հայերը, ինչպէս յայտնի է, մնացորդներ են այն մեծ գաղթականութեան, որ կատարւեց XVII դարում Շահ-Աբաս մեծի ձեռքով: Ատրպատականը դատարկւեց, ինչպէս և հարևան մի քանի գաւառներ, և այդ վայրերի հայերը քչւեցին 1665 թւին դէպի Պարսկաստանի բուն նահանգները, գլխաւորապէս Սպահանի շրջակայքը և կազմւեց այս թեմը: Աւերւեց Հին-Յուդան և նրա տեղ, Սպահանի մօտ, կազմւեց Նոր-Յուդան, որը շատ կարճ ժամանակում այնքան ծաղկեց, առաջադիմեց, որ ստացաւ մեծ հռչակ: Սպահանի բուն հայերն էլ գաղթեցին դէպի արևելք և բնակութիւն հաստատեցին Հնդկաստանում Զաւայում և այլն: Այս գաղթականութիւնն էլ միացած է Նոր-Յուդայի հետ կոչւում է Պարսկա-Հնդկաստանի Թեմ. բայց մենք զբաղւելու ենք միմիայն պարսկական հողում եղած հայերով:

Պարսկաստանի Թեմի կենտրոնը և առաջնորդարանիստ վայրը համարւում է Նոր-Յուդան: Պարսկաստանի Թեմի հայերը ընդհանրապէս ցրւած են, բռնում են մեծ տարածութիւն, բայց մեծ մասը կենտրոնացած է Նոր-Յուդայի շուրջը: Պարսկաստանի այդ մասի գրեթէ բոլոր վաճառաշահ քաղաքներում հաճիր կան, թէև, իհարկէ, թւով ոչ նշանաւոր: Այս Թեմի հայերի թիւը հաշւում են մօտաւորապէս 30 հազար. ասում են «մօտաւորապէս», որովհետև բնակիչների ճիշտ վիճակագրութիւն կայ: Նոր-Յուդայի հայերը հաշւում են 524 տուն. Թեհրան 350 տուն, Ռաշտ 100 տուն, Համադան 70 տ. Ղազւին 40 տ. Էնզելի 22 տ, Շիրազ 10 տ. հայեր կան փոքր թւով նաև Բուշիր Բալֆորուշ, Մեշիդիսար և Զէնջան քաղաքներում, կայ մօտ 1140 տուն հայ ազգամբնակութիւն, տունը հաշւելով 5-ից քիչ աւելի անդամից, անում է 6500 բակիչ: Բացի այդ՝ Թեհրանի շրջակայքում կան 6 հայաբնակ գիւղեր՝ 60 տուն բնակչով, իսկ Համա-

դանին կից Շաւարին գիւղը՝ 70 տուն: Ուրեմն ամբողջ քաղաքների և այդ շրջանի՝ 7 գիւղերի հայ ազգաբնակութիւնն է՝ 6800 բնակիչ. ուրեմն կընշանակի մնացած մեծագոյն բաժինը կենտրոնացած է Նոր-Ղուղայի շրջակայ գաւառամասերում:

Ամենահայաշատ գաւառներն են Փերիա և Չհար-մհալ: Փերիան ունի 26 հայաբնակ գիւղեր, 1901 թւին կազմած վիճակագրութեան համաձայն՝ 1,500 տուն բնակիչ և համարոււմ է ամենահարուստը բոլոր գաւառների մէջ:

Փերիա գաւառի գիւղերից 16 զուտ հայաբնակ, իսկ մնացածները խառն են պարսիկներով: Իսկ Չհար-մհալ գաւառը ունի 10 գիւղ, 800 տուն բնակչով,

ՓԵՐԻԱ ԳԱԻԱՌ

ՉՀԱՐ-ՄՀԱԼ ԳԱԻԱՌ

	տուն
Թովլաթբաղ	40
Քրդեր	40
Նամակերտ	170
Սանգիբարուն	165
Վերին Խոյզեան	130
Ներքին Խոյզեան	30
Դաջան	20
Բոլորան	110
Նազարջրիբ	40
Ղօջղալա	10

	տուն
Մամուռան	75
Լիւասիան	150
Ստորին Քունարք	40
Վերին Քունարք	100
Սինագան	25
Բօլդալի	40
Մամուքա	140
Հաջիաբաղ	65
Սիրաք	85
Ահմադաբաղ	70

Ընդամենը 800 տ. 4300 բնակիչ.

ՓԵՐԻԱ ԳԱԻԱՌ

	տուն
Ֆահրա	45
Ազնաւուլ	25
Հադաւ	90
Խունկ	45
Բժկերտ	20
Շրդկան	50
Միլակերտ	110
Զիգան	30

	տուն
Դարամելիք	20
Անկերտ	45
Սդիգան	40
Բարդալա	40
Սվարան	45
Ղարղուն	100
Շահբուլաղ	38
Գողխառատ	17

Ընդամենը 1500 տ. 8000 բնակիչ.

Թէ՛ Փերիա գաւառի և թէ՛ Չհար-Մհալի գիւղերը իրար շատ մօտիկ են ընկած, և յարաբերութիւնը կատարուում է գիւրու-թեամբ:

Սպահանի շրջակայ միւս գաւառակներն են:

Բուրվարի գաւառ, 15 հայաբնակ գիւղեր	630 տ. 3400 բն.
Քեամարա 9	530 . . . . . 2800 »
Գեափլա 10	460 . . . . . 2400 »
Քեաղաղ 10	450 . . . . . 2300 »

Ընդամենը 45 հայաբնակ գիւղ 2,070 տ. 10900 բն. հայերով:

Այսպէս ուրեմն. Պարսկաստանի բուն նահանգների հայերի թիւը առաջ բերւած թւանշանների համաձայն, հասնում է մօտ 5646 տան, հաշւելով տունը 6 անգամ, կլինի 33,840 բնակիչ: Բայց, որովհետեւ կան վայրեր, ուր իւրաքանչիւր տունը միջին թւով ունի 6-ից պակաս բնակիչներ (միայն Փերիա գաւառում տունը կազմած է շատ հոգուց), վստահութեամբ կարելի է Պարսկաստանի թեմի հայերը հաշւել 30,000:

Քաղաքներում բնակւող հայերը անհամեմատ հանգիստ են, կեղեքումներից, հարստահարութիւններից ազատ և պարագլում են գլխաւորապէս վաճառականութիւնով, հում նիւթերի արտահանութեամբ և մանր առևտրով: Միայն վերջերս մի քանի քաղաքներ, ինչպէս Թեհրան, Ռաշտ, Էնզելի և այլն, հայերը սկսել են զբաղւել գինեվաճառութեամբ, ինչպէս օդիս-վաճառութեամբ, մի տգեղ, անպատւաբեր զբաղմունք հայերիս համար:

Անտաւաբեր է նրա համար, որ խմիչքները ծախում են գլխաւորապէս թուրքերին-պարսիկներին և շատ անգամ «մկիտանախանան» լինում է տան մէջ, երբեմն մատակարարում են նոյնիսկ կանաչը: Դրանով հայ ընտանիքի դուռը բացւում է պարսիկների, գլխաւորապէս լկտի, սրիկա պարսիկների առաջ: Նոյն այդ ցած պարագլմունքը, արատով աշխատանքը կայ Ատրպատականի բոլոր կողմերում, շատ աննշան բացառութեամբ: Պարսկահայը իր պատիւը չարատաւորելու համար պիտի աւելի գերադասի «հալալ», մաքուր աշխատանքի ցամաք հացը, քան այդ սև, բժաւորւած աշխատանքի փլաւր-խորտիկը:

Գաւառացի հայերի տնտեսական դրութիւնը անմիթեաբ է: Բոլոր գիւղերը բաժանւում են երկու կարգի—«խալիս է» կամ արքունական և «արբարի»: «Ճալիս է» գիւղերը անհամեմատ բարձր են տնտեսապէս, քան «արբարի» գիւղերը: Այդ գիւղերը տալիս են միմիայն արքունական տուրք, այն էլ միայն գետնի հարկ, ամբողջ արդիւնքը աշխատողին-համայնքին է: Իսկ «արբարի» կամ աղայական գիւղերը տալիս են արդիւնքի 1/3-ը և գլխահարկ: Այնպէս որ այս թեմի հայերի դրութիւնը

լաւ է, քան Ատրպատականին: Այս թեմումն էլ, «արքաբի» անհամեմատ գիւղերը ենթարկւած են կալւածատէրերի քմահաճոյքին, կրում են ամեն տեսակի անպատուութիւն և անխիղճ կերպով կեղեքւում և հարստահարւում են: Քիչ ու շատ բարեկեցիկ և հանգիստ կեանք են վարում այն գիւղերը, որոնք ունեն հաստատ, ազդեցիկ կալւածատէր-արքաբներ, ինչպէս Զիլի սուլթան, Նայիր սալթանէ և այլն:

Հայերը թէև հագնւում են պարսկի նման, բայց պահպանում են ազգային առանձնայատկութիւնները: Վերին աստիճանի կրօնասէր ժողովուրդ է, որ համեմատ է մինչև իսկ կրօնաւարութեան, պահում են ամենաանշան պատն անգամ, խօսում են մաքուր հայերէնով, շատ մօտիկ Արարատեան բարբառին: Անծանօթ մարդը դժւարութեամբ կը կարողանայ տարբերել գաւառացի պարսկահային Արարատեան դաշտի հայից, ի հարկէ լեզուի կողմից: Այդ կողմից անհամեմատ բարձր են սրանք Ատրպատականի հայերից: Մենք չենք կարող ցոյց տալ բուն Պարսկաստանում մի անկիւն, որ հայերը լինէին պարսկախօս կամ թուրքախօս, այն ինչ Ատրպատականում այդպիսի շատ անկիւններ մատնանիչ ենք արել: Բայց Պարսկաստանի թեմումն էլ կան շատ գաւառներ և գիւղեր, որ դեռ տիրում է խորին տգիտութիւնը և անհրաժեշտօրէն պահանջ է զգացւում ջերմացնող լոյսի: Բուն Պարսկաստանի հայն էլ պանդըխտում է, բայց ոչ ատրպատականցու չափ: Գաղթում են գլխաւորապէս Նոր-Ջուղայից, և սրանց պանդխտավայրերն են Հնդկաստան, Ջաւա և այլն: Ամեն տարի Նոր-Ջուղայից 50-նի չափ տղամարդիկ և մանուկ-պատանիներ են գաղթում, բայց շատ աննշան տոկոսն է վերադառնում. մեծագոյն բաժինը փրշանում, այլասեւում է: Մի ընդհանուր չարիք է դա պարսկահայերի համար, որ պիտի աշխատել միջոցներ ձեռք առնել և կանգնեցնել այդ հոսանքը:

Այստեղ էլ հարեմական կեանքը դեռ տիրում է, կանայք միշտ էլ գրեթէ փակւած են տանը, գործ են ածում նոյնիսկ քթկալ, մի բան, որ Ատրպատականում արդէն վերացել է: Ընտանիքները անհամեմատ բազմամարդ են. նահապետական դրութիւնը շարունակւում է: Կան ընտանիքներ, ինչպէս պատմում են, որ կազմւած են 20—30 հոգուց: նոյնիսկ աւելի, մի բան, որ Ատրպատականում կը դժւարանանք այդպիսի մի ընտանիք անգամ ցոյց տալ:

ՊԱՐՄԱՀԱՅՆԵՐԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

I.

Պարսկահայերի կրթական գործը ունի մօտ յիսուն տարւայ պատմութիւն: Կանոնաւոր և անդրանիկ դպրոցները պարսկահայերի կեանքում հիմնոււմ են յիսունական թականներին: Դրանից առաջ գոյութիւն ունէին միայն խալիֆայական վարժարաններ, այն էլ մի երկու հատ, ինչպէս Նոր-Ջուղայում, ս. Թաղէի վանքում, Թաւրիզում, և որտեղ սնւում, կրթւում էր ամբողջ մատաղ սերունդը: Այդ վարժարաններում ինարկէ սովորում էին միայն հասարակ գրագիտութիւն, եկեղեցական ժամասացութիւն, ժամագիրք և այլն:

Անցեալ XIX դարի կէսին միայն հոգևոր պետը, Ներսէս Ե. Աշտարակեցին առանձին և լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց Պարսկահայերի վրայ և դրեց ճշմարիտ կրթական հաստատութեան հիմքը: Թաւրիզ և Նոր-Ջուղա. ահա այն երկու կենտրոնական վայրերը, ուր հիմնեցին պարսկահայերի կրթութեան առաջին որրանները: Այդ անդրանիկ դպրոցների հիմնադիրներն էլ հոգևորականներ էին, երկու թեմակալ առաջնորդներ՝ Սահակ և Թաղէոս եպիսկոպոսները: Երկուսն էլ ուսումնասէր էին. երկուսն էլ կարող և գործին նւիրւած, որոնք ուղարկւած էին Ներսէս Ե. Աշտարակեցու կողմից այն հրահանգով, որ իրենց գործունէութեան մէջ մեծ տեղ տան կրթութեան գործին: Այդպէս էլ անում են: Թաղէոս եպիսկոպոսը դպրոցի հիմքը դնում է իր թեմում՝ Նոր-Ջուղայում, իսկ Սահակ եպիսկոպոսը Թաւրիզում: Երկու եպիսկոպոսներն էլ մեծ հաւատով և անսահման եռանդով սկսած գործը ավարտութեամբ գլուխ են բերում, Թաղէոս եպիսկոպոսը դպրոցի հիմքը դնելուց զատ, նա նւէրներով ապահովւում է դպրոցի դրութիւնը, վերջն էլ իր ամբողջ գոյքը և ունեցածը կտակում դպրոցին: Աւելի լուրջ և խիստ դիմադրութիւն է ունենում Սահակ եպիսկոպոսը Թաւրիզում: Նրա տոկուն ջանքը, մեծ հաւատն էին որ ամեն ինչ ոչնչաց-

րեցին և սկսած գործը յաղթանակով պսակեց: Թաւրիզի «Արամեան» դպրոցի այժմեան շէնքը, ինչպէս և առաջնորդարանը, Սահակ եպիսկոպոսի շինածն են: Մինչև այժմ էլ պատմում են Թաւրիզում այդ հաստատութիւնների շինութեան հետ կապւած յիշողութիւնները և արկածները. պատմում է նոյն իսկ շատ մանրամասնութիւններով: Ժողովուրդը, ֆանատիկ ժողովուրդը կատաղել, գրգուել էր առաջնորդի այն վարմունքի համար, որ մտադիր էր գերեզմանոցի մի մասի վրայ շինել առաջնորդարանը և դպրոցը: Բայց նա չի վհատում և համարձակութեամբ ձեռնարկում է շինութիւնը: Պատմում են, որ նա ծածուկ և գիշերով շինութեան հիմքը գցեց, ինքն էլ էր աշխատում, ինչով նա կարող էր, և աշխատում էր հնար եղածին չափ շուտով վերջացնել: Յաջորդ օրը առաւօտեան կատաղած ամբոխը յարձակւում է առաջնորդարանի վրայ և ուղում են բանւած հիմքը քանդել, բայց Սահակ եպիսկոպոսը կուրծքը դէմ է տալիս սպառնացող ժողովրդին և թոյլ չի տալիս մօտենալ հիմքին: Քանի-քանի անգամներ էլի մտածել, կազմակերպւել են նման յարձակումներ, բայց նա դիմադրել է այդ բոլորին և աջողութեամբ վերջացրել:

Այո, այն ժամանակ հալածում, քարկոծում էին, իսկ այժմ... այժմ երախտագիտութեամբ են յիշում նրա անունը և միայն փառաբանւում է: Սահակ եպիսկոպոսն էլ կտակեց դպրոցին իր ունեցածը և մնայուն դրամագլուխ կադմեց, մի դրամագլուխ, որից մինչև այժմ էլ կիսով չափ ապահովւած է դպրոցը:

Այսպէս ուրեմն, պարսկահայերի կանոնաւոր և ճշմարիտ ուսման հիմքը դրին այդ երկու հոգեւորականները և նրանց կատարած դերը այդ գործում ահագին է: Դրանք եղան Պարսկահայերի լուսաւորութեան պիօնէրները, բայց, դժբախտաբար, չունեցան իրենց հաւասար յաջորդները, որոնք նոյն հաւատով, նոյն անձնւիրութեամբ շարունակէին սկսւած գործը, աւելի ու աւելի ընհարձակ էին, զարգացնէին և սիստեմատիքաբար առաջ տանէին: Ծիշտ է, եղել են թեմակալ առաջնորդներ, որոնց ղեակները է դպրոցական գործը, բայց չեն փայփայել դպրոցը, չեն դարձրել մտածմունքի լուրջ և խիստ կարևոր առարկայ: Անշուշտ դրանով պիտի բացատրել այն աչքի զաւրնոյ երևոյթը որ այդ փայլուն շրջանին հետևում են երկար և ամուլ տարիներ, հետևապէս պարսկահայերի կրթութեան գործը առաջ է գնում կրիայի քայլերով, կաղէկազ, առանց նշանաւոր բարեփոխութիւններ ցոյց տալու:

Այդ վիատեցուցիչ և աղօտ իրականութիւնը շարունակւում է համարեա մինչև XIX դարի վերջերը: Խնստունական թւական-

ներին միայն առանձին կենդանութեան նշաններ էին նկատուում այդ ասպարիզում: Ասես այժմ է միայն հասկացուում կրթութեան ահագին անհրաժեշտութիւնը պարսկահայերի համար, մի անհրաժեշտութիւն, որ կազմում է ամեն մի ժողովրդի գոյութեան խարիսխը: Այժմ երևում են հրապարակուում հոգևորական և աշխարհական, և ձեռք ձեռքի տւած և ընդհանուր ոյժերով մղում, զարկ տալիս դպրոցական գործին: Մէկիմէկիմէկ դպրոցները բացւում են Պարսկաստանի զանազան նշաւոր տեղերում, շինւում են դպրոցական շէնքեր և կամաց-կամաց կրթական գործը հասնում է ներկայ համեմատաբար կանոնաւոր և նախանձելի վիճակին: Այժմ շատ խուլ անկիւններ անգամ ունեն իրենց դպրոցները: Եւ այդ ահագին առաջադիմութիւնը կատարւել է մօտ մի տասնեակ տարւայ ընթացքում:

Պարսից վեհապետները միշտ էլ, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ, հաշտ աչքով են նայել և նայում են հայերի այդ շարժումների վրայ նոյնիսկ խրախուսւում, իրենց հովանաւորութեան տակ վերցնում նման ձեռնարկութիւնները, մի խօսքով ամեն կերպ հնարաւորութիւն և դիւրութիւն տալիս: Նոյն բարեացակամ և լուսամիտ վերաբերմունքը դէպի հայերը ունի նաև այժմեան Մուղաֆֆէր-էդդին Շահնշահը և որպէս փայլուն ապացոյց այդ վերաբերմունքի շնորհիւ է նա այսֆէրմանը, որև ստորև անփոփոխ առաջ եմ բերում:

«Այն օրից, ինչ Քէյան փառահեղ թագաւորների գահը և իրանի կայսրութեան Շահնշահութիւնը մեր Օգոստոսփառ անձնաւորութեան վիճակեց, իբրև երախտագիտութիւն առ Աստուածային նախախնամութիւնը, մենք տարածեցինք մեզ շնորհած ողորմութեան ճառագայթները մեր կայսրութեան բոլոր բնակիչների վրայ, ինչ ազգի, ինչ ցեղի և կրօնի պատկանէին սրանք, և ամենքին հայրենիքի որդիներ համարելով՝ ամեն առիթով և ամեն պարագայում նրանց բարօրութեան համար ոչինչ չըխնայեցինք: Յոյս ունենք, որ ամենակարող Աստծու օգնութեամբ աւելի քան ցարդ վայելելով երկնային օժանդակութեան շնորհը մեր այս սուրբ պարտականութեան մէջ լի աջողութիւն գտնենք:

«Եւ արդ, մի բան, որ մեր սրտի բարի իղձերի հետ կատարելապէս համապատասխան է, այն է, որ մեր կայսրութեան հայ ազգաբնակչութիւնը որ հին ժամանակներից ի վեր ապաստանած է առ ոտս պարսից արքայական գահի, և որը մշտական հաւատարիմ հպատակութեան և հայրենասիրութեան ապացոյցներ է տւել, այժմ մտադիր է իր դպրոցների թիւն

աւելացնել. Թեհրանում, Դավրէժում և Պարսկաստանի այլ գաւառներում հաստատել մի քանի կենդրոնական նշանաւոր դրպրոցներ և այս առիթով մեր Օգոստոսփառ Վեհափառութիւնից արտօնութիւն է խնդրել այդ դպրոցների բացման համար: Հայերի այդ նպատակը մեր սրտաբուխ փափագների հետ համաձայն գտնելով և նկատելով, որ այդ նպատակը մեր հպատակների առաջադիմութեան պատճառ պիտի դառնայ կրթութեան, արհեստների և երկրագործութեան ասպարէզներում, և վաճառականութեան զարգացման մղիչ պիտի հանգիստանայ, սոյն հզօր Արքայական Ֆիրմանով շնորհում ենք նրանց արտօնութիւն: Պարսկաստանի հայ դպրոցների բացման համար, և այդ դպրոցները մեր մասնաւոր հոգածութեան և պաշտպանութեան տակ առնելով՝ հրամայում ենք, որ այն գումարները, որոնք այդ ձեռնարկութեան համար յատկացւելու են, գործադրւեն նոյն գործի ձեռնարկողների և հոգաբարձուների մշակելիք կանոնադրութեան համեմատ որոշւած ծախսերի համար: Ընդհանրապէս բոլոր հաստատւած դպրոցները մեր արքայական Անձնաւորութեան պաշտպանութեան տակ դնելով, հրամայում ենք, որ մեր բոլոր պաշտօնեաները ամեն տեսակ աջակցութիւն և օգնութիւն նւիրեն նոյն սուրբ գործի աջողութեան համար:

Տրւած է Բէշէր ամսին, 1318 թւին:

II.

Այսպէս ուրեմն, պարսկահայերի կրթական հիմնարկութիւնները միանգամայն ապահովւած են և վայելում են բարձրագոյն իշխանութեան հովանաւորութիւնը: Մնում է միայն հրապարակ գան խելացի և պարտաւորւած ղեկավարներ, հարուստ բարերարներ և անցնեն գործի գլուխ: Եւ պէտք է ասել, որ այս վերջին մի քանի տարիների ընթացքում շատ բան արւեց: Այժմ երկու թեմերումն էլ—Ատրպատականի և Պարսկա-Հնդկաստանի լաւադոյն ոյժերի մտածմունքի և հոգածութեան ամենակարևոր և կենսական հարցն է դառել կրթութեան լուսաւորութեան գործը: Երկու թեմերից համեմատաբար աւելի բախտաւոր է Ատրպատականը, այդ էլ գուցէ այն պատճառով, որ հայերը աւելի խմբւած են և մօտ է Կովկասին, որտեղից և ստացել է իր ուսուցիչները: Խօսենք թեմերի մասին զատ-զատ:

Նոր-Ջուղան լինելով Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի առաջնորդարանիստ քաղաքը և հայաշատ կենդրոնը, որի շուրջը ա-

սես ծւարած են մի շարք հայաբնակ գիւղեր, ամբողջ ուշա-
դրութիւնը իր վրայ է գրաւել անցեալում, ինչպէս և այժմ
գրաւած պահում է: Նոր-Ջուղան դեռ իր հիմնարկութեան ա-
ռաջին տարիներից ունեցել է դպրոց, ի հարկէ խալիֆայական
բնաւորութեամբ և Տէր-Թօղիկեան—խալիֆաները: Այդ դպրոց-
ները եղել են և վանքում և եկեղեցիներում, ուր սովորեցնում
էին հասարակ գրագիտութիւն, գրել-կարդալ, առևտրական
խրատներ. եկեղեցուն վերաբերող ուսմանքներ: Այդ դպրոցնե-
րի ուսուցիչները եղել են ընդհանրապէս առաջնորդները և հո-
գևորականները: Այդ դպրոցները իրենց էութեամբ այնքան
ողորմելի, այնքան խեղճ ու կրակ էին, որ բոլորովին անկարող
էին շարժում առաջ բերել, կենդանութիւն մտցնել և սերունդ
պատրաստել: Եւ այդպէս կաղէկաղ, անկերպարան դրութեամբ
շարունակւում է մինչև յիսունական թւականները, երբ գալիս
է Թաղէոս արքեպիսկոպոս Բէկնազարեանը, այն ուժեղ բազու-
կը, տաք սիրտը, որը այնքան պատւաւոր տեղ ունի կրթու-
թեան պատմութեան էջերում և եղաւ ճշմարիտ դպրոցի հիմ-
նադիրը Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում: Նա միանգամից եր-
կու դպրոց է բանում և աշխատում հետզհետէ կանոնաւոր հի-
մունքների վրայ դնել: Նրա օրօք է բացւում նաև օրիորդաց
«Ս. Կատարինեան» դպրոցը (1858 թ.) որը առաջինն է ոչ
միայն այդ թեմում, այլ ամբողջ Պարսկաստանում: Այդ դպրո-
ցը շատ մեծ դեր է խաղացել Նոր-Ջուղայի հայերի կեանքում
և մեծ զարկ տւել կանանց կրթութեանը: Վերջապէս 1880 թը-
ւին եղած դպրոցները միացւում են և կազմում այժմեան «ազ-
գային կենդրոնական դպրոցը»: Իր սկզբնական շրջաններում
«ազգային կենդրոնական» դպրոցն էլ անկերպարան վիճակի
մէջ է եղել, սխառեմատիկ դաստիարակութիւնը գրեթէ բացա-
կայել է և չէ ունեցել պատրաստած, իրենց կոչմանը արժա-
նի ուսուցիչներ: Բայց այժմ նա համարւում է գրեթէ ամենա-
կանոնաւոր և դասընթացով ամենաբարձր դպրոցը: «Ազգային
կենդրոնական» դպրոցը այժմ բաղկացած է երկու նախակրթ-
թարանից և եօթ դասարաններից, որը իր կուրսով համապա-
տասխանում է մեր հոգևոր միջնակարգ դպրոցներին, գուցէ մի
քիչ աւելի: Իսկ 1900 թւին Հնդկաստանում, Ջաւայում և Նոր-
Ջուղայում հանգանակութիւն է սկսւում և այդ նպաստներով
լինում են օրիորդաց դպրոց, մի ընդարձակ շինութիւն, իր
բոլոր բաժանմունքներով: «Ս. Կատարինեան» օրիորդաց դըպ-
րոցն էլ տարէց տարի ընդարձակւելով՝ և կանոնաւորւելով՝
այժմ ունի երկու նախակրթարան և վեց դասարան, որը մո-
տենում է գիմնազիային:

1901 թւին Նոր-Ջուղայում աւելացաւ մի դպրոց էլ, ապահոված և ապագայ խոստացող դպրոց, որը հաստատել է տիկին Վառվառէ Քանանեանը իր ամուսնու յիշատակին և նրա անունով էլ կոչուած է «Գէորգ Քանանեան»: Այդ դպրոցը ունի արդէն իր գեղեցիկ և ընդարձակ շէնքը: «Քանանեան» դպրոցն էլ կապած է «Ազգային կենդրոնականին», բայց նա ապահովանելու է յամենայն դէպս իր որոշ ինքնուրոյնութիւնը:

Բացի վերև յիշուած հայոց ազգային դպրոցներից, Նոր-Ջուղայում կաթողիկոսները և բողոքականներն էլ ունեցել են և այժմ էլ ունեն իրենց դպրոցները: Ստարները ունեցել են տարիներ, երբ իրենց նախանձելի աստիճանին հասած՝ խիստ կերպով մրցել և յաղթանակել են մեր ազգային դպրոցներն և ունեցել նշանաւոր թւով աշակերտներ: Բայց այժմ, երբ կան ազ-

գային կանոնաւորներ, բնականաբար է հակակշիռ դեր փելիօրէն տեղի են թը նկատելի է ոչ նման նշանաւոր կատանի այն ամեն անգամ, ուր ունենըւոր դպրոցներ: Ջուղայի շուրջը կան մի շարք գիւղեր, ուր սնունդը ստանոր-Ջուղան պիտի յանձն առնի գիւղեապագայում այդ

Մարաղայի կին

և բարձր դպրոցանկարող են մի որև խաղալ և անխուսատալիս: Այդ երևոյմիայն Նոր-Ջուղայի վայրում, այլ Պարսխուլ անկիւններում ազգային կանոնաւսացի, որ Նոր-Ժւարած, խմբած որոնք իրենց մտանում են նրանից: Ղեկավարողի դերը վերաբերմամբ և տեսակէտից կատա-

րելիք նրա դերը լինելու է մեծ և նշանակալից: Բայց մինչև այժմ ասես ամեն ուշադրութիւն բացառապէս նւիրել են այդ կենդրոնին և գործ են դնում խտացած եռանդ և ջանք: Այն ինչ մի շարք գիւղեր և կարևոր վայրեր շրջակայքում կազմում են, «խաւար աշխարհի» մի անկիւնը: Ծիշտ է, այդ գիւղերում կան դպրոցներ, աւելի ճիշտ կլինի ասել, դպրոցի նման բաներ, բայց դրանք էլ այնքան անկանոն և խեղճուկ են, որ առաջին դեր անկարող են խաղալ: Այդ դպրոցները լինում են շատ անգամ մութ, ցածիկ և խոնաւ խրճիթներում, գետնի վրայ նստած, իսկ ուսուցիչներն են ընդհանրապէս տիրացու դպիրներ, տէր-Թօղիկի հաւատարիմ յաջորդները: Միայն Հա-

մաղանում վերջի տարիներս սկսել է կրթութեան գործը կամաց-կամաց կանոնաւորել՝ շնորհիւ տեղական փոխանորդի և երևող իսկական դպրոցի տեղի հիմնարկութիւն: Կանոնաւոր դպրոց կայ նաև Ղազւիխում:

Նոր-Ջուղայից յետոյ, Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում երկըրորդ տեղը բռնում է Թէհրանը: Այստեղ էլ ամեն բան կատարւել է միայն վերջին մի քանի տարւայ ընթացքում: Իսկ աւելի կանոնաւոր ընթացքի մէջ է մտել անցեալ 19⁰³/₀₄ ուսումնական տարեշրջանից. իհարկէ այդ կանոնաւորութիւնը պիտի ընդունել համեմատական չափով, որովհետև Թէհրանի դպրոցներն այժմ էլ բարելաւելու շատ անհրաժեշտ բաներ ունին: Թէհրանի հայ ազգաբնակչութիւնը ապրում է երկու թաղերում: Այժմ այդ թաղերն էլ—Հասանապատ և Դարազա-Ղազրենի—ունին դպրոցներ, որոնք գտնւում են մի հոգաբարձութիւն ձեռքում: Աղջկանց դպրոցը երկդասեան է, իսկ տղայոց՝ չորսդասեան, իսկ ուսուցիչների քնութեան պատճառով դասարանները միացած են. մի անյարմարութիւն, որից պիտի ամեն կերպ խուսափել: Այդ անպատեհութիւնը առաջացել է անշուշտ տնտեսականի սղութիւնից, բայց պակաս դեր չի խաղում և այն հանգամանքը, որ դասարաններում աննշան թւով աշակերտներ և աշակերտուհիներ կան: Ամբողջ երկու դպրոցում լինում են 100 աշակերտ և աշակերտուհիներից ոչ աւելի, մի չնչին թիւ: Այստեղ էլ բողոքականները և կաթոլիկները ունեն դպրոցներ, որտեղ բաւական թւով աշակերտներ և աշակերտուհիներ են յաճախում: Ճիշտ է, Թէհրանի հայութիւնը քիչ է, բայց իրերը այնպէս են դասաւորւում, որ հետզհետէ բազմանալու է և նրանց վերապահւած է նշանաւոր դեր, լինելով կառավարութեան կենդրոն՝ նա ապահով է և համեմատաբար անձեռնմխելի: Անհրաժեշտ է, որ Թէհրանի հայ ազգաբնակչութիւնը ապագայում, նոյնիսկ մօտիկ ապագայում կատարելիք իր այդ դերի լրջութիւնը զգայ և աշխատի պատրաստել: Սղած կրթական հիմնարկութիւնները շատ անբաւարար են, ոչ գեռ կանոնաւորւած. աւելի բարելաւելու և բարձրացնելու կարիք կայ, և այդ պահանջում է նրա ապագայի աջողութիւնը:

Բայց այդ մասին յետոյ աւելի երկար կըխօսենք:

Կանոնաւոր երկդասեան երկսեռ դպրոց կայ նաև Բաշտում, ուր լինում է ընդհանրապէս 60—70 աշակերտ և աշակերտուհի: Միդասեան երկսեռ դպրոց կայ նաև Էնզելում, որը տալիս է 30-ից ոչ աւելի աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այս երկու քաղաքները ընկած են գրեթէ երկու թեմի միջին տարածութեան վրայ և ոչ մի թեմն էլ հնարաւորութիւն չի

ունենում կանոնաւոր հսկելու. բայց կարելի է աւելի շատ համարել Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի վրայ:

Այս է ահա Պարսկա-Հնդկաստանի կրթութեան դործի արդի վիճակը, մի վիճակ, որ համարձակութեամբ կարելի է նախանձելի համարել, եթէ, իհարկէ, համեմատենք մի տասնեակ տարի առաջ եղած վիճակի հետ: Գրկնում եմ եթէ միայն համեմատենք, որովհետեւ ներկայ դրութիւնն իսկ նախանձելի համարելուց հետու է: Ներկայ փոքրիշատէ կանոնաւորութիւն էլ եթէ ունենք, այդ էլ շնորհիւ թեմի առաջնորդ Սահակ եպ. Այվատեանի և Նոր-Ջուղայի փոխանորդ Բազրատ վարդապետ Վարդազարեանի: Վստահ լինելով այդ երկու լուսամիտ հոգեւորականների կարողութեան, ձեռնահասութեան և եռանդի վրայ՝ կարելի է պնդել, որ կրթութեան դործը Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում հետզհետէ աւելի պիտի կանոնաւորւի, ընդարձակւի և ծաւալւի:

III.

Ասացինք, որ Ատրպատականի թեմը աւելի բախտաւոր է կրթութեան կողմից և միութարական որոշ չափով: Եւ այդպէս էլ է: Այս թեմը անհամեմատ մեծ թւով դպրոցներ ունի, քան Պարսկա-Հնդկաստանը: Եւ այդ բնական է, գուցէ նկատի ընթերցողը, քանի որ այս թեմն էլ աւելի հայաշատ է: Ճիշտ է, բայց այդ համեմատութեամբ էլ Ատրպատականի դպրոցները իրենց քանակութեան կողմից գերազանցում են և գերակշռող տեղ բռնում: Ատրպատականի մի շարք խուլ, յետ ընկած գիւղերն անգամ այժմ ունին կանոնաւոր դպրոցներ, իսկ գաւառական մի քանի դպրոցներ իրենց ծրագրով և դասընթացով զրեթէ հաւասարում են Թեհրանի դպրոցներին: Ահա ինչ ունի Ատրպատականի թեմը, որը ընդհակառակը բացակայում է միւսում: Բայց անցնենք փաստերին:

Բնականաբար Թաւրիզը բռնում է առաջին տեղը և ամենայն իրաւամբ կազմում է Ատրպատականի զարգացման կենդրոնը: Թաւրիզի հայ ազգաբնակչութիւնը բաժանւած է երկու թաղերում—Ղալա և Լիլաւա. երկուսն էլ ունեն կանոնաւոր դպրոցներ:

Ղալա թաղի «Արամեան» դպրոցը երջանկայիշատակ Սահակ եպիսկոպոսի հիմնածն է, մինչև այժմ էլ կանգնած է նրա կառուցած շէնքը, ինչպէս և առաջնորդարանը, միայն թեթեւ նորոգութիւններ են եղել: «Արամեան» դպրոցը ճիշտ է մօտ

յիսուն տարւայ կեանք ունի, բայց առանձին շօշափելի, աչքի զարնող արդիւնք չի ցոյց տւել, մի արդիւնք, որ համապատասխանէր նրա երկար գոյութեան: Նա առաջ չի բերել առանձին ոյժ խիստ, ուժեղ շարժում և հոսանք չի ստեղծել, նա չի տւել նոյնիսկ դաւառների համար պատրաստած ուսուցիչներ և քահանաներ մի բան որ անհրաժեշտօրէն պիտի ժլտնէր նրա նպատակների շրջանակի մէջ և բռնէր նշանակալից տեղ: «Արամեան» դպրոցը միշտ էլ կանոնաւոր ընթացքի մէջ է եղել և առանց ընդմիջումների առաջ տարւել: Այդ դպրոցը ընդհանրապէս ունեցել է երեք նախակրթարաններ և չորս կամ հինգ դասարաններ, այժմ վերջինն է, որ համապատասխանում է մօտ Ներսիսեան դպրոցի չորրորդ դասարանին:

Հալայում կայ նաև օրիորդաց «Մ. Աննայեան» դպրոցը, որը միացած է «Արամեան» դպրոցին և գտնւում է միևնոյն ուսուցչական խմբի ձեռքին: Աղջիկները և տղաները փոքր բաժանմունքներում խառն են, իսկ բարձր դասարանները զատ զատ են:

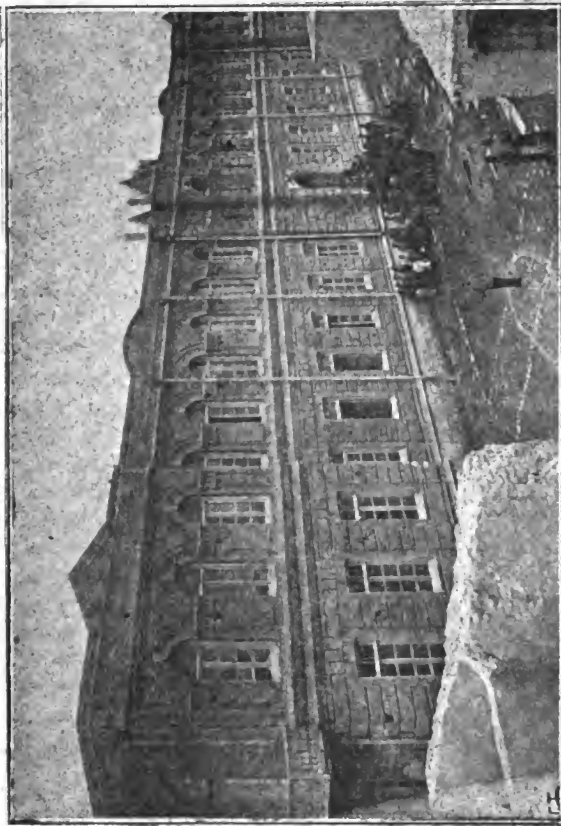
Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում աղջկանց կրթութեան հիմքը, ինչպէս տեսանք, դրւել է 1858 թւին, այն ինչ Ատրպատականում օրիորդաց առաջին դպրոցը երևում է մօտ 20 տարի յետոյ, 1879 թւին: Օրիորդաց առաջին դպրոցը հաստատում է «Աւարայրեան» ընկերութիւնը և որի հիմնադիրները եղել են Նազար Գօրօյեան, Մարգար Նազարբէգեան և տիկին Աշխէն Առաւելեան. վերջինս էլ առաջին երկու տարին պաշտօնավարում է դպրոցում:

Այժմեան «Մ. Աննայեան» օրիորդաց դպրոց է գրեթէ նրա շարունակութիւնն է. միայն ժամանակի ընթացքում զարգացել, բարելաւել է, փոխւելով նաև անունը: «Մ. Աննայեան» դպրոցը ունի երեք նախակրթարան և չորս դասարան. (վերջին դասարանը բացւած է Թաւրիզի հայուհեաց ընկ. ծախսով):

Թաւրիզի Լիլաւա թաղում կրթութիւնը բաւականին ուշ է կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտել: Այդ եղել է մօտաւորապէս իննսնական թւականներին: Գրեթէ միաժամանակ սկսւում է նաև աղջկանց կրթութիւնը: Մինչև իննսնական թւականների վերջերը դպրոցները եղել են միդասեան կամ երկդասեան, իսկ դպրոցի շէնքը: մանաւանդ օրիորդաց, խարխուլ և անբաւարար: Միայն 1895 թւին եղբ. Թումանեանները իրենց քոյր Թամարի յիշատակին շինեցին եկեղեցու բակում մի ընդարձակ և հրաշալի շէնք՝ իր բոլոր յարմարութիւններով, որը և հանգուցեալի անունով կոչւեցաւ «Թամարեան»: «Թամարեան»

դպրոցի շէնքը երկարկանի է և բաղկացած է 13 մեծ և յարմարաւոր սենեակներից և մի դահլիճից:

Լիւաւայի դպրոցների ամենափայլուն շրջանը կազմում է 1899—1903 տարիները: Այդ ամբողջ շրջանի հոգին էր պ. Տիգրան Ռաշմանեանը: Նա կանգնած էր իր կոչման բարձրութեան վրայ և գործի զաղափարով ու համերաշխութեամբ միացած իր խմբի հետ՝ նա ամբողջ հինգ տարի վարեց դպրոցներ:

Քաւրի Փամբուեան դպրոցը

Քը, հմտութեամբ և տնտեսական եռանդով: Իր ամբողջ էութեամբ նա այնպէս փայփայում, գուրգուրում էր դպրոցները, ասես սիրող ծնողը գգւում է իր միակ զաւակին: Այդ միայնկարող են նրանք զգալ, որոնք նրա հետ գործել են կամ մոտիկից ծանօթ են նրա այդ հինգամեայ գործունէութեան հետ:

Նրա տեսչութեան օրով Լիւաւայի «Հայկազեան» տղայոց դպրոցը երկրորդ դասարանից բարձրացաւ մինչև վեցերորդ

դասարանի: 190⁰/₀₂/3 ուսումնական տարեշրջանում նա արդէն ունէր երեք նախակրթարաններ և վեց հիմնական դասարան որը ունէր մեր հոգևոր միջնակարգ դպրոցների ծրագիրը և դասընթացը, միայն այս դպրոցում աւելի շատ տեղ տւած էր մանկավարժութեանը և հոգեբանութեանը, քան հոգևոր դպրոցներում, մանաւանդ առաջինին, որ անցնում էին թէ թէօրիան և թէ գործնականը: Եւսկայկագեան դպրոցը 1903 թ. տւեց առաջին ընթացաւարտները, թւով 10 հոգի: Դրանք տհաս պատանիներ չէին, այլ հասուն և խելահաս երիտասարդներ, և դրանք բախտ ուէին լինել ոչ միայն Ատրպատականի, այլ և՛ ամբողջ Պարսկաստանի առաջին ընթացաւարտները: Յաջորդ ուսումնական տարում դրանցից 5 հոգի հրաւիրւեցին ուսուցչութեան պաշտօնով զանազան վայրերում, չորսը Սալմաստում, մէկն էլ Բաշտում: Իսկ այս 190⁴/₀₅ ուս. տարեշրջանում լիւսվայի ընթացաւարտներից հինգը պաշտօնավարում են Սալմաստում, մէկն էլ ընթացաւարտ աշակերտունիներից, երկուսն էլ Թաւրիզի Լիւաւայի դպրոցում: Հէնց այդ կողմից նրա կատարելագործը ահագին էր և մեծ բարիք գաւառների համար, քանի որ տնտեսականի սղութեան պատճառով անկարող են Կովկասից հրաւիրել, այն ինչ Թաւրիզից անհամեմատ պակաս վարձադրութեամբ համաձայնում են գալ: Բայց յաջորդ տարին Պ. Ռաշմաճեանը անկարող եղաւ մնալ, հրաժարւեց և հեռացաւ, որովհետև նրա իրւունքների սահմանափակումն առաջարկեց թեմակալ Առաջնորդի կողմից, իսկ դպրոցը տեսչութեան խնդրից առաջացած խռովութիւնների պատճառով ամբողջ տարին փակւած մնաց: Ուրիշ խօսքով, մի հարւածով հինգ տարւայ անդուլ աշխատանքի արդիւնքը աւերեց, գործը տակն ու վրայ եղաւ: Այս խօսքերը ես գրում եմ սրտի խորին կսկիծով և դառնութեամբ, ամեն անգամ յիշելիս մարդի հոգին տքում, արիւն է կուլ տալիս:

Օրինորդաց դպրոցը Պ. Ռաշմաճեանի օրով միդասեանից բարձրացաւ երեքդասեանի, բայց աւելի կանոնաւորեց և լաւ հիմքերի վրայ գրեց: Այս 190⁴/₅ տարեշրջանին բացւեց Լիւաւայի դպրոցները, բայց այժմ ունի միայն մինչև չորրորդ դասարան:

Լիւաւայի դպրոցները այդ հինգ տարւայ ընթացքում միշտ էլ ցոյց էր տւել յարաճուն զարգացում, և կանոնաւորութիւն ուսումնական բաժնի կողմից: Լիւաւայի դպրոցներում մտան այնպիսի բարենորոգումներ, որոնք զեռ գործնական ընթացքի մէջ չեն մտել համեմատաբար աւելի քաղաքակիրթ շատ երկիրների կրթական հիմնարկութիւնների մէջ: Դուրս վճեղեց թւա-

Նշանների անմիտ և անպէտք, նոյնիսկ ֆիասակար սովորութիւնը. կրճատեց տարեկան քննութիւնների աւելորդ և շատ անգամ կորստաբեր՝ գործածութիւնը, իսկ դրանից իբր առաջացած պակասը ծածկելու համար՝ յայտարարեց որ դպրոցի դռները բացեն բոլորի համար, թող գան և տեսնեն թէ ինչ է կատարուում այնտեղ: Ուսուցիչները իրենց պաշտօնում աւելի փորձելու և հմտանալու համար, մտցրեց «փորձնական դասերի» օգտակար սովորութիւնը. նոյնը և՛ վեցերորդ դասարանի աշակերտների համար և այլն և այլն: Մի խօսքով այդ շրջանը կարծում ենք, կազմելու է «Հայկազեան» դպրոցի կեանքի ամենափայլուն, լուսաւոր տարիները, թէև կուզէի սխալւած լինել, բայց չեմ կարծում:

Լիւաւայի դպրոցները ունենում են առհասարակ մօտ 300 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, իսկ զաւայի դպրոցները՝ 240—260 հոգի: Այդ դպրոցներից զուտ, երկու թաղերում կան կանանց բար. ընկերութեան մանկապարտէզները, իւրաքանչիւրում տարեկան լինում են 30—50 տղաներ և աղջիկներ, 4—7 տարեկան հասակի երեխաներ:

Բացի այդ ազգային կրթական հաստատութիւններից, Թաւրիզում ունեն դպրոցներ նաև բողոքական ու կաթոլիկ միսիօնարները: Բողոքականները գեռ եօթնասնական թւականների վերջերին հիմնել են իրենց դպրոցը իսկ կաթոլիկները միայն անցեալ 1901 թւից: Կաթոլիկների դպրոցը ուղղակի մտքի սպանդանոց է, մտքի ազատ թռիչքները սեղմելու, խեղդելու մի վայր: Ինչ անուն ուղղում տւէք, բայց յամենայն դէպս դպրոց չէ, ազատ մտածողութեան համար լայն հորիզոններ բաց անող հիմնարկութիւն չէ: Եւ եթէ տեղացիները իրենց տղաներին ուղարկում են կաթոլիկների մօտ միայն Ֆրանսերէն լեզուն սովորելու համար է: Բողոքականների դպրոցները անհամեմատ բարձր են առաջիններից, բայց նրանք էլ ճշմարիտ դպրոցին այնքան մօտիկ չեն: Նրանց դպրոցներում տիրում է խիստ կրօնական ոգի և Ֆանտաստիկ «աստուածաշնչապաշտութիւնը»: Բողոքականների և կաթոլիկների դպրոցներում սովորում են 150-ից աւելի աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այդ դպրոցների գոյութիւնը, նամանաւանդ կաթոլիկներինը, ոչ միայն աւելորդ է, նոյնիսկ ֆիասակար, Հարկաւոր է միայն ազգային դպրոցները աւելի ընդարձակել և աշխատել չեղքացնել միսիօնարներին: Այժմ առանց այդ էլ նրանց դիրքը խախտում է, քանի որ ժողովուրդը կամաց-կամաց գիտակցական ոյժ է ներկայացնում, և որքան բարձրանայ մասսայի մտաւորական և իրերի խորը թափան-

ցելու կարողութիւնը, այնքան աւելի երերուն և կասկածելի կըդառնայ միսիօնարներէ դրութիւնը Թաւրիզում, ինչպէս և ամբողջ Պարսկաստանում:

Սրանք են ահա Թաւրիզի դպրոցները, կրթական հիմնարկութիւնները: Ամբողջ Թաւրիզը, որ ունի մօտ 700 տուն հայ ազգաբնակչութիւն, տալիս է մօտաւորապէս 800 աշակերտներ, իւրաքանչիւր տունը ուրեմն տալիս է մէկ սովորողից աւելի:

Այս է Ատրպատականի կենդրոնական վայրի կրթութեան գործի պատկերը: Այժմ դառնանք նրա գաւառներին: Բոլոր գաւառներից համեմատաբար միւթարական վիճակի մէջ է Սալմաստը, որը բռնում է առաջին տեղը: Մենք Սալմաստին կընւիրենք առանձին գլուխ: Սալմաստից յետոյ աչքի է ընկնում էլի Ուրմին: Ուրմին, ինչպէս և համանուն լճի արեւմտեան կողմը ընկած միւս գաւառամասերը, օրինակ Սուլդուզ, Բարանդուզ, Միանդուաբ և Սօուդ-բուլաղ, երկար ժամանակ մատնւած էին սոսկալի, սպանիչ անուշադրութեան: Այդ վայրերի հայ ազգաբնակչութիւնը խարխափում էր խորին տգիտութեան և խաւարի աշխարհում: Ժողովուրդը մոռանում էր իր ազգային առանձնայատկութիւնները, հալւում և կենդանի կենդանի մեռնում: Հարկաւոր էր լոյսի տաք և սթափեցնող ճառագայթներ, որ ցնցէր նրանց և ջերմութիւն տար: Եւ այս վերջին տասնամեակում մէկկիւ-մէկիկ երևացին այդ խաւար աշխարհում պլպլացող, լուսաւոր ջահեր, Դրանք հայոց դըպրոցներն էին, որոնք հիմնւում էին գլխաւորապէս կանանց բարձրակրթեան և հայ բարերարների ջանքերով: Եւ որքան և՛ քաղաքացիութեամբ պիտի յիշեն դրանց անունները կորստեան ճանապարհի վրայ կանգնած այդ ժողովրդի գաւակները: Եւ այժմ այդ գաւառամասերում կան մի շարք գիւղեր, օրինակ: Բաբառու, Բալանիշ, Դեարդաբադ, Դարալաք, Դիզա-Թաքա, Թաղիաբադ, Իքի-աղաջ, Ուրմի, Նախիջևան-Թափ և Ռահւա, որոնք ունեն իրենց քիչ ու շատ կանոնաւոր միդասեան կամ երկդասեան դպրոցները: Յոյս կայ, որ կամաց-կամաց պիտի կանոնաւորւի կրթական գործը այդ մասում, պիտի աւելի կայուն հիմունքների վրայ դրւի և ծածկւի ամբողջ տարածութիւնը դպրոցների ցանցով: Այդ տասը դպրոցներում անցեալ տարի եղել են մօտ 5-600 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Մի պակաս, որ խիստ աչքի է խփում Ուրմիում, դա դպրոցական կանոնաւոր շէնքերի կատարեալ բացակայութիւնն է:

Ցաւալի վիճակի մէջ է կրթական գործը ընդարձակ Ղարադաղում: Այդ մասը առհասարակ քիչ ուշադրութիւն է դարձ-

րել իր վրայ, ինչպէս անցեալում, նոյնպէս և այժմ: 1898 թւին կազմած վիճակագրութիւնը ցոյց է տալիս, որ նոյն տարում ամբողջ Ղարադաղը ունեցել է միմիայն մի ուսումնաւոյն, այն էլ 16 աւակներով: Ահա ձեզ առաջագիտութիւն: Իսկ այժմ կանոնաւոր դպրոց կայ միայն Աղազան գիւղում, որը պահւում է բարեգործական ընկերութեան հաշուով: Մի քանի գիւղերում, երբեմն-երբեմն երևում են դպրոցներ, բայց չեն յարատեւում. կան և մասնաւոր ուսումնարաններ: Փոքր ինչ սև ու սպիտակ ճանաչող, պրել-կարդալ գիտցողը 7—15 աղջիկներ և տղաներ հաւաքում է իր տանը և պարապում են նրանց հետ:

Ամբողջ Սոյ և Մակու գաւառներում էլ կայ մի դպրոց, այն էլ Սոյ քաղաքում է: Դպրոցը ունի յարմար և գեղեցիկ շէնք: Յոյս կայ, որ հետզհետէ աւելի կանոնաւորւի այդ դպրոցը, քանի որ մի բարերար իր վրայ է վերցրել նրա ծախսը: Սոյի դպրոցը ունենում է ընդհանրապէս մի ուսուցիչ և մօտ 60—70 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Մակու քաղաքն էլ երբեմն-երբեմն ունենում է իր դպրոցը: Այժմ մտածում է փոքրիկ վարժարան բանալ նաև ս. Թադէի վանքում և այդ նպատակով հանգանակութիւն էլ սկսել է: Մաբաղան և Արտաբիւն էլ ունեն կանոնաւոր միադասեան և երկդասեան դպրոցները, իսկ Մուժամբարը, որ բաւականին մեծ գիւղ է և թէև մօտ է կենդրոն Թաւրիդին, բայց մատնւած է անուշագրութեան: Մուժամբարը երբեմն է ունենում դպրոց:

Այս է ահա Ատրպատականի—բացի Սալմաստից—կրթական գործի դրութիւնը թէ անցեալում և թէ ներկայումս: Այժմ անցնենք Սալմաստին:

IV.

Սալմաստի դպրոցական գործն էլ ունի իր երկար տարիների պատմութիւնը: Ինչպէս միւս վայրերում, նոյնպէս և Սալմաստում դպրոցական գործը ունի իր երեք շրջանները խալֆայական, անկերպարան և կանոնաւոր: Համարեա մինչև եօթանասնական թւականները ասպարէզը եղել է խալֆաներին, որոնց մտաւոր կարողութիւնը բնականաբար եղել է շատ ողորմելի: Տիրացու Աւետիսը և Ղազարը Սաւրայում, Միրզա Կարապետը Ղալասարում, տիրացու Աւետը Մահլաւում, տիրացու Յակոբը Հաֆթվանում, Տէր-Շղիշէն Փայաջուկում. ահա մի շարք խալֆաներ, որոնք և սրանց նմանները անցած են եղել երկար ժամանակ գործի գլուխ: Այժմ էլ կան դրանց թափ-

թփուկները. որոնք յանդգնում են դեր խաղալ: Այդ խալֆաներից ոմանք դասաւանդել են իրենց սներում, գետնի վրայ, ծալապատիկ նստոտած, ոմանք էլ եկեղեցիների բակում եղած խարխուլ շինութիւնների մէջ: Մինչև այժմ կենդանի և թարմ են մնացել ժողովուրդի մէջ այդ տիրացու ուսուցիչների մասին յիշողութիւնները և յաճախ պատմում են մեծ հաճոյքով: Այդ «վարժապետ»-ներից էլի ամենալուսաւորը և առաջադէմը եղել է Յակովբ տիրացուն, որը աշխատել է նորութիւններ մտցնել. միւս տիրացուներից լաւ պահել իր «վարժարանը»: Եւ այդ մի յայտնի չափով աջողում է նրան: Յակովբ տիրացուն յետոյ ձեռնադրւում է վարդապետ և էլի վերադառնում Հաֆթվան. բայց որովհետև նա խելացի և օգտակար ընթացք չի բռնում, այլ սկսում է ճնշել և կեղեքել ժողովրդին, ուստի շուտով հեռացւում է:

Դպրոցները Սալմաստում այս կերպարանքով շարունակւում են մինչև ութսունական թւականները. երբ գալիս է Գրիգոր եպիսկոպոս Մուշեղեանը (1881 թ) և դնում է կանոնաւոր դպրոցի հիմքը: Ընդհանրապէս մեծ երախտագիտութեամբ է յիշում Մուշեղեան եպիսկոպոսի անունը և նշանակալից տեղ է բռնում Ատրպատականի կեանքում: Նա մի քանի տարւայ ընթացքում երեք անգամ այցելում է իր գաւառացի ժողովրդին ինչպէս և Սալմաստի, և նրա ամենաառաջին և գլխաւոր գործըն է լինում դպրոցական խնդիրը: Դպրոցները կանոնաւոր և մնայուն դարձնելու համար, նա տեղացի ունեւորների վրայ պարտաւորութիւն է դնում և նշանակում մի որոշ գումար, որի տոկոսիքը պիտի յատկացւէր դպրոցին և դրանցով էլ պահէր: Այդ իհարկէ նրան աջողում է: Գալիս է եպիսկոպոս Մխիթարեանը և մուրհակներ առնում այդ գումարների համար, իսկ Այվատեան եպիսկոպոսը նորից հաստատում է նորոգում այդ մուրհակները: Այժմ էլ թէև կան այդ մուրհակները, բայց բոլորից էլ չեն օգտւում դպրոցները, որովհետև թեմակալները լուրջ ուշադրութեան չեն դարձնում և յիշում այդ մասին:

Այսպէս ուրեմն դպրոցները Սալմաստում կանոնաւոր ընթացքի մէջ մտնում են ութսունական թւականներից: Դեռ աւելի առաջ, 1872 թւից գործում էր նաև Մահտեսի Ռուբէն Աջեմեանը, որը 12 տարի ուսուցչութիւն է արել Սալմաստում, գլխաւորապէս Հաֆթվան, Փայաջուկ և Ղալասար գիւղերում: Նա անհամեմատ բարձր է եղել իր նախորդներից, նստաբանների մոտքը սկսել է դպրոցներում, ներկայացման սկիզբը դրել Փայաջակում, դասաւանդութիւնը փոքր ինչ կանոնաւորել: Ապա գալիս է Գօլօշեանը, որի գործունէութիւնը կենդրո-

նանում է Հաֆթվանում: Նա է դնում գրադարան ընթերցարանի հիմքը Հաֆթվանում, դպրոցը կարքի բերում և բաւականին բարձրացնում դրութիւնը:

Գօլօշեանով սկսվում է Սալմաստի համար բնորոշ առանձնայատուկ մի շջրան: Սալմաստը լինելով հայաշատ յարմար և կարևոր պունկտ, միշտ էլ զբաւել է գաղափարական գործիչներին: Եւ յերաւի սկսած ութսունական թւերից Սալմաստը ունեցել է այդպիսի «գաղափարական գործիչների» մի ամբողջ շարք, որոնք թէև կրթական գործի համար եղել են պատահական մարդիկ, բայց անցնելով դպրոցական գործի գլուխ որոշ զարկ են տւել և հասցրել ներկայ քիչ ու շատ նախանձելի վիճակին: Վերջին մի երկու ասարին է միայն, որ մարդիկ հրաւիրւում են յատկապէս ուսուցչութեան համար: Թէև անցեալներում էլ այդպիսի օրինակներ կան, բայց համարձակութեամբ կարելի է բացատրութիւններ համարել:

Այդ մի շարք «գաղափարական գործիչներից» արժէ յիշատակել Գօլօշեանի, Մկրտիչ Աւետիսեանի և Մ. Թադէոսեանի անունները: Առաջինի մասին արդէն ասել ենք: Մ. Աւետիսեանը գործել է միայն 1893—4 ուսումնական տարեշրջաններում իբր ընդհանուր տեսուչ և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ բան կարողացել է նա անել: Սալմաստի կրթական գործի ամբողջ պատմութեան ընթացքում, չհաշած վերջին երկու տարին, Աւետիսեանի տեսչութեան տարեշրջանները համարւում են ամենափայլունը: Նրա ջանքերով գրեթէ բոլոր աչքի ընկնող գիւղերը ունեցել են իրենց շնորհքով դպրոցները: Նա ունեցել է ընհանուր ուսուցչական ժողովներ և աշխատել է միօրինակ ծրագիր և դասատուութիւն մտցնել բոլոր դպրոցներում և դրել է յարաբերութեան մէջ. դպրոցների ուսումնականից զատ, նա մի քանի դիւղերում, օրինակ Հաֆթվան, Սառնա, Ախտախանա, Սաւրա դպրոցի համար յատուկ շէնքեր է շինել, ի հարկէ ժողովրդի աջակցութեամբ: Իսկ գալով Մ. Թադէոսեանին, պիտի ասենք, որ նա թէև առանձնացած է եղել Ղալասար գիւղում, բայց ուրիշ գիւղերում էլ ուսուցիչներ հրաւիրելու, դպրոցներ բանալու և պահելու մէջ որոշ դիր է խաղացել: Ղալասար գիւղը եթէ ամբողջ տարիներ քիչ-շատ կանոնաւոր դպրոց է ունեցել, նամանաւանդ յարատեւ, այդ շնորհիւ Թադէոսեանի: Բացի այդ նրա ջանքերով է գինւել Ղալասարի թատերասրահը, որ համարւում է ամբողջ Սալմաստում առաջինը: Այժմ Սալմաստի համարեա բոլոր նշանաւոր գիւղերը, բացառութեամբ մի երկուսի. ունեն կանոնաւոր դպրոցի շէնքեր: Փայաջուկում էլ այս 1904—4 ուսումնական

տարում Եղբ. Մանասէրեանները մեր յորդորներով և խրախուսանքով շինեցին կանոնաւոր և գեղեցիկ երկյարկանի շէնք իրենց տան յիշատակին որը առաջինն է ամբողջ Սալմաստում։ Իսկ մեր ֆանքերով Փայաջուկում այս տարի շինեց ընդարձակ և յարմար Թատերասրահ։

Մնում է միայն մի երկու գիւղերումն էլ, ինչպէս Հինքաղաք և Սաւրա, կանոնաւոր շէնքեր չինել և ամբողջապէս նւիրել դպրոցների կանոնաւորութեան խնդրին, պատրաստւած ոյժեր բերել և յարատե դարձնել։ 1903—4, 1904—5 ուսումնական տարեշրջանները ամենայաջող ժամանակամիջոցը պիտի համարել պատրաստւած ուսուցիչների կողմից։ Այս Թուրին, մանաւանդ վերջին 1904—5 տարեշրջանում, ամենանշանակալից երևոյթը այն էր. որ ուսուցիչների և ուսուցչուհիների մեծագոյն մասը հրաւիրւած էր յատկապէս այդ պաշտօնի համար. այնպէս որ գործի ղեկավարները նախկին տարիների նման պատահական մարդիկ չէին։ Մենք լինելով ընդհանուր տեսուչ այդ տարեշրջանում ամեն կերպ աշխատեցինք իրենց կոչմանը արժանի մարդկանց հրաւիրել պաշտօնի։ Եւ այդ յայտնի չափով աշողեց մեզ 1904—5 ուսում. տարում։ Այդ տարում մենք ունեցանք նոր ոյժեր վեց ուսուցիչներ և չորս ուսուցչուհիներ։ Այնպէս որ Սալմաստը այդ ուսում. տարում ունէր 25 ուսուցիչներ և ուսուցչուհիներ։ Հաճութիւնը և Փայաջուկը ունէին երկդասեան կանոնաւոր դպրոցներ, իւրաքանչիւրը 4 ուսուցչով և մէկ վարժուհիով։ Ղալասարը, Մահլամը և Սաւրան միդասեան դպրոցներ, առաջինը ունէր երեք ուսուցիչ և մէկ վարժուհի։ Բացի այդ հինգ գլխաւոր գիւղերից, դպրոցներ ունէին նաև ախտախանա, Հին քաղաք, Սառնա, Լզլլա, Գեալաշան և Սարամերիկ գիւղերը, որոնք ունին մի-մի ուսուցիչ։ Այս 11 գիւղերում 1904—5 ուսում. տարում սովորում էին մօտ 800 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, իսկ եթէ դպրոցները աւելի կանոնաւորւեն և դրան յարատեող հիմունքների վրայ՝ սաների թիւը 1000-ից կանցնի։ Վերջին երկու տարեշրջաններում զգալի բարենորոգումներ եղան նաև ուսումնական բաժնում։ Ուսուցչական խումբը ունեցաւ մի շարք ընդհանուր ժողովներ, ուր խորհրդակցութեան նիւթ էլ չէր դառնում զանազան մանկավարժական, դպրոցական հարցեր։ Վերացեց հրապարակային քննութիւնների և Թւանշանների փաստակար սովորութիւնը, մտցեց «փորձնական դասի» օգտակար սխտեմը և մշակեց երկդասեան դպրոցների համար ընդհանուր ծրագիր, որով ղեկավարւում էր ուսուցչական խումբը։

բը 1904—5 ուսում. տարում: Այնպէս որ բոլոր դպրոցներումն էլ տիրում էին նման կարգեր և դաստատութիւն:

Բացի այդ ազգային դպրոցներից, Սալմաստում կաթոլիկները ևս ունեն դպրոցներ Սոսրովա և Սաւրա գիւղերում, որոնք ունեն բնականաբար նոյն կերպարանքը ինչ որ տեսանք ուրիշ վայրերում: Տիրողը կրօնական ոգին է և այնքան էլ բարեխաւ վիճակի մէջ չեն:

Սրանք են ահա Սալմաստի դպրոցները անցեալում և ներկայումս:

V.

Այսպէս ահա, պարսկահայերը ունեն դպրոցներ գրեթէ քիչ ու շատ բոլոր նշանաւոր վայրերում: Եւ իսկապէս, Պարսկաստանում դպրոցական գործը մտել է մի հետաքրքիր և ուշագրաւ ֆազիսի մէջ և կանգնած է առաջադիմութեան շաւղի վրայ: Կրթութեան, լուսաւորութեան հարցը պարսկահայերի համար դարձել է ամենահրատապ և կենսական խնդիրը: Հետեաբար անհրաժեշտ է սկսւած գործը պահել կենդանի և վառ, միևնոյն ժամանակ աւելի ընդլայնել, ծաւալել և յարատեղարձանել:

Գոյութիւն ունեցող դպրոցները ճիշտ է փոքրիշատէ կանոնաւոր են, բայց դեռ անբաւարար են իրենց դասընթացով և անկարող խելահաս և պատրաստած երիտասարդութիւն արտադրելու:

Ուրեմն ի՞նչ է ֆնում մեզ անել, որ ստեղծւի ցանկալի դրութիւն: Ահա մի հարց, որը պիտի զբաղեցնի պարսկահայերի բարօրութիւնը և պատւաւոր գոյութիւնը նախանձախնդիր ամեն մի ինտելիգենտ և կարող անհատի: Վայելելով Վեհափառ Շահնշահի բարեացակամ և բարձր հովանաւորութիւնը, պարսկահայերը պիտի ձգտեն երկիրը ծածկել դպրոցների ցանցով և որքան շուտ սկսւի այդ, այնքան լաւ: Երեք գլխաւոր վայրերը—Թաւրիզ, Սպահան-Նոր-Ջուղա և Թեհրան—անհրաժեշտօրէն պիտի ունենան միջնակարգ դպրոցներ, գէթ Ներսիսեան դպրոցի ծրագրով: Բայց այդ, մի քանի նշանաւոր և հայաշատ զաւառներում, ինչպէս Սալմաստ, Փերիա, Ղարադաղ, Ուրմի, Ռաշտ և այլն, պիտի ունենան չորսդասեան, երեքդասեան, նոյնիսկ հինգդասեան կենդրոնական դպրոցներ: Այդ կարևոր է այն տեսակէտից, որ զաւառացիները հնարաւորութիւն չեն ունենայ իրենց զաւակներին ղրկել Թաւրիզ կամ Նոր-Ջուղա, նամանաւանդ որ սովորելու են մօտ 4—5

տարի շարունակ: Այդ բարձր ուսումնարաններից զատ, իւրաքանչիւր գիւղ ունենալու է իր միդասեան կամ երկդասեան դպրոցը, ի հարկէ պատրաստւած, ցննչաւոր ուսուցիչներով և ուսուցչուհիներով:

Այս է հաւ ցանկալի, բաղձալի դրութիւնը: Բայց ինչպէս հասնենք այդ նպատակին:

Այդ ցանկալի նպատակին հասնելու համար ամենից առաջ անհրաժեշտ է ունենալ մի մարմին՝ կազմւած ձեռնհաս և կարող անձնաւորութիւններից, որը անցնի գործի գլուխ և ղեկավարի ամբողջ Պարսկահայերի լուսաւորութեան, դպրոցական հարցը: Այժմ, երբ չկայ այդ ղեկավարող և պաշտօնական «մարմինը», պարսկահայերի մէջ տիրում է անջատ, իրարից անկախ դործունէութիւն, մի դրութիւն, որ չի կարելի ուրախալի համարել: Այն ինչ այդ մարմնի գոյութեան գէպըզում բոլոր դպրոցները կապւած կլինեն իրար հետ, սերա յարաբերութեան մէջ, կ'ունենան մի օրինակ ծրագիր և նման կարգ ու կանոն: Դեռ 1900 թւից արծարծւել է այդ հարցը, մի խումբ մարդիկ ունեցել են Թեհրանում խորհրդակցութիւն, նոյն իսկ նախնական ծրագիր մշակել, բայց շօշափելի հետեանք և արդիւնք չ'ունեցաւ և այնպէս էլ մնաց: Այժմ հարցը աւելի հասունացել է և ունի այժմէութիւն, անհրաժեշտ է ամեն անձնական դրդուլներ և ինտրիգներ մի կողմ թողնել և ուժգնօրէն նետել գործելու ասպարէզը և առաջ մղել այդ աւելի քան կենսական խնդիրները: Հարկաւոր չէ ձեռնթափ լինել և յուսահատւել, կանցնի ժամանակը անօգուտ և մենք վրայ կտանք և չարաչար կրփոշմանենք:

Այժմ աւելի քան մի ուրիշ ժամանակ պէտք է մի պատասխանատու և ղեկաւարող մարմին: Ասում եմ այժմ, որովհետեւ կաժաց-կամաց հրապարակ են իջնում հարուստ բարերարներ, երևում տաք սրտեր, որոնք ցանկանում են և նպատակ ունեն նպաստել պարսկահայերի կրթութեան գործին, ինչպէս տ. Քանանեան, Տիգրան Աֆրիկեան և այլն. իսկ կան ուրիշները, որոնք թէև միայն տրամադրութիւն են ցոյց տալիս: Հարկաւոր է դրանց խրախուսել, առաջ քաշել և օգտւել տրամադրութիւնից: Իսկ այդ դերը վերապահւած է պատասխանատու և ղեկավարող մարմնին, որը՝ ներկայացնելով իբր ընտրւածներ համայն պարսկահայերի կողմից, միևնոյն ժամանակ իրենով վստահութիւն կ'ընենրշնչի: Առանց այդ «մարմնի», եթէ չասեմ անհնարին, գէթ դժւար կլինի խոշոր գումարներ ձեռք բերել, դպրոցները հիմնաւոր և յարատեւ դարձնել և հասցնել «ցանկալի դրութեանը»: Այս էլ պիտի աչքի առաջ

ունենալ, որ պարսկահայերի բոլոր զպրոցների, բացառութեամբ մի երկուսի, տնտեսական վիճակը շատ անմխիթար է և բոլորովին անապահով, հետևապէս նրանց յարատևութիւնն կասկածելի է: Գոյութիւն ունեցող զպրոցների մեծագոյն մասը ծածկում է տարեկան բիւդժէն ներկայացումներով, (որի պատճառով շատ անգամ ժողովրդի տհաճութիւնը և առնւազը սառնութիւն ենք ստանում), իսկ տօկօսաբեր դրամագլուխներ շատ քիչ զպրոցներ ունեն, եղածներն էլ անբաւարար են: Նիւթական սղութեան պատճառով շատ անգամ գործի են կանչւում անպատրաստ ուսուցիչներ, նոյնիսկ խալֆա և բաշիբոզուկ անձնաւորութիւններ, մի խօսքով իրենց կոչմանը ոչ արժանի մարդիկ: Այս անպատեհութիւնները և անհարթութիւնները գէթ որոշ չափով, թէն մեզ թւում է բոլորովին կրկնբանան, եթէ հրապարակ գայ պատասխանատու և ղեկավարող մարմինը:

Պարսկահայը թող լաւ գիտակցի իր կատարելիք դերը ապագայում և որպէսզի յետ չմղւի իբր անպատրաստ տարր անհրաժեշտօրէն պիտի ուժ տայ իր կուլտուրական գործին և աւելի ընդլայնի և ծաւալի:

ԿԱՆԱՆՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

I.

Պարսկահայերի ընկերութիւնների շարքում պատաւոր և աչքի ընկնող տեղ է բռնում Թաւրիզի կանանց բարեգործական միացեալ ընկերութիւնը, որ նշանակալից դեր է խաղացել Ատրպատականի հայերի ցաւոտ կեանքում և ունի ամբողջ 16 տարւայ պատմութիւն:

Այդ ընկերութիւնը դեռ երեք տարի առաջ ներկայացնում էր իրարից բոլորովին բաժան, թէև՝ նպատակներով նման, երկու ընկերութիւններ, որոնք կրում էին տարբեր անուններ.— «Թաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութիւն» և «Ատրպատականի կանանց բար. ընկերութիւն»: Դրանցից ամեն մինը, մինչև միութիւնը, ունի իր առանձին պատմութիւնը և ուրոյն գործունէութիւնը: Կանգ առնենք այդ գործունէութիւնների վրայ առանձին-առանձին:

Սկսենք «Թաւրիզի կանանց բար. ընկերութիւնից», որին պատկանում է առաջնութեան պատիւը:

Ե՛րբ և ի՛նչ պայմանների մէջ է ծնւել այդ ընկերութիւնը:

Ընդհանուր խաւարի աշխարհում բացառիկ տեղ չէր բռնում և Թաւրիզը, որը համարւում է Ատրպատականի մտաւոր կենտրոնը: Թաւրիզում նոյնիսկ բացակայում էին տղայոց կանոնաւոր դպրոցներ, իսկ ազջիկների կրթութեան մասին չէր մտածւում: Մեծ թւով մանուկներ, թէ աղջիկ և թէ տղայ, մնացել էին փողոցներում անկիրթ, անուսում, և մեծանում էին անդիտակից դէպի իրանց շրջապատող երևոյթները, ընդհանրապէս դէպի կեանքը:

Այդ հանգամանքը մի կողից, «Կովկասում և Կ. Պօլսում յարաճուն և գործունեայ նպաստամատոյց ընկերութիւնների բարերար գոյութիւնը, որոնք անշուշտ նոր գրգիռ և ազդեութիւն էին սփռում ամենուրեք», միւս կողմից, միտք է յղա-

նում Թաւրիզում փոքրաթիւ կանանց մէջ նման ընկերութիւն ձեռնարկել, որը անւանուում է «Թաւրիզի կանանց բարեգործական ընկերութիւն»։ Այդ ընկերութիւնը թէև հիմնւել է 1890 թւին, բայց որոշ կազմակերպութեան բնաւորութիւն է ստացել յաջորդ տարին, 1891 թ. օգոստոսի մէկին, Ստեփանոս եպ. Մխիթարեանի օրով և նրա հաստատութեամբ, և հիմնադիրներն են Տ. Տ. Իսկուհի Յակոբեան և Շուշանիկ Մալինցեանց։

Ընկերութեան ղեկավարները ձեռնարկում են գործը միայն ունենալով ձօռ 130 թուման դրամագլուխ, մի չնչին գումար։ Բայց այդ հանգամանքը չի յուսահատեցնում նրանց, այլ լցած լինելով հաւատով դէպի սկսւած գործը, ձգտում են աւելի ու աւելի ընդարձակել, հաստատուն հիմունքների վրայ դնել և լայն չափով օգտակար լինել ժողովրդին։ Առաջին տարում ընկերութիւնը ունէր 32 անդամուհիներ և միմիայն նւաաստում էր Լիւաւա թաղի օրիորդաց դպրոցին՝ տալով 12 աշակերտուհիու համար հագուստ և դասական առարկաններ։ Այդ է միայն եղել 1891—92 ուսում. տարւայ նրա գործունէութիւնը, աւելին էլ հնարաւոր չէր անել, քանի որ ընկերութեան նիւթական միջոցները չէին թոյլ տալիս, ընկերութիւնը դեռ գտնւում էր անկերպարան և երբեք չէր ձեռնարկ մէջ։

Յաջորդ 1893/4 ուսումնական տարում ընկերութիւնը մի քայլ առաջ է գնում. նա կարիք է զգում բանալ «չքաւոր աշակերտուհիների համար» կար ու ձևի արհեստանոց, հոգալով և նրանց հագուստը։ Առաջին տարում արհեստանոցում ունենում են 10 աշակերտուհի, իսկ Լիւաւայի դպրոցում ձրիավարժ աշակերտուհիների թիւը հասցնում են 20-ի։

Ընկերութիւնը դեռ իր սկզբնական շրջանում որոշ ուշադրութիւն է գրաւում և վայելում է թէ պարսկահայերի և թէ կովկասահայերի համակրանքը, ստանում է և զգալի նիւթական աջակցութիւն։ Այդ հանգամանքը աւելի խրախուսում, հոգի և կեանք է տալիս ընկերութեան ղեկավարներին. նրանք աւելի ընդլայնում են իրինց գործունէութեան շրջանը և աւելի գոտեպնդւած նետում են գործելու ասպարէզը։

Վրայ են հասնում 1894, 95 թւականները, ցաւի և ցասման տարիները։ Այդ այն սև տարիներն էին, երբ բռնակալութեան թափած արիւնը Տաճկահայաստանում յորդ գետեր էր կազմել, երբ ամբողջ հայ ժողովուրդը տնջում էր և անխիղճ տէրութիւնը ձգտում էր միանգամայն բնաջինջ անել մի ամբողջ ժողովուրդ։ Ահա այդ տարիներն էր, որ բովանդակ Վասպուրականը կամաց-կամաց հիւժուում, դատարկւում էր։ Նւ նրանք, հայերը, սրտի ցաւով թողնում են իրանց հայրենի եր-

կիրը, որի հետ կապած են այնքան քաղցր և միևնույն ժամանակ նւիրական յիշողութիւններ, թողնում, և գլխիկոր և սար դարդը կրծքներում թաղած, հեռանում են, չոււմ են դէպի հեռու, օտար երկիրներ: Այդ՝ թշուառների մի երկար շրջաթայ էր:

Ատրպատականն էլ որպէս ապաստան հանդիսացաւ այդ թշուառների համար: Ատրպատականի համարեա ըուրթ մասերումն էլ կային գաղթականներ: Անհրաժեշտ էր նրանց հովանաւորել, յարմարութիւններ տալ ապրելու և գէթ օտարութեան մէջ մի րոպէ մոռացնել տալ նրանց մեծ վիշտը: Եւ ինչքան գործ կար նրանց վերաբերմամբ անելու: Անխուսափելի կարիք էր զգացւում մի ընկերութեան, մի մարմնի, որ իր վրայ վերցնէր գաղթականներին խնամելու պատասխանատու գործը: Ահա այդտեղ ասպարէզ է գալիս «Թաւրիզի կանանց բարեգործական ընկերութիւնը» և վերցնում է այդ գործի ծանրութեան մեծագոյն բաժինը իր վրայ, որով և բացւում է նրա համար գործելու լայն և նւիրական ասպարէզ:

Այդ պատասխանատու պաշտօնից պատւաւոր կերպով դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր անշուշտ նիւթական մեծ օժանդակութիւն: Այդ հանգամանքի վրայ է հրաւիրում ընկերութիւնը հայ ժողովրդի ուշադրութիւնը և ձեռնարկում է հանգանակութեան և նրա կոչը չի մնում ձայն բարբառոյ յանապատի»... այնպէս որ ընկերութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում բաւարարութիւն տալ գաղթականների գէթ անհրաժեշտ պէտքերին:

1896—97 թւին Վասպուրականի գաղթականների վրայ աւելանում են նաև Ղոթուրի և Վառ գիւղի հայերը. և ընկերութիւնը հարկ է համարում մարդ զրկել թէ Սալմաստ և թէ Խոյ, որպէսզի տեղն ու տեղը ուսումնասիրւի ամեն ինչ և այնպէս հոգան նրանց կարիքները:

Ընկերութիւնը ոչ միայն իր շրջանում օգնել, նպաստել է գաղթականներին, այլև 4767 դոան (105 օսմ. ոսկի) ուղարկել է գերապատիւ Իդմիրլեան պատրիարքին, ի հարկէ, էլի տաճկահայոց օգտին:

Այդ ժամանակ միայն հիմք է դրւում ժանկապարտէզի (1886), նպաստ է յատկացւում գոյութիւն ունեցող դպրոցներին:

Չմոռանանք ասել, որ 1895 թւին ընկերութիւնը բացեց գորգի գործարան, ուր աշխատանք էր տրւում աղքատ կանանց, բայց հէնց սկզբնական շրջաններում նկատուեց թէ ուրիշների կողմից, և թէ ինչպէս փորձով տեսաւ նաև ընկերու-

Թիւնը, որ գործարանը առանձին օգուտ չի տալիս, այն ինչ պահանջում է մեծ ծախս և աշխատանք, ուստի ստիպւած փակեցին: Թաւրիգում մանաւանդ կան այնպիսի գորգի գործարաններ Թուրքերի մէջ, որոնք դրւած են շատ լաւ հիմքերի վրայ և տալիս են գեղեցիկ ապրանք. դրանց դէմ երբէք հնարաւորութիւն չէր ունենայ մրցելու ընկերութեան գործարանը:

Անցնում են «աղէտի օրերը», ընկերութիւնը իր ուշադրութիւնը կենդրոնացնում է կրթական գործի վրայ: Նա աւելի ընդարձակում է կար ու ձևի արհեստանոցը և մանկապարտէզը աւելի հաստատուն հիմունքների վրայ դնում: Բացի այդ՝ ընկերութիւնը աչքը յառում է աւելի հեռուն, դէպի զաւառները, ուր այնքան անհրաժեշտ են խնամող և փայփայող ձեռներ և ուր 1898—9, 1900 ուսումնական տարիներում հնարաւորութիւն է ունենում բանալ դպրոցներ Աղաղան (Ղարաղաղ), Դիզա-Թաքէ (Բարանդուզ), Իքի-աղաջ (Ուրմի), Բաբաու, (Բարանդուզ), և Ռահվա (Ուրմի) գիւղերում: Հինգ պլպլացող ճրագներ ամենախուլ անկիւններում: Այդ արդէն մեծ առաջադիմութիւն էր կանանց ընկերութեան համար և զբաւական նրա յարաջուն եռանդի:

Բացի իր սեփական հաստատութիւններից, ընկերութիւնը միշտ էլ աշակերտահիւնների հագուստը հոգացել է, նպաստ է տւել Լիլաւայի դպրոցին, Մուժամբարի և Արամեան դպրոցներին:

Յաջորդ 1900—1901 ուսումնական տարւում ընկերութիւնը գոյութիւն ունեցող հաստատութիւնների վրայ աւելացնում է միայն մի դպրոց-Մարաղա քաղաքում: Այնտեղ արդէն կազմւած էր կանանց ընկերութիւն, որ համարւում էր Թաւրիգի բար. ընկերութեան ճիւղը: Այդ թւին կազմալուծւում էր ընկերութիւնը և նրա դրամազիւտով (500 թուման), և աւելացնելով ընկերութեանը զանձարանից 100 թուման բանում է երկսեռ դպրոց:

Ընկերութիւնը այդ վեց հիմնարկութիւնների մէջ սովորելիս են եղել 170 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Այդ թիւը, պիտի ասել, որ զաւառների, այդ խուլ-մոռացւած անկիւնների համար անշուշտ փոքր չէ:

Ընկերութեան մի կողմից ձգտում էր աւելի ընդլայնել իր գործունէութեան ասպարէզը, միւս կողմից աշխատում էր ձեռք ձգել նիւթական խոշոր օժանդակութիւն, դրամական մեծ գումար, որպէսզի հնարաւորութիւն ունենայ եղած հիմնարկութիւնները աւելի ամուր և հաստատուն հիմունքների վրայ դնել: Եւ այդ նրան աջողեց: Ընկերութիւնը իր գոր-

ծունէութիւնը սկսել է մի աննշան (130 թ.) դրամագլխով և սակաւաթիւ անդամուհիներով, իսկ այժմ ունի իսկապէս խոշոր դրամագլուխ և մասնակցողների ստւար թիւ: Մանաւանդ աչքի առաջ պիտի ունենալ այն, որ նրա նիւթական աղբիւրը կազմում են անդամուհիների անդամավճարները, հանդէսներից, տօնածառից ստացւած զրամը և զանազան պատահական նըւէրներ: Դրանցից միայն առաջինն է յարատև, մշտական, միւս միջոցների վրայ անպայման վստահել անկարելի է: Ուրեմն տարեկան ծախսը ծածկելու և դրամագլուխն աւելացնելու համար միմիայն պիտի յենւել անդուլ աշխատանքի և ընկերութեան ղեկավարների ջանքերի վրայ: Եւ իսկապէս ընկերութիւնը աշխատել է, այդ երևում է հետևեալ թւերից:

Մուտք	Ելք	դրագլուխ տար. անդ.	մշտ. անդ.	պատ. անդ.
1891/92 ուս. տ	2011 զ.	779	1232	32
1900/901 յ .	29117 յ	31,709 յ	78475	60
				36
				8*)

Նկատենք, որ պատւաւոր և մշտնջենական անդամներ կարող են ընդունւել և տղամարդիկ. և իսկապէս պատւաւոր անդամների մեծ մասը տղամարդիկ են: Այդ անդամները շատ մեծ չափով նպաստել են ընկերութեանը թէ նիւթապէս և թէ բարոյական աջակցութեամբ: Այդ անձնաւորութիւնների ջանքերի շնորհիւ է որ ընկերութիւնը արժանացաւ վեհափառ Շահնշահ Մուղաֆր-էզդին բարձր շնորհին և ուշադրութեանը ու ընդունեց նրա հովանաւորութեան տակ:

Ահա այդ ֆէրմանը:

Ամենակարող Աստուծով ծագեց յաղթութեան ու փառքի աստղը և Ամենակալի օգնութեամբ Շահութեան կնիքն ստացաւ Մուգէֆֆէր-էզդին Շահը:

Որովհետև շարունակ մեր արքայական փափազն է եղել տարածելու բարին ու գեղեցիկը և քաջալերելու այն անձանց, որոնք ձեռնամուխ են լինում նմանօրինակ գործերի, այս առթիւ Թաւրիզի հայունեաց բարեգործական ընկերութիւնը աղերսարկու եղած լինելով առտոն օրհնեալ զահոյից ընդունելու յիշեալ ընկերութիւնը մեր արքայական (սուրբ անձնաւորութեան) պաշտպանութեան տակ, ուստի ցոյց տալու համար մեր համատարած շնորհը բարձր տէրութեան բոլոր հպատակներին, Թաւաւորական այս լուսաճաճանչ Հրովարտակի ծագմամբ այդ ընկերութիւնը Մեր հովանաւորութեան ներքոյ ընդունելով, հրամայում ենք, որ այս առաւանձին շնորհի պատճառով մեծարւի և յոյս ունենայ Մեր ողորմածութեան վրայ:

Շէվվալ ամիս. 1318.

Ֆէրմանը կրում է նաև Աթաբէգ-Ազամ Սադրազամի և

*) Տարեկան անդամուհի գրեթէ տալիս է 4 բուբլի. մշտնջենականը միանգամ 50 բ. իսկ պատւաւոր անդամ լինելու համար՝ նայած՝ թէ լինչ չափով աջակցութիւն ցոյց են տալիս ընկերութեանը:

Մուշիր-Դովլէի կնիքները Վեհափառ Շահնշահի այդ առանձին շնորհը շատ թանգ է ընդհանրապէս բոլոր պարսկահայերի և մասնաւորապէս Քաւրիզի հայունեաց բար. ընկերութեան» համար: Այդ երկրորդ քաղցր ուշադրութիւնն է, որ այդքան կարճ միջոցում Պարսկաստանի ինքնակալը ցոյց էր աւելիս դէպի իր հպատակ՝ հայ ժողովուրդը:

Այդ բարձր հովանաւորութիւնը շատ մեծ խրախուսանք և քաջալերութիւն էր ընկերութեան համար՝ աւելի ուժեղ թափով նետուելու կարիքների ծովը և աւելի ու աւելի ամրացնելու իր դիրքը և պատւաւոր ու բացառիկ տեղ գրաւելու հասարակական-կրթական հիմնարկութիւնների շարքի մէջ:

Այսքանս բաւական համարելով Քաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութեան» մասին, այժմ անցնենք Ատրպատականի կանանց բար. ընկերութեան» անջատ գործունէութիւնն շրջանին:

II.

Նոյն ծրագիրը և գործառնութեան նոյն շրջանը ունինաւ «Ատրպատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը», ոչ միայն նման են նպատակներով կանանց այդ երկու ընկերութիւնները, այլ չեն տարբերում նոյնիսկ գործելու տակտիկայով: Այդ ընկերութիւնների միակ տարբերութիւնը գուցէ կայանում է անունների և վարիչների մէջ:

Եթէ այդպէս է, էլ ինչո՞ւ համար է այդ: Անշուշտ ամեն մի ընթերցողի առաջ կըցցւի այդ հարցը:

Այս հարցի պատասխանը Քաւրիզի կեանքին մօտիկից ծանօթ ամեն մի անհատի համար շատ պարզ է: Քաւրիզի մի բուռը հայ ազգաբնակչութեան մէջ շատ ընդհանրացել և բնորոշ երևոյթի կերպարանք է ստացել իրար հետեւելու, իրար նմանելու սովորութիւնը: Հերիք է մի թաղում մի ընկերութիւն կազմակերպւեց, մի հիմնարկութեան սկիզբն դրւեց, և ահա միւս թաղում երևում է նմանօրինակ ձեռնարկութիւն, նման թէ իր ծրագրով և թէ գործելու եղանակով: Այնպէս որ Քաւրիզում բոլոր հասարակական-կրթական հիմնարկութիւններն էլ զոյգ-զոյգ են, երկտրեակներ... Այսպէս ահա, երկու «Թաաբրասիրաց» ընկերութիւններ, երկու «գրադարան, ընթերցարաններ», երկու «պարոցներ», երկուսն էլ գրեթէ նոյն բարձրութեան վրայ կանգնած, երկու «կանանց բարեգ. ընկերութիւններ», և այլն և այլն:

Այդպէս է ահա Քաւրիզը. ընկերութիւնների մի երկար

շարք կայ այնտեղ: Ընկերութիւնների և հաստատութիւնների այդ «երկտրեակութիւնը», — եթէ կարելի է այդպէս բնորոշել — անշուշտ արդիւնք է երկու թաղերի մէջ գոյութիւն ունեցող խորթութեան, որը չի թողնում միացած ուժերով և համերաշխութեամբ առաջ տանել գործը, մեծ տեղ է բռնում և այն, որ հայաբնակ թաղերը իրարից բաւականին հեռու են և կտրւած են թուրքաբնակ թաղերով. Բայց յամենայն դէպս պիտի ձգտեն, որ վերանայ երկու թաղերի մէջ եղած սառը յարաբերութիւնը, ժողովուրդը ինչպէս և նրա հաստատութիւնները, կազմեն մի ամբողջութիւն: Այդ պիտի լինի իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած ամեն մի հիմնարկութեան, ինչպէս և իւրաքանչիւր ինտելիգենտ անհատի սրբազան պարտականութիւնը: Հերիք է, ինչքան այդ խորթութեան պատճառով տուժել են երկու թաղերն էլ, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս:

Բայց անցնենք մեր բուն նիւթին:

Ատրպատականի կանանց բար. ընկերութիւնը կազմւել և վաւերացւել է 1895 ա. թ. փետրւարի 26-ին: Այս ընկերութեան ղեկավարն էլ, ինչպէս նոյնը տեսանք Թաւրիզի կանանց ընկերութեան վերաբերմամբ, գործի սկիզբը դնում են շատ աննշան դրամազուխ և անդամուհիների փոքր քանակութիւն ունենալով:

Դեռ ընկերութեան կազմակերպութեան առաջին ուսումնական տարւում հիմք է դրւում Թաւրիզում կար ու ձևի արհեստանոցի և մանկապարտէզի, և այդ հաստատութիւնների համար ուսուցչուհի է բերւում Կովկասից, որը երկար ժամանակ պաշտօնավարում է այդ հիմնարկութիւնների մէջ: Այդ երկու հաստատութիւններն էլ (Ղալա թաղում), դրւած էին կանոնաւոր հիմքերի վրայ և առաջ էին տարւում շատ գոհացուցիչ կերպով: Կար ու ձևի արհեստանոցը միշտ էլ ունէր բաւարար թւով աշակերտուհիներ և տւել է շատ ընթացաւարտներ, իսկ մանկապարտէզը աւելի բարեխառ և մխիթարական դրութեան մէջ էր, քան Թաւրիզի կան. բար. ընկերութեան մանկապարտէզը: Ընկերութեան ղեկավարները, մասնաւանդ տիկին Հեղինէ Ժօրժը, որը միշտ եղել է ընկերութեան ոգին, նրան կեանք տւողը, ամեն կերպ աշխատում, ջանք և եռանդ չէին խնայում հիմնարկութիւնները պահելու համար ցանկալի բարձրութեան վրայ:

Ինչպէս տեսնում էք, այս ընկերութիւնն էլ իր գործունէութիւնը սկսել է Թաւրիզից: Ընկերութիւնը բաւականին ուշ է աչքերը դարձնում դէպի հեռուն, մոռացւած և խաւար

գաւառները: Այդ ընկերութիւնը երեւան եկաւ այնպիսի մոմենտում, այն ցաւի և լացի օրերում, որ բոլորն էլ զբաղւած էին գաղթականներով, բոլորն էլ ասես շշմել էին: Ամեն մարդ տալիս էր, ինչքան կարող էր օգնում էր, ինչով հնարաւորութիւն ունէր: Ատրպատականի ընկերութիւնն էլ անտարբեր չէր կարող մնալ. նա էլ նետում է գործելու ասպարէզը, նա էլ իր խուման է տալիս: Ընկերութեան վարիչներին զբաղեցնում է նոյնիսկ գաղթականներին աշխատանք տալու հարցը և դրա վերաբերմամբ 1898—9 ուս. տարւայ տեղեկագրում կարդում ենք.—«Ուրպէսզի գաղթական քոյրերն ու եղբայրները հարկ եղած խնամքը և սփոփանքը ստանալուց յետոյ կարողանան հեռու մնալ մուրացկանութեան անարդ սովորութիւնից, վարչութիւնս հիմնեց Թաւրիզում մի արհեստավոց-գործարան՝ զանազան տարազագործութիւնների վերաբերող, ուր յարմար պարագամունքը պիտի գտնեն գաղթական կանայք, աղջկերք և տղամարդիկ ու ըստ իրանց աշխատութեան պիտի վարձատրութիւն ստանան»:

Այս գործարանը միայն 7 ամիս է գոյութիւն ունենում. ընկերութեան միջոցները չեն ներում շարունակել, քանի որ պահանջւում էր բաւականին ծախս, ստիպւած փակում են:

Ատրպատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը միայն 1898—8 ուս. տարում հնարաւորութիւն է ունենում ուշադրութիւն դարձնել գաւառների վրայ, այն ժամանակ, երբ սրդէն գաղթականների հոսանքը դադարել էր և նրանք տեղաւորւած էին:

Վկատարելապէս համոզւած լինելով, որ գաւառներում տիրող խեղճութեան և տառապանքների գլխաւոր պատճառներից մէկն է տգիտութենը, վարչութիւնս որոշեց, և իրան նպատակն է, իր կարողութեան չափով նպաստել կրթական գործի առաջադիմութեանը, մանաւանդ աչքի առաջ ունենալով այն, որ այդ անախախտ վիճակի տեղողութիւնը կարող է գաւառացիներին առաջնորդել դէպի բարոյական անկումը:

Ահա այս շատ լուրջ հանգամանքը ի նկատի ունենալով՝ ընկերութիւնը Ուրմի գաւառի Գեարդաբադ հայաշատ գիւղում լացում է դպրոց, հոգալով ուսուցչի ուսմանը և աշակերտների դասական առարկաների ծախքը: Այդ արդէն ընկերութեան կողմից մի համակրելի և առաջադիմական քայլ էր, որով նրա գործունէութեան շրջանը աւելի ընդլայնում էր և սկիզբն դրւում նրա գաւառական գործունէութեան:

Բացի այդ, ընկերութիւնը 500 դոան նւիրում է Մարագայի նորակառոյց դպրոցի շինութեանը, որոշում է հինգ տա-

րի անընդհատ 200 զուան նպաստ տալ Մուժամբարի նորահաստատ դպրոցին: Դրանով էլ ընկերութիւնը մասամբ զարկ, մղում է տաւ լինում կրթական գործին զաւաններում: Իսկ Թաւրիզում, իր սեփական հաստատութիւններից զատ, ընկերութիւնը որդեգրուհիներ էր պահում Ղալայի Ս. Աննայեան դպրոցում, վճարելով նրանց թոշակը և հոգում հագուստը ու դասական պիտոյքը:

Ս. Թաւրի վանքը

Յաջորդ 1899—1900 ուսումն. տարւում ընկերութիւնը հնարաւորութիւն է ունենում իր կրթական հիմնարկութիւնների թիւը մէկով աւելացնել: Պարսկական Քիւրդաստանի Սուլդուղ գաւառաւասի նազարէյ գիւղումն է բացւում դպրոցը, մի կարեւոր կենտրոնական վայրում: Բայց գմբախտաբար հէնց միւս տարին դպրոցը փակւում է, որովհետեւ, ինչպէս ընկերութեան վարչութիւնն է տրամաբանում, աշակերտների թիւը

նւագ էր, դպրոցի համար յարմար չէնք չկար և ժողովուրդն էլ անտարբեր էր: Այդ դպրոցի փոխարէն հարեան Սօուդ-բուլաղ գաւառի Դէրելէք գիւղում բացում է, ուսումնարան, աւելի յարմարութիւններով:

Այդ նոյն տարում ընկերութիւնը մտածում է դպրոց բանալ նաև Բարանդուզ գաւառում, բայց յարմար ուսուցիչ չգտնելով՝ հնարաւորութիւն չի ունենում իրագործելու իր մտադրութիւնը:

Ընկերութիւնը գաւառական գործունէութեան մէջ 1900—1901 ուս. տարում մի կարևոր քայլ էլ առաջ է գնում: Այդ կարևոր քայլն այն էր, որ Ուրմի քաղաքի մէջ դպրոցի հիմք էր դրւում: Այդ չափազանց ուրախալի առաջադիմութիւն էր, որովհետև այդ կէտը, լինելով կենտրոն, ապագայում կարող է նշանաւոր տեղ բռնել և համարել կենտրոնական դպրոց, որի շուրջը կըխմբւեն միւս դպրոցները և այդտեղից կըգնան հրահանգները, միևնոյն ժամանակ կըհանդիսանայ իբր կապող օղակ: Այդ հանգամանքը մի կողմից, օտարադաւան տարրերի պրոպագանդը և մրցումը միւս կողմից աւելի ու աւելի կարեւոր վայր են դարձրում այդ քաղաքը:

Իր ուժերի ամենամեծ մասը նւիրելով գաւառի կրթական գործին, ամեն տարի նոր դարկ և մզում տալով նրան, ընկերութիւնը չէր մոռանում միևնոյն ժամանակ հսկել Թաւրիզի իր հաստատութիւնների կանոնաւորութեան վրայ և աւելի բարելաւելու այն:

Այս ընկերութիւնը դրամական օժանդակութեան կողմից չունեցաւ այն փայլուն յաջողութիւնը, ինչ տեսանք «Թաւրիզի կանց. բար. ընկերութեան» վերաբերմամբ, բայց յամենայն դէպս թէ պարսկահայերը և թէ ուսահայերը անտարբեր չգտնւեցին նաև դէպի այս կազմակերպութիւնը: Գտնւեցին նոյնիսկ անձնաւորութիւններ, ինչպէս պ. պ. Ս. Տէր-Օհանեան, Ա. Մելիք-Ազարեան ևայլն, որոնք ուրախութեամբ յանձն առին մէկ-մէկ դպրոցի ամբողջ ծախքը: Այդպիսի անձնաւորութիւններ ունի և Թաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը, որոնց մասին յետոյ առիթ կունենանք խօսելու: Դրանց անունը անշուշտ միշտ էլ անմոռաց կը մնայ, իսկ նրանց օգտակար քայլը օրինակելի ուրիշների համար:

Ճիշտ է Ատրպատականի կանանց բարեգ. ընկերութիւնը միշտ էլ ունեցել է կողմնակի նւէրներ և օժանդակութիւն, բայց նրա, ինչպէս և նրա քոյր ընկերութեան, մնայուն ազդիւրները հղել են անդամավճարները, հանդէս-ներկայացումները և մասամբ տոկոսներ, այն էլ վերջին տարիներս:

Վերջին 1900—1901 ուսումնական տարում ընկերութեան անդամ-անդամուհիների թիւը հասնում էր 91 ի, որից 3-ը պատուաւոր, 3-ը մշտնջենական, իսկ մնացած 85-ը հիմնական և տարեկան: Ինչպէս տեսնում էք այս ընկերութիւնը ունի չորս տեսակ անդամուհիներ: Պատուաւոր անդամներ համարւում են նրանք, որոնք ընկերութեանը մի նշանաւոր ծառայութիւն են անում և դրանց ընտրւում է ընդհանուր ժողովը: Մշտնջենական՝ նրանք են, որոնք առնւազն կը վճարեն միանւագ 50 թուման (100 ռ.), հիմնական, որոնք վճարում են 5 թուման (10 ռ.), իսկ տարեկան, որոնք տարեկան կը վճարեն միայն 2 թուման (4 ռ.):

Հէնց միայն անգամավճարներից բաւականին գումար է գանձւում, մանաւանդ տարէցտարի աճում է նրանց թիւը: Ընկերութենէն 1901—1902 ուսումնական տարւան համար ունէր զուտ դրամապլուխ մի համեստ գումար՝ 38,649 զուան:

Ատրպատականի ընկերութիւնը անտարբեր հանդիսատեսի դերի մէջ չի եղել նաև խոշոր արկածների ժամանակ և մեր կեանքում փոքր ի շատէ աչքի զարնող երևոյթների հանդէպ: Նա իր համեստ նւէրով մասնակցել է մանկավարժ պ. Ս. Մանդինեանի 15-ամեայ յորելեանին, տւել է համեստ նպաստ Ախալքալաքի գաւառում երկրաշարժից ֆաւսաւծներին: Այստեղ այնքան նշանակութիւն չունի գումարի խոշորութիւնը, որքան զգալու և մասնակցելու տրամադրութիւնը:

Ատրպատականի ընկերութիւնը հաստատել և վաւերացրել է Հայոց Վեհափառ Կաթողիկոսը:

III.

Այդ երկու նոյն նպատակներով և գործունէութեան գրեթէ նոյն եղանակով՝ ընկերութիւնների գոյութիւնը միեւնոյն վայրում արդէն վաղուց աչք էր ծագում: Միութեան հարցը դեռ շատ առաջ արծարծւել էր և երկու ընկերութիւնների վարիչների լուրջ ուշադրութիւնը հրաւիրել՝ այդ կենսական խնդրի վրայ: Միութեան հարցը զբաղեցրել է նոյնիսկ մամուլի էջերը, այն էլ շատ անգամներ և փաստաւրից ապացոյցներով նշանակել նրա օգտակարութիւնը: Այդ հարցի վերաբերմամբ խօսւել է նաև լսարանական և այլ հրապարակական դասախօսութիւնների ժամանակ և միշտ էլ ընդհանուրի ցանկութիւնն է եղել տեսնել ընկերութիւնները միացած: Այդ առթիւ ստացւում է յորդորներ նոյնիսկ Վեհափառ Կաթողիկոսի

կողմից, խորհուրդ են տալիս նաև ընկերութեան մօտիկ և բարեկամ մարդիկ: Մի խօսքով ամենքի կողմից ցանկալի և օգտակար էր համարուում միութեան հարցը:

Արդէն խնդիրը հասունացել էր, դժւար էր դիմադրել այդ ընդհանուր ցանկութեան: Եւ վերջապէս 1901 թւին միութեան հարցը դրւում է զործնական հողի վրայ և սկսւում՝ երկու ընկերութիւնների մէջ բանակցութիւնները: Լինում են մի շարք նիստեր, ուր խօսւում է միութեան պայմանների մասին, նշանակւում են ընկերութեան անունը, մշակւում են նոր կանոնադրութիւն և մի քանի անհրաժեշտ հարցերի վերաբերմամբ խորհրդակցութիւն է լինում, և դրականապէս միութիւնը կատարւած է համարուում:

Անոր կանոնադրութիւնը նորից քննելով ընդհանուր ժողովներում և վաւերացելով երկու ընկերութիւնների ստորագրութեամբ, ուղարկւում է ս. էջմիածին և հաստատուում է վեհափառ Կաթողիկոսի կողմից:

Ընկերութիւնների միութիւնը վերջնականապէս կատարւած հրատարակեց 1901 թւին, սեպտ. 10-ին. և 1901—1902 ուս. տարւայ համար ընտրւում է «Միացեալ» ընկերութեան վարչութիւնը, իսկ ընկերութիւնը կոչւում է «Թաւրիզի հայունեաց բարեգործական միացեալ ընկերութիւն»:

Միացման ժամանակ «Ատրպատականի» ընկերութիւնը ունէր մաքուր դրամագլուխ 25,041 դրան 75 կոպէկ: «Թաւրիզի» հայունեայ ընկերութեան կանոնադրութեան 40 և 38 յօդւածները տրամադրում են նպաստել Լիւաւայի «Թաւարեան» դպրոցին, ուստի ն.ս. քան միանալը, ընկերութիւնը 30,000 դրան նւիրում է «Թաւարեան» դպրոցին, այնպէս որ ֆնում է զուտ դրամագլուխ 47,265 դրան 35 կոպէկ: Ուրեմն «միացեալ» ընկերութիւնը ունենում է 72,307 դրան 10 կ. ի հարկէ սրա մէջ չեն հաշւած ընկերութիւնների զանազան հաստատութիւններում ունեցած կարասիները, դասական պիտոյքները և այլն:

«Թաւրիզի հայունեաց բար. միացեալ ընկերութիւնը» 1901—1902 ուս. տարւայ սկզբին ունէր 13 հաստատութիւններ. — երկու մանկապարտէզներ (Լիւաւա և Ղալա), երեք արալիան սեռի ուսումնարաններ Ուրմիում, Գեարդաբադում և Դէրէլէքում, երկու արհեստանոցներ (Լիւաւա և Ղալա), հինգ ուսումնարաններ Գիզէթէքում և Բաքաու գիւղում (երկուսն), Աղաջում և Իքի-Աղաջում (տղայոց) և Ռահվայում (օրիորդաց):

Եւ 1901—1902 ուս. տարւում ընկերութիւնները միացած և թարմ ոյժով ձեռնարկւում են իրանց հանրօգուտ գործու-

նէութեանը: Շատ յոյսեր էին դրւած այդ ոյժի վրայ. շատ ակնկալութիւններ էին սպասուում այդ գործունէութիւնից: Բայց, սրտի ցաւով պիտի ասենք, «Միացեալ» ընկերութիւնը չարդարացրեց իր վրայ դրած յոյսերը, և չտւեց ցանկալին: Ընդհանրապէս շատ խղճուկ է «Միացեալ ընկերութեան» 1901—1902 ուսում. տարւայ գործունէութիւնը: Ընկերութիւնը միմիայն Ռահվա գիւղում բանում է նաև տղայոց դպրոց և մէկ էլ Բարանդուզի Թումաթար գիւղում տղայոց դպրոց, ուր ունենում են միայն 14 աշակերտ: Այնպէս որ ընկերութեան գոյութիւն ունեցող հիմնարկութիւնների վրայ աւելանում է միայն այդ վերջին դպրոցը (Թումաթարի): Ընկերութիւնն էլ գտնում է, որ իր արածը շատ անբաւարար է և աշխատում է բացատրել նրանով, որ նրանք, որոնց վրայ յոյս էր դրել ընկերութիւնը, աջակցութիւն ցոյց չտւեցին, այդ պիտի վերագրել այն տնտեսական տագնապին, որ տեղի ունեցաւ այդ թւին: Հետեւեալ 1902—3 ուս. տարին էլ աւելի ամուլ եղաւ, եղած հաստատութիւններին չաւելացաւ և ոչ մէկը:

«Պէտք է մօտիկից ծանօթ լինել դրութեան, ցաւելով ասում է ընկերութիւնը, պէտք է ուսումնասիրած լինել մեր նահանգի հայ ազգաբնակչութեան ընդհ. մեծամասնութեան տնտեսական և բարոյական աննախանձելի վիճակը, պէտք է կարգաւ մեր դաւառական ուսուցիչների տւած տեղեկագրերը, որպէսզի հնարաւոր լինի նախ ըմբռնել կարիքի այն մեծ չափը, որ թագաւորում է Ատրպատականի բոլոր գաւառներում և երկրորդ՝ զգալու գործի, օգնելու և զոհողութիւնների այն մեծ պահանջը, որի համար պատասխանատու պիտի համարւի իւրաքանչիւր պարտաճանաչ մարդ: Իսկ թիւ կարող է անել մի ընկերութիւն գործի այդպիսի մեծ պահանջների առաջ, հիմնելով միմիայն իր ուժերի վրայ: Հարկաւոր է արտաքին օգնութիւն, հարկաւոր է շատերի աջակցութիւնը...»

Ընկերութիւնը, կարծում ենք, արտնջալու տեղիք չունի, քանի որ այդ հաստատութիւնների դեռ սկզբնական տարիներին հայ ժողովուրդը առանձին համակրանք է տածել և չի խնայել իր նիւթական օժանդակութիւնը, այն էլ առաւ օգնութիւնը. դրան ապացոյց կարող են ծառայել ընկերութիւնների դրամագլուխների արագ և զգալի աճումը: Իսկ 1901—1902—3 թւին բացառիկ տարիներ էին և ունէին, ինչպէս նկատեցինք, իրենց խոր և տնտեսական պատճառները: Կանանց հայուհեաց բարեգ. ընկերութիւնները երբ գործ, շօշափելի և դրական գործ են ցոյց տւել, միշտ էլ գտել են խրախուսանք, բարոյական և դրամական աջակցութիւն:

Վերջին 1903/4 ուս. տարեշրջանում միացեալ ընկերութիւնը համեմատաբար յաջողութիւն ունեցաւ, և լաւ յաջողութիւն: Կրթական հաստատութիւնների շարքում աւելացաւ մի նորը, կանոնաւոր և հաստատուն հիմունքների վրայ դրած: Դա Միանդուարի Թաղիարատ գիւղի «Արամ Ղազարեան» դպրոցն է, մի լուսաւոր ջանք թանձրամած աղջամուղջում, Պարսկական-Քիւրդստանում: Այդ դպրոցը բացւել է Թիֆլիզեցի Արամ Ղազարեանի անունով, որը վախճանեց Նախանջեալ տարի Եկատէրինդարում, իր կայքից 9000 ռուբլի դրեց ընկերութեան տրամադրութեան տակ մի դպրոց պահելու Պարսկաստանում իր անունով: Տեղի վերաբերմամբ՝ ընկերութիւնը աւելի քան աջող ընտրութիւն է արել: Միանդուարի այդ գիւղը նախ ամենախուլ անկիւններից մէկն է, և երկրորդ, կենտրոնէ մի քանի գիւղերի համար: Այդ դպրոցը պիտի համարել բոլորովին ապահոված և ապագայ խոստացող, նամանաւանդ ունի քիչ ու շատ պատրաստած ուսուցիչ: «Արամ Ղազարեան» դպրոցը ունի իր յարմար շէնքը: Առհասարակ ընկերութեան դպրոցները ունեն երկու աչքի զարնող թերութիւններ, նախ չկան դպրոցական շէնքեր, դասատւութիւնը լինում է մասնաւոր շէնքերի մէջ և այդ ունի անպայման իր յայտնի անյարմարութիւնները, և երկրորդ, չկան պատրաստած, իրենց կոչմանը արժանի ուսուցիչներ, չհաշւած մի երկու հոգին: Ծիշտ է, ընկերութեան արածը արդէն շատ մեծ բան է այդ ճնշած, հարստահարւած և կորստի մատնւած հայերի համար և աւելին էլ դժւար է առայժմ պահանջել, բայց ընկերութիւնը ամեն կերպ պիտի ձգտի այդ երկու պահանջներին կամաց-կամաց բաւարարութիւն տալ: Կարծում ենք հեշտութեամբ կարելի կլինի իւրաքանչիւր գիւղում գէթ երկու սենեակով դպրոցական շէնք շինել. դա մեծ ծախս չի պահանջի: Միևնոյն ժամանակ պէտք է աշխատել պաշտօնի կանչել ցենզաւոր, պատրաստւած անձնաւորութիւնների: Այժմ ուսուցիչների և ուսուցչուհիների մեծագոյն մասը աւարտել են Թաւրիզի բողոքականների դպրոցը: Դեռ մի կերպ կարելի է հաշտւել այն մտքի հետ, որ այս խուլ անկիւնում կարող են գէթ մի յայտնի չափով օգտակար լինել և մանաւանդ Կովկասից մի քիչ դժւարութեամբ կը համաձայնեն գալ բայց աւելի քան զարմանալին այն է, միևնոյն ժամանակ ցաւալի, որ ընկերութիւնը Թաւրիզի մանկապարտէզների ղեկաւարութիւնը անգամ յանձնել է բողոքականների դպրոցը աւարտած աղջիկներին: Նրանց աշխատահայեացքը այնքան սահմանափակ է մտաւոր պատրաստութիւնը այնքան ողորմելի, որ բոլորովին անկարող են ղեկաւարել մանկապարտէզներ:

1903—4 ուս. տարում ընկերութիւնը մի ցանկալի և անհրաժեշտ փոփոխութիւն մտցրեց իր հաստատութիւններին մէջ: Դեռ մի քանի տարի առաջ մամուլի էջերում արծարծել էր ալն հարցը, որ ընկերութեան արհեստանոցները չեն նպաստում օրիորդների զարգացմանը, միայն տալիս են արհեստ, այն էլ շատ թեթեւ բան, այն ինչ անհրաժեշտ է ոյժ տալ մտաւորին, ընդհանուր կրթութեանը: Այս հարցը, որ Թաւրիզի կանանց համար ունի կենսական նշանակութիւն, շատ է խօսեցրել իր մասին, լսարանում եղել են մինչև իսկ մի շարք տաք վիճաբանութիւններ: Առաջարկւում էր կամ արհեստանոցներում աւանդել ընդհանուր ցարգացմանը նպաստող առարկաներ, ունենալ մի երկու բաժանմունք, որ կազմէր դպրոցի շարունակութիւնը և կամ փակել արհեստանոցները՝ դպրոցներում բանալով օրիորդաց չորրորդ դասարան, նշանաւոր տեղ տալով նաև կար ու ձևին: Այս հարցը աւելի քան հասունացել էր և ընկերութիւնը 1903—4 ուս. տ. փակեց արհեստանոցները, իսկ այս տարի չորրորդ դասարան բացեց միայն Ղալայի դըպրոցում, յատկացնելով տարեկան 300 թուման:

Ուրմիոյ ծովակի արեւմտեան և հարաւային ավերում կըծկւած, թշուառացած և կորստեան ճանապարհի վրայ կանգնած մի ավի հայերին ազատելու, փրկելու համար անհրաժեշտ են էլի տաք սրտեր, ուժեղ բազուկներ: Կամաց-կամաց երեւան են գալիս նման անձնաւորութիւններ, իսկ դրանց շարքում ամենապատուաւոր տեղը գրաւում է Պ. Տիգրան Աֆրիկեանը:

«Սրտի անհուն հրճանքով աւետում եմ, գրում է ընկերութիւնը, որ պ. Աֆրիկեանը, կամենալով մի իրական, շոշափելի ծառայութիւն մատուցանել լքւած, տնտեսապէս քայքայուած և իր ազգային առանձնայարկութիւնները կորցրած Պարսկահայ գեղջուկի կրթական գործին, յղացել է մի վերին աստիճանի մարդասէր միտք, այն է՝ Ուրմի դաւառը իր շրջակայքով պատել դպրոցական ցանցով, լուսոյ տաճարներ հիմնելով այն վայրերում, ուր կարիքը մեծ է, ուր շրջապատող օտարադաւան-օտարախօս տարրերը, իրենց մահաշունչ երախը լայն բացած, սպառնում են կլանել նրանց: Այդ դպրոցները առայժմ լինելու են թւով 20, նպաստ իւրաքանչիւրին 250 թուման: Դպրոցները պիտի բացւի պարբերաբար, տարին երկուսը: Դպրոցները պիտի դուրս թեմիս վիճակաւոր Առաջնորդի հովանաւորութեան և ընկերութեանս ամիջական հսկողութեան և կառավարութեան ներքոյ»:

Աւելի քան խեղացի և հեռատես է բարերարի այն կարգադրութիւնը, որ դպրոցները դրել է ընկերութեան անմիջա-

կան հովանաւորութեան տակ, քանի որ նա ճանանչւած է վեհ. Շահնշահի կողմից իբր պաշտօնական մարմին և մինչև իսկ վայելում է նրա թանգագին հովանաւորութիւնը: Բայց նոյն այս բանը չենք կարող ասել միւս կէտի վերաբերմամբ: Ընկերութեան ղեկավար կանայք, պիտի անաշտօրէն խոստովանել, անկարող են ստանձնել և կանոնաւոր առաջ տանել այդպիսի մի պատասխանատու դեր: Դպրոցների ուսումնականի վրայ հսկելու, տոն և ուղղութիւն տալու համար անհրաժեշտ է մի ուրիշ մարմին, կազմւած կարող և դպրոցական գործին ծանօթ մարդկանցից: Բացի այդ, աչքի առաջ ունենալով ձեռնարկութեան լրջութիւնը, անհրաժեշտ է մի ընդհանուր տեսուչ, լուրջ պատրաստւած և հմուտ անձ, որ հսկի դպրոցների վրայ, պարբերաբար այցելի և սերտ յարաբերութեան մէջ դնի բոլորը:

Այս 1903—4 ուս. տարում ընկերութիւնը ունէր 11 հաստատութիւններ, որոնցից 4 ընկերութեան ծախսով են պահւում, 7 բարերարների (6 պ. Աֆրիկեանի): Այդ հիմարկութիւնների մէջ սովորում էին 420 աշակերտներ և աշակերտուհիներ, ձմեռը նրանց թիւը 500 էր հասնում:

Ահա ընկերութիւնների 16 ամիս գործունէութեան համառօտ պատմութիւնը:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՉՈՒՐՋԸ

I.

Ատրպատականի հայ դադութը, ինչպէս յայտնի է, 1901 թին ստացաւ ժողովրդական ընտրողական սահմանադրական իրաւունք: Այսպիսով վերանում էր «նշանակովի» առաջնորդութեան սիստեմը. ժողովուրդը ինքը պիտի ընտրէր: Այդ արդէն խոշոր և նշանակալից երևոյթ էր Ատրպատականի կեանքում: Վեհափառ Կաթողիկոսի կոնդակի համաձայն իւրաքանչիւր գաւառ պէտք է մասնակցէր առաջնորդական ընտրութեան երկ-երկու պատգամաւորով, իսկ Թաւրիզը՝ 16: Յանկարծ Ղարաբաղն էլ երկու ձայն պէտք է ունենար, Խոյն էլ, այն ինչ առաջինը ունի 27 գիւղ, իսկ վերջինը միայն չորս: Զայնեբը ինչպէս տեսնում էք շատ անհաւասար էր բաժանւած: Այդ անհաւասարութիւնը փոքր ինչ վերացնելու համար, Սահակ եպ. Այվատեանը գաւառները բաժանեց գործակալութիւնների, իւրաքանչիւր գործակալութեան տալով երկու ձայնի իրաւունք: Այս նոր բաժանման հիման վրայ, Ղարաբաղը, ունենալով երեք գործակալութիւն—Տիզմար, Մեշափառ-Մընջւան և Քէյվան, երկու ձայնի փոխարէն ստանում էր 6 ձայնի իրաւունք, իսկ Սօուղ-բուլաղը, որ առանձին գործակալութիւն չէ, այս բաժանումով ձայնից զրկւում էր, բայց որովհետեւ առանձնապէս յիշւած էր կոնդակում, Այվատեան եպ., ի պատիւ Վեհափառի, Սուլդուզի հետ միացրած երկու ձայնի իրաւունք տւեց: Իսկ ամենախոշոր անհաւասարութիւնը կայանում էր նրանում, որ միայն Թաւրիզը, որ թէև ունի 700 տուն, ունէր համարեա ըստը գաւառների չափ ձայն: Ամենահաւանականն է, որ Վեհ. Կաթողիկոսը առաջնորդւել է նրանով, որ Թաւրիզն է Ատրպատականի զարգացման կենտրոնը, ուր խմբւած են կարող անձինք, Թաւրիզն է նշանաւոր գեր խաղացող...

Սահակ եպ. Այվատեանը կոնդակը տպել տալով՝ ցրւում է գաւառները և պաշտօնական շրջաբերական ուղղելով գաւառ-

ներ, դործակալներին, յայտարարում է, որ ընտրեն երկ-երկու պատգամաւոր, որպէսզի առաջնորդական ընտրութեան մասնակցեն մի-մի ձայնի իրաւունքով, իսկ Թաւրիզում, բացի այդ, յիշել էր թէ այն օտարականը, որ միայն երկու տարի է Թաւրիզում, նա միայն քուէ տալու իրաւունք ունի, իսկ նա, որ երեք տարի է, իրաւունք ունի նաև ընտրելու:

Պատգամաւորների ընտրութիւնների ժամանակ, թէ Թաւրիզում և թէ գաւառներում գործում էր երկու կուսակցութիւն՝ Երկու կուսակցութիւններն էլ շահագրգռած էին առաջնորդական խնդրում և ունենալով բնականաբար տարբեր շահեր ակնյայտի պրօպագանդ էին անում պատգամաւորական խնդրում:

Առաջին կուսակցութեան հետ էր Թաւրիզի Լիւաւա թաղը, շատ աննշան բացառութեամբ, և գաւառների մեծագոյն մասը, իսկ երկրորդ կուսակցութիւնը կազմում էին Թաւրիզի Ղալա թաղը և մի երկու գաւառականներ:

Պատգամաւորական ընտրութիւնները ի հարկէ նշանակւած ժամանակին վերջանում են: Այդ ընտրութիւնների մէջ ուշադրութեան արժանի կէտերն են առաջին այն, որ Ղարաղաղի Քէյվան գործակալութիւնը իր ձայների իրաւունքը թողնում է կաթողիկոսին: Ողորմելի ժողովուրդ, որ չի հասկանում իրան տւած արտօնութեան վեհ նշանակութիւնը... Դեռ այդ ոչինչ, քէյվանցուն, որպէս տգէտ ժողովրդի, այնքան էլ մեղադրելի չէ, բայց արի ու տես, որ նոյն միտքը պաշտպանում են հասկացող և ինտելիգենտ համարւած մարդիկ: Երկրորդ այն, որ Սօուդ-բուլաղը և Սուլդուզը զրկւեցին իրանց ձայներից, որովհետև ընտրութիւնը ապօրինի ձևով էր կատարւել: Գործակալից Այվատեան եպիսկոպոսը մի գրութիւն է ստանում, որով յայտնում էր, թէ ընտրութիւն չըկայացաւ, պատգամաւորութեան յարմար մարդ չլինելու պատճառով: Բայց դրանից երկու օր առաջ և մի քանի օր յետոյ հեռագիրներ են գալիս մի քանի աղաների վրայ, որ աւետում է նրանց պատգամաւոր ընտրելը: Իսկ ռով է ընտրել և ի՞նչպէս. ոչ մի պաշտօնական բան: Բայց յետոյ, ինչպէս պարզեց, դա կեղծիք էր մի քանի մարդկանց կողմից: Այդ պատգամաւորների ընտրութիւնը, ի հարկէ, ապօրինի համարւեց և դրանք չըմասնակցեցին ընտրութեան:

Այսպիսով մենք ստանում ենք պատգամաւորների հետեւեալ ցանկը. Թաւրիզ.—6 ձայնով, Ոււմի.—2 ձայնով, Սալմաս.—2 ձայնով, Խոյ.—2 ձայնով, Մակու.—2 ձայնով, Ղաւրաղաղ.—4 ձայնով, Տիզմար.—2 ձայնով, Մեծափար-Մեջուլան.—2 ձայնով, Արդաբիլ.—2 ձայնով, Մաւաղա.—2 ձայնով:

Այժմ պարզ էր, միևնույն ժամանակ թէ թր կողմն է մե, ծամամանութիւնը և յաղթութիւնը: Երկրորդ կուսակցութիւնը՝ Սարաջեան եպիսկոպոսի թեկնածութիւնը պաշտպանողները պարզ տեսնում էին. որ տարւած են և այդ հանգիստ չէր տալիս նրանց: Նրանք մինչև ընտրողական ժողովը նախապատրաստական ժողովներ կազմակերպեցին, ուր ներկայ էին լիւնում, աւելի ճիշտ, հրաւիրում էին միայն ոչ օտարականները. իսկ թէ ինչո՞ւ օտարականներին չէին հրաւիրում, յայտնի չէ: Դեռ այն շատ հին համոզմունքը—օտարականի վրայ խորթ աչքով նայելը, տիրապետում է այս երկրում: Նրանք Սարաջեան հպ. թեկնածութիւնը մէջ բերելով աշխատում են ընդհանուր համաձայնութեան յանգել, բայց այդ, իհարկէ նրանց չի աջողում: Եւ էլի նրանք են պաշտպանում Սարաջեան եպիսկոպոսին, որոնք այնպէս անարգ կերպով ճանապարհ են դրել, ուղում էին բերել. էլ աւելի վատթարացնելու համար:

Վերջին նախապատրաստական ժողովը նշանակւած էր Ապրիլի 21-ին, ուր հրաւիրւած էին բոլոր պատգամաւորները: Ժողովի հէնց սկզբից առանց դէս դէն ընկնելու, համաձայնութեան խնդիրը մէջ են բերում: Օտարականներն էլ միանում են նրանց հետ. դրանց ցանկութիւնն էլ հէնց այդ էր: Արձանագրութիւն է կազմւում և բոլորն էլ ստորագրում են: Որպէսզի ընտրութեան ժամանակ աղմուկ և խարդախութիւն տեղի չունենայ, կամ մէկը չըցանկանայ բաց բուէ տալ, որով խանգարւում է քուէարկութիւնը, առաջարւում է: հէնց այժմեանից իւրաքանչիւրը իր քուէն գրած ծրարած տայ պատգամաւորներից մէկին, որին կընտրէ ժողովը. եթէ ընտրութեան ժամանակ բան պատահի այդ ծրարները զցեն թուփը: Առաջարկը ընդունւում է: Այդ միջոցին են դիմում, որովհետեւ իրար կասկածում, չեն վստահում:

Անս այդ նախապատրաստութեամբ, միւս օրը, գնում են տուաճնորդարան: Ոչ մի աղմուկ, քաղցր ժպիտն էր խաղում բոլորի շրթունքներին: Ընտրւում է դիւան: Նախագահ Այվատեան եպիսկոպոսը բացում է ժողովը և մի քանի խօսքով բացատրում այդ սահմանադրական իրաւունքի նշանակութիւնը և շեշտում, որ թէև անցեալում այդպիսի ընտրութիւնները միշտ ժողովուրդին էր վերապահած, բայց յետոյ ինչ-ինչ պատճառներով անձեռնհաս է եղել այդ կատարել, իսկ այժմ էլի վերստանում է Ատրպատականի ժողովուրդը այդ իրաւունքը: Ապա ժողովականները կանգնեցին ոտի և միաձայն ընտրեցին Արիստակէս արքեպ. Սեդրակեանին Ատրպատականի առաջնորդ: Առաջարկւում է յոտնկայս շնորհակալութիւն յայտնել Վեհ.

Կաթողիկոսին այդ արտօնութեան համար, իսկ Այվատեան եպիսկոպոսին՝ նրա եռամեայ եռանդուն պաշտօնավարութեան և գործունէութեան համար: Այդ երկու առաջարկն էլ մտցնում են արձանագրութեան մէջ:

Ժողովի արդիւնքը անմիջապէս թէ՛ Սահակ եպ. Այվատեանի և թէ՛ պատգամաւորների կողմից հեռագրւում է Արիստակէս արքեպիսկոպոս Սեդրակեանին:

Արիստակէս արքեպ. Սեդրակեանը, ինչպէս յայտնի է հրաժարւում է և չի ընդունում Ատրպատականի առաջնորդութիւնը:

Մայիսի 11-ին նշանակւում է առաջնորդական նոր ընտրութիւն: Ժողովում նախ կարդացւում են Վեհ. Կաթողիկոսի հեռագիրը, որով յայտնում էր Արիստակէս արքեպիսկոպոսի հրաժարելը և կարգադրում էր նոր ընտրութիւն անել, և Արիստակէս արքեպ. հրաժարականը հեռագրով ուղղած պատգամաւորներին:

Ուրախութեամբ յիշատակում ենք այստեղ մի երևոյթ, որ Ատրպատականի համար նորութիւն է: Այդ այն է, որ այս ընտրողական ժողովի թոյլտւութեամբ ներկայ էին և թերթերի թղթակիցները:

Ատենապետ Նազար էֆ. Գորոյեանը մի քանի խօսքով բացում է ժողովը և ասում. ընդունելով այս գործի պատասխանատւութիւնը և դժւարութիւնը, ընտրողական իրաւունքը կամ պէտք է թողնել Վեհ. Կաթողիկոսին, կամ պնդել մեր առաջւայ ընտրածի վրայ: Ինչպէս իմ, նոյնպէս և մեծամասնութեան կարծիքը այն է, որ մենք աւելի խոհեմութիւն արած կըլինենք, եթէ թողնենք Կաթողիկոսին: Ի՞նչ էք ասում:

— Ինչ վերաբերում է երկրորդ կէտին, ասում է դօկ. Փաշայեանը, ոչինչ չունեմ, բայց մենք իրաւունք չունենք մեր ձաջը թողնել Կաթողիկոսին: Մենք ժողովրդի իրաւունքը ի չաբն ենք գործ դնում և դրանով բռնաբարում: Պօլսում այդպիսի սահմանադրական իրաւունք ձեռք զցելու համար զոհեր են տւել, բայց մենք այժմ շենք կարողանում օգտւել այդ իրաւունքից և ուզում ենք թողնել Կաթողիկոսին. դա ամօթ և ծիծաղելի է:

— Ես էլ այդ կարծիքին եմ, աւելացնում է Ռաշմաճեան: Մենք չենք ընտրւել նրա համար, որ մեր ձայները տանք Վահափաին, ուրիշ խօսքով նրա շնորհած իրաւունքը, արտօնութիւնը նորից իրան վերադարձնենք: Իսկ զալով երկրորդ կէտին, ես կարծում եմ աւելորդ է մեր պնդելը, քանի որ, եթէ նա հրաժարւել է, ուրեմն ունեցել է իր բանաւոր պատճառները:

—Եթէ պատգամաւորները անձեռնհաս են համարուած իրանց այս խնդրում,—ասում է Մ. Յարութիւնեանը, պիտի հրաժարեն պատգամաւորութիւնից, որպէսզի նոր պատգամաւորներ ընտրեն. այդ է պահանջում ժողովրդի իրաւունքները, եթէ չենք ուզում, որ ժողովուրդը չըզրկւի իրան շնորհած այդ սահմանադրական իրաւունքից: Ես էլ եմ կարծում, որ աւելորդ է պնդել մեր առաջնայ ընտրածի վրա, քանի որ հաւատացած եմ, որ նա մեզ հետ խաղ չի անում, նա այդպիսի բնաւորութիւն չունի. ուրեմն կամ նա հիւանդ է կամ մի ուրիշ հիմնաւոր պատճառ ունի:

—Թողնելով Կաթողիկոսին,—պնդում է ատենապետը, մենք չենք զրկում ընդմիշտ մեր իրաւունքից. այժմ անձեռնհաս ենք, իսկ մի ժամանակից յետոյ պատրաստուած կըլինենք:

—Դա մեզ համար առաջին օրինակն է, եթէ չըկարողանանք օգտուել դրանից, առարկում են ուրիշները, դա մեզ համար անպատւարներ է:

Այս խնդիրը թէև տաք վիճաբանութեան տեղիք տւեց, բայց էլի մեծամասնութիւնը լուռ էր: Խօսողները բոլորն էլ, ինչպէս տեսնում էք, հակառակ են Կաթողիկոսին թողնելու մտքին, բացի Բժշկեանից, որ համամիտ էր Ատենապետին:

Ատենապետը մեծամասնութեան լուռ տրամադրութիւնից օգտւելով, խնդիրը առաջարկում է քւէարկութեան. —Թողնել Կաթողիկոսին, թէ ոչ:

Այստեղ արդէն դօկ. Փաշայեանը յուզւած և դողդոջիւն ձայնով ասում է:

—Ես նորից կրկնում եմ, որ դա ամօթ և խայտառակութիւն է մեզ համար, դա մեր իրաւունքից դուրս է, նոյնիսկ եթէ մեծամասնութիւնն էլ համաձայն լինի այդ մտքի հետ: Ես և նրանք, որ համամիտ են ինձ հետ, դուրս կըգանք ժողովից մի բողոք կըխմբագրենք, դրանից մի օրինակ կուղարկենք Վեհ. Կաթողիկոսին և մի օրինակ էլ «Մշակին» տպագրելու: Եթէ դուք ուզում էք խայտառակել, ես կըլինեմ առաջինը, այժմ ասում եմ, որ կըխայտառակեմ ձեզ մամուլի մէջ...

—Ես միանդամայն համաձայն եմ դօկ. Փաշայեանի հետ, աւելացնում է, Մ. Զառաֆեանը: Մենք նոյնիսկ իրաւունք չունենք այդ խնդիրը քւէարկութեան դնել, ուր մնաց մեր ձայնը տանք Կաթողիկոսին, շատ-շատ մենք կարող ենք հրաժարել:

Էլի կարծիքների փոխանակութիւնները եղան: Պատճառաբանւեցին, որ անմիտ և ամօթալի է այդ վարմունքը և, որ ամենագլխաւորն է, դուրս պատգամաւորների իրաւասութիւնից: Առանց այդ խնդրին վերջնական լուծում տալու և փա-

կելու, ատենապետը տեսնելով որ գլուխ գալու բան չէ, առաջարկում է կամ դիմել Վեհ. Կաթողիկոսին, որ թեկնածուների անւան ցանկ ուղարկէ, համառօտ կենսագրականներով, կամ յետաձգել մի բանի ամսով, լաւ խորհելու համար, առարկելով թէ չենք ճանաչում հոգեւորականներին:

Նոյն միտքը պաշտպանեց և Ալէքսանեանը, բայց աւելացրեց և այն, որ նախապէս առնել նաև թեկնածուի հաճութիւնը:

— Դա նոյնն է դուրս գալիս, նկատեց որ էլի թողնում ենք Կաթողիկոսին:

Շատերի կողմից պատճառարանեց և առարկեց, որ դա աւելորդ է, քանի որ ամեն մի կուսակցութիւն ունի անշուշտ իր թեկնածուն և երկրորդ՝ պատգամաւորներից շատ շատերը ճանաչում են հոգեւորականներին: Առաջարկեց թեկնածուների մասին խորհրդակցել: Մնդրեց նախագահ եպիսկոպոսից, որ մի առժամանակ հեռանայ ժողովից, որպէսզի ազատ, առանց ճնշելու յայտնեն իրանց կարծիքները:

Դօկ. Փաշայեանը իր կողմից առաջարկեց Սահակ եպիսկ. Այվատեանին, Բազրատ վարդ. Թաւաքալեանին և Շղիշ վարդ. Մուրադեանին, իսկ Վ. Բժշկեանը և Ա. Ալէքսանեանը՝ Գրիգորիս եպ. Տէր-Յովհաննիսեանին, Յովսէփ եպ. Սարաջեանին և Սահակ եպ. Պապայեանին:

Նա, որ մի բանի ըոպէ առաջ պնդում էր, թէ յարմար և արժանաւոր հոգեւորականներ չենք ճանաչում, այժմ թեկնածու է առաջարկում: Խնչպէս բացատրել այդ հակասութիւնը: Այվատեան և Սարաջեան եպիսկոպոսները, որպէս բոլորին լաւ ծանօթ, դրանց մասին բոլորովին չըխօսեցին, այլ միւս թեկնածուների մասին խորհրդակցութիւններ եղան: Թւեցին նրանց արժանաւորութիւնները, առաջ բերին պակասութիւնները. բայց ընդհանուր համաձայնութիւն չըկայացաւ և խնդիրն էլ նոյն դրութեան մէջ մնաց:

Ամբողջ ժողովի ընթացքում հետեւելով բոլոր խորհրդակցութիւններին և ատենապետի աստիճանաբար արած գիջողութիւններին, դժւար չէր հասնել այն եզրակացութեան, որ ատենապետը և նրա համամիտները աշխատում, ձգտում էին խոյս տալ, մանաւանդ յետաձգել ընտրութիւնը: Թէ Խնչու, այդ հանելուկ էր...

Ուշագրաւ է և մի ուրիշ կէտ: Հասկանալի է, որ ժողովում, երբ մի խնդիր է արժարժուում, նրա մասին խօսում, վիճում, մի որոշ ընդհանուր համոզմունքի գալուց և այդ խնդիրը փակելուց յետոյ են անցնում մի ուրիշ հարցի: Բայց Խնչ...

խնդիրները բարդուժ էին իրար վրայ և առանց ընդհանուր եզրակացութեան յանգելու, առանց լուռ մնացածների կարծիքը իմանալու, ատենապետը իր կողմից վճռած էր համարուծ և անցնում ուրիշ գործերի:

Այդպէս վարեց և վերջին առաջարկի վերաբերմամբ: Առաջարկեց մի քանի օրով յետաձգել ընտրութիւնը: Ատենապետը դեռ ընդհանուրի համաձայնութիւնը չառած, կանչեց Այվատեան եպիսկոպոսին, և որպէս հաստատ վճիռ հաղորդեց նրան, որ ժողովը, աչքի առաջ ունենալով գործի զրութիւնը, համաձայնեց մի քանի օրով յետաձգել ընտրութիւնը:

Ահա այդ անկանոնութեան համար դիւանը նկատողութեան առնեց:

Ընտրութիւնը ընդհանուր համաձայնութեամբ յետաձգեց մինչև մայիսի 15-ը:

Դրանից յետոյ սկսւում են խաղեր, անլիբջ խաղեր...

Մայիսի 14-ին նախապատրաստական ժողով էր նշանակւած: Այդ նախապատրաստական ժողովում խօսում են երկու կողմի առաջարկած թեկնածուների մասին: Երկար խորհրդակցութիւնից և զիջումներից յետոյ ընդհանուր համաձայնութեան են գալիս Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանի վրայ: Յանկարծ, ինչպէս է լինում, մէջ է բերւում Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեանի անունը և ոմանք առաջարկում են հաւասար ձայներով ընտրել երկուսին էլ և առաջարկել Կաթողիկոսին, որին ցանկանայ, նրան էլ հաստատէ: Եղիշէ վարդապետի իսկական կուսակիցները ոչ մի կերպ չեն զիջում և չեն համաձայնում: Դիմաքսեան վարդապետի կուսակիցները առաջարկում են հըրաժարել պատգամաւորութիւնից, անձեռնհաս համարելով իրանց այդ գործի համար: «Ախր մեր թիւնչ բանն է սա, մենք թիւնչ ենք հասկանում», ասում են Ղալայի ծխական պատգամաւորները և ուրիշները: և այդ խոստովանութիւնը շատ ճիշտ է և բնորոշ:

Անցան այն երանելի ժամանակները, որ զրանք տէր և հրամայող էին ժողովրդին և իրանց քմահաճութեան համաձայն առաջնորդին և՛ հեռացնում, և՛ բերում էին: Պատմում են, որ առաջ. երբ առաջնորդ բերելու խնդիր էր լինում մի քանի աղաներ թուղթ էին պատեցնում և, առանց առաջնորդի ուլ լինելը ասելու, ստորագրել էին տալիս ժողովուրդին: Իսկ թիւ կըրյանդէնէր հակառակել նրանց: Նա, ուլ կեանքից ձեռք էր վերցրել, բայց քմնի այդպիսի մարդիկ կըճարէին: Համարեաւ և ոչ մէկը: Այժմ նրանց հակառակ գործողներ կան, այն էլ

յայտնի կերպով գործողներ և առանց այդպիսի սարսափելի պատիժներ աչքի առաջ ունենալու:

Դիմաքսեան եպիսկոպոսի պաշտպանները, հէնց այդտեղ, ժողովում, գրաւոր կերպով հրաժարւում են պատգամաւորութիւնից, որ ուղղած էր Սահակ եպ. Այվատեանին, իսկ միւսները ժողովից դուրս են գալիս: Դա էլ, իհարկէ, խաղ էր, բայց այդ էլ չաջողեց: Միւսների դուրս գալուց անմիջապէս յետոյ, սրանք փոխում են իրանց վճիռը, և նոր խաղի դիմում, թէ և համոզւած էին, որ դրանով էլ չեն կարող հասնել իրանց որոշ նպատակին. բայց ինչ արած, ձոր չունէին:

Մնդիրը ահա այդ գրութեան մէջ, միւս օրը գնում են ժողովի:

Ատենապետը ժողովը բացեց և աւելացրեց, որ, ինչպէս անցեալ օրւայ նախապատրաստական ժողովումն էլ ասուց, ցանկալի էր, որ ընտրութիւնը միաձայն լինի, այն էլ յիշած՝ երկու անձանց վրայ՝ Եղիշէ վարդ. Մուրադեանի և Հմայեակ եպ. Դիմաքսեանի:

Նախագահ եպիսկոպոսը ձայն խնդրեց և ասաց: «Ծիշտ է, Ռուսաստանում կաթողիկոսական երկու թեկնածուներ են ընտրում, համաձայն Պօլօսենիայի և առաջարկում Կայսրին, որ իր վէտօն է դնում. բայց դա մեր եկեղեցու ոգուն հակառակ է: Մենք պիտի մէկը ընտրենք և առաջարկենք հաստատութեան, ինչպէս յիշած է կոնդակում:

Այս խաղն էլ չըլաջողեց: Քւէարկութիւնն իսկի ձեռքնտու չէր նրանց համար:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն հրաժարւենք, ինչպէս անցեալ անգամ էլ ասացինք, ասում է ատենապետը, համաձայն էր...

— Ո՛չ, ո՛չ, — լսեցին զանազան կողմերից:

Ախր ի՞նչպէս կարելի է, որ ազան իր խօսքը չըկարողանայ առաջ տանել: Դա շատ ծանր է և ազան անկարող է տանել. և ահա ինչո՞ւ չէին խնայում ամեն անհերքելի միջոցներ՝ ընտրութիւնը խանգարելու, զլիաւորապէս յետաձգելու համար: Դրանք ազնիւ պայքար և կռիւ մղելու անընդունակ են, այլ ծածուկ և կեղտոտ միջոցներով:

Ազանի որ տեսնելով, որ ոչ մէկն էլ գլուխ չեկաւ, մի բողոք առաջարկեցին, որի մէջ շեշտւած էր հետեւեալ կէտերը. — Նախ՝ Լիւաւայի ծխականների ընտրութիւնը ապօրինի է, երկրորդ՝ Սօուլ-Բուլաղի ձայները ի դուր է կորել, ապօրինի ձեւով, երրորդ՝ Տ- Ռաշմաճեանը, Ա. Ղորղանեանը և՛ Տէր-Յակոբը իրաւունք չունեն, որովհետև նախ՝ առաջինը երեք տարի լրիւ չէ ապրել Թաւրիզում, երկրորդը և երրորդը պաշտօնա-

կան ձեռով չեն ճանաչում, ժողովուրդը չէ ընտրել նրանց։ Թէ նախագահի և թէ ուրիշների կողմից պատճառաբանւեց, որ Լիլաւայի ընտրութիւնը ապօրինի չէ, քանի որ բոլորն էլ մասնակցել են քւէարկութեան և մանաւանդ, բողոքի մէջ ստորագրել էին այնպիսի մարդիկ, որ կամ ժողովում չեն եղել, կամ ստորագրել են իսկական արձանագրութեան։ Սօուդ-Բուլաղի ընտրութիւնը ապօրինի է, որովհետև գործակալից ոչ մի պաշտօնական բան չըկայ, դրանք միայն մասնաւոր մարդկանց հեռագրիւններ են, չենք կարող դրան հաւատալ. եթէ բողոքելու բան կար, պէտք է իր ժամանակին բողոքէր։ Տ. Ռաշմաճեանը երեք տարի է, որ գործում է Թաւրիզում. ինչ նշանակութիւն ունի, թէ մի երկու ամիս պակաս է, իսկ գալով Ա. Ղորղանեանին և Տէր-Յակոբին, առաջինը հոգարարութեան հաստատած երէցփոխն է, իսկ երկրորդը Լիլաւայի միակ ծխական քահանան. ի՞նչ կարելի էր տալ ձայնը, չէ որ մէկը պէտք է մասնակցէր ընտրութեան։

Դրանք, աւելի ճիշտը, ոչ թէ բողոքում էին ապօրինութիւնների դէմ, այլ արդիւնքի, պարզ տեսնելով, որ տարւած են։ Եւ բանը այն է, որ դիմելով զանազան խաղերի, ընկնում են և՛ հակասութիւնների մէջ։ Բողոքից մի բոպէ առաջ առաջարկում էին ընդհանուր համաձայնութեամբ ընտրել երկուսին էլ, ի հարկէ, ապօրինի պատգամաւորներով (նրանց կարծիքով), չընայած մի ընտրութիւն էլ արդէն կատարել են նոյն պատգամաւորներով, և այժմ բողոքում են ապօրինութեան դէմ։ Մանաւանդ յիտոյ էլ առաջարկում և աւելացնում են, որ եթէ ընդհանուր համաձայնութիւն կայացւի երկուսի վերաբերմամբ, բողոքին ուշադրութիւն չեն դարձնի։ Տեսնում էք, դրանց «սկզբունքները»։

Երբ այդ վերջին խաղն էլ չաջողեց, ատենապետը իր համախոհներով դուրս եկան ժողովից։ Ատենապետը գտնէ իր տարրական քաղաքավարութիւնը և պարտականութիւնը չըկատարեց։ Նա պարտաւոր էր, նախ քան ժողովից դուրս գալը, հրաժարւէր իր պաշտօնից և դիւանի գործերը յանձնէր ժողովի նախագահ եպիսկոպոսին. բայց նոյնիսկ բողոքն էլ չըվերադարձրին, չընայած որ մնացած պատգամաւորների խնդրանք գեր. նախագահը պահանջեց այդ։

Մնացած պատգամաւորները, որ մեծամասնութիւն էին կազմում, նոր դիւան կազմեցին. և բացարձակ քւէով ընտրեցին Նիղիէ վարդապետ Մուրադեանին Ատրպատականի առաջնորդ։ Ժողովում առաջարկեց և ընդունեց, որ ներկայ դիւանը պահանջէ նախկին դիւանից մայիսի 11-ի արձանագրու-

թիւնը, կամ նորից մանրամասն կազմել: Թէ ինչո՞ւ այդ ժողովի արձանագրութիւն կազմելուց խոյս են տուել, դա շատ պարզ է, որովհետեւ այդ ժողովը զրազուած էր մի շարք տնօրէնի առաջարկներով: Բայց մամուլը ժամանակին իր դերը կատարեց:

II.

Ատրպատականի ամեն մի գաւառը և անկիւնը, ուր ծառած են հայերը, ունի ցաւերի ամբողջ մի շղթայ: Բազմազան և բազմապիսի են այդ ցաւերը, որոնք առաջանում են տիրող կարգերից և պայմաններից, ժողովրդի տհասութիւնից և տգիտութիւնից: Ամեն մի գաւառի ամեն մի ցաւը և վերքը ունի իր առանձին, ուրոյն պատմութիւնը: Դրա վրայ աւելացրէք նաև մի շարք անհրաժեշտ կարիքները և այժմէութիւն ունենեցող հարցերը, այն ժամանակ Ատրպատականի թեմը էլ աւելի ծանր, պատասխանատու կդառնայ: Անհրաժեշտ է մի ուժեղ ձեռք, մի տաք ջերմացող սիրտ, որ կարողանայ բաւարարութիւն տալ անխիւ կարիքներին, և սպեղանի լինել այդ ցաւոտ վերքերին, որ անքան շատ են և մորմոքիչ:

Այդ դերը վերապահւած է թեմակալ առաջնորդին, ամբողջ ազգաբնակչութիւնը իր անթալթ սւքերը յառում է իր առաջնորդի վրայ և նրանից սպասում, եթէ չսսեմ ամեն ինչ, գոնէ շատ բան:

Անա ինչքան ծանր, բայց միևնոյն ժամանակ, վեհ և նւիրական է Ատրպատականի առաջնորդութիւնը:

Բայց միայն դրանով չէ վերջանում այդ պաշտօնի պատասխանատուութիւնը:

Ասեցինք, որ առաջնորդը այստեղ ներկայացնում է իւր հայերի ներկայացուցիչ, նաև աշխարհիկ պետ:

— Թաւրիզումն է մնում Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը, այնտեղ են լինում նաև օտար պետութիւնների նւիրկայացուցիչ-հիւպատոսներ: Առաջնորդը իրրեւ հայերի ներկայացուցիչ պէտք է յարաբերութիւններ պահպանի պարսից թագաւորանգի, զանազան պաշտօնեաների և հիւպատոսների հետ: Եթէ առաջնորդը դիրք և հեղինակութիւն չունի պարսիկ պաշտօնեաների շրջանում և չի ներկայացնում զօրեղ ոյժ, անպայման նա անկարող կըլինի մի շօշափելի գործ կատարել և օգտակար լինել թեմին:

Հերիք է որ մի պարսիկ պաշտօնեայ ընդհարւի առաջնորդի հետ և զգոյ նրա թուլութիւնը, ձեռք առնելով պարս-

կական ամենանուրբ խորամանկութիւնները՝ նա կաշխատի առաջնորդի դիրքը խախտել. գցել նրա պրեստիժը բարձր պաշտօնեաների առաջ և տապալել նրան: Իսկ այդքանից յետոյ առաջնորդի թեւերը կոտորատելով՝ հնարաւորութիւն չի ունենայ ազատօրէն գործելու, ամեն ասպարէզում, ամեն տեղ խոչնդոտներ կըյարուցանեն նրա առաջ: Առաջնորդը պէտք է լինի հմուտ, վարչական ընդունակութիւններով օժտւած անձնաւորութիւն, լաւ ծանօթ պարսկական յարաբերութիւններին. հակառակ դէպքում նա անկարող կըլինի իր դիրքը պահպանել: Պարսկական կեանքը, ինքը պարսկաւտանցին բազմազան և վերին աստիճանի նուրբ խորամանկութիւնների մի հիւսւածք է:

Ա. Թաղէի վանքի հսկայւոյ

Այդ հիւսւածքի մէջ մտնողն էլ պիտի անհրաժեշտօրէն ունենայ նուրբ քաղաքագիտութիւն, պիտի կարողանայ հասկանալ այդ կեանքը:

Ոհա այս, ինչպէս և վերեր առաջ բերւած լուրջ հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով՝ ասում ենք, որ Ատրպատականի թեմը ծանր և պատասխանատու է: Վերջին 50 տարւայ տարեգրութեան մէջ յիշուած է միայն Ստեփաննոս եպիսկ. Մխիթարեանի և Մուշեղեան արքեպիսկոպոսի անունները, որոնք կարողացել են զօրեղ դիրք ստեղծել առաջնորդի համար, բարձր պահել առաջնորդարանի հեղինակութիւնը պարսիկ պաշտօնեաների առաջ: Նրանք ունեցել են խիստ և ուժեղ բը-

Նաւորութիւն և զօրեղ կամք, և ինչպէս պատմում են, պարսիկ պաշտօնեաները դողում, սարսափում էին նրանից: Գաւառացին մեծ յափշտակութեամբ և հիացմունքով է յիշում նրանց անունը. նրանք գաւառացու համար եղել են զօրեղ պահապան թէև այս էլ պիտի ասել, որ առաջինը ունեցել է շատ հակակրեյի կողմեր, մանաւանդ որպէս մարդ:

Ատրպատականի թեմը ամենայն իրաւամբ համարւում է «փորձաքար»: Եւ իսկապէս շատ առաջնորդներ մեծ զարբով, ահագին ոգևորութեամբ մտել են Ատրպատական և հէնց առաջին քայլից զգացել են իրանց անպատրաստակաւութիւնը և թուլութիւնը, դէմ են առել ասես մի ժայռի: Այսպէս է ահա Ատրպատականի թեմը: Երբ խօսում են դրսի մի առաջնորդի մասին, գովում են նրան, թւում նրա ընդունակութիւնները, հիանում նրա գործերով և աջողութիւններով, թաւրիզցին՝ հեզանական ժպիտը երեսին առարկում է. «էհ, այդ ոչինչ, հապաթող գայ Ատրպատական, թող գայ, տեսնենք նոյն դիրքը այստեղ էլ կըստեղծի և կունենայ այն աջողութիւնները»:

Ատրպատականի թեմը, ինչպէս տեսանք, ստացաւ ընտրողական ժողովրդական իրաւունք, և ձայների հասարակ մեծամասնութեամբ առաջնորդ ընտրւեց Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանը: Արդէն լրացել է ներկայ առաջնորդի երկու տարւայ պաշտօնավարութիւնը, դեռ մի երկու ամիս էլ անցել է, իսկ այդ քիչ ժամանակամիջոց չէ նրան լաւ ճանաչելու համար: Ի՞նչ է ասում այդ գործունէութիւնը:

Սկսենք գաւառից: Գաւառը, որը պէտք է լինի ամեն մի առաջնորդի հոգացողութեան առաջին և ամենալուրջ առարկան, միշտ էլ մոռացւում է, և առաջնորդը ընկնում է թաւրիզ, խլւում է տեղական գործերի մէջ և միանգամայն մոռացութեան տալիս իր թեմի ամենագլխաւոր մասը: Նոյն այգ բանը պատահեց և ներկայ առաջնորդի հետ: Նա այդ երկու տարւայ ընթացքում այցելել է միմիայն Սալմաստ. իսկ ի՞նչ է արել գէթ Սալմաստի համար: Գրեթէ ոչ մի օգուտ, բացի մի շարք ֆնասներից: Եղիշէ վարդապետը իր սովորութեան համաձայն Սալմաստումն էլ տալիս է մի շարք խոստումներ, փքուն ծրագիրներ է առաջարկում ժողովրդին, արծարծում է գիւղատնտեսական կենդրոնական դպրոցի միտքը, փայլուն յոյսեր է տալիս և խոստանում է շուտով մի յայտնի գումար հասցնել այդ դպրոցի համար: Ժողովուրդը միամտաբար հաւատում է իր առաջնորդին, ոգևորւում է, և նոյնիսկ տալիս են ձրիաբար այն հողը, որի վրայ պիտի կառուցէր առաջնորդի երեակայած դպրոցը: Առաջնորդ Մուրադեանը հեռանում է Սալմաս-

տից՝ Թողնելով ժողովրդին փայլուն յոյսերի աշխարհում: Խեղճերը մինչև այսօր էլ սպասում են...

Հայերը մեծ յոյս ունէին, որ առաջնորդը տեսնելով իրանց թշուառ, յուսահատական վիճակը, միջոցներ ձեռք կառնի՝ զսպել և սանձահարել սարփարատներին, և ընդհանրապէս պարսիկ պաշտօնեաներին: Նա ոչ միայն այդ չէ անում, այլ իր բռնած սխալ և անտակտ դիրքով աւելի է երես տալիս նրանց, որոնք յետոյ աւելի ազատ և համարձակ են դառնում իրանց կողոպուտների և հարստահարութիւնների մէջ:

Այս թւի գարնան սկզբներում այնտեղ ուղարկեց Ընձակ վարդապետը որպէս յաջորդ: Հէնց առաջին օրերից ցոյց է տալիս նա, որ կարող է վարել իր ստանձնած ծանր պաշտօնը. նա մնում է իր պաշտօնում ոչ երկար, միայն վեց-եօթ ամիս: Նրա այդքան պաշտօնավարութեան գործունէութիւնը եղել է ընդհանրապէս գոհացուցիչ: Ընձակ վարդապետը եռանդուն գործիչ է. նա ունի գործելու բուռն ցանկութիւն և նա կարող էր ապագայում անպայման օգտակար լինել Սալմաստին: Նա ամենախիստ և ուժեղ կերպով դիմադրում է սարփարատներին և և միանգամայն չէղոքացնում նրան: Հարստահարութիւնները դրեթէ բոլորովին դադարում են. կտրւում է սարփարատի մշտական արդիւնքի աղբիւրը: Կատաղում է սարփարատը, միջոցներ է ձեռք առնում նրան հեռացնել Սալմաստից. նա կեղծ հեռագիր է կազմում հայ ժողովրդի կողմից և յայտնում Թեհրան, թէ հայերը դժգոհ են յաջորդից և խնդրում են հեռացնել: Եւ նա հեռացւում է Սալմաստից: Հեռագրի կեղծութիւնը թէև յետոյ պարզւում է, կասկած է յայտնւում նոյնիսկ Թեհրանից, և այդ ժառանգակ թէև կարելի էր պաշտպանել յաջորդին, քննութիւն նշանակել, բայց առաջնորդ Մուրադեանը լռեց, չըպաշտպանեց նրան, կամ աւելի ճիշտը՝ չըկարողացաւ պաշտպանել: Պարսիկ պաշտօնեաների հետ չկարողացաւ նա յարաբերութիւն պահպանել և դիրք ստեղծել նրանց առաջ: Դեռ առաջին ամիսներից Մուրադեան վարդապետը ընդհարեց քեարզուզարի հետ, որը կարևոր պաշտօնեայ է. այդ էլ շնորհիւ նրա անտուկտութեան. նա միշտ էլ խօսում էր «պօլօթենի»-այից, մի բան, որ Պարսկաստանում գոյութիւն չունի:

Նորից Սալմաստում սկսւում են կեղեքումները և հարբստահարութիւնները էլ աւելի խիստ և մեծ չափերով. բացւում է տուգանքների դուռը սարփարատի առաջ, որը յաճախակի ասել է՝ ժէն վարդապետը 3000 թումանի ֆլաս տւեց ինձ էդ գումարը տոկոսով է տրւած ձեզ մօտ, ժողովուրդ, հիմայ պի-

տի առնեմ, էն էլ տոկոսը հետը: Եւ նա սկսում է իր սովորական կեղեքումը:

Երբ գտնւում են ժողովրդի բարօրութեանը նախանձախնդիր անհատներ, որոնք դպրոցներ են բանում այս կամ այն գիւղում, ուսուցիչներ նշանակում և զարկ տալիս լուսաւորութեան գործին, մեր առաջնորդը իր բարձրութիւնից հրամայում և ձգտում է արգելք դնել նրանց առաջ: Ահա Սարամերիկ գիւղը. ժողովուրդը միանգամայն տգէտ է, հարկաւոր է կրթութիւն, պէտք է բանալ ուսումնարան. մտածել է, մըտքովն անգամ անցել է այդ գիւղը: Անտարակոյս ոչ. բայց մի պարոն, ժողովրդի հաւանութեամբ կարգեց այնտեղ մի ուսուցիչ: Ժողովուրդը գիտէր ինչքան ուժիկ տեղեց ուսուցչին, միմիայն 20 թուման. նոյնքան էլ տեղեց այդ պարոնը իր մօտ եղած գումարից. այդ խուլ անկիւնը ունեցաւ իր դպրոցը: Յանցանք գործեց այդ պարոնը: Ահա և խոյ գաւառը. գիտէ՞ առաջնորդը արդեօք, քանի հայաբնակ գիւղեր կան այնտեղ և ժրտեղ դպրոցներ կան, մտածել է այդ դպրոցների մասին. ի հարկէ ոչ: Մեղը են արել ուրեմն այն մարդիկ, որոնք խոյ քաղաքում և Սէյդաւար գիւղում ուսուցիչներ են նշանակել: Ահա Փայաջուկը: Այնտեղ կար տեղացի մի ուսուցիչ, առաջնորդը քաշ տեղեց և բերեց Թաւրիզ, առանց նրա տեղը մէկին կարգելու. Բայց գտնեցին մարդիկ, որոնք այնտեղ կանոնաւոր ուսուցիչներ նշանակեցին, միթէյանցանք գործեցին նրանք:

Ահա պարսկական քիւրդստանը, այդ մի բուռն թշուառ հայերը. ի՞նչ է արել նրանց վերաբերմամբ առաջնորդը, մտածել է գէթ նրանց մասին: Քահանաներ տեղի է առաջնորդը, — ոչ: Գիտենք, որ հէնց այս վերջին ժամանակներս հայ աղջիկ են փախըրել բռնութեամբ, և պաշտօնապէս այդ մասին յայտնւել է առաջնորդին, բայց նա ի՞նչ արեց: Այսպիսի գէպերում չի մտաբերում առաջնորդը այդ թշուառ, հարստահարած հայերին, իսկ «պտղի» հաւաքելիս չի մոռանում նրանց:

Ղարաղաղի վերաբերմամբ կան կալւածական մի շարք խնդիրներ. թուրք բէգերը խլում են հողերը, աշխատում են տիրել հայերի այս և այն գիւղերին. մտածել է այդ խնդիրների մասին մեր առաջնորդը, միջոցներ է ձեռք առել դիմադրելու համար:

Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում նրա գործունէութիւնը Թաւրիզում: Ներկայ առաջնորդ Մուրադեանին ամենայն իրաւամբ կարելի է կոչել Թաւրիզի առաջնորդ: Նա հէնց սկզբից խրեց Թաւրիզի բոլոր հասարակական հարցերի մէջ, ամեն տեղ մըտաւ և մոռացաւ իրանից մի բանի տասնեակ աղաջ (մզոն) հե-

տից՝ թողնելով ժողովրդին փայլու՝
ճերբ մինչև այսօր էլ սպասում

[illegible]

վա-
լի
միջոցներով, որոնքով ու
նշանակալից մասնագետական բաժիններով դպրոցը առնական ու-
նակություն է 80—100,000 ռ., իսկ ինչ կար կենդրոնական դպ-
րոցի առնանով, միմյան 30—35000 ռ., այդ էլ տեղին շինքին-
նից է երկն է վարդապետը ուղղում էր հասարակ միջնակարգ դպ-
րոց բանալի, առանց մասնագիտական բաժինների, միայն ու-
նակական մասով, այդ էլ առելորդ էր, քանի որ նոյն այդ
առնական մասով, այդ էլ առելորդ էր, քանի որ նոյն այդ
ծրագրով դպրոց այժմ ունի թաւրիզը: Փոխանակ 30 հազար
բութի տալու մի նոր շինքի, կարելի էր առելացնել եղած դպ-
րոցների դրամագլխի վրայ, բարձրացնել այդ դպրոցներից մե-
կը, կազմել լաւ ուսուցչական խումբ, ոյժ տալ նրան՝ կրճա-
նելով միւս դպրոցի բարձր դասաւանդները: մանաւանդ թա-
ւաւրեան դպրոցի շինքը շատ յարմար է դրա համար: Այժմ մի-
միայն կայ կենդրոնական դպրոցի շինքը, ուրիշ ոչինչ:

Կենդրոնական դպրոցը դարձել էր նրա համար ուղղակի մի ցառ, բռնել էր դրանից, երևակայութեան մէջ փայլուն կերպով կազմակերպում էր և աշուձախ հարածում, ցիխ էր շարտում երկու դպրոցների հասցէին: Առանց գէթ մի անգամ Լիւաւայի դպրոցը այցելելու և մօտիկ ճանաչելու, նա նոյնիսկ մամուլի մէջ գրեց բացասական բաներ, ի հարկէ յիշելով զըրտում պտտած «առէ-կօսէների» և բամբասանքների վրայ: Մինչդեռ նշանակութիւն չունին նրա այս ձևի թէ՛ դրական և թէ՛ բացասական կարծիքը, որովհետև հաստատուն չէ, երերուն և փոփոխական է: Եւ գիտե՞ք քանի անգամ նա կարծիքը փոխել է Լիւաւայի դպրոցների վերաբերմամբ: Ասացի, որ առաջ, դեռ գրեթէ չայցելած դպրոցը, նա սկսեց աննպաստ խօսել և գրել. անցաւ մի քանի ամիս, նա ներկայ եղաւ մի փորձնական դասի, որ պարապում էր վեցերորդեցիներից մէկը: Անմիջապէս յետոյ եղաւ փորձնական դասի քննադատութիւնը. ներկայ էին վեցերորդ դասատանի բոլոր աշակերտները, ուսուցչական խումբը և առաջնորդը: Եւ գիտե՞ք ի՞նչ կարծիք յայտնեց այնտեղ նա. նա խոստովանեց, որ իր առաջ նստած են ոչ թէ պա-

տանիներ, խելքով տհասներ, այլ պատրաստւած և հասուն ետասարդներ, և ուրախութիւն յայտնեց, որ դրանք են ամօղ Պարսկաստանի առաջին պտուղները, առաջին ընթացարտները:

Յափշտակւած իր երևակայական չեղած Կենդր. դպրոցով, սկսեց հակառակ ընթացք բռնել եղած և իրական օգուտ տուող դպրոցների վերաբերմամբ: Եւ նա որոշ չափով հասաւ իր նպատակին: Լիւաւայի դպրոցը տապալեց, ուսուցչական խումբը ցրեց: Ինորոշ է նրա գործելու մի սխառնութիւն. այս կամ այն անձնաւորութեան հեռացնելու, չեզոքացնելու համար նա հրահարում. առաջ է բերում մի «նոր օրէնք», մի նոր կարգադրութիւն: Ուսուցիչների առաջ հոգաբարձական ընտրողական ժողովները փակելու համար նա դեռ չըհրատարակւած և ժողովրդի սեփականութիւնը չըդարձած կանոնադրութիւնից յայտարարեց ժողովրդին, որ «այս խնդրում շահ ունեցող և շահագրգռւած անձինք ձայնի իրաւունքից զրկուած են»: Որոշմարդկանց առաջն առնելու համար նա «պտղի» հարցը մէջ նետեց, մի բան, որ էլի չի տեսել թաւրիզը. վերջապէս առանձին առանձին հրաւերներով մարդկանց կանչեց ժողովի և տունը մէկին էր հրաւէր ուղարկել, այն ինչ կանոնադրութեան մէջ պարզ կերպով ասուած է, որ ամեն մի անձնաւորութիւն կարող է մասնակցել, եթէ 21 տարեքից անց է: Իսկայդ չի արել անշուշտ, որովհետեւ նրան ձեռնտու չէր:

Այստեղ չենք ուզում նկարագրել այն խայտառակութիւնները, որ տեղի ունեցան նոր տեսուչներ փնտռելիս: Մենք ամաչում ենք... որ հակառակորդների դէմ կուսելու համար առաջնորդը միջոցների մէջ խտրութիւն չի դնում: Առաջնորդ Մուրադեանը ընդհարւում է Ղալայի դպրոցի ուսուցիչ պ. Ն. Տէր-Յովհաննիսեանի հետ, ընդհարւում է, որովհետեւ վերջինս կանանց բարեգ. Միացեալ ընկերութեան կողմից ուղարկւում է Ուրմի մի գործ քննելու և յանկարծ առաջնորդին հակառակ եզրակացութեան է հասնում: Նրան տրւած է եղել լիազօրութիւն այն խնդրի վերաբերմամբ: Առաջնորդ Մուրադեանը զայրանում է, բարկանում է այդ ուսուցչի վրայ և առաջարկում է բարեգ. ընկ. վարչութեանը, որ այդ ուսուցչին հեռացնէ քարտուղարութիւնից: Եւ վարչութիւնը այնքան թոյլ, այնքան անհեռատես և անարդար է գտնւում, որ կատարում է առաջնորդի քմահաճոյքը և միանգամայն ապօրինի պահանջը: Ապա հերթը հասնում է և դպրոցից հեռացնելուն...

Նրա տգեղ սովորութիւններից մէկն էլ այն է, որ եկեղեցու բնիք դարձնում է հայհոյանքների և հակաճառութեան

առաքելութեան վրայ ապրող և հեծող ժողովրդին: Նա գրեթէ միաժամանակ արծարծեց մի քանի խնդիրներ, ինչպէս՝ մատիցա, Կենդրոնական դպրոց, լրագիր և այլն:

Մատիցան աշող ընդունելութիւն չըգտաւ ժողովրդի կողմից և չըտարածւեց ամբողջ թեմում, թէև ընդունում եմ, որ օգտակար ձեռնարկութիւն է: Կենդրոնական դպրոցը, Եղիշէ վարդապետի ծրագրած և երևակայած Կենդրոնական դպրոցը, պահանջում է մեծ դրամագլուխ: Եղիշէ վարդապետի երևակայած դպրոցը ունենալու է մասնագիտական զանազան բաժիններ, օրինակ՝ գիւղատնտեսութիւն, տեխնիկա և այլն: Այդպիսի մասնագիտական բաժիններով դպրոցը առնւազն ունենալու է 80—100,000 ռ., իսկ ինչ կար Կենդրոնական դպրոցի անունով, միմիայն 30—35000 ռ., այդ էլ տւին շէնքին: Եթէ Եղիշէ վարդապետը ուզում էր հասարակ միջնակարգ դպրոց բանալ, առանց մասնագիտական բաժինների, միայն ուսումնական մասով, այդ էլ աւելորդ էր, քանի որ նոյն այդ ծրագրով դպրոց այժմ ունի Թաւրիզը: Փոխանակ 30 հազար ռուբլի տալու մի նոր շէնքի, կարելի էր աւելացնել եղած դպրոցների դրամագլխի վրայ, բարձրացնել այդ դպրոցներից մէկը, կազմել լաւ ուսուցչական խումբ, ոյժ տալ նրան՝ կրճատելով միւս դպրոցի բարձր դասարանները. մանաւանդ Թամարեան դպրոցի շէնքը շատ յարմար է դրա համար: Այժմ միմիայն կայ Կենդրոնական դպրոցի շէնքը, ուրիշ ոչինչ:

Կենդրոնական դպրոցը դարձել էր նրա համար ուղղակի մի ցաւ, բռնել էր դրանից, երևակայութեան մէջ փայլուն կերպով կազմակերպում էր և աջուձախ հարւածում, ցիւխ էր շարտում երկու դպրոցների հասցէին: Առանց գէթ մի անգամ Լիւլաւայի դպրոցը այցելելու և մօտիկ ճանաչելու, նա նոյնիսկ մամուլի մէջ գրեց բացասական բաներ, ի հարկէ յենւելով զորսում պատած «ասէ-կօսէների» և բամբասանքների վրայ: Մինչդեռ նշանակութիւն չունինրա այս ձևի թէ դրական և թէ բացասական կարծիքը, որովհետև հաստատուն չէ, երբեուն և փոփոխական է: Եւ գիտէ՞ք քանի անգամ նա կարծիքը փոխել է Լիւլաւայի դպրոցների վերաբերմամբ: Ասացի, որ առաջ, դեռ գրեթէ չայցելած դպրոցը, նա սկսեց աննպաստ խօսել և գրել. անցաւ մի քանի ամիս, նա ներկայ եղաւ մի փորձնական դասի, որ պարապում էր վեցերորդեցիներից մէկը: Անմիջապէս յետոյ եղաւ փորձնական դասի քննադատութիւնը. ներկայ էին վեցերորդ դասատանի բոլոր աշակերտները, ուսուցչական խումբը և առաջնորդը: Եւ գիտէ՞ք ի՞նչ կարծիք յայտնեց այնտեղ նա. նա խոստովանեց, որ իր առաջ նստած են ոչ թէ պա-

տանիններ, խելքով տհասներ, այլ պատրաստուած և հասուն երիտասարդներ, և ուրախութիւն յայտնեց, որ դրանք են ամբողջ Պարսկաստանի առաջին պտուղները, առաջին ընթացաւարտները:

Յափշտակուած իր երևակայական չեղած Կենդր. դպրոցով, սկսեց հակառակ ընթացք բռնել եղած և իրական օգուտ տուող դպրոցների վերաբերմամբ: Եւ նա որոշ չափով հասաւ իր նպատակին: Լիւալայի դպրոցը տապալեց, ուսուցչական խումբը ցրեց: Բնորոշ է նրա գործելու մի սխտեմը. այս կամ այն անձնաւորութեան հեռացնելու, չեզոքացնելու համար նա հրնարում. առաջ է բերում մի «նոր օրէնք», մի նոր կարգադրութիւն: Ուսուցիչների առաջ հոգաբարձական ընտրողական ժողովները փակելու համար նա դեռ չըհրատարակուած և ժողովրդի սեփականութիւնը չըդարձած կանոնադրութիւնից յայտարարեց ժողովրդին, որ «այս խնդրում շահ ունեցող և շահագրգռուած անձինք ձայնի իրաւունքից զրկուած են»: Որոշ մարդկանց առաջն առնելու համար նա «պտղի» հարցը մէջ նետեց, մի բան, որ էլի չի տեսել Թաւրիզը. վերջապէս առանձին առանձին հրաւերներով մարդկանց կանչեց ժողովի և տունը մէկին էր հրաւէր ուղարկել, այն ինչ կանոնադրութեան մէջ պարզ կերպով ասուած է, որ ամեն մի անձնաւորութիւն կարող է մասնակցել, եթէ 21 տարիքից անց է: Իսկ այդ չի արել անշուշտ, որովհետեւ նրան ձեռնառու չէր:

Այստեղ չէ՞ք ուզում նկարագրել այն խայտառակութիւնները, որ տեղի ունեցան նոր տեսուչներ փնտռելիս: Մենք ամաչում ենք... որ հակառակորդների դէմ կուեկու համար առաջնորդը միջոցների մէջ խտրութիւն չի դնում: Առաջնորդ Մուրադեանը ընդհարում է Ղալայի դպրոցի ուսուցիչ պ. Ն. Տէր-Յովհաննիսեանի հետ, ընդհարում է, որովհետեւ վերջինս կանանց բարեգ. Միացեալ ընկերութեան կողմից ուղարկուած է Ուրմի մի գործ քննելու և յանկարծ առաջնորդին հակառակ եզրակացութեան է հասնում: Նրան տրւած է եղել լիազօրութիւն այն խնդրի վերաբերմամբ: Առաջնորդ Մուրադեանը զայրանում է, բարկանում է այդ ուսուցչի վրայ և առաջարկում է բարեգ. ընկ. վարչութեանը, որ այդ ուսուցչին հեռացնէ քարտուղարութիւնից: Եւ վարչութիւնը այնքան թոյլ, այնքան անհեռատես և անարդար է գտնւում, որ կատարում է առաջնորդի քմահաճոյքը և միանգամայն ապօրինի պահանջը: Ապա հերթը հասնում է և դպրոցից հեռացնելուն...

Նրա տպեղ սովորութիւններից մէկն էլ այն է, որ եկեղեցու բնիքը դարձնում է հայոյանքների և հակաճառութեան

վայր: Լսարանում դասախօսութիւն է լինում, ներկայ է և առաջնորդը. փոխանակ այնտեղ յայտնելու իր կարծիքը և հակաճառելու, ուր յարմարութիւն կունենան պաշտպանելու և հակառակորդները, նա քարոզի նիւթ է շինում և յարձակում է սրա նրա վրայ, իսկ դիմացինը հնարաւորութիւն չի ունենում պատասխանելու:

Այդ գործունէութեան մէջ եղած սե բծերից է, գուցէ ամենապիտաւորը, թերթի իրաւունքի հարցը: Նա այնքան անտակտութամբ առաջ տարաւ այդ խնդիրը, որ Վեհափառ Շահնշահից խիստ և կտրուկ մերժում ստացւեց: Մուրադեան վարդապետին թէև շատ-շատերը, որոնց յայտնի է տեղական պայմանները և անշուշտ այդպիսի խնդիրներում լաւ գիտեն դիմելու ձևերը, — խորհուրդ չըտւին այդ ձևով դիմել Շահնշահին, բայց նա չլսեց և ոչ մէկին, ինչպէս ասում են «իբէշը քշեց» և լաւ էլ արգիւնք ստացաւ...

Նրա գործունէութեան ընդհանուր խաւարի մէջ միակ փայլուն կէտը կազմում է մամուլը, որը մեծ բարիք է ամբողջ թեմի համար: Բացի այդ Ատրպատականի եկեղեցական «կանոնադրութիւնը», որ այժմ գործադրութեան թէջ է, մշակած է որոշ չափ շնորհիւ Մուրադեան վարդապետի ջանքերի: Այդ «կանոնադրութեամբ» շատ անարդարութիւններ վերացւեցին և ամեն ինչ դրեց կանոնաւոր հիմունքների վրայ, միայն ի հարկէ եթէ խիստ հետևեն գործադրութեան վրայ:

Ահա առաջնորդի երկամեա ընդհանրապէս անմխիթար գործունէութիւնը:

ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Կովկասում թատրոնի հիմքը դրել է, ինչպէս գիտենք, 1859 թւականին, մի տաճկահայ պատանու ձեռքով, որ այդ ժամանակ սովորում էր Ներսէսեան դպրանոցում: Բայց Ատրք-պատականում թատրոնի սկիզբն դրւում է բաւական ուշ, ճիշտ 20 տարի յետոյ, 1879 թւին: Թատրոնի սկզբնաւորութեան մասին կասկածներ կային, ոմանք ասում էին, որ սկսել է 1877 թւին, ոմանք պնդում էին, որ առաջին ներկայացումը եղել է 1877 թւին: Այդ կասկածը փարատեց հանգուցեալ Փափազեան վարդապետի յիշատակաբանը, ուր թատրոնի մասին յիշատակած է հետեւեալը.

«1879 ամի, Ապրիլին, Վանայ խնամատար ընկերութեան մի նպաստ հասցնելու և Դաւրիժու երիտասարդաց մէջ ազգային եռանդ մտցնելու պատճառաւ, քանիցս անգամ մեր տան մէջ ժողով հրաւիրեցի վառվռուն երիտասարդներ: Թատրոն ներկայացնելու համար խորհեցանք և տնօրինեցինք և վերջապէս երեք անգամ ներկայացում տուցինք մեր տան բակի մէջ, վրանի տակ և 8 լիւրս ուղարկեցինք յիշեալ ընկերութեան»:

Այդ թւականին տէր-Մեսրոբ Փափազեանը տեսչութեան պաշտօն էր վարում Բերդաթաղի դպրոցում: Նա, ինչպէս իր գրութիւնն է ցոյց տալիս, ձեռնարկում է թատրոնական գործը, նրա հետ միանում են և տեղացի «վառվռուն» երիտասարդներ (արժէ այստեղ յիշել պ. Ա. Փանուէլեանի անունը, որ միշտ էլ եղել է այդ ասպարիզում), մեծ մասով ուսուցիչներ: Ներկայացում կազմակերպելու և բեմի հիմքը դնելու առիթը տալիս է Վանի խնամատար ընկերութիւնը, որին անհրաժեշտ էր նպաստ հասցնել:

Առաջին անգամ պիտի խաղային «Աշոտ Ողորմած» և «Երկու Քաղցածներ» պիէսները: Մի շարք փորձեր են ունենում և որքան հետաքրքիր, որքան ուրախ են անցնում այդ օրերը: Գործի գլուխ անցածները և մասնակցող երիտասարդները ա-

ւելի ու աւելի ոգևորւում են և տաք սրտով կաշուժ գործին-
երկար և անդուլ գործը ապարդիւն չանցաւ: Արդէն փորձերը
վերջացրել են և կազմ պատրաստ են բեմ ելնելու: Հէնց այդ
տեղ նրանց առաջ ցցւում է մի մեծ հարցական: Ո՞րտեղ Ներ-
կայացնել, չկայ թատերասրահ, չկան և՛ յարմար սենեակներ:

Սրա ճարն էլ գտնում են:

«Արամեան» դպրոցի յետևում կայ մեծ տարածութիւն.
այնտեղ վրաններ են խփում, և ահա պատրաստ է բեմը. այս
վրանների տակ պիտի տային ներկայացումը: Թեմակալ ա-
ռաջնորդ Բարդուղիմէոս վարդապետն (այժմ եպիսկոպոս) էլ
իր կողմից օգնում և քաջալերում է սկսած դործը: Չը մոռա-
նանք ասել, որ տէր-Մեսրոբը կատարում էր և՛ ըէժիսօրի և՛
յուշարարի դեր:

Ահա այսպէս ամեն ինչ պատրաստ էր. պատրաստ էր
բեմը, պատրաստ էին և դերակատարները, մնում էր միայն
խաղալ: Բայց յանկարծ խոչնդոտ է առաջ գալիս: Հոգաբարձու-
թիւնը արգելում է ներկայացումը՝ պատճառաբանելով թէ
պարսից կառավարութիւնը վատ աչքով կընայի մեզ, կըփակի
դպրոցը, և ուրիշ անխուսափելի միտմաների առիթ կըտանք մեր
այս քայլով: Հոգաբարձութիւնը միևնոյն ժամանակ սպառնում
է, որ եթէ ուսուցիչները համարձակեն թէկուզ ուրիշ տեղ տալ
ներկայացումը, անյապաղ նրանց հեռացնել դպրոցից: Այդ ան-
միտ սպառնալիքը ոչ մէկի վրայ չէ ազդում, նրանք եռանդուն
կերպով, առանց յուսահատելու, առաջ են տանում ահագին
ջանքերով սկսած գործը:

Վրանը և բեմական բոլոր պատրաստութիւնները տեղա-
փոխում են տէր-Մեսրոբ Փափագեանի տունը, նորից բեմ են
պատրաստում և ձեռնարկում ներկայացումը: Տէր-Մեսրոբը
տաճկաց հպատակ լինելով՝ հրաւիրում է նաև տաճկաց հիւպա-
տոսին: Միւրդների խնդիրքով ներկայ է լինում և ռուսաց կոն-
սուլը: Գալիս են նոյնպէս թուրքեր, իսկ հայ հանդիսականե-
րի թիւը ահագին է լինում:

Հետաքրքրութիւնը ընդհանուր էր, իւրաքանչիւրը ձգտում
է ներկայ լինել ներկայացմանը, տեսնելու, իմանալու համար
թէ ի՞նչ է թատրոն ասած բանը: Հոգաբարձութիւնը, տեսնե-
լով այդ ընդհանուր հետաքրքրութիւնը, կոնսուլների քաղցր և
սիրալիր վերաբերմունքը դէպի այդ ձեռնարկութիւնը՝ աշխա-
տում են ներկայ լինել, բայց նրանք տոմսակ չեն կարողանում
ստանալ. նրանք մենժուում են գործողների կողմից, իրանց
սպառնալիքի և տգեղ վարմունքի պատճառով:

Վերջապէս ներկայացումը աջողում է: Ներկայացումը

անցնում է շատ աշող և ոչ մի միջադէպ կամ խլրտում տեղի չէ ունենում: Ներկայ եղողները հեռանում են ուրախ և գոհ: Երկար ժամանակ ընդհանուրի խօսակցութեան նիւթը լինում է այս ներկայացումը: Նրանք, որոնք առաջին ներկայացումը չէին տեսել, բուռն ցանկութիւն էին յայտնում որ կրկնւի խաղը, շատերն էլ ուզում էին իրանց հաճելի տպաւորութիւնը կրկնել:

Այսպիսով, առաջին տարում, այսինքն 1879 թւին, թատերասէրները հնարաւորութիւն են ունենում տալ երեք ներկայացում, և դրանց արդիւնքից 8 լիրա ուղարկում են Վան խնամատար ընկերութեան:

Բայց յաջորդ 1880 և 1881 թւականներին տալիս են մի շարք ներկայացումներ. պիեսները լինում են մեծ մասամբ թարգմանութիւններ ֆրանսերէնից, երբեմն էլ հէնց իրանք խաղացողներն էին «թխում» կամ «կազմում»:

Հետաքրքիր է մի դէպք: Տէր-Մեսրոպը տեսել էր «Վենետիկի վաճառականի» խաղը Ռուսաստանում, և նա հիմնւելով իր յիշողութեան վրայ գրում է մի պիէս, ի հարկէ նոր պիես, բայց նոյն սիւժետով և անւանում է «Արդար դատաստան», որ և ներկայացւում է:

Թատերասէրները, չունենալով կանացի ոյժեր, ընտրում են այնպիսի պիէսներ, որոնց մէջ ըստ կարելոյն չափ կանայք չըլինեն: Եղած կանացի դերերը կատարում էին սղամարդիկ, բացառութիւն կազմում էր մի դերակատարուհի—դա Տէր-Մեսրոպի աղջիկն էր, որ այդ ժամանակ վարժուհու պաշտօն ունէր:

Տարօրինակ էր և Տէր-Մեսրոպը ժողովրդի համար: Մասով էին ցոյց տալիս տէր-հօրը և նրա աղջկան: Փողոցովանց-նելիս չորս կողմից հետաքրքրութեամբ նայում և շնչում են, ահա «օյինբազ» տէրտէրը և նրա «օյինբազ աղջիկը»:

Այդ ժամանակ էլ չըկար յատկապէս ներկայացումների համար շինւած թատերասրահ և ներկայացումները լինում էին Տիպրան Գորոյեանի տանը, որով վերջինս մեծ ծառայութիւն է մատուցանում թատրոնական գործին:

Այդ տարիներում, ի միջի այլոց, խաղացւում են հետեւեալ պիեսները.—«Փորոսողին գահ», «Ակամայ բժիշկ», «Քըռնող բժիշկ», «Սէրը բժիշկ», «Սև հողեր», «Արդար դատաստան» և «Արշակ Բ.»:

Որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան ներկայ լինելու և օգտուելու այդ ներկայացումներից նաև թուրքերը, Թատերա-

կան ձեռով չեն ճանաչում, ժողովուրդը չէ ընտրել նրանց՝
 Թէ նախագահի և Թէ ուրիշների կողմից պատճառաբան-
 ւեց, որ Լիւաւայի ընտրութիւնը ապօրինի չէ, քանի որ բո-
 լորն էլ մասնակցել են քւէարկութեան և մանաւանդ, բողոքի
 մէջ ստորագրել էին այնպիսի մարդիկ, որ կամ ժողովում չեն
 եղել, կամ ստորագրել են իսկական արձանագրութեան: Սօ-
 ուղ-Բուլաղի ընտրութիւնը ապօրինի է, որովհետեւ գործակալից
 ոչ մի պաշտօնական բան չըկայ, դրանք միայն մասնաւոր մարդ-
 կանց հեռագիրներ են, չենք կարող դրան հաւատալ. եթէ բո-
 ղոքելու բան կար, պէտք է իր ժամանակին բողոքէի: Տ.
 Ռաշմաճեանը երեք տարի է, որ գործում է Քաւրիզում. ինչ
 նշանակութիւն ունի, Թէ մի երկու ամիս պակաս է, իսկ գա-
 լով Ա. Ղորղանեանին և Տէր-Յակոբին, առաջինը հոգաբարձու-
 թան հաստատած երէցփոխն է, իսկ երկրորդը Լիւաւայի միակ
 ծխական քահանան. հւում կարելի էր տալ ձայնը, չէ որ մէկը
 պէտք է մասնակցէր ընտրութեան:

Դրանք, աւելի ճիշտը, ոչ Թէ բողոքում էին ապօրինու-
 թիւներէի դէմ, այլ արդիւնքի, պարզ տեսելով, որ տարած
 են: Եւ բանը այն է, որ դիմելով զանազան խաղերի, ընկնում
 են և՛ հակասութիւնների մէջ: Բողոքից մի բոլորէ առաջ առա-
 ջարկում էին ընդհանուր համաձայնութեամբ ընտրել երկուսին
 էլ, ի հարկէ, ապօրինի պատգամաւորներով (նրանց կարծիքով),
 չընայած մի ընտրութիւն էլ արդէն կատարել են նոյն պատ-
 գամաւորներով, և այժմ բողոքում են ապօրինութեան դէմ:
 Մանաւանդ յետոյ էլ առաջարկում և աւելացնում են, որ եթէ
 ընդհանուր համաձայնութիւն կայացւի երկուսի վերաբերմամբ,
 բողոքին ուշադրութիւն չեն դարձնի: Տեսնում էք, դրանց
 «սկզբունքները»:

Երբ այդ վերջին խաղն էլ չաջողւեց, ատենապետը իր
 համախոհներսով դուրս եկան ժողովից: Ատենապետը գոնէ իր
 տարրական քաղաքավարութիւնը և պարտականութիւնը չըկա-
 տարեց: Նա պարտաւոր էր, նախ քան ժողովից դուրս գալը,
 հրաժարւէր իր պաշտօնից և դիւանի գործերը յանձնէր ժողո-
 վի նախագահ եպիսկոպոսին. բայց նոյնիսկ բողոքն էլ չըվե-
 րադարձրին, չընայած որ մնացած պատգամաւորների խնդրա-
 նօք վեր. նախագահը պահանջեց այդ:

Մնացած պատգամաւորները, որ մեծամասնութիւն էին
 կաղում, նոր դիւան կազմեցին. և բացարձակ քւէով ընտրե-
 ցին Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանին Ատրպատականի առաջ-
 նորդ: Ժողովում առաջարկւեց և ընդունւեց, որ ներկայ դիւա-
 նը պահանջէ նախկին դիւանից մայիսի 11-ի արձանագրու-

թիւնը, կամ նորից մանրամասն կազմել: Թէ ինչո՞ւ այդ ժողովի արձանագրութիւն կազմելուց խոյս են տւել, դա շատ պարզ է, որովհետեւ այդ ժողովը զբաղւած էր մի շարք ամօթալի առաջարկներով: Բայց մամուլը ժամանակին իր դերը կատարեց:

II.

Ատրպատականի ամեն մի գաւառը և անկիւնը, ուր ծնորած են հայերը, ունի ցաւերի ամբողջ մի շղթայ: Բազմադան և բազմապիսի են այդ ցաւերը, որոնք առաջանում են տիրող կարգերից և պայմաններից, ժողովրդի տհասութիւնից և տգիտութիւնից: Ամեն մի գաւառի ամեն մի ցաւը և վէրքը ունի իր առանձին, ուրոյն պատմութիւնը: Դրա վրայ աւելացրէք նաև մի շարք անհրաժեշտ կարիքները և այժմէութիւն ունենցող հարցերը, այն ժամանակ Ատրպատականի թեմը էլ աւելի ծանր, պատասխանատու կդառնայ: Անհրաժեշտ է մի ուժեղ ձեռք, մի տաք ջերմացող սիրտ, որ կարողանայ բաւարարութիւն տալ անթիւ կարիքներին, և սպեղանի լինել այդ ցաւոտ վէրքերին, որ անքան շատ են և մորմոքիչ:

Այդ դերը վերապահւած է թեմակալ առաջնորդին, ամբողջ ազգաբնակչութիւնը իր անթաւրթ աչքերը յառում է իր առաջնորդի վրայ և նրանից սպասում, եթէ չասեմ ամեն ինչ, պոնէ շատ բան:

Անա ինչքան ծանր, բայց միևնոյն ժամանակ, վեհ և նւիրական է Ատրպատականի առաջնորդութիւնը:

Բայց միայն դրանով չէ վերջանում այդ պաշտօնի պատասխանատուութիւնը:

Ասեցինք, որ առաջնորդը այստեղ ներկայացնում է իբր հայերի ներկայացուցիչ, նաև աշխարհիկ պետ:

— Թաւրիզումն է մնում Ատրպատականի թեմակալ առաջնորդը, այնտեղ են լինում նաև օտար պետութիւնների ներկայացուցիչ-հիւպատոսներ: Առաջնորդը իբրև հայերի ներկայացուցիչ պէտք է յարաբերութիւնների պահպանի պարսից թաւաժառուգի, զանազան պաշտօնեաների և հիւպատոսների հետ: Եթէ առաջնորդը գիրք և հեղինակութիւն չունի պարսիկ պաշտօնեաների շրջանում և չի ներկայացնում զօրեղ ոյժ, անպայման նա անկարող կըլինի մի շօշափելի գործ կատարել և օգտակար լինել թեմին:

Հերիք է որ մի պարսիկ պաշտօնեայ ընդհարել առաջնորդի հետ և զգայ նրա թուլութիւնը, ձեռք առնելով պարս-

կական ամենանուրբ խորամանկութիւնները՝ նա կաշխատի առաջնորդի դիրքը խախտել. զցիլ նրա պրեստիժը բարձր պաշտօնեաների առաջ և տապալել նրան: Իսկ այդքանից յետոյ առաջնորդի թեքը կոտրատելով՝ հնարաւորութիւն չի ունենայ ազատօրէն գործելու, ամեն ասպարէզում, ամեն տեղ խոչնդոտներ կը յարուցանեն նրա առաջ: Առաջնորդը պէտք է լինի հմուտ, վարչական ընդունակութիւններով օժտւած անձնաւորութիւն, լաւ ծանօթ պարսկական յարաբերութիւններին. հակառակ դէպքում նա անկարող կը լինի իր դիրքը պահպանել: Պարսկական կեանքը, ինքը պարսկապտանցին բազմազան և վերին աստիճանի նուրբ խորամանկութիւնների մի հիւսւածք է:

Ա. Թաղլի վանքի նակարս

Այդ հիւսւածքի մէջ մտնողն էլ պիտի անհրաժեշտօրէն ունենայ նուրբ քաղաքագիտութիւն, պիտի կարողանայ հասկանալ այդ կեանքը:

Ահա այս, ինչպէս և վերեր ստաջ բերւած լուրջ հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով՝ ասում ենք, որ Ատրպատականի թեմը ծանր և պատասխանատու է: Վերջին 50 տարւայ տարեգրութեան մէջ յիշուած է միայն Ստեփաննոս եպիսկոպոս Մխիթարեանի և Մուշեղեան արքեպիսկոպոսի անունները, որոնք կարողացել են զօրեղ դիրք ստեղծել առաջնորդի համար, բարձր պահել առաջնորդարանի հեղինակութիւնը պարսիկ պաշտօնեաների առաջ: Նրանք ունեցել են խիստ և ուժեղ բը-

Նաւորութիւն և զօրեղ կամք, և ինչպէս պատմում են, պարսիկ պաշտօնեաները դողում, սարսափում էին նրանից: Գաւառացին մեծ յափշտակութեամբ և հիացմունքով է յիշում նրանց անունը: Նրանք գաւառացու համար եղել են զօրեղ պահապան թէև այս էլ պիտի ասել, որ առաջինը ունեցել է շատ հակակրօնի կողմեր, մանաւանդ որպէս մարդ:

Ատրպատականի թեմը ամենայն իրաւամբ համարւում է «փորձաքար»: Եւ իսկապէս շատ առաջնորդներ մեծ զարբով, ահագին ոգևորութեամբ մտել են Ատրպատական և հէնց առաջին քայլից զգացել են իրանց անպատրաստականութիւնը և թուլութիւնը, դէմ են առել ասես մի ժայռի: Այսպէս է ահա Ատրպատականի թեմը: Երբ խօսում են դրսի մի առաջնորդի մասին, գովում են նրան, թւում նրա ընդունակութիւնները, հիանում նրա դործերով և աջողութիւններով, թաւրիղցին՝ հեզնական ժպիտը երեսին առարկում է. «էհ, այդ ոչինչ, հապաթող գայ Ատրպատական, թող գայ, տեսնենք Նոյն դիրքը այստեղ էլ կըստեղծի և կունենայ այն աջողութիւնները»:

Ատրպատականի թեմը, ինչպէս տեսանք, ստացաւ ընտրողական ժողովրդական իրաւունք, և ձայների հասարակ մեծամասնութեամբ առաջնորդ ընտրեց Եղիշէ վարդապետ Մուրադեանը: Արդէն լրացել է ներկայ առաջնորդի երկու տարւայ պաշտօնավարութիւնը, դեռ մի երկու ամիս էլ անցել է, իսկ այդ քիչ ժամանակամիջոց չէ նրան լաւ ճանաչելու համար: Ի՞նչ է ասում այդ գործունէութիւնը:

Սկսենք գաւառից: Գաւառը, որը պէտք է լինի ամեն մի առաջնորդի հոգացողութեան առաջին և ամենալուրջ առարկան, միշտ էլ մոռացւում է, և առաջնորդը ընկնում է թաւրիղ, խլւում է տեղական գործերի մէջ և միանգամայն մոռացութեան տալիս իր թեմի ամենազլխաւոր մասը: Նոյն այդ բանը պատահեց և ներկայ առաջնորդի հետ: Նա այդ կրկու տարւայ ընթացքում այցելել է միմիայն Սալմաստ. իսկ ինչ է արել գէթ Սալմաստի համար: Գրեթէ ոչ մի օգուտ, բացի մի շարք ֆնասներից: Եղիշէ վարդապետը իր սովորութեան համաձայն Սալմաստումն էլ տալիս է մի շարք խոստումներ, փքուն ծրագիրներ է առաջարկում ժողովրդին, արծարծում է գիւղատնտեսական կենդրոնական դպրոցի միտքը, փայլուն յոյսեր է տալիս և խոստանում է շուտով մի յայտնի գումար հասցնել այդ դպրոցի համար: Ժողովուրդը միամտաբար հաւատում է իր առաջնորդին, ոգևորւում է, և Նոյնիսկ տալիս են ձրիաբար այն հողը, որի վրայ պիտի կառուցէր առաջնորդի երեակայած դպրոցը: Առաջնորդ Մուրադեանը հեռանում է Սալմաս-

տից՝ թողնելով ժողովրդին փայլուն յոյսերի աշխարհում: Խեղճները մինչև այսօր էլ սպասում են...

Հայերը մեծ յոյս ունեին, որ առաջնորդը տեսնելով իրանց թշուառ, յուսահատական վիճակը, միջոցներ ձեռք կառնի՝ ղսակել և սանձահարել սարփարաատին, և ընդհանրապես պարսիկ պաշտօնեաներին: Նա ոչ միայն այդ չէ անում, այլ իր բռնած սխալ և անտակտ դիրքով աւելի է երես տալիս նրանց, որոնք յետոյ աւելի ազատ և համարձակ են դառնում իրանց կողոպուտների և հարստահարութիւնների մէջ:

Այս թւի գարնան սկզբներում այնտեղ ուղարկւեց Ընձակ վարդապետը որպէս յաջորդ: Հէնց առաջին օրերից ցոյց է տալիս նա, որ կարող է վարել իր ստանձնած ծանր պաշտօնը. նա մնում է իր պաշտօնում ոչ երկար, միայն վեց-եօթ ամիս: Նրա այդքան պաշտօնավարութեան գործունէութիւնը եղել է ընդհանրապէս զոհացուցիչ: Ընձակ վարդապետը եռանդուն գործիչ է. նա ունի գործելու բուռն ցանկութիւն և նա կարող էր ապագայում անպայման օգտակար լինել Սալմաստին: Նա ամենախիստ և ուժեղ կերպով դիմադրում է սարփարաստին և և միանգամայն չէզոքացնում նրան: Հարստահարութիւնները գրեթէ բոլորովին դադարում են. կտրւում է սարփարաստի մշտական արդիւնքի աղբիւրը: Կատաղում է սարփարաստը, միջոցներ է ձեռք առնում նրան հեռացնել Սալմաստից. նա կեղծ հեռագիր է կազմում հայ ժողովրդի կողմից և յայտնում թեհրան, թէ հայերը դժգոհ են յաջորդից և խնդրում են հեռացնել: Եւ նա հեռացւում է Սալմաստից: Հեռագրի կեղծութիւնը թէև յետոյ պարզւում է, կասկած է յայտնւում նոյնիսկ թեհրանից, և այդ ժառանգակ թէև կարելի էր պաշտպանել յաջորդին, քննութիւն նշանակել, բայց առաջնորդ Մուրադեանը լռեց, չըպաշտպանեց նրան, կամ աւելի ճիշտը՝ չըկարողացաւ պաշտպանել: Պարսիկ պաշտօնեաների հետ չկարողացաւ նա յարաբերութիւն պահպանել և դիրք ստեղծել նրանց առաջե՛րեւ տառաջին ամիսներից Մուրադեան վարդապետը ընդհարւեց քեարզուզարի հետ, որը կարևոր պաշտօնեայ է. այդ էլ շնորհիւ նրա անտոկտութեան. նա միշտ էլ խօսում էր «պօլօժենի»-այից, մի բան, որ Պարսկաստանում գոյութիւն չունի:

Նորից Սալմաստում սկսւում են կեղեքումները և հարըտահարութիւնները էլ աւելի խիստ և մեծ չափերով. բացւում է տուղանքների դուռը սարփարաստի առաջ, որը յաճախակի ստիկ է՝ տէր վարդապետը 3000 թումանի ֆլաս տւեց ինձ էդ գումարը տոկոսով է տրւած ձեզ մօտ, ժողովուրդ, հիմայ պի-

տի առնեմ, էն էլ տողոսը հետը: Եւ նա սկսում է իր սովորական կեղեքումը:

Երբ գտնւում են ժողովրդի բարօրութեանը նախանձախնդիր անհատներ, որոնք դպրոցներ են բանում այս կամ այն գիւղում, ուսուցիչներ նշանակում և զարկ տալիս լուսաւորութեան գործին, մեր առաջնորդը իր բարձրութիւնից հրամայում և ձգտում է արգելք դնել նրանց առաջ: Ահա Սարամբրիկ գիւղը. ժողովուրդը միանգամայն տգէտ է, հարկաւոր է կրթութիւն, պէտք է բանալ ուսումնարան. մտածել է, մըտքովն անգամ անցել է այդ գիւղը: Անտարակոյս ոչ. բայց մի պարոն, ժողովրդի հաւանութեամբ կարգեց այնտեղ մի ուսուցիչ: Ժողովուրդը գիտէք ինչքան ոռճիկ տւեց ուսուցչին, միմիայն 20 թուման. նոյնքան էլ տւեց այդ պարոնը իր մօտ եղած գումարից. այդ խուլ անկիւնը ունեցաւ իր դպրոցը: Յանցածնք գործեց այդ պարոնը: Ահա և խոյ գաւառը. գիտէ առաջնորդը արդեօք, քանի հայաբնակ գիւղեր կան այնտեղ և որտեղ դպրոցներ կան, մտածել է այդ դպրոցների մասին. ի հարկէ ոչ: Մեղք են արել ուրեմն այն մարդիկ, որոնք խոյ քաղաքում և Սէյդաւար գիւղում ուսուցիչներ են նշանակել: Ահա Փայաջուկը: Այնտեղ կար տեղացի մի ուսուցիչ, առաջնորդը քաշ տւեց և բերեց Թաւրիզ, առանց նրա տեղը մէկին կարգելու. Բայց գտնւեցին մարդիկ, որոնք այնտեղ կանոնաւոր ուսուցիչներ նշանակեցին, միթէյանցանք գործեցին նրանք:

Ահա պարսկական բիւրդատանը, այդ մի բուռն թշուառ հայերը. ի՞նչ է արել նրանց վերաբերմամբ առաջնորդը, մտածել է գէթ նրանց մասին: Քահանաներ տւել է առաջնորդը, — ոչ: Գիտենք, որ հէնց այս վերջին ժամանակներս հայ աղջիկ են փախցրել բռնութեամբ, և պաշտօնապէս այդ մասին յայտնւել է առաջնորդին, բայց նա ի՞նչ արեց: Այսպիսի դէպքերում չի մտաբերում առաջնորդը այդ թշուառ, հարստահարած հայերին, իսկ «պողի» հաւաքելիս չի մոռանում նրանց:

Դարադադի վերաբերմամբ կան կալւածական մի շարք խնդիրներ. թուրք բէգերը խլում են հողերը, աշխատում են տիրել հայերի այս և այն գիւղերին. մտածել է այդ խնդիրների մասին մեր առաջնորդը, միջոցներ է ձեռք առնել դիմադրելու համար:

Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում նրա գործունէութիւնը Թաւրիզում: Ներկայ առաջնորդ Մուրադեանին ամենայն իրաւամբ կարելի է կոչել Թաւրիզի առաջնորդ: Նա հէնց սկզբից խրեց Թաւրիզի բոլոր հասարակական հարցերի մէջ, ամեն տեղ մըտաւ և մոռացաւ իրանից մի քանի տասնեակ աղաջ (մղոն) հե-

առաւորութեան վրայ ապրող և հեծող ժողովրդին: Նա գրեթէ միաժամանակ արծարծեց մի քանի խնդիրներ, ինչպէս՝ մատիցա, Կենդրոնական դպրոց, լրագիր և այլն:

Մատիցան աջող ընդունելութիւն չըզտաւ ժողովրդի կողմից և չըտարածեց ամբողջ թեմում, թէև ընդունում եմ, որ օգտակար ձեռնարկութիւն է: Կենդրոնական դպրոցը, Եղիշէ վարդապետի ծրագրած և երևակայած Կենդրոնական դպրոցը, պահանջում է մեծ դրամագլուխ: Եղիշէ վարդապետի երևակայած դպրոցը ունենալու է մասնագիտական զանազան բաժիններ, օրինակ՝ գիւղատնտեսութիւն, տեխնիկա և այլն, Այդպիսի մասնագիտական բաժիններով դպրոցը առնազն ունենալու է 80—100,000 ռ., իսկ ինչ կար Կենդրոնական դպրոցի անունով, միմիայն 30—35000 ռ., այդ էլ տւին շէնքին: Եթէ Եղիշէ վարդապետը ուզում էր հասարակ միջնակարգ դպրոց բանալ, առանց մասնագիտական բաժինների, միայն ուսումնական մասով, այդ էլ աւելորդ էր, քանի որ նոյն այդ ծրագրով դպրոց այժմ ունի Թաւրիզը: Փոխանակ 30 հազար ռուբլի տալու մի նոր շէնքի, կարելի էր աւելացնել եղած դպրոցների դրամագլխի վրայ, բարձրացնել այդ դպրոցներից մէկը, կազմել լաւ ուսուցչական խումբ, ոյժ տալ նրան՝ կրճատելով միւս դպրոցի բարձր դասարանները. մանաւանդ Թամարեան դպրոցի շէնքը շատ յարմար է դրա համար: Այժմ միմիայն կայ Կենդրոնական դպրոցի շէնքը, ուրիշ ոչինչ:

Կենդրոնական դպրոցը դարձել էր նրա համար ուղղակի մի ցաւ, բռնել էր դրանից, երևակայութեան մէջ փայլուն կերպով կազմակերպում էր և աջուձախ հարւածում, ցեխ էր շարտում երկու դպրոցների հասցէին: Առանց գէթ մի անգամ Լիւլաւայի դպրոցը այցելելու և մօտիկ ճանաչելու, նա նոյնիսկ մամուլի մէջ գրեց բացասական բաներ, ի հարկէ յենւելով դժբախտ Կոստան «ասէ-կօսէների» և բամբասանքների վրայ: Մինչդեռ նշանակութիւն չունին նրա այս ձևի թէ դրական և թէ բացասական կարծիքը, որովհետև հաստատուն չէ, երբեք և փոփոխական է: Եւ գիտէ՞ք քանի անգամ նա կարծիքը փոխել է Լիւլաւայի դպրոցների վերաբերմամբ: Ասացի, որ առաջ, դեռ գրեթէ չայցելած դպրոցը, նա սկսեց աննպաստ խօսել և գրել. անցաւ մի քանի ամիս, նա ներկայ եղաւ մի փորձնական դասի, որ պարապում էր վեցերորդեցիներից մէկը: Անմիջապէս յետոյ եղաւ փորձնական դասի քննադատութիւնը. ներկայ էին վեցերորդ դասատանի բոլոր աշակերտները, ուսուցչական խումբը և առաջնորդը: Եւ գիտէ՞ք ինչ կարծիք յայտնեց այնտեղ նա. նա խոստովանեց, որ իր առաջ նստած են ոչ թէ պա-

տանիններ, խելքով տհասներ, այլ պատրաստած և հասուն երիտասարդներ, և ուրախութիւն յայտնեց, որ դրանք են ամբողջ Պարսկաստանի առաջին պտուղները, առաջին ընթացաւարտները:

Յափշտակած իր երեսակայական չեղած Կենդր. դպրոցով, սկսեց հակառակ ընթացք բռնել եղած և իրական օգուտ տուող դպրոցների վերաբերմամբ: Եւ նա որոշ չափով հասաւ իր նպատակին: Լիւալայի դպրոցը տապալեց, ուսուցչական խումբը ցրեց: Ինորոշ է նրա գործելու մի սխատմը. այս կամ այն անձնաւորութեան հեռացնելու, չեզոքացնելու համար նա հրնարում. առաջ է բերում մի «նոր օրէնք», մի նոր կարգադրութիւն: Ուսուցիչների առաջ հոգաբարձական ընտրողական ժողովները փակելու համար նա դեռ չըհրատարակած և ժողովրդի սեփականութիւնը չըդարձած կանոնադրութիւնից յայտարարեց ժողովրդին, որ «այս խնդրում շահ ունեցող և շահագրգռւած անձինք ձայնի իրաւունքից զրկուած են»: Որոշմարդկանց առաջն առնելու համար նա «պտղի» հարցը մէջ նետեց, մի բան, որ էլի չի տեսել Թաւրիզը. վերջապէս առանձին առանձին հրաւերներով մարդկանց կանչեց ժողովի և տունը մէկին էր հրաւէր ուզարկել, այն ինչ կանոնադրութեան մէջ պարզ կերպով աւած է, որ ամեն մի անձնաւորութիւն կարող է մասնակցել, եթէ 21 տարիքից անց է: Իսկայդ չի արել անշուշտ, որովհետեւ նրան ձեռնտու չէր:

Այստեղ չենք ուզում նկարագրել այն խայտառակութիւնները, որ տեղի ունեցան նոր տեսուչներ փնտռելիս: Մենք ամաչում ենք... որ հակառակորդների դէմ կուելու համար առաջնորդը միջոցների մէջ խտրութիւն չի դնում: Առաջնորդ Մուրադեանը ընդհարում է Ղալայի դպրոցի ուսուցիչ պ. Ն. Տէր-Յովհաննիսեանի հետ, ընդհարում է, որովհետեւ վերջինս կանանց բարեգ. Միացեալ ընկերութեան կողմից ուղարկուած է Ուրմի մի գործ քննելու և յանկարծ առաջնորդին հակառակ եղբակացութեան է հասնում, նրան տրւած է եղել լիազօրութիւն այն խնդրի վերաբերմամբ: Առաջնորդ Մուրադեանը զայրանում է, բարկանում է այդ ուսուցչի վրայ և առաջարկում է բարեգ. ընկ. վարչութեանը, որ այդ ուսուցչին հեռացնէ քարտուղարութիւնից: Եւ վարչութիւնը այնքան թոյլ, այնքան անհեռատես և անարդար է գտնւում, որ կատարում է առաջնորդի քմահաճոյքը և միանգամայն ապօրինի պահանջը: Ապա հերթը հասնում է և դպրոցից հեռացնելուն...

Նրա սգեղ սովորութիւններից մէկն էլ այն է, որ եկեղեցու բնակ դարձնում է հայհոյանքների և հակաճառութեան

վայր: Լսարանում դասախօսութիւն է լինում, ներկայ է և առաջնորդը. փոխանակ այնտեղ յայտնելու իր կարծիքը և հակաճառելու, ուր յարմարութիւն կունենան պաշտպանելու և հակառակորդները, նա քարոզի նիւթ է շինում և յարձակում է սրա նրա վրայ, իսկ դիմացինը հնարաւորութիւն չի ունենում պատասխանելու:

Այդ գործունէութեան մէջ եղած սև բծերից է, գուցէ ամենագլխաւորը, թերթի իրաւունքի հարցը: Նա այնքան անտակտութամբ առաջ տարաւ այդ խնդիրը, որ Վեհափառ Շահնշահից խիստ և կտրուկ մերժում ստացւեց: Մուրադեան վարդապետին թէև շատ-շատերը, որոնց յայտնի է տեղական պայմանները և անշուշտ այսպիսի խնդիրներում լաւ գիտեն դիմելու ձևերը, — խորհուրդ չըտւին այդ ձևով դիմել Շահնշահին, բայց նա չլսեց և ոչ մէկին, ինչպէս ասում են «իբէշը քշեց» և լաւ էլ արդիւնք ստացաւ...

Նրա գործունէութեան ընդհանուր խաւարի մէջ միակ փայլուն կէտը կազմում է մամուլը, որը մեծ բարիք է ամբողջ թեմի համար: Բացի այդ Ատրպատականի եկեղեցական «կանոնադրութիւնը», որ այժմ գործադրութեան թէջ է, մշակած է որոշ չափ շնորհիւ Մուրադեան վարդապետի ջանքերի: Այդ «կանոնադրութեամբ» շատ անարդարութիւններ վերացւեցին և ամեն ինչ դուրեց կանոնաւոր հիմունքների վրայ, միայն ի հարկէ եթէ խիստ հետևեն գործադրութեան վրայ:

Ահա առաջնորդի երկամեա ընդհանրապէս անմխիթար գործունէութիւնը:

ԹԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ

I.

Կովկասում թատրոնի հիմքը դրել է, ինչպէս գիտենք, 1859 թւականին, մի տաճկահայ պատանու ձեռքով, որ այդ ժամանակ սովորում էր Ներսէսեան դպրանոցում: Բայց Աստուծոյ պատկանում թատրոնի սկիզբն դրւում է բաւական ուշ, ճիշտ 20 տարի յետոյ, 1879 թւին: Թատրոնի սկզբնաւորութեան մասին կասկածներ կային, ոմանք ասում էին, որ սկսել է 1877 թւին, ոմանք պնդում էին, որ առաջին ներկայացումը եղել է 1877 թւին: Այդ կասկածը փարատեց հանգուցեալ Փափազեան վարդապետի յիշատակարանը, ուր թատրոնի մասին յիշատակած է հետեւեալը.

«1879 ամի, Ապրիլին, Վանայ խնամատար ընկերութեան մի նպաստ հասցնելու և Դաւրիժու երիտասարդաց մէջ ազգային եռանդ մտցնելու պատճառաւ, քանիցս անգամ մեր տան մէջ ժողով հրաւիրեցի վառվռուն երիտասարդներ: Թատրոն ներկայացնելու համար խորհեցանք և տնօրինեցինք և վերջապէս երեք անգամ ներկայացում տւեցինք մեր տան բակի մէջ, վրանի տակ և 8 լիւրա ուղարկեցինք յիշեալ ընկերութեան»:

Այդ թւականին տէր-Մեսրոբ Փափազեանը տեսչութեան պաշտօն էր վարում Բերդաթաղի դպրոցում: Նա, ինչպէս իր գրութիւնն է ցոյց տալիս, ձեռնարկում է թատրոնական գործը, նրա հետ միանում են և տեղացի «վառվռուն» երիտասարդներ (արժէ այստեղ յիշել պ. Ա. Փանուկեանի անունը, որ միշտ էլ եղել է այդ ասպարիզում), մեծ մասով ուսուցիչներ: Ներկայացում կազմակերպելու և բեմի հիմքը դնելու առիթը տալիս է Վանի խնամատար ընկերութիւնը, որին անհրաժեշտ էր նպաստ հասցնել:

Առաջին անգամ պիտի խաղային «Աշոտ Ողորմած» և «Երկու Քաղցածներ» պիէսները: Մի շարք փորձեր են ունենում և որքան հետաքրքիր, որքան ուրախ են անցնում այդ օրերը: Գործի զլուխ անցածները և մասնակցող երիտասարդները ա-

ւելի ու աւելի ոգևորւում են և տաք սրտով կաշոււմ գործին: Երկար և անդուլ գործը ապարդիւն չանցաւ: Արդէն փորձերը վերջացրել են և կազմ պատրաստ են բեմ ելնելու: Հէնց այդ տեղ նրանց առաջ ցցւում է մի մեծ հարցական: Ո՞րտեղ ներկայացնել, չկայ թատերասրահ, չկան և՛ յարմար սենեակներ:

Սրա ճարն էլ գտնում են:

«Արամեան» դպրոցի յետևում կայ մեծ տարածութիւն. այնտեղ վրաններ են խփում, և հա պատրաստ է բեմը. այս վրանների տակ պիտի տային ներկայացումը: Թեմակալ առաջնորդ Բարդուղիմէոս վարդապետն (այժմ եպիսկոպոս) էլ իր կողմից օգնում և քաջալերում է սկսած գործը: Զը մոռանա՞նք ասել, որ տէր-Մեսրոբը կատարում էր և՛ բէթիսօրի և՛ յուշարարի դեր:

Ահա այսպէս ամեն ինչ պատրաստ էր. պատրաստ էր բեմը, պատրաստ էին և դերակատարները, մնում էր միայն խաղալ: Բայց յանկարծ խոչնդոտ է առաջ գալիս: Հոգաբարձութիւնը արգելում է ներկայացումը՝ պատճառաբանելով թէ պարսից կոռուվարութիւնը վատ աչքով կընայի մեզ, կըժակի դպրոցը, և ուրիշ անխուսափելի ֆլեաների առիթ կըտանք մեր այս քայլով: Հոգաբարձութիւնը միևնոյն ժամանակ սպառնում է, որ եթէ ուսուցիչները համարձակեն թէկուզ ուրիշ տեղ տալ ներկայացումը, անյապաղ նրանց հեռացնել դպրոցից: Այդ անմիտ սպառնալիքը ոչ մէկի վրայ չէ ազդում, նրանք եռանդուն կերպով, առանց յուսահատելու, առաջ են տանում ահագին ջանքերով սկսած գործը:

Վրանը և բեմական բոլոր պատրաստութիւնները տեղափոխում են տէր-Մեսրոբ Փափագեանի տունը, նորից բեմ են պատրաստում և ձեռնարկում ներկայացումը: Տէր-Մեսրոբը տաճկաց հպատակ լինելով՝ հրաւիրում է նաև տաճկաց հիւպատոսին: Սիրողների խնդիրքով ներկայ է լինում և ուսուսաց կոնսուլը: Գալիս են նոյնպէս թուրքեր, իսկ հայ հանդիսականների թիւը հազարն է լինում:

Հետաքրքրութիւնը ընդհանուր էր, իւրաքանչիւրը ձգտում է ներկայ լինել ներկայացմանը, տեսնելու, իմանալու համար թէ ինչ է թատրոն ասած բանը: Հոգաբարձութիւնը, տեսնելով այդ ընդհանուր հետաքրքրութիւնը, կոնսուլների քաղցր և սիրալիք վերաբերմունքը դէպի այդ ձեռնարկութիւնը՝ աշխատում են ներկայ լինել, բայց նրանք տոմսակ չեն կարողանում ստանալ. նրանք մենժուում են գործողների կողմից, իրանց սպառնալիքի և տգեղ վարմունքի պատճառով:

Վերջապէս ներկայացումը աջողւում է: Ներկայացումը

անցնում է շատ աջող և ոչ մի միջնադէպ կամ խլրտում տեղի չէ ունենում: Ներկայ եղողները հեռանում են ուրախ և գոհ: Երկար ժամանակ ընդհանուր խօսակցութեան նիւթը լինում է այս ներկայացումը: Նրանք, որոնք առաջին ներկայացումը չէին տեսել, բուռն ցանկութիւն էին յայտնում որ կրկնւի խաղը, շատերն էլ ուզում էին իրանց հաճելի տպաւորութիւնը կրկնել:

Այսպիսով, առաջին տարում, այսինքն 1879 թւին, Թատերասերները հնարաւորութիւն են ունենում տալ երեք ներկայացում, և իրանց արդիւնքից 8 լիւրա ուղարկում են Վան խնամատար ընկերութեան:

Բայց յաջորդ 1880 և 1881 թւականներին տալիս են մի շարք ներկայացումներ. պիեսները լինում են մեծ մասամբ Թարգմանութիւններ Ֆրանսերէնից, երբեմն էլ հէնց իրանք խաղացողներն էին «թխում» կամ «կազմում»:

Հետաքրքիր է մի դէպք: Տէր-Մեսրոպը տեսել էր «Վենետիկի վաճառականի» խաղը Ռուսաստանում, և նա հիմնւելով իր յիշողութեան վրայ գրում է մի պիէս, ի հարկէ նոր պիես, բայց նոյն սիւժետով և անւանում է «Արդար դատաստան», որ և ներկայացւում է:

Թատերասերները, չունենալով կանացի ոյժեր, ընտրում են այնպիսի պիէսներ, որոնց մէջ ըստ կարելոյն չափ կանայք չըլինեն: Եղած կանացի դերերը կատարում էին տղամարդիկ, բացառութիւն կազմում էր մի դերակատարուհի—դա Տէր-Մեսրոպի աղջիկն էր, որ այդ ժամանակ վարժուհու պաշտօն ունէր:

Տարօրինակ էր և Տէր-Մեսրոպը ժողովրդի համար: Մասով էին ցոյց տալիս տէր-հօրը և նրա աղջկան: Փողոցովանցներէն չորս կողմից հետաքրքրութեամբ նայում և շնչում են, ահա «օյինբազ» տէրտէրը և նրա «օյինբազ աղջիկը»:

Այդ ժամանակ էլ չըկար յատկապէս ներկայացումների համար շինւած Թատերասրահ և ներկայացումները լինում էին Տիպրան Գորոյեանի տանը, որով վերջինս մեծ ծառայութիւն է մատուցանում Թատրոնական գործին:

Այդ տարիներում, ի միջի այլոց, խաղացւում են հետեւեալ պիեսները.—«Փորոսողին գահ», «Ակամայ բժիշկ», «Թըռչող բժիշկ», «Մէրը բժիշկ», «Սև հողեր», «Արդար դատաստան» և «Արշակ Բ.»:

Որպէսզի հնարաւորութիւն ունենան ներկայ լինելու և օգտուելու այդ ներկայացումներից նաև Թուրքերը, Թատերա-

սէրները միշտ էլ, բացի առաջին մի երկու ներկայացումից, թուրքերէն վողվիլներ էին դնում:

Ահա այսպէս է սկսել և հիմքը դրել թատրօնական գործունէութիւնը Ատրպատականում:

II.

Անդուլ ջանքերի գործը չի դադարում, այլ կանոնաւոր կերպով առաջ տարւում. երբեմնակի ներկայացումներ են լինում, բայց յաճախում են միայն տղամարդիկ: Թատրոնը կանանց համար դեռ մի անմերձեցալի և արգելած վայր էր: Եւ այդպէս շարունակւում է մինչև իննսնական թւականները: Միմիայն 1891 թւին տեղացի մի երկու կանայք ներկայ են լինում ներկայացման, իսկ յաջորդ 1892 թւին Թաւրիզի Լիւաւա-թաղի ուսուցչական խումբը յատկապէս կանանց համար կազմակերպում է մի ներկայացում: Հետզհետէ կազմակերպւում են գրական հանդէսներ, նոյն այդ 1892 թւականին տօնածառի սկիզբն է դրւում և տեղացի օրիորդը բեմ է բարձրանում արհամարհելով բամբասանքը:

Այսպէս ահա իննսնական թւականներից սկսած բեմական գործունէութիւնը Թաւրիզում դրւում է փոքր ի շատէ կայուն հիմունքների վրայ: Ներկայացումները յաճախակի կրկնւում են երկու թաղերում էլ և լինում են շնորքով պատրաստած ներկայացումներ. կամաց-կամաց, տարէց տարի առաջ են գալիս շնորքով բեմական ոյժեր և այդ արեւստը հասկացող և գնահատող անձնաւորութիւններ: Դպրոցների շնորհիւ մտաւոր պահանջներ են առաջանում և աւելի ու աւելի լայն ծաւալ են ստանում: Թատրոնը, որի վրայ մի քանի տարի առաջ նայում էին որպէս մի «օյինբաղխանայի» վրայ,—շուտով բռնում է իր պատւաւոր տեղը հասարակական հիմնարկութիւնների շարքում: Եւ շուտով երկու թաղերում էլ երեւում են թատերասրահներ, յատկապէս ներկայացումների համար ընդարձակ և գեղեցիկ շէնքեր:

Ղաւա-թաղի սրահը աւելի հին է, իսկ Լիւաւայինը շէնք էլ է 1895 թւին: Իսկ 1900 թւին երկու թաղերում էլ կազմակերպւում են «Թատերասէրների» ընկերութիւններ: Այդ ընկերութիւններից ամեն սէկը թէև սկզբում ունէր մասնակցողներ-անդամների փոքր թիւ, բայց կամաց-կամաց ստաբիլացնում է: Մօտաւորապէս նոյն այդ ժամանակներում կազմակերպեց «Երաժշտասիրաց» ընկերութիւնը, որը յետոյ միա-

ցաւ Ղալա-թաղի «Թատերասիրաց» ընկերութեան հետ և կոչ-
ւեց «Թատերա-երաժշտասիրաց» ընկերութիւն.

Եւ յաջորդ երկու տարիներում, 1901—2 թւերին, Թաւ-
րիզում եղան մի շարք ներկայացումներ, որ տւեցին այդ ըն-
կերութիւնները, ուսուցչական խմբերը, Ֆելէկեան քոյրերը սի-
րողների մասնակցութեամբ: Խաղացին հետեւեալ պիէսները:

«Բեկչինսկու հարսանիքը», «Սկապէնի արարքները», «Մկն-
դեղ», «Բարեգործութեան դիմակի տակ», «Կըոթ-կըոթ», «Մե-
ծապատիւ մուրացկանները», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Օր-
թաճալու քէֆը», «Աքշալոյս» (2 անգամ) «Մեհրուժան», «Մէ-
դէա», «Գոյր-Թերեզա», «Անշիւօ», «Մկնիկ» և այլն:

Բացի այդ՝ եղել են նոյնպէս գրական-երաժշտական երե-
կոյթներ և տօնածառեր: Իսկ յաջորդ տարեշրջանում խաղում
են էլ աւելի պիէսներ, ընտիր և օգտակար պիէսներ, որոնցից
արժէ յիշատակել հետեւեալները.— «Օտարներ», «Բարեկամներ»,
«Թագի համար», «Մարտող ճրագներ», «Հեղինէ» և այլն:

Ներկայացումները Ատրպատականում ընդհանրապէս դըր-
ւում են բարեգործական նպատակներով: Դպրոցի հոգաբար-
ձութիւնը, բիւզժէի մի մասը ծածկելու համար. յոյսը դրել է
ներկայացումների վրայ, գրադարանի վարչութիւնը իր տա-
րեկան ծախսի մի նշանաւոր մասը ներկայացումներով է ծած-
կում, հայուհեաց բարեգ. ընկերութիւնը մի որոշ գումար ար-
դիւնք է սպասում ներկայացումներից, այդ նպատակով կազմ-
ւած ընկերութիւնների ակնկալութիւնը աւելի քան հասկանա-
լի է: Դեռ չեմ թւում մի շարք յայտնի և անյայտ մարմիններ
և ընկերութիւններ, որոնք սպասելիքներ ունեն ներկայացում-
ներից: Եւ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ տարի է
պատահում, որ Թաւրիզում աւելի ներկայացումներ են տըը-
ւում, քան Թիֆլիսում: Եւ այդ պատճառով շատ անգամ ժո-
ղովուրդը ուղղակի զգում է և ընկնում Թատրոնի վարկը ժո-
ղովրդի աչքում:

Ասացինք որ ներկայացումները լինում են բարեգործա-
կան նպատակներով, հետեւապէս շահադիտական դրդումներով:
Այդ երևոյթը աչք է ծակում ոչ միայն Թաւրիզում, այլ և՛ ամ-
բողջ Ատրպատականում: Հէնց այդ երևոյթով պիտի բացատրել
այն, որ տոմսակների գները աւելի քան թանգ են նշանակում՝
12—20 դռանը շատ սովորակած գներ են առաջին կարգի հա-
մար, չնայած որ համարեա բոլոր ներկայացումներին էլ Թա-
տերասրահը լիքն է լինում: Գների թանգութեան և անմատչե-
լիութեան պիտի վերակրել և այն, որ Թատրոնը ասես սեփա-
կանութիւն է միայն ունեւորների, հարուստների համար. հա-

սէրները միշտ էլ, բացի առաջին մի երկու ներկայացումից, թուրքերէն վոդվիլներ էին դնում:

Ահա այսպէս է սկսել և հիմքը դրել թատրօնական գործունէութիւնը Ատրպատականում:

II.

Անդուլ ջանքերի գործը չի դադարում, այլ կանոնաւոր կերպով առաջ տարւում. երբեմնակի ներկայացումներ են լինում, բայց յաճախում են միայն տղամարդիկ: Թատրոնը կանանց համար դեռ մի անմերձենալի և արգելած վայր էր: Եւ այդպէս շարունակւում է մինչև իննսնական թւականները: Միմիայն 1891 թւին տեղացի մի երկու կանայք ներկայ են լինում ներկայացման, իսկ յաջորդ 1892 թւին Թաւրիզի Լիւաւա-թաղի ուսուցչական խումբը յատկապէս կանանց համար կազմակերպում է մի ներկայացում: Հետզհետէ կազմակերպւում են գրական հանդէսներ, նոյն այդ 1892 թւականին տօնածառի սկիզբն է դրւում և տեղացի օրիորդը բեմ է բարձրանում արհամարհելով բամբասանքը:

Այսպէս ահա իննուսնական թւականներից սկսած բեմական գործունէութիւնը Թաւրիզում դրւում է փոքր ի շատէ կայուն հիմունքների վրայ: Ներկայացումները յաճախակի կրկնւում են երկու թաղերումն էլ և լինում են շնորքով պատրաստւած ներկայացումներ. կամաց-կամաց, տարէց տարի առաջ են գալիս շնորքով բեմական ոյժեր և այդ արւեստը հասկացող և գնահատող անձնաւորութիւններ: Դպրոցների շնորհիւ մտաւոր պահանջներ են առաջանում և աւելի ու աւելի լայն ծաւալ են ստանում: Թատրոնը, որի վրայ մի քանի տարի առաջ նայում էին որպէս մի «օյինբազխանայի» վրայ,—շուտով բոցնում է իր պատաւաւոր տեղը հասարակական հիմնարկութիւնների շարքում: Եւ շուտով երկու թաղերումն էլ երեւում են թատերասրահներ, յատկապէս ներկայացումների համար ընդարձակ և զեղեցիկ շէնքեր:

Ղալա-թաղի սրահը աւելի հին է, իսկ Լիւաւայինը շինւել է 1895 թւին: Իսկ 1900 թւին երկու թաղերումն էլ կազմակերպւում են «Թատերասէրների» ընկերութիւններ: Այդ ընկերութիւններից ամեն մէկը թէև սկզբում ունէր մասնակցողներ-անդամների փոքր թիւ, բայց կամաց-կամաց ստաւարանում է: Մօտաւորապէս նոյն այդ ժամանակներում կազմակերպւեց «Երաժշտասիրաց» ընկերութիւնը, որը յետոյ միա-

ցաւ Ղալա-Թաղի «Թատերասիրաց» ընկերութեան հետ և կոչ-
ւեց «Թատերա-երաժշտասիրաց» ընկերութիւն.

Եւ յաջորդ երկու տարիներում, 1901—2 թւերին, Թաւ-
րիզում եղան մի շարք ներկայացումներ, որ տւեցին այդ ըն-
կերութիւնները, ուսուցչական խմբերը, Ֆելէկեան քոյրերը սի-
րողների մասնակցութեամբ: Խաղացին հետեւեալ պիէսները:

«Գրեչինսկու հարսանիքը», «Սկապէնի արարքները», «Մկն-
դեղ», «Բարեգործութեան դիմակի տակ», «Կըռթ-կըռթ», «Մե-
ծազատիւ մուրացկանները», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Օր-
թաճալու քէֆը», «Յըշալոյս» (2 անգամ) «Մեհրուժան», «Մէ-
դէա», «Քոյր-Թերեզա», «Անջելօ», «Մկնիկ» և այլն:

Բացի այդ՝ եղել են նոյնպէս գրական-երաժշտական երե-
կոյթներ և տօնածառեր: Իսկ յաջորդ տարեշրջանում խաղում
են էլ աւելի պիեսներ, ընտիր և օգտակար պիեսներ, որոնցից
արժէ յիշատակել հետեւեալները.— «Օտարներ», «Բարեկամներ»,
«Թագի համար», «Մարւող ճրագներ», «Հեղինէ» և այլն:

Ներկայացումները Ատրպատականում ընդհանրապէս դըր-
ւում են բարեգործական նպատակներով: Դպրոցի հոգաբար-
ձութիւնը, բիւդժէի մի մասը ծածկելու համար. յոյսը դրել է
ներկայացումների վրայ, գրադարանի վարչութիւնը իր տա-
րեկան ծախսի մի նշանաւոր մասը ներկայացումներով է ծած-
կում, հայուհեաց բարեգ. ընկերութիւնը մի որոշ գումար ար-
դիւնք է սպասում ներկայացումներից, այդ նպատակով կազմ-
ւած ընկերութիւնների ակնկալութիւնը աւելի քան հասկանա-
լի է: Դեռ չեմ թւում մի շարք յայտնի և անյայտ մարմիններ
և ընկերութիւններ, որոնք սպասելիքներ ունեն ներկայացում-
ներից: Եւ չափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ տարի է
պատահում, որ Թաւրիզում աւելի ներկայացումներ են տըը-
ւում, քան Թիֆլիսում: Եւ այդ պատճառով շատ անգամ ժո-
ղովուրդը ուղղակի զղւում է և ընկնում Թատրոնի վարկը ժո-
ղովրդի աչքում:

Ասացինք որ ներկայացումները լինում են բարեգործա-
կան նպատակներով, հետեւապէս շահադիտական դրողւմներով:
Այդ երևոյթը աչք է ծակում ոչ միայն Թաւրիզում, այլ և՛ ամ-
բողջ Ատրպատականում: Հէնց այդ երևոյթով պիտի բացադրել
այն, որ տոմսակների գները աւելի քան թանգ են նշանակում՝
12—20 դռանը շատ սովորական գներ են առաջին կարգի հա-
մար, չնայած որ համարեա բոլոր ներկայացումներին էլ Թա-
տերասրահը լիքն է լինում: Գների թանգութեան և անմատչե-
լիութեան պիտի վերադրել և այն, որ Թատրոնը ասես սեփա-
կանութիւն է միայն ունեւորների, հարուստների համար. հա-

սարակ ժողովուրդը առհասարակ լաւ ներկայացուցնելից զուրկ է մնում: Շատ քիչ է մտածուած թատրոնը ընդհանուրի սեփականութիւնը դարձնել: Ժողովրդի գեղագիտական ճաշակը զարգացնել և նրբացնել, ներկայացման պահանջ առաջ բերել: Զգտում են, որքան հնարաւոր է շատ փոքր ձեռք բերել: Ահա ինչն է անհամակրելին:

Թաւրիզում, և ընդհանրապէս Ատրպատականում խաղացում են անխտիր ամեն տեսակի պիէսներ, մանաւանդ յաճախ լինում են ֆրանսերէնից թարգմանութիւններ, որոնք մեծ մասով հնացած և արխիւային միլիոններ են և դրանք իրենց արւ-վախով շատ-շատ մի րօպէ կարող են միայն ազդել: Ահա հրաժեշտ են հայ ժողովրդի սրտին մօտիկ, մտքին նիւթ տուող պիէսներ և դրանց օգուտը անկասկածելի է: Այդպիսի բնաւորութիւն է կրում պ. Վ. Փափագեանի «Արշալոյս» ինքնուրոյն պիէսը, որը երկու անգամ խաղացւել է Թաւրիզում և մի անգամ Սալմաստում: Քանի որ այս պիէսը ուստահայոց բեմի վրայ չի երևացել և անյայտ է, աւելորդ չեմ համարում մի երկու խօսքով տալ նրա բովանդակութիւնը: Թիւրքահայոց կեանքն է կազմում այդ պիեսի նիւթը: Զաւալցի և Բաքրանցի քիւրդերը կեղեքում. հարստահարում են Կարճկանի հայերին, անպատում կանանց, յափշտակում աղջիկներին և գիւղացիների արիւնը ծծում: Դանակը ոսկորին է հասել: Մի անգամ էլ Մեր Իւսուֆը (քիւրդ ցեղապետ) պահանջում է աղջիկ. այլևս անհնարին է լինում դիմանալ: Գիւղի վարժապետը գլուխ է անցնում, ոտի կանգնեցնում գիւղացիներին, մտքեր պատրաստում. նրա հետ միանում է գաւառի երիտասարդութիւնը և գիւղի ռէսուր: Ամբողջ գաւառը ոտքի է: Վարժապետի ցուցմունքներով և ղեկավարութեամբ յարձակւում են քիւրդերի վրանների վրայ. սպանում նրանց, աւերում, քանդում նրանց բոյն-որջը: Ահա «Արշալոյսի սիւժէտը»:

Թատրոնական գործը արդէն կանոնաւոր և յարաջուն ընթացքի մէջ է մտել, մնում է միայն աւելի համախմբել կարեւոր ոյժերը և կազմակերպել, դարձնել թատրոնը ժողովրդի սեփականութիւնը աւելի լայն չափերով: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ է նախ՝ աժան և մատչելի գներ նշանակել, հնարաւոր եղածին չափ չղեկավարել շահագիտական նպատակներով և տալ շնորքով ներկայացումներ, և երկրորդ, ներկայացնել ընտիր պիեսներ, որոնք շօշափեն մեր կեանքի մօտիկ հարցեր և կրթիչ նշանակութիւն ունենան:

Ահա միայն այդ ժամանակ բեմը իր իսկական նպատակին կը ծառայի:

III.

Իսկ ի՞նչ է ներկայացնում բեմը գաւառներում:

Հարցի պատասխանը այնքան էլ մխիթարական չէ: Առհասարակ բեմ կազմելու և պահպանելու համար անհրաժեշտ են ոյժեր, կրթւած և գիտակցող անձնաւորութիւններ. իսկ ուր քացակայում են այդ գործօնները, այնտեղ անհնարին է ունենալ թատրոնական գործ: Ատրպատականում կան անկիւններ, ուր հասարակ գրաճանաչներին անգամ մատով կարելի է համարել, տեղեր կան, որ այդ էլ չկայ. իսկ դպրոցի մասին աւելի քան աղօտ գաղափար ունեն, այդպիսի պայմանների մէջ էլ ձրտեղից կարող է առաջանալ և հիմնւել բեմ և թատրոնական գործունէութիւն:

Այժմ ընդհանրապէս Ատրպատականի այն գաւառները կամ գիւղերը ունեն բեմ և թատրոնական գործ, որոնք ունեն կանոնաւոր դպրոցներ, քիչ ու շատ պատրաստւած ուսուցիչ աւ ուսուցչուհիներով: Այս կողմից էլ Ատրպատականի գաւառների շարքում առաջնութեան տեղը զբաւում է Սալմաստը: Բեմական գործը Սալմաստում փոքր ի շատէ կանոնաւոր ընթացքի մէջ է մտնում 1895—6 թւերից սկսած: Առաջին թատերասրահը շինւում է 1894 թւին, Հաֆթվանում, հանդուցեալ Մ. Աւետիսեանի ջանքերի շնորհիւ: Այդ թատերասրահը համարւում էր իր ժամանակին յարմար և ընդարձակ շէնք: Մինչև այդ թւականը ներկայացումները Սալմաստում տրւում էին մասնաւոր տների մէջ: Այժմ Ղալասար փոքրիկ գիւղն էլ ունի իր գեղեցիկ թատերասրահը, որը շինել են 1900 թւին. Իսկ անցեալ 1904 թւին Փայաջուկ գիւղում շինւեց ընդարձակ և յարմար թատերասրահ: Մահլամ գիւղն էլ ունի փոքր, բայց քիչ ու շատ բաւարարութիւն տւող թատրոնական շէնք: Այժմ Սալմաստի նշանաւոր գիւղերից Իւրաքանչիւրը տարեկան մէկ և մի քանի ներկայացումներ է տալիս, չհաշւած գրական հանդէսները: Այս վերջին 1904—5 տարեշրջանին Սալմաստը ունեցաւ մօտաւորապէս 15 ներկայացում, մի թիւ, որ Սալմաստի համար փոքր չէ: Խաղացել են սեզօնին հետեւեալ հրապարակում յայտնի պիեսները: «Ռուզան», «Մարտոյ ճրագներ», «Ոճրագործի ընտանիքը», «Ասլան բալասի», «Թագի համար», և «Մեծապատիւ մուրացկաններ»: Այսպիսի վայրերում, նոյնիսկ Թաւրիզում, բնականօրէն գործի ծանրութեան մեծագոյն բաժինը կրում են ուսուցիչները և ուսուցչուհիները: Այստեղ էլ ներկայացման վրայ առհասարակ նայում են իբր շահի աղբիւրի: Եւ այս առնազը անհամակրելի երևոյթը ասես մի չարիք

է, որ ստիպւած պիտի կրել: Ահա ինչո՞ւ Դպրոցների բիւզ-
ժէի, եթէ չասեմ, մեծագոյն մասը, գոնէ մի նշանաւոր մասը
գիւղացիները ծածկում են ներկայացումներով: Կրկնում
եմ, նախ այդ միայն խուսափելի չարիք է, թէև զօ-
րեղ հարւած իսկական գործի համար: Այդ երևոյթը կը-
վերանայ միայն այն ժամանակ, երբ դպրոցները տնտեսա-
պէս քիչ ու շատ կապահովեն: Այստեղ ուսուցիչների պայ-
մանների մէջ յաճախ կ'աւտանէք նաև այսպիսի կէտի՝ «պար-
տաւորութեամբ է կազմակերպել տալ տարեկան երկու կամ երեք
ներկայացում դպրոցի օգտին»: Սուտ չէ, որ այսպիսի վայրե-
րում ուսուցիչները երեսն ոտճիկը իրենք են աշխատում, իրենց
արիւն քրտինքով և ջանքերով ձեռք բերում:

Թատրոնական գործը միւս գաւառներում անհամեմատ
ուշ է սկսել Ուրմիրում առաջին ներկայացումը եղել է 1897
թւականին, շարժական բեմի վրայ: Նրանից յետոյ երկար ժա-
մամանակ ներկայացում չի տրւում, միայն 1902 թւին մի
խումբ սիրողներ մի երկու ներկայացում են տալիս և նրանց
արդիւնքով թատերաօրահ շինում: Այստեղ էլ իհարկէ նախա-
ձեռնողը էլի ուսուցիչ է. նոյնն է, շատ քիչ բացառութեամբ,
և միւս գաւառամասերում և քաղաքներում: Խոյն էլ ունի փոք-
րիկ և յարմար բեմ դպրոցական շէնքի մէջ և երբեմնակի լի-
նում են ներկայացումներ: Գոհացուցիչ վիճակի մէջ են նոյն-
պէս Արդաբիլ և Մարաղա քաղաքները:

Իսկ սրանց դիմաց Ատրպատականում կան մի շարք գա-
ւառներ և գիւղեր, որ չգիտեն ինչ ասել է ներկայացումը, Ահա
Մակուի Խանութիւնը, ընդարձակ և հայաշատ Ղարաղազը,
Պարսկա-Քիւրդստանը: Սրանք բոլորովին զուրկ են մնացել
ներկայացումներից: Նոյն վիճակին են Լնթարկւած նաև Ուր-
միի մի շարք գիւղերը: Բեմ և թատրոնական գործ ունեցող վայր-
երը Ատրպատականում ներկայանում են որպէս արտօնեալ
տեղեր:

Առհասարակ դա նկատւած երևոյթ է—ուր և երբ կայ
դպրոց, լինում են ներկայացումներ, փակւում է ուսումնարանը,
դադարում է և՛ ներկայացումը:

Ահա թատրոնական գործի դրութիւնը Ատրպատականում:

ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

I.

Ատրդատականի հայերը առհասարակ կարգալու առանձին հակում չունեն և ընթերցանութիւնը աւելի քան քիչ է տարածւած, նամանաւանդ գաւառահայերի մէջ: Այն աստիճանի է հասնում շատ անգամ ժողովրդի անտարբերութիւնը, որ դեկավար հասարակ դործչի մէջքն են կոտրում և թեւերը թուլացնում: Թէև, եթէ մանրագնին քննենք հարցը, ժողովուրդը մեղաւոր չէ: Ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը մօտաւորապէս կանգնած է այնպիսի աստիճանի վրայ, որ անկարող էր ընթերցանութիւնը պահանջ դառնալ: Մի շարք գիւղեր, նոյնիսկ գաւառներ ունենք, որ զուրկ են տարրական դպրոցներից, այդպիսի վայրերում աւելի քան տգիտութիւն է փնտռել ընթերցանութիւն, ընթերցասիրութիւն: Ինչպէս ամեն առաջադիմութեան նպաստող գործ, նոյնպէս և՛ ընթերցանութիւնը, կապւած է դպրոցի հետ: Ե՞րբ և ո՞ւր կայ դպրոց, այնտեղ էլ ընդհանրապէս կազմւում է գրադարան, սկսւում ընթերցանութիւնը: Այս երևոյթը մի քանի տեղ շեշտեցինք: Ամբողջ Ատրդատականում միմիայն մի քանի գրադարան—ընթերցարաններ կան, իսկ դրանցից միայն մի երկուսը բարելաւ վիճակի մէջ են և տալիս համեմատաբար բաւարար թիւ կարդացողների: Բայց անցնենք փաստերին:

Նախ խօսենք Թաւրիզի մասին: Թաւրիզը ունի երկու գրադարան—ընթերցարան—Ղալա և Լիլաւա թաղերում: Այս երկու գրադարաններից Ղալայինը աւելի հին է և հիմնւել է 1874 թւին, Անդրէաս արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեան օրով, որը եղել է՝ հիմնադիրներից մէկը: Սկզբում ունեցել են շատ անշշան քանակութեամբ գրքեր: Գրադարանական ընկերութիւնը ունեցել է միմիայն 75 կտոր գիրք, առաջնորդարանից էլ ստացւում է 81 գիրք և դրանով սկիզբը դրւում, բայց յետոյ իհարկէ աւելանում, այն էլ ոչ զգալի կերպով: Ահա այսպէս:

թւին հասնում է կտորի	թւին հասնում է կտորի
1876 . . . . . 218 »	1886 . . . . . 994 »
1881 . . . . . 274 »	1887 . . (պակսում է) 960 »
1882 . . . . . 774 »	1900 . . . . . 1,000 »
1884 . . . . . 861 »	1902 . . . . . 1300 »

Առաջ բերած թւերի մէջ չեն հաշւած օտար լիզւով եղած գրքերը, որոնց թիւը հասնում էր 500 ի: Կան նաև ձեռագիր դրամներ, հին և կրօնական գրքեր մօտ 50 կտոր:

Լիւաւա-Թաղի «Ս. Արովեան» գրադարանը աւելի ուշ է հիմնւել, Մխիթարեան եպիս, առաջնորդութեան միջոցին, 1889 թւին, հէնց հիմնադիրն էլ եղել է ինքը թեմակալը: Բայց ինչպէս է սկսւել գործը, ինչպէս է եղել գրադարանը առաջին տարիներում, այդ մասին ոչինչ յայտնի չէ, ոչ մի գրութիւն չկայ: Գրադարանը կանոնաւորւում է միմիայն 1893—4 թւականներից սկսած, երբ Լիւաւայի դպրոցում եղել է պատրաստւած խումբ: 1902 թւին «Արովեան» գրադարանը ունէր 1303 տեսակի 1377 կտոր գիրք, որոնց թւում չէ հաշւած միայն ամսագիրը, որովհետև մեծ մասով կիսատ-պոստ են: Երկու գրադարաններումն էլ գերակշռող տեղ են բռնում բելետրիստիկական գրաւածները: Երկու Գրադարան-ընթերցարանումն էլ ստացւում են հայերէն եղած գլխուոր թերթերը և ամսագրերը երբեմն ստացւում են նաև ռուսերէն և Ֆրանսերէն թերթեր, որոնց մեծ մասը համարեա լինում է նւէր:

Բայց ինչ չափով են օգտւում Գրադարան-ընթերցարանից. ահա ամենահետաքրքիրը: Ղալայի գրադարանից օգտւողների թիւը 1901 թւականի ընթացքում եղած է 333, իսկ «Արովեանի» գրադարանից՝ 1210: Թիւրիմացութեան տեղիք չտալու համար անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ այս թւերը ցոյց են տալիս ոչ այն թէ քանի անձինք են օգտւել գրադարաններից, այլ այն, թէ քանի անգամ են օգտւել կամ քսունի կտոր գիրք է կարդացել:

Այստեղ գեղարւեստական գրաւածները ահագին տոկոս են կազմում, կէսից շատ աւելի: Ահա այսպէս:

ՂԱԼԱՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

ԼԻՒԱԻԱՅԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

	գիրք		կտոր
1) Վիպական բաժնից կարդացել է	254 »	Վիպական . . .	826 »
2) Թատերական	29 »	Թատերական . .	74 »
3) Գիտական	22 »	Գիտական հաս. .	98 «
4) Պատմական	19 »	Բանաստեղծակ. .	89 »
5) Պարբերական հրատարակ. .	194 »	Պարբերական . .	123 »

Ուշադրութեան անհերքելի առաջ բերած թւերը նկատուած ենք երկու գրադարանների վերաբերմամբ էլ, որ կարգացած գրքերի մէջ բնութարիստիկական գրածքները լրենց քանակութեամբ առաջին տեղն են բռնում, պարբերական հրատարակութիւնները երկրորդ, իսկ լուրջ գրականութիւնը շատ չնչին տոկոս է կազմում: Նկատելի է և այն, որ բնութարիստիկայի մէջ գերիշխում է վէպը, որ Թաւրիզի հայերի ամենասիրելի գրածքն է, և ընդհանրապէս զարգացման այս աստիճանի վերայ կանգնած ժողովրդի համար սիրելի է վէպը և նա է ամենից շատ կարդացւում: Այս էլ պիտի ասել, որ նրանց շատ քիչ է հետաքրքրում գրքի իդէան, այլ գրաւում է վէպի ֆարուլան, լոկ պատմութիւնը: Նրանք իւրացնում են միայն որոշ արկածներ և դէպքեր:

Այստեղ անհրաժեշտ եմ համարում առաջ բերել Ղալաթաղի գրադարանից 6 ամսւայ ընթացքում տարած գրքերի ցուցակը, 1902 թւի յունւարից մինչև յունիս, որովհետև անցեալ տարի գրադարանը անկանոն է եղել:

	կտոր
Վիպական գրքեր	491 »
Թատերական	41 »
Պատմական	7 »
Գիտական	12 »
Քննադատական	5 »
Հասարակական, կրօնական, կենսագրական	19 »
Պարբերական հրատարակութիւններ . . .	156 »

Ընդամենը 731 կ. գիրք

Շատ հետաքրքիր էր իմանալ թէ օգտուող անձինք ի՞նչ դասակարգից են, բայց ցաւելով պիտի ասել, գրադարանների վարչութիւնները այդ հաշիւները չունեն: Միայն այսքանը կարելի է վստահութեամբ ասել, որ օգտւողների ամենամեծ տոկոսը, գրեթէ կէսից աւելին, կազմում են աշակերտները, իսկ մնացածը բռնում են գործակատարները, ուսուցիչները և արհեստավարները: Ուրախութեամբ պիտի ասենք, որ «Արովման» գրադարանի վարչութիւնը վերջին երեք տարիները համեմատաբար աւելի լաւ է կանոնաւորել գործը, այժմ արդէն նշանակում է ընթերցողի ի՞նչ դասակարգից լինելը: Բացի այդ վերջին տարիները նոր գրքեր և հրատարակութիւններ են բերել տւել և ամեն կերպ աշխատում են հարստացնել գրադարանը, իսկ Ղալաթիցը գրեթէ չի աւելացրել:

Գալով ընթերցարաններին, ցաւելով պէտք է խոստովան-

ւել, որ աւելի քան անմխիթար և անբաւարար են: Յաճախորդները շատ աննշան թիւ են կազմում. այդ ասում ենք ի հարկէ մեր տեսածի, ամենօրեայ դիտողութեան վրայ հիմնւելով, քանի որ վարչութիւնները, չունէին մանրամասն հաշիւ յաճախորդների վերաբերմամբ: Միայն վերջին երկու տարիները, մանաւանդ «Արտվեանը» սկսել են ուշադրութիւն դարձնել դրա վրայ, կանոնաւորել է ընթերցարանը և դրել համեմատաբար լաւ հիմքերի վրայ: Ընթերցարաններումն էլ յաճախորդների նշանաւոր մասը կազմում են աշակերտները և ուսուցիչները: Երկու ընթերցարանների վերաբերմամբ էլ կարելի է վստահութեամբ ասել, որ հազիւ օրեկան միջին թւով 5—10 յաճախորդ ունենան:

Այժմ ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնենք Թաւրիզի մի ուրիշ գրադարան-ընթերցարանի վրայ, որը էութեամբ շատ հետաքրքիր է: Դա Թաւրիզի կանանց բարեգ. ընկերութեան գրադարան-ընթերցարանն է, որը կազմւած է «յատկապէս կանանց և օրիորդների համար», որովհետեւ «տեղական ինչ-ինչ սովորութիւնների և հասկացողութիւնների պատճառով տիկիներն և օրիորդները չեն կարողանում օգտւել քաղաքում գտնւած միւս գրադարաններից», պատճառաբանում է ընկերութիւնը:

Այսպէս է արեւելքը... հարեմական հասկացողութիւնները ահա որքան խոր արմատներ են պցել: Այդ գրադարան-ընթերցարանի գոյութիւնը ընկերութեան համար առնւազն մի արատ է և մեր բարեկամական խորհուրդն է անմիջապէս վերացնել այդ: Արդէն եղած գրադարան-ընթերցարանները հերիք են. և չակնարկւած, «ինչ-ինչ հասկացողութիւնները ուսովորութիւնները», ինչպէս և այլ խոչնդոտներ, կրվեաւորան, եթէ միայն, ընկերութեան վարիչ տիկիները կանոնաւոր յաճախեն գրադարան-ընթերցարանները: Այդ, գոնէ մեզ համար, աւելի քան պարզ է:

II.

Այժմ անցնենք գաւառներին:

Սալմաստը, այս կողմից էլ, առաջնութեան տեղն է գրաւում: Այժմ Սալմաստի համարեա բոլոր նշանաւոր գիւղերն էլ ունեն գրադարաններ: Դրանցից ամենահինն է Հաֆթվանի «Վ. Գօլօշեան» գրադարանը, որը հիմնւել է 1886 թւի մարտի 16-ին. հանգուցեալ Վարդան Գօլօշեանի նախաձեռնութեամբ: Այս

ձեռնարկութիւնը անցեալում աւելի լայն ծրագիր և նպատակ ունէր և կոչւում էր «Սալմաստի գրասիրաց ընկերութիւն»։ Ընթերցանութիւն տարածելուց զատ, այդ ընկերութիւնը նըպատակ էր դրել գրագիտութիւն տարածել, նպաստել հայ ազգաբնակչութեան մտաւոր և բարոյական զարգացմանը, իր կարողութեան համեմատ տալ ժողովրդական դաստիարակութիւններ։ Թէ իր շրջանում և թէ ուրիշ գիւղերում։

Հաֆթվանի գրադարանը այժմ ունի 750 տեսակի 900 կտոր գիրք։ Լուծւելու դէպքում այս հիմնարկութեան բոլոր գոյքը և դրամը պէտք է յանձնել Հաֆթվանի գալրոցին։ Այս գրադարանը ստանում է «Մուրճ», «Մշակ», «Տարազ-Աղբիւր» «Առողջապահիկ» և արտասահմանեան մի քանի թերթեր։

Սալմաստի ամենահարուստ գրադարանն է Ղալասար գիւղի «Գ. Արծրունին» որը հիմնւած է թէև աւելի ուշ, 1899 թւ. ապրիլին, գիւղի երիտասարդութեան նախաձեռնութեամբ։ Այս, ինչպէս «Գոլջեան» գրադարանից օգտւելու իրաւունք ունենաւ շրջակայ գիւղերը։ Գրադարան-ընթերցարանների համար մի հիմնական գրամատչելի ստեղծելու նպատակով խնայւում է տարեկան ընդհանուր եկամուտի մի որոշ 0/0-ը։

Ասացի, որ Ղալասարի գրադարանը ամենահարուստն է և համեմատաբար կանոնաւորը։ Այժմ «Գ. Արծրունի» գրադարանը ունի մօտաւորապէս 1300 կտոր գիրք, բոլորն էլ պէտքական գրքեր։ Վարիչները ամեն կերպ աշխատում են նոր հրատարակութիւնը անմիջապէս ձեռք բերել։ Ընթերցարանում ստացւում են «Մուրճ», «Մշակ», «Առողջապահիկ թերթ», և մի քանի արտասահմանեան թերթեր։

Դեռ 1894 թւին Փայաջուկում հիմնւում է «Րաֆֆի» գրադարանական ընկերութիւնը, բայց միայն երկու տարի է շարունակւում։ Թէև 1897 և 1899 թւականներին փորձեր եղել են նորից կազմակերպելու, բայց ապարդիւն են անցնում, այդ էլ շնորհիւ այն բանի, որ Փայաջուկը զուրկ է ղեկավար ոյժերից և երիտասարդներից, որոնք շատ աննշան բացառութեամբ օտարութեան մէջ են։ «Րաֆֆի» գրադարանը վերականգնեց միայն անցեալ 1903 թւին և այս երկու տարւայ ընթացքում հնարաւոր եղաւ միմիայն 500 կտոր գիրք ձեռք բերել։ Անցեալում այս գրադարանը ունեցել է բաւականին մեծ թւով գրքեր, բայց բոլորն էլ կորել է, տարել են զանազան մարդիկ և այլևս չեն վերագարձրել։

Մահլաժի գրադարանն էլ երկար ժամանակ մատնւած էր անուշադրութեան, միայն 1903 թւից սկսեցին նորէն կազմա-

կերպել և կարգի դնել: Այս գրադարանը ունի նիւթական միջոցներ և եթէ խելացի երիտասարդներ անցնեն գործի գլուխ, հնարաւոր է գրադարանը հարստացնել, կանոնաւորել:

Բացի այս չորս դիւղերից, գրադարաններ կան նաև Սաւրա, Հին-Քաղաք, Ախտախանա գիւղերում, և ունեն քաւականին գրքեր: Այդպէս ուրեմն, Սալմաստը ունի 7 գրադարան թիւը աւելի քան գոհացուցիչ է: Բայց այդ չէ գլխաւորը: Խնչ չափով է օգտւում ժողովուրդը այդ հաստատութիւններին: Ահա մի հարց, որի պատասխանը աւելի քան տնթիթար է: Հաֆթվանը անգամ որը ամենահայաշատ գիւղն է, չի տալիս գոհացուցիչ թիւ ընթերցողների: Փոքր քանակութեամբ կարդացողներ կան Դալասար գիւղում, թաք-թուք էլ միւս գիւղերում: Մի խօսքով այնպիսի պատկեր է ներկայացնում ընթերցանութիւնը, որ հասարակական գործչին, ղեկավար վարչութեան երբէք չի կարող ոգևորել: Այս բոլոր գրադարանների ամենալաւ ընթերցողներն են աշակերտ-աշակերտուհիները և դպրոցները աւարտած պատանիները: Հէնց այդ տարրն էլ մեզ հարկաւոր է և աւելի քան լուրջ ուշադրութիւն դարձնել նըրանց վրայ, խելացի կերպով ղեկավարել նրանց և գրադարանները հարստացնելիս, նոր հրատարակութիւններ բերելիս աւելի այդ ընթերցողներին, նրանց մտաւոր պահանջները ի նկատի ունենան:

Ժողովրդի անընթերցասիրութեան պերճախօս փաստերից մէկն էլ այն է, որ ամբողջ գաւառում, չհաշւած գրադարանները, ստացւում է միմիայն մէկ օրինակ «Մուրճ» և մի քանի օրինակ «Մշակ»:

Ահա Սալմաստի ընթերցանութեան գործը:

Այժմ անցնենք միւս գաւառներին: Ուրմի ծովակի արեւմտեան և հարաւային ընդարձակ ափերում, Ուրմի-Բարանդուզ, Սուլդուզ, Սօուդ-բուլաղ, Միանդուար գաւառներում, իրօք կայ միմիայն մէկ գրադարան, այն էլ Ուրմի քաղաքում. որը կաղմել է 1901 թւին և կոչւում է «Գ. Զանգեան»: Ահա իրականութիւնը: Միմիայն վերջերս նկատւում է հետաքրքրութիւն և աշխատում են գլխաւոր գիւղերումն էլ կամաց-կամաց կազմակերպել: Դրութիւնը մեզ երբէք չի զարմացնում, այլ զարմանալի կլինէր հակառակը: Խնչպէս կարող է մի ժողովրդի մէջ առաջանալ գրադարան, կազմակերպել ընթերցանութեան գործը, երբ նոյն այդ ժողովուրդը չունի տարրական ուսումնարաններ, չկան ազատ կարդացողներ և մի շարք աննպաստ պայմաններ են տիրում:

Մարաղան շարժումի նշաններ է ցոյց տալիս: Դեռ ան-

ցեալում Մարաղան ունեցել է «կրթական» ընկերութիւն և իր գրադարան-ընթերցարանի միջոցով տարածում էր ընթերցանութիւն, բայց յետոյ փակւում է գրադարանը: Մի քանի ընթերցասէր անձինք, ղգալով այդ պակասը, 1802 թւին, կազմակերպեցին «Ալ. Երիցեան» գրադարանը, որը միաժամանակ նպատակ է դրել ընթերցանութիւն տարածել նաև Սօուդ-բուլաղ, Միանդուար գաւառամասերում: Ոչ միայն այդ, նա մտադիր է գրագիտութիւն էլ տարածել այդ թրքախօս և քրդախօս հայերի մէջ:

Գրադարաններ կան նոյնպէս Խոյ և Արդաբիլ քաղաքներում և Թաւրիզի մօտ գտնւող Մուժամբար գիւղում: Ընդարձակ Ղարադաղը, ուր կայ 7,000 բնակիչ, չունի համարեա և ոչ մի գրադարան: Համարեա եժ ասում, որովհետև այս կամ այն գիւղում երբեմն կազմելու նշաններ են երևում, Այնտեղ չէ ստացւում և՛ ոչ մէկ պարբերական հրատարակութիւն:

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅԵՐԻ ԹԻԻԸ

Առարկատեսակների թեմում	տուն	բնակիչ
Թաւրիղում և իր շրջակայ գիւղերում . .	948	6,000
Մարաղա քաղաքում	100	600
Արդաբիլ քաղաքում և այլն	40	260
Ղարաղաղ գաւառում	1199	7000
Սալմաստ գաւառում	1916	10,250
Ուրմի » »	1000	5600
Խոյ գաւառում և Նախավկայ վանքի գիւղում	289	1490
Մակեի խանութեան մէջ	180	1000
Սուլդուղ և Միանդուար գաւառներ. և շրջակ.	282	1600
Ընդամենը	5,954	33,800

Պարսկա-Հնդկաստանի թեմում	տուն	բնակիչ
Թեհրանում և իր շրջակայ գիւղերում . .	410	2200
Նոր-Ջուղայում և Ղազւինում	564	3000
Համադանում և կից Շաւարին գիւղում .	140	750
Ռաշտ և Էնգէլի քաղաքներում	122	650
Շիրազ, Բուշիր, Բալֆորուշ, Մեշեդիսար ևլն.	40	200
Փերիա գաւառում	1500	8000
Չհար-մհալում	800	4300
Բուրվարի գաւառում	630	3400
Քեամարա »	530	2800
Գեափշա »	460	2400
Քեաղաղ »	450	2300
Ընդամենը	5646	30,000

Պ ա Ր Ս Կ Ա Հ ա Յ Ե Ր Ը	11,600	63,800
-----------------------------------	--------	--------

II ՄԱՍ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ԵՒ

ԹՈՒՐԳԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԵՂԱԾ ՅՕԴԻԱԾՆԵՐԸ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

1.

ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԱՅ ԱՐԴԻՒՆԱՐԵՐՈՂՆԵՐ

Պարսկաստանի հողը ընդհանրապէս պտղաբեր է, չհաշ-
ւած նրա անապատային բաժինը: Այս երկիրը բնական բեր-
քերով հարուստ է և այդ բնական հարստութիւնները բազմա-
զան են:

Բովանդակ Ռուսաստանին սարգա և նուշ մատակա-
րողը համարեա միայն Պարսկաստանն է: Ահագին քանոկու-
թիւն սարգայի տականնահանգն բուժ: Ուրմին իր տարեկան տալիս պուդ սարգա: նուժ, որ Ուրմիի տութիւնը հաս-
ցիչ աստիճաննե-
րից էր և՛ ան-
թէ՛կ յորդ և ան-
ները մի յայտնի
փշացրին և ար-
պով իջաւ:

Գիւնաբերու-
նշանաւոր տեղ
ւինը, Ղօշանը,
զան իր շրջա-
ն տալիս են ա-

միայն Ատրպա-
է արդիւնաբե-
շրջականերով
է մօտ մի միլիոն
Տարիներ են լի-
սարգայի առա-
նում է աղչեցու-
րի: Այդ տարինե-
ցեալ 1904 թիւը,
ընդհատ անձրե-
քանակութիւն
ժէքը զգալի կեր-

Սարգայի ար-
թեան կողմից
են բռնում Ղազ-
բինաբը Մարա-
կայքով և այլն,
ռատ բերք:

ՀՐԷՆՈՒՅԻ

Հարուստ է Պարսկաստանը նաև չոր մրգերով, ինչպէս և
բրնձով: Ամեն տարի մի քանի միլիոն պուդ միայն նուշ է ար-
տահանում, ի հարկէ իր բոլոր տեսակներով, նոյնքան, ղեռ էլ
աւելի քանակութիւն տալիս է բրինձ: Եւ պէտք է նկատել, որ

Պարսկաստանի նուշը, ինչպէս և սարգան շատ գովւած են և ընտիր տեսակի են: Նուշ տալիս են Պարսկաստանի համարեա բոլոր կողմերը, ինչպէս Թաւրիզ, Բինաբ, Ղօչան, Ղարաբաղը (Ուրմիի մօտ), Մարաղա և այլն: Այդ նոյն քաղաքները արդիւնաբերում են նոյնպէս բրինձ, նոյնպէս Ռաշտը, Սօուդ-բուլաղը, Ուրմին:

Բամբակի, բրդի և մետաքսի արդիւնաբերութիւնն էլ պակաս նշանաւոր տեղ չի բռնում Պարսկաստանում: Այդ կողմից ամենագլխաւոր և յայտնի վայրերն են Պորասանը և ընդարձակ Մազանդարանը: Բամբակի բերքի իր սկզբնական արտահանութիւնը և մշակութիւնը շատ սահմանափակ է եղել, միայն վերջին տաս տարիները, այն էլ շնորհիւ մեծ մասով հայ արդիւնաբերողների, բամբակի արտահանութիւնը աւելի մեծ և լայն ծաւալ ստացաւ: Անցեալ 1901 թւին միայն Պորասանի Նիշափուր և Սաբզլար քաղաքներից արտահանւել է մօտ 300,000 պուդ բամբակ: Թէև Պորասանի բամբակը իր որակով և տեսակով չի կարող համեմատուել Երևանեան նահանգի բամբակի հետ, բայց, եթէ վերացեն խանգարող պայմանները, այնքան էլ ստոր չէ: Այդ խանգարող պատճառները թէև շատ են, բայց գլխաւորը երկուսն են: Առաջինն այն է, որ տեղական կառավարութիւնը ժամանակին չթոյլատրելով քաղել, անձրենները յայտնի չափով փչացնում են. և երկրորդ, բամբակի մշակութիւնը Իրանի երկրում կատարւում է բոլորովին նահապետական ձևով: Ո՞վ պիտի աշխատի վերացնել այդ խանգարող արգելքները. կառավարութիւնը զբաղւելու տրամադրութիւն ցոյց չի տալիս. իսկ արդիւնաբերողներն էլ, մի նշանաւոր մասը կազմում են հայերը, դեռ շօշափելի և դրական ձեռնարկութիւն չեն արել: Հապա միայն է վերապահւած այդ դերը. դրա մասին յետոյ երկար կըխօսենք:

Այս բոլորից պարզեց թէ որքան հարուստ է Պարսկաստանը բերքերով և հրքան պտղաբեր է նրա հողը:

Պարսկաստանը ունի նոյնպէս բնական, հանքային հարուստութիւններ, որոնք սփռւած են նրա ամբողջ տարածութեան վրայ: Ուրմիոյ լիճը ներկայացնում է աղի մի անսպառ աղբիւր, որ խելացի շահագործման դէպքում կըտայ անագին հարստութիւն: Կան նոյնպէս աղի հանքեր, ինչպէս Պոյի ճանապարհի վրայ գտնուող աղէ բլուրը: Ղարաղաղը ծածկող լեռնային ցանցերը պարունակում են իրենց մէջ հանքային մեծ հարստութիւն, ինչպէս երկաթ, պղինձ, քարածուխ, կապար, արծաթ: Իսկ այդ ամբողջ լեռնացանցերը, ինչպէս և Մազանդարանի շրջակայքը համարեա ծածկւած են խիտ անտառներ:

քով: էլբրուսը հարուստ է լաւ քարածուխով և ընտիր փիրու-
զայով: Վերջերս յայտնի եղաւ, որ Թաւրիզի մօտ գտնու-
ած լեռներումն էլ երեւցել է քարածուխի հանք: Դեռ
որքան հանքային հարստութիւններ կան, որոնք թաղ-
ւած են երկրի խորը ծալքերի մէջ և մնացել անմշակ, քը-
նած դրութեան մէջ: Երկրի խորքերում թաղւած և կառավա-
րութեանը համար անյայտ հարստութիւններից էր նաև նաւթը:
Միմիայն վերջերս պարզւեց, որ Պարսկաստանը հարուստ նաւ-
թահանքեր ունի, այդ էլ պարտական ենք Եւրոպացիների հե-
տազօտութիւններին: Այդ նաւթահանքերը գտնուում են Պարսից
ժոցին կից՝ Արաքստան և Խուժաստան նահանգներում և Լա-
ուրիստանում, որը կից է Թիւրքիայի սահմանին և Բաղդատին
մօտ: Պարսկաստանի այդ մասի նաւթը այնքան առաջ է, այն-
պիսի յուսալի ազագայ է խոստանում նրա շահագործութիւնը,
որ գրաւել է Անգլիայի նշանաւոր և խոշոր ընկերութիւնների
յուրջ ուշադրութիւնը:

Ահա որքան հարուստ է Պարսկաստանը իր բնական բեր-
քերով և հանքերով: Բայց ի՞նչ չափով շահագործւում են այդ
հարստութիւնները բնիկ ժողովրդի և կառավարութեան կողմից:
Մի հարց, որի պատասխանը շատ անմխիթար է:

Պարսկահայ վաճառականների ուշադրութիւնը գրաւել է
գլխաւորապէս սաքզան, նուշը, մասամբ նաև բամբակը: Եւ իս-
կապէս հայ խոշոր արդիւնաբերողները զբաղւած են այդ հում
նիւթերի արտահանութեամբ: Հայերը թէև չունեն խոշոր կապի-
տալներ, բայց յամենայն դէպս մեծ քանակութեամբ սաքզա, և
չոր մրգեր և բամբակ են արտահանում Արտասահման, գլխա-
ւորապէս Ռուսաստան: Հազիւ տասնհինգ տարի լինի, որ հա-
յերը առանձին թափով նետւեցին այդ ասպարէզը և սկսեցին
մեծ ձեռնարկութիւններ: Մի բանի տարւայ փայլուն աջո-
ղութիւնը շատերին շլացրեց և գրաւեց առևտրական ասպարէզը:
Շատ էր գրաւիչ այդ գործը և փայլուն էր երևում նրա ապա-
գան: Արհեստաւորները մէկիկ-մէկիկ թողնում են իրենց ար-
հեստները և յուսով նետւում առևտրի գիրկը, անդամակցում
այս կամ այն ընկերութեան կամ գործաւորի պաշտօն ստան-
ձնում:

Արտակարգ արագութեամբ, մէկը միւսի յետեից երևան
են գալիս մանր և խոշոր ընկերակցութիւններ, որոնք բացա-
ռապէս զբաղւում են հում, անմշակ նիւթերի արտահանութեամբ:
Այդ ընկերութիւններից և վաճառական տների շարքում ամե-
նառաջին և նշանաւոր տեղը բռնում է է Վեդ. Թումանեանների
վաճառատունը, որը առհասարակ մեծ վստահութիւն է վայե-

լում Պարսկաստանում իբրև հաբուստ և ապահով առևտրական տուն: Պակաս նշանաւոր չէին «Արամեան» և «Սեան» ընկերութիւնները, որոնք ահագին շրջանառութիւն ունէին: Կազմակերպւում են նաև «Արարատ», «Արաքս», «Հայկազեան», «Թուրան» և այլ մեծ ու մանր ընկերութիւններ: Բացի այդ ընկերակցութիւններից, անմշակ նիւթերի արտահանութեամբ զբաղւում են նոյնպէս վաճառականական տներ, ինչպէս «Եղբ. Արզումանեան», «Եղ. Աֆթանդիբեան», «Եղ. Մանասէրեան» և ուրիշները, որոնք գուցէ աւելի են արտահանում, քան այդ ընկերակցութիւններից մի քանիսը: Երևոյթը շատ էր ուրախալիտ: Իսկապէս ցանկալի է, որ առհասարակ ընկերակցութիւնները կազմակերպելու ոգին, որքան կարելի է, լայն տարածւի պարսկահայերի կեանքում: Այդ ոգին և ժամանակակից պահանջներին համեմատ կրթութիւնը միայն կարող է խելացի հիմքերի վրայ դնել պարսկահայերի տնտեսական գործունէութիւնը: Բայց գործը մնայուն և յարաճուն դարձնելու համար, անհրաժեշտ է նոյն այդ գործը դնել խելացի և հաստատուն հիմունքների վրայ: Բայց ընկերակցութիւնների նշանաւոր մասի գործունէութիւնը չեն համապատասխանում այդ պահանջներին: Եւ դրա պերճախօս ֆակտը կարող է ծառայել անցեալ 1900—1901 տարւայ ընդհանուր առևտրական կրիզիսը, որը ազդեց բովանդակ Պարսկաստանի վրայ, այդ ուժեղ և աւերող հարւածին ենթարկւեցին համարեա բոլոր հայ արդիւնաբերող ընկերակցութիւնները, շատ աննշան բացառութեամբ:

Այդ խիստ և ընդհանուր կրիզիսի պատճառների շարքում նշանակալից տեղ են բռնում մի քանիսը:

Խրախուսւած անցեալ տարիների արտակարգ յաջողութիւններից, առևտրական տները 1900—1901 շրջանում աւելի մեծ թափով սկսում են գործը: Դրանցից ամեն մէկը ձգտում է աւելի մեծ քանակութեամբ ձեռք բերել արտահանող նիւթերից և բնականաբար բարձրանում է ապրանքների սովորական գինը: Շատ դէպքում էլ հէնց իրենք արդիւնաբերողներն են արհեստական ձևով բարձրացնում գները: Առևտուրը ստանում է շահադիտական, սպեկուլյատիւ բնաւորութիւն: Հետեւաբար հանւում է արևտրական շուկան անհամեմատ մեծ քառակուսի հոսմ նիւթերի, բայց սպառողների պահանջը նոյնն է: Բնականաբար ապրանքի արժէքը իջնում է, այն էլ շատ զգալի չափով: Յանկարծ բամբակի գինը 9 ռ. 50 կոպէկից իջնում է, 6 ռ. 8 կոպէկի. այդ համեմատութեամբ իջնում է նաև սարգայի արժէքը: Ումանք հէնց այդ գներով էլ ծախում են արտահանւած ապրանքը, իսկ շատերը, զլխաւորապէս մեծ ըն-

կերակցութիւնները, երկար սպասում են, յոյս ունենալով, որ գները նորից կբարձրանան: Սպասում են երկար, բայց հչ միայն չի բարձրանում արժէքը, այլ աւելի ու աւելի իջնում: Մի կողմից այս հանգամանքը, միւս կողմից մասնաճիւղերի անընդհատ կրկնող պահանջները և ծախքերը, դրանց վրայ աւելանալով և այն, որ հետզհետէ սեւանում, փչանում է սամբզան, գլխաւորապէս Ղօչանի սաբզան,—Այդ բոլորը ստիպում են շատերին վաճառել արտահանած ապրանքը համարեա կէս գնի: Հարւածը շատ խիստ էր, իսկ տպաւորութիւնը ճնշող, սարսափեցնող:

Կրիզիսի պատճառների շարքում նշանակալից տեղ է բռնում և այն, որ ընկերակցութիւնները զուրկ են խոշոր հիմնական կապիտալից: Եւ յանկարծ դրամագլխից աւելի գումար գնում են գործառնութեան մէջ, հետեաբար վճարում վերցրած գումարների համար ահագին տոկոս: Կրիզիսի անանկութիւնների հարցում պակաս նշանաւոր տեղ չեն բռնում ռուս-եապոնական պատերազմը և խօլերան, ի հարկէ, 1904—5 թւերին. երկար ժամանակ ուղղակի առևտուրը դադարել էր և կանգ առել: Արտահանած ահագին ապրանքը ամբարւած էլ ֆաթել էր: Մուշտարիներ չկային:

Բայց սրանով չեն վերջանում անանկութիւնների պատճառները: Հայ արդիւնաբերողը անհեռատես և անպատրաստ այդ գործում, Տգիտութիւնը պակաս նշանաւոր տեղ չի բռնում: Հայ վաճառականը առանց լուրջ և խորը մտածելու առանց իմանալու շուկաների գները և պահանջը, բախտին է յանձնում իր ամբողջ ունեցածը: Եւ իսկապէս հայ վաճառականի առևտուրը հիմնւած է միմիայն «Բախտի» վրայ: «Բախտի» բերձամբ նա մի տարի շահում է, իսկ միւս տարեշրջանում էլի նոյն «բախտի» բերմունքով ֆնաս կրում:

Այն ինչ դրանց հանդէպ կանգնած են ուրիշ շահագործողներ—Եւրոպացի, որոնք հրապարակ են իջնում աւելի լուրջ պատրաստութեամբ, տեղեակ առևտրական շուկաներին և խոշոր կապիտալներով: Իսկ դրանց դէմ անկարող են մրցել հայ վաճառականները, հետեապէս առևտրի գլխաւոր մասը անցնում է նրանց ձեռքը և տիրում են կամաց-կամաց բոլոր շուկաներին:

Այս վերոյիշեալ պատճառների վրայ պիտի աւելացնել և այն, որ ընկերակցութիւնների վարկը բոլորովին ընկնում է, նոյնիսկ մեծ տոկոսներով փող չեն տալիս: Մանկութիւնները դառնում են անխուսափելի: 1900 թւականին յաջորդեցին Պարսկաստանի վաճառականութեան համար չորս անաջող տարեշրջաններ և իրար ետևից անանկացան մի շարքառևտրա-

կան ընկերութիւններ և տներ,—«Արաքս», «Սեան», «Իրան», «Նդր. Միջայէլեաններ», «Նդր. Տէր-Գրիգորեաններ», «Թուրան» և «Արամեան», և այլ մանր առևտրական տներ:

Այս առևտրական ընկերակցութիւնները, մանաւանդ «Արամեանը» և «Սեանը», վարում էին ընդարձակ առևտուր Պարսկաստանում և արտահանում մեծ քանակութեամբ անմըշակ նիւթեր: Այդ երկու ընկերութիւններն էլ բռնում էին Պարսկաստանի հայ վաճառականների մէջ պատկառելի տեղ թէ իրենց գործերի ընդարձակութիւնով և թէ դիրքով:

Բոլոր այդ առևտրական տները և ընկերակցութիւնները ունէին մի շարք ճիւղեր Պարսկաստանի նշանաւոր վայրերում և Ռուսաստանի կարևոր քաղաքներում: Այդ ընկերութիւնների մէջ աշխատում էին ստւար թւով գործաւորներ, որոնք սընանկութիւնների և առևտրի դադարման պատճառով դուրս մնացին: Շատերը դրանցից, որոնք անցեալ տարիների յաջող առևտրից խրախուսւած թողել էին իրենց արհեստը և նետւել առևտրական ասպարէզը՝ էլի սկսում են իրենց նախկին ապահով գործը:

Այս երևոյթը—գործաւորների պարապութիւնը, գրաւել է շատերի ուշադրութիւնը և ձգտում են, հնարաւոր եղածին չափ, դիւրութիւն տալ գործակատարներին: Ատրպատականի կեանքում երևացին նաև «խնայողական» ընկերութիւններ որոնք նպատակ են դրած օգնել գործակատարներին և արհեստաւորներին կեանքի դժւար թողչներում: Օրինակ, գործ ըսկսելու համար: Եթէ արհեստաւորը կամ գործակատարը հիւանդ է, անկարող է աշխատել և աշխատող ուրիշ ձեռք չկայ, ընկերութիւնը պարտաւորւում է խնամել նրան, օգնութեան հասնել, իսկ անդամը պէտք է նոյն գումարը հասցնի ընկերութեանը՝ առողջանալուց յետոյ, երբ աշխատանք կը սկսի: Մի խօսքով, ընկերութիւնը պարտք է զգում օգնութեան հասնել աջակցութեան կարօտ ամեն մի անդամին, լինի նա արհեստաւոր թէ գործակատար:

Այդ խնայողական և օգնող ընկերակցութիւնների մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում «Արադածը», որը համեմատաբար աւելի շուտ է կազմակերպւած և հաստատ հիմունքների վրայ դրւած:

Ծանկալի է, կրկնում ենք նորէն, որ առհասարակ ընկերակցութիւններ կազմակերպելու ոգին լայն տարածւի Ատրպատականի հայերի կեանքում, ի հարկէ դրւած խելացի և մընայուն հիմքերի վրայ: Դրանով միայն հայ արդիւնաբերողը, հայ վաճառականը հնարաւորութիւն կունենայ մրցել գէթ որոշ չափ Եւրոպացի արդիւնաբերողների դէմ:

ՕՏԱՐ ԱՐԴԻՒՆԱՐԵՐՈՂՆԵՐ ԵՒ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Հայ արդիւնաբերողները, ինչպէս տեսանք, արտահանում են միմիայն հում, անմշակ նիւթեր, չհաշւած «ՆԵՄ. Թու-մանեաններ» վաճառականական տունը, որը զբաղւում է նաև արծաթի առևտրով: Հետևապէս հայ առևտրականները կատարում են միմիայն միջնորդի դեր: Նոյն այդ դերն են կատարում և պարսիկ արդիւնաբերողները: Եւ այդ երևոյթը շատ հասկանալի է, քանի որ բովանդակ Պարսկաստանը չունի և՛ ոչ մի գործարան, որ անմշակ նիւթից ապրանք պատրաստւի, չհաշւած դորգեգործարանը, որը այնքան էլ զարգացած չէ:

Օտար կապիտալիստ գործարանատէրը ստանալով հում, անմշակ նիւթերը, տեխնիքական ինդուստրիայով արդիւնաբերում, մշակում, ապրանք դարձնում և կրկին ներմուծում է Պարսկաստան, նորէն Պարսկաստանի հարստութիւնը ծախում իրեն վրայ՝ ի հարկէ թանգ գնով: Ինքը՝ Պարսկաստանի բնիկ ժողովուրդը լինելով տնտեսապէս թոյլ և մտաւորապէս տհաս, բնականաբար ամբողջ արտաքին և ներքին մեծ ձեռնարկութիւնները կենդրոնանում է օտարի—եւրոպացու ձեռքում և վերջինս ամենևին չի խնայում իր մեծաքանակ կապիտալով շահագործել Պարսկաստանի պտղաբեր հողը, բնական և հանքային հարստութիւնները:

Այժմ Պարսկաստանի շուկաներում ծախւում են գրեթէ միմիայն եւրոպական ապրանքներ: Մանր արդիւնագործութիւնը տեղի է տալիս և վերանում: Եւրոպական տէրութիւններին իւրաքանչիւրը ձգտում է աւելի հեղինակաւոր դիրք գրաւել և լայն չափերով տարածել իր ապրանքը և մրցել միւս շահագրգռող կառավարութիւնների դէմ: Ասացինք, որ եւրոպացին Պարսկաստանի հում նիւթը տեղափոխում է իր երկիրը, մշակում, ապրանք դարձնում և էլի յետ բերում: Այդ եւրոպացու «juoբeл» գործն է: Հաւանօրէն չի անցնելու երկար տարին, որ նոյն այդ օտար՝ եւրոպացին հում, ու անմշակ նիւթերից հէնց տեղնուտեղը, Իրանի հողի վրայ կարտագրի՝ տեխնիկական կատարելագործւած միջոցներով՝ անհրաժեշտ ապրանքներ: Այժմեանից արդէն դրա նշանները երևում են: Ահա Զիզլէր գերմանական առևտրական ընկերութիւնը: Այս ընկերութիւնը չբաւականանալով երկրորդ և երրորդ ձեռքերից գորգեր առնելով 30—35 տարի ուղարկում է

առանձին ներկայացուցիչներ, դրանց ձեռքով է գնում գորգեր և ճանապարհում Ներոպա: Ընկերութիւնը դրանով էլ չի բաւականանում: Լաւ ուսումնասիրելուց և տեղական պայմանների հետ ծանօթանալուց յետոյ ընկերութիւնը Քեաղազ գաւառի Սուլթանաբաթ աւանում մի գործարան, որ այսօր առաջինն է ամբողջ Պարսկաստանում: Գործը, խօսք չկայ, կանոնաւոր հիմքերի վրայ է դրւած և լաւ կազմակերպւած: Արդէն 25 տարի է, որ գոյութիւն ունի այդ գործարանը և հետզհետէ կատարելագործւում է արդիւնաբերութեան այս ճիւղը:

Վերջին տարին Ի. Կ. Պօզնանսկու ակցիօներական ընկերութիւնը առևտրական ճիւղեր է բացել Խորասանում և այսօր նահանգի երկու արդիւնաշատ քաղաքներում ունի եւրոպական վերջին տիպի կատարելագործւած մեքենաներ, որոնցով զտւած բամբակը շատ աւելի թանգ է ծախւում, քան նահապետական ձևով պատրաստւածը:

Դրանցից զատ, այսօր Պարսկաստանի համարեա բոլոր նշանաւոր քաղաքներում, ինչպէս Թաւրիզ, Թէհրան, Ռաշտ, Բուշիր, Ուրմի և այլն—կարելի է ցոյց տալ եւրոպական առևտրական ճիւղեր կամ ագէնտներ՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, յոյն և այլն և այլն, և որոնք մեծ աջողութեամբ արտահանում են անմշակ նիւթեր և ներմուծում պատրաստի ապրանք: Եւրոպական շատ տէրութիւններ աչք են տնկել Պարսկաստանի վրայ, շատերի խնորժակը գրգռել է և գրգռում է Իրանի պետ-զարեր հողը և բնական հարստութիւնները, բայց շնորհիւ որոշ պայմանների՝ ասպարէզում մնացել են իրար դէմադէմ երկու զօրեղ տէրութիւններ— Անգլիա և Ռուսաստան:

Ռուսաստանը վերջին տասն-քսան տարում շատ զօրեղ կերպով առաջ տարաւ իր շահերը Իրանի հողի վրայ և անգլիացիները ասես սոսկ հանդիսատես էին Ռուսաստանի այդ առաջխաղացութեան հանդէպ: Ռուսաստանը իր կետ նպատակն է դրել տնտեսապէս և քաղաքականապէս նւաճել և տերել ամբողջ Պարսկական երկիրը: Եւ 1828 թ. Թուրքմենշայի առևտրական դաշնագրի տապալումը, նոր դաշնագրի երևան գալը ցոյց է տալիս, որ Ռուսաստանը ամուր կերպով կանգնած է այդ տրնտեսական նւաճման հողի վրայ: Այդ դաշնագրի մասին մանրամասն կրիսօսենք միւս գլխում:

Բացի այդ դաշնագրից, ուր ամեն բան փոխւել է յօգուտ Ռուսաստանի, ինչպէս յայտնի է, մինչև մօտ ութսունական թւականները Ներոպական ապրանքները ներմուծւում էին Պարսկաստան Ռուսաստանի վրայով, տրանզիտով: Ռուսաստանի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ էր փակել տրանզիտը եւրոպա-

յի առաջ: Եւ այդպէս էլ արեց, թողնելով միայն տրանզիտ Պարսկաստանի արտագրութիւնների համար՝ արտահանելու զանազան երկրներ: Այնպէս որ մօտ ութսունական թւականներից սկսած եւրոպական ապրանքները ներմուծւում են Պարսկաստան շատ երկար ճանապարհով, զլխաւորապէս թուրքիայի վրայով, Տրապիզոն-էրզրում-Մակու-Նոյ-Թաւրիզ՝ տրանզիտով: Բացի այդ եւրոպական ապրանքները մտցնում են նաև Բաղտաղի ճանապարհով, Պարսից ծոցի նաւահանգիստներով և այլն: Այսպէս ահա, տեղափոխութեան այդ աննպաստ պայմանի շնորհիւ եւրոպական ապրանքների արժէքը անհամեմատ բարձրանում է պարսկական հողի վրայ, իսկ Ռուսաստանը, որ իր ապրանքները ներմուծում է սահմանագլխի բոլոր կէտերով՝ Զուլֆա, Շայթախտ, Էնզէլի, Աստարա և այլն—հնարաւորութիւն է ունենում մրցել եւրոպական ապրանքների դէմ:

Կայ և մի ուրիշ աննպաստ հանգամանք, այն, որ եւրոպական ապրանքները շատ ուշ են հասնում տեղ: Երբեմն ամբողջ տարի է տևում, բայց սովորական ժամանակամիջոցը 8—9 ամիսն է: Զնայած այդ խիստ, նշանակալից արգելքներին, էլի եւրոպական ապրանքները տարածւում են Պարսկաստանում. հէնց նոյնիսկ հիւսիսային Պարսկաստանում, մինչև անգամ ռուսական ապրանքի առաջն առնում: Այդ էլ եւրոպական կատարելագործած ֆաբրիկաների շնորհով, որոնք անհամեմատ աժան են բաց թողնում ապրանքները, քան ռուսականը: Վերջին տարիներս է միայն, որ ռուսական շաքարն է տիրապետողը հիւսիսային Պարսկաստանում, ընդհանրապէս ամբողջ երկրում: Առաջ տարածւում էր համաբնա միմիայն ֆըրանսիական շաքարը: Այժմ էլ, եթէ տիրապետողն է ռուսական շաքարը, շնորհիւ կառավարութեան պրեմիաների, որ տալիս է արտահանողներին: Առանց այդ պրեմիաների երբէք չի կարող ռուսական շաքարը մրցել ֆրանսիականի դէմ: Դրան ապացոյց կարող է ծառայել այն, որ ռուսական նոյն շաքարը, որը Կովկասում ծախւում է 16—18 կոպէկ, այստեղ արժէ 12—13 կոպէկ, չնայած կայ տեղափոխութեան ծախս, մաքս և այլն: Եւ եթէ վերացւի պրեմիայի սխտեմը, անպայման էլի ֆրանսիականը կլինի տիրապետողը:

Այժմ Պարսկաստանի առևտրական շուկաները հանում են զլխաւորապէս ռուսական և անգլիական ապրանքներ, մասամբ և ֆրանսիական և աւստրիական: Այդ տէրութիւններն են, մանաւանդ Ռուսաստան և Անգլիա, որ շահագործում են Իրանի բնական հարստութիւնները: Յայտնի չէ մեզ, թէ վերջին տարին ի՞նչ չափով ապրանք է ներմուծւել եւրոպայից, որից կարո-

դանայինք իմանալ իւրաքանչիւր տէրութեան արտահանածը և հըն է դրանցից գերակշռող տեղ բռնում: Միայն լրագրութեան մէջ տրւել է 1901 և 1902 թւականների ներմուծած ապրանքների մասին մանրամասնութիւններ:

Այդ երկու տարեշրջաններում Ռուսաստանից, Անգլիայից, Ֆրանսիայից, Հնդկաստանից, Գերմանիայից, Աւստրիայից, Բելճիկայից և այլն ներմուծւել է Պարսկաստան 55.000,000 թումանի ապրանք, 1901 թւին 25,000,000 թումանի, իսկ 1902 թ. 30,000,000: Այնպէս որ ամեն մի բնակիչ ծախսել է, կամ տւել եւրոպացուն տարեկան մօտ 4 թուման, եթէ ազգաբնակչութիւնը ընդունենք մօտաւորապէս 8 միլիօն:

Այդ 55,000,000 թումանի ներմուծած ապրանքը ըստ տեսակների և երկրների վրայ բաժանւած է այսպէս:

1. Հ ա ց ա հ ա տ ի կ ն ե ր

	1901 թ.	1902 թ.	
Ռուսաստան	500,000 թումանի . .	212,000	թում.
Անգլիա	62,000 »	412,000	»

2. Ն աւ թ .

Ռուսաստան	510000 »	293,000	»
-----------	------------------	---------	---

3. ա ր ծ ա թ .

Ռուսաստան	4,000,000 թումանի . .	114,000	»
Անգլիա	230,000 »	1,835,000	»

4. շ ա ք ա ր .

Ռուսաստան	4,901,000 »	5,270,000	»
Ֆրանսիա	725,000 »	850,000	»
Անգլիա	346,000 »	104,000	»
Աւստրիա	38,000 »	232,000	»

5. մ ան ու ֆ ա կ տ ու ր ա

Անգլիա	4,6000,000 »	7,325,000	»
Ռուսաստանում.	1,752,000 »	3,735,000	»

6. մ ա հ ու գ ե դ է ն

Աւստրիա	496,000 »	550,000	»
Անգլիա	192,000 »	232 000	»
Ֆրանսիա	181,000 »	576,000	»
Ռուսաստան	120,000 »	78,000	»

7. մ ե տ ա ք ս ե դ է ն

Ֆրանսիա	243,000 »	425,000	»
Անգլիա	95,000 »	65,000	»
Ռուսաստան	14,000 »	36,000	»
Աւստրիա	12,000 »	4,000	»

8. Հազուատեղէն

	1901 թ.	1902 թ.
Ռուսաստան	2,900 թուման .	65,000 թում.
Անգլիա,	36,000 » . . .	13,000 »

9. ամանեղէն

Ռուսաստան	230,000 » . . .	246,000 »
Ֆրանսիա	49,000 » . . .	102,000 »
Անգլիա	22,000 » . . .	17,000 »

10. թէյ

Անգլիա	758,000 » . . .	992,000 »
Ռուսաստան	170,000 » . . .	40,000 »

Այսպէս ուրեմն, առաջ բերած թւերից երևում է, որ 1900—1901 տարեշրջանում ներմուծւած 250,000,000 թումանի ապրանքից՝ Ռուսաստանը ներմուծել է 13,500,000 թումանի, իսկ Անգլիան 7,500,000 թումանի ապրանք: 1901—1902 տարեշրջանի 300,000,000 թ. ապրանքից՝ Անգլիան ներմուծել է 120,000,000 թումանի, Ռուսաստանը, 11,500,000 թումանի ապրանք: Մնացած գումարի ապրանքը ներմուծւել է Ֆրանսիայից, Աւստրիայից, Գերմանիայից և այլ տէրութիւններից: Մենք առաջ բերինք միայն մրցող տէրութիւններից ներմուծւող ապրանքների մանրամասնութիւնները:

Այսպէս ահա, եւրոպացին իր ձեռքն է առել ամբողջ Պարսկաստանի տնտեսական կեանքի զարկերակը, ամբողջ տնտեսական ոյժը, հետևապէս ամբողջ երկրի առևտրական վիճակը կախւած է օտարից, կենտրոնացած է օտարի ձեռքում, և այս պահուն ճիշդ, բնիկ ճարտիր իրականապէս դադարում է իր ջանքերից՝ զառնալուց, նա, կորցնելով իր կենսական յենակէտը, անկարող է յարատև գոյութիւն ունենալ, պէտք է ինքն իրեն տարրալուծւի և տեղի տալ օտարին: Եւ այդ ճանապարհի վրայ է կանգնած այժմեան Պարսկաստանը, հաւանօրէն այդ է լինելու նրա ապագան:

Այժմ խօսենք առանձնապէս Ռուսաստանի ազդեցութեան մասին, որով էլ աւելի ամբողջացած գաղափար կրկազմենք այդ երևոյթի, ինչպէս և Ռուսաստանի նւաճումների վերաբերմամբ թէ տնտեսապէս և թէ քաղաքականապէս:

III.

ՌՈՒՍԱՑ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Նոր չէ, որ Ռուսաստանը ուշադրութիւն է դարձնում Պարսկաստանի վրայ: Դեռ դարեր առաջ նա ցգտել է տեղ բռն-

նել այդ երկրի մէջ, նւաճումներ անել և զօրեղացնել իր դիրքը թէ քաղաքական և թէ տնտեսական տեսակէտներէց: Նոյն այդ ձգտումը շարունակուում է և այժմ աւելի ուժեղ և որոշակի կերպով: Բայց անցեալում նւաճումները կատարուում էին զէնքի միջոցով, իսկ այժմ խաղաղ ճանապարհով, տնտեսապէս:

Ռուսաստանը սկսեց առանձին ուշադրութիւն դարձնել Պարսկաստանի վրայ մանաւանդ վերջին տաս տարում և այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ աչքի ընկնող աշոգութիւններ ունեցաւ և ապագայի փառաւոր հեռանկարից ոգևորած՝ այժմ աւելի ու աւելի ձուլում է դիրք գրաւել: Հիւսիսային Պարսկաստանը, այսինքն ատրպատականի ընդարձակ նահանգը, ուր առաջ ազդեցիկ հեղինակութիւն վայելողը Անգլիան էր, այժմ գտնուում է համարեա բացարձակապէս Ռուսաստանի ազդեցութեան տակ:

Հիւսիսային Պարսկաստանում նա իր դիրքը ապահովելով՝ այժմ ձգտում է իր ոյժը տարածել ամբողջ Պարսկաստանում, առևտրական նւաճումներ անել Իրանի ամբողջ երկրում: Այդ նպատակին հասնելու համար նա մի կողմից աշխատում է բարեկամական յարաբերութիւն պահպանել իր հարևանի հետ, ուրախութեամբ խոշոր գումարներով պարտք է տալիս նրան և այլն: Իր այդ հեռատես քաղաքականութեան արդիւնքը արդէն տեսնում է Ռուսիան: Պարսկաստանը չըկարողացաւ 1903 թ. փետրւարի 1-ին (ն. տ.) վճարել սահմանւած գումարը՝ Ռուսիայից իր արած փոխառութեան 0/0-ը հանգցնելու համար, ուստի ոռւսաց կառավարութիւնը կարգադրել է, որ սրանից յետոյ մաքսատների հասոյթները, որոնք բացառապէս դրւում են Պարսկաստանի պարտքի տոկոսը ծածկելու համար, ստանան Պարսկաստանի ոռւսաց բանկը կամ նրա բաժանմունքները, իսկ ուր բանկ չըկայ, կըստանան յատուկ այդ նպատակով այնտեղ նշանակւած գործակալները:

Այս մի քանի տարւոյ ընթացքում Ռուսաստանը այնպիսի հիմնարկութիւններ հիմնեց Պարսկաստանում և այնպիսի ձեռնարկութիւններ սկսեց, որոնք զալիս են աւելի ու աւելի առևտրական յարաբերութիւններ կանոնաւորելու և սերտ կապեր հաստատելու երկու հարևան երկրների մէջ: Այդ հիմնարկութիւններն ու ձեռնարկութիւններն են՝ ոռւսական փոխատու բանկը, ոռւսաց ապահով. և ճանապարհ. հաղորդակց. ընկերութիւնը, խճուղի շինելը և այլն:

Ռուսաց բանկ հիմնեց Թաւրիզում 1901 թ.ին, որը կազմում է ոռւսաց պետական բանկի մի ճիւղը: Ռուսական բանկը ամեն կերպ աշխատում է արտօնութիւններ ու դիւրու-

թիւններ տալ թէ թուրք և թէ հայ վաճառականներին, նա-
մանաւանդ նրանց, որոնք ոռոսական ապրանք են ներմուծում:

Ռուսական բանկը ձգտում է վերացնել նաև մի արգելք
դա կուրսի փոփոխական դրութիւնն է: Բանկը ձգտում է հա-
ւաստեցնել ոռոսական ռուբլին պարսկական 5 ղոանին. հէնց
այդ նպատակով Պետերբուրգի պետական դրամատանը կտըր-
ւում են պարսկական 5 ղոանանոց արծաթ դրամներ, որի քա-
շը 61 գօլիայով ծանր է ոռոսական ռուբլուց: Այս նոր կտըր-
ւած դրամից Թաւրիզի ոռոսական բանկը արդէն 60,000 թու-
ման 1902 թւին մտցրել է շրջանառութեան մէջ: Եթէ բանկը
կարողանայ հասնել իր նպատակին, կըստեղծւի վաճառական-
ների համար մի շատ նպաստաւոր դրութիւն, և դրանով զգա-
լի կերպով զարկ կըտրւի ոռոսական ապրանքների աւելի լայն
չափերով տարածելուն. մի խօսքով ոռոս-պարսկական առևտրի
համար շօշափելի դիւրութիւն կըստեղծւի: Բայց պիտի խոս-
տովանւել, որ մինչեւ այժմ այդ աննպաստ դրութիւնը տիրում
է, ոչնչով չի փոխւել:

Մեծ զարկ են տալիս ոռոսական ապրանքների տարածե-
լուն մանաւանդ «Надежда», «Росс. страх, транс.» ընկերու-
թիւնները, որոնք ձգտում են ամեն դիւրութիւններ տալ վա-
ճառականներին. վերագիր վճարով ընդունում են ապրանքներ
Ռուսաստան ուղարկելու և կամ ստանալու արտասահմանից:
Այս երկու ընկերութիւններն էլ մեծ քանակութեամբ շաքար
են վաճառում Հիւսիսային Պարսկաստանում:

«Надежда» ընկերութիւնը, ինչպէս և միւս ընկերութիւ-
նը, գլխաւորապէս գործում է Ատրպատականում, մասնաւորա-
պէս ամբողջ Պարսկաստանում: Ատրպատականի գրեթէ բոլոր
կենդրոնական քաղաքներում այժմ «Надежда»-ն բաժանմունք-
ներ ունի ինչպէս Թաւրիզ, Արդաբիլ, Ուրմի, Մարաղա և Սո-
ուդ-բուլաղ և այլն: Իսկ Պարսկաստանի միւս մասերից միայն
Խորասանում ունի աղենտ, բացւելու են նաև ուրիշ վայրերում
առանցիկ բաժանմունքներ: «Надежда»-ն այս մի տարի է, ինչ
սկսել է իր գործունէութիւնը Պարսկաստանում, բայց այդքան
կարճ ժամտնակամիջոցում շատ արագ կերպով տարածւեց, և
մեծ շանսեր կան, որ շատ մօտիկ ապագայում յայտնի զարկ
կըտայ ոռոսական ազդեցութեանը, և ոռոսական ապրանքները
ահագին քանակութեամբ կըներմուծեն Պարսկաստան, զըլ-
խաւորապէս Հիւսիսային Պարսկաստան, կըտիրեն այդ մասի
առևտրական շուկաները և միակ տէրը կըլինեն, առանց որևէ
մրցակցի:

Ռուսաստանը աշխատում է նւաճել իր ապրանքներով

ամբողջ Պարսկաստանի առևտրական աշխարհը՝ չըբաւականանալով միայն Ատրպատականի նահանգով: Այժմ նոյնիսկ մի քանի խոշոր առևտրական ֆիրմաներ, օր. Морозовъ, յատկապէս մարդիկ են ուղարկում Պարսկաստան՝ ժողովրդի պէտքերը և ճաշակը ուսումնասիրելու համար: Այժմ յաճախ զանազան մանուֆակտուրային ընկերութեան ներկայացուցիչներ են գալիս Թաւրիզ ինչպէս և «Поповъ»-ի խոշոր ֆիրմային ներկայացուցիչը՝ ռուսական ապրանքը այս երկրում տարածելու համար: «Надежда»-ն էլ տեղափոխութեան ամեն տեսակ դիւրութիւններ է տալիս պարսիկ վաճառականներին, եթէ ի հարկէ նրանք վերը յիշած ֆիրմաների հետ պայմանաւորեն:

Հէնց այժմ ռուսական մի քանի ապրանքներ, օրինակ նաւթը, շաքարը, չթեղէնը, ահագին նւաճումներ են անուս Պարսկաստանի, մանաւանդ Ատրպատականի շուկաներում:

Իսկ Ռուս-Պարսկական առևտրական նոր դաշնագիրը, որ հաստատուեց փետրւարին (1903), գալիս է էլ աւելի զօրեղացնելու ռուսաց ազդեցութիւնը Իրանի երկրում:

Այժմ մեր ձեռքի տակ ունենք տպագրւած նոր տարիֆների մէջ ամբողջ շարք շատ մանրամասն և որոշակի, որ արդէն գործադրութեան մէջ է մտել: Ռուս-Պարսկական նոր դաշնագիրով շատ բան է փոխւել մաքսի վերաբերմամբ, չափերի և աստիճանների իջնելը և բարձրանալը շատ զգալի է: Եւ մի բան, որ շատ ակնյայտնի է և աչքի է ընկնում հէնց սկզբից, այդ այն է, որ գրեթէ ամեն ինչ փոխւել է յօգուտ Ռուսաստանի:

Այն ապրանքները, որոնցից մեծ քանակութեամբ ներմուծւում էին եւրոպական միւս պետութիւններից, օրինակ մետաքսէ գործւածքներ, Թանդագին բարեր, ոսկէ և ուրիշ տեսակի ժամացոյցներ, թէյ, մահուղեղէններ և այլն, դրանց մաքսերի չափերը սարսափելի աստիճանի են հասել, որ երբեք ձեծնատու չէ դրանց առևտրով զբաղւել Պարսկաստանում, Թէյի մաքսը, որից ահագին քանակութիւնով ներմուծւում էր ուրիշ երկրներից, գլխաւորապէս Հնդկաստանից առաջ 50% էր, այժմ բարձրացել է 50—75%/-ի (սպիտակ և սև թէյ): Այն ինչ՝ նաւթը, շաքարը և այլն, որոնք բացառապէս ներմուծւում են Ռուսաստանից, դրանց մաքսը աւելի իջել է: Նաւթի մաքսը, որ առաջ 50% էր, այժմ 30% է, շաքարը առաջ 50% էր, այժմ 31/8 0/0: Կօնեակ, լիքեօր, վիսկի, գլխարկներ և այլն, որոնք շատ աննշան բացառութեամբ գալիս են Արևմտեան Եւրոպայից, դրանց համար վերցնում են ահագին մաքս, այն ինչ գարեջուր, ածուխ, ամեն տեսակի ալիւրներ, ձկնեղէն, բամբակէ գործւածք-

ներ, կենդանիներ, (ձի, էշ, ոչխար և այլն), կաւէ թրձւած և չըթրձւած ամանեղէններ, որ բաւականին արտահանում է Ռուսաստանը ներմուծւում են Պարսկաստան առանց մաքսի:

Այդպէս ուրեմն ներմուծման դէպքում ամեն կողմից շահը Ռուսաստանի կողմն է: Նոյն բանը կայ և շատ նկատելի է Պարսկաստանից արտահանւած ապրանքների վերաբերմամբ: Յայտնի է, որ Պարսկաստանը մեծ քանակութեամբ հում նիւթեր է արտահանում, ինչպէս սարգա իր բոլոր տեսակներով, մասամբ բամբակ, և բացառապէս Ռուսաստան կամ Ռուսաստանի միջոցով ուրիշ երկրներ: Այդ մրգեղէնների մաքսը թէև մի փոքր բարձրացել է, բայց այդ երբեք չէ խանգարելու աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելուն, որովհետև Պարսկաստանը դրանմաքս չէ վերինչ չափով համարեա աւելացել է վրայ: Արտավաճառական գրեթէ նոյնցել: ապրանքներ, շալ և այլն, ոհրաժեշտ են նին, արտագրեթէ առանց Ահա այսփոփոխել է սպաստանի: Չը

Մակուի Սարգար

ցից այլևս ցնելու: Առաջ վերցնում էր, նոյնքան այժմ ոռւսացմաքսի հանողների և նիրի համար չափն է մնա: Այն ինչկան օրինակ գորգ, բոնք շատ անՌուսաստահանւում են մաքսի: պէս ամեն ինչ յօգուտ Ռուժոռանանք ա-

սել, որ այդ նոր դաշնագրի 8-րդ յօդւածով իբրև չափ որոշւում է Թաւրիզի բաթմանը, որ ունի 640 պարսից մախալ կամ ոռւսական 7,27 գր: 9-րդ յօդւածով որոշւում է, որ քաշը լինելու է brutto: Ուրեմն Ռուսաստանին աջողւել է փոխել նաև մաքսային սիստեմը: Առաջ սովորականն էր արժէքի մաքսը, բայց այժմ կշեռքի մաքսը: Ուրիշ խօսքով այսուհետև ապրանքի մաքսը պէտք է վերցնեն ոչ թէ հատ ապրանքի իսկական արժէքի, այլ չափած կշռի: Բայց ինչ շահ ունէր այդ ինչորում Սուսաստանը: Յայտնի է, որ Անգլիայից ներմուծող բամբակեղէն ապրանքի համար, շնորհիւ արժան ար-

դիւնաբերութեան, լաւ որակի և արժան տեղափոխութեան, վճարուած էր անհամեմատ աւելի փոքր մաքս, այն ինչ Ռուսաստանը՝ շնորհիւ թանգ արդիւնաբերութեան և տեղափոխութեան նոյնքան ապրանքի համար վճարուած էր աւելի մաքս: Այնպէս որ այդ կարգադրութեամբ վերանում է Անգլիայի վաճառական աշխարհը և Ռուսաստանը հնարաւորութիւն կունենայ մրցել նրա դէմ:

Վերև յիշած յօդաւոճներից զատ, 4-րդ յօդաւոճով ոչնչացնում են ռահդարին, ալաֆխանան, դափանը և ուրիշ տեղական հարկերը ¹⁾: Այս տեղական տուրքերը վերանալով Պարսկաստանի համար՝ ի հարկէ, ֆինանսական տեսակէտից մի աստիճան փնայ է, բայց մեծ չափով նպաստում է վաճառականութեան տարածման և տալիս է մի շարք յարմարութիւններ:

Ինչպէս տեսնում էք, ռուս-պարսկական այս նոր դաշնագրով լայն և ընդարձակ ասպարէզ է բացւում Իրանի երկրում ռուսական ապրանքների համար և տարէջ տարի աւելի ու աւելի կընդլայնեն և ահագին նւաճումներ կանեն: Միակ արգելքը, որ մեծ չափով խանգարում է աւելի տարածելուն և կանոնաւոր յարաբերութիւններին, դա շնորհքով ճանապարհների կատարեալ բացակայութիւնն է: Հաղորդակցութեան միջոցները դեռ հնադարեան վիճակի մէջ են, ձգւում են ձորերի առունների միջով, հանգամանք, որը խանգարում է կանոնաւոր երթևեկութեան և առևտրի հաղորդակցութեան զարգանալուն: Այս հանգամանքը լուրջ կերպով զբաղեցնում է ռուսաց կառավարութեան, և եռանդուն կերպով աշխատում են վերացնել այդ արգելքը, և յայտնի չափով հասել են իրենց նպատակին:

Արդէն յայտնի է, որ Ռուսաստանը, վերջին մեծաքանակ փոխառնութեան միջոցին, պայման է կապել, որ Պարսկաստանը մինչև 1912 թիւը, բացի Ռուսաստանից, այլև ոչ մի տէրութեան չպէտք է կօնցեսիայ տայ երկրի մէջ երկաթուղու գծեր կառուցանելու: Արդէն Ռուսաստանը ձեռնարկել է խճուղու շինելը Թաւրիզից Ջուլֆա:

Ռուսաստանի ձեռք բերած այս բոլոր արտօնութիւններին և յաջողութիւններին անշուշտ չէր կարող անտարբեր հանդիսատես լինել Անգլիան, որը ահագին շահեր ունի Պարսկաստանում: Ռուս-Պարսկական առևտրական այդ դաշնագիրը ար-

1) Արտասահմանեան ապրանքը Պարսկաստան մտնելիս՝ սահմանում բացի նշանակւած մաքսը ստանալուց, այդ ապրանքը Պարսկաստանի իւրաքանչիւր քաղաքից անցնելիս առնում էին որոշ տուրք, որ կոչւում էր «ռահդարի» դափանն է մրգեղէնները կշռելու տուրք, ալաֆխանան՝ փայտի տուրք:

դէն մեծ յուզում առաջ բերաւ Անգլիայում: Աշխատում էր ամեն կերպ, որ չեղօքացնեն այդ դաշնագիրը, պահեն իրենց վայելած արտօնութիւնները, բայց ապարդիւն անցաւ ամեն ինչ: Բայց Անգլիան հեշտութեամբ չի կարող կուլ տալ այդ: Օգտւելով Ռուս-Նապոնական պատերազմից, երբ Ռուսաստանի ամբողջ ուշադրութիւնը բեւեռւած է դրա վրայ, Անգլիան ձեռնարկում է զօրեղացնել իր ազդեցութիւնը պարսկական հողի վրայ, մանաւանդ հարաւային Պարսկաստանում և նուաճումներ անել:

II.

Հիւսիսային Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքում, Թաւրիզում կան հիւպատոսներ եւրոպական շատ տէրութիւններից բայց դրանցից ամենաազդեցիկը անպայման ռուսաց հիւպատոսն է: Ռուսաց կօնսուլատը առանձին դիրք և հնդինակութիւն է վայելում Ատրպատականի նահանգում: Կօնսուլատի վրայ Թուրքերը նայում են որպէս մի ամենաուժեղ և կարող հիմնարկութեան վրայ: Ռուսաց կօնսուլատի հնդինակութիւնը աւելի բարձրացաւ և աւելի սկսեց տարածւել, ուժեղանալ նրա ազդեցութիւնը նաժանաւանդ 1897 թւի զարնանը Թաւրիզում տեղի ունեցած ամբոխային ցոյցից յետոյ: Թուրք խառնիճազանձ խուժանը դիզւած մի դէպքից՝ յարձակում է հայաբնակ Թաղերի վրայ և սկսում է կողոպտել, թալանել: Հայերը պատուպարան են գտնում ռուսաց կօնսուլատում: Ռուսաց կօնսուլ Պետրովի կարգադրութեամբ ռուսաց զօրքը պէտք է մտնէր Թաւրիզ քրիստոնեաներին պաշտպանելու համար, բայց խաղաղում է ամբոխը, դադարում է թալանը, և, ինչպէս պատմում են ռուսաց զօրքը յետ է դառնում Արաքսի ափից: Բոլոր կողոպտւած հայ ընտանիքները ռուսաց կօնսուլի կարգադրութեամբ մանրամասն ցուցակով ներկայացնում են իրանց կրած վնասները, և պ. Պետրովը առանց որևէ զիջումի առնում է այդ պարսից կառավարութիւնից և յանձնում հայերին: Այս դէպքը մեծ սարսափ է տարածել բնիկ ժողովրդի վրայ և հեշտութեամբ չէ մոռացւում:

Թէև առհասարակ օտարահպատակի գոյքը և կեանքը ապահով է Պարսկաստանում, բայց ռուսահպատակինը ուրիշ է: Նա միանգամայն ազատ է այս երկրում, ազատ կողոպուտներից, հարստահարութիւններից, ազատ յարձակումներից. նրա մազին անգամ ոչ ոք չէ յանդգնում դիպչել: Իսկ եթէ մի բան է պատահում ռուսահպատակին, թէկուզ շատ աննշան վնաս է

կրում նա, խիստ պատժի է ենթարկում չարագործը պարսից կառավարութեան կողմից՝ ի հարկէ՝ ոռոսաց կոնսուլատի պահանջի համաձայն. եթէ նրան ճանապարհորդելիս կողոպտում է են աւազակները, նոյն տեղի, կամ մօտիկ տեղերի (ուր կատարել է այդ) ժողովուրդը տուժում է կրկնապատիկը, թէկուզ Ատրպատականի մի խուլ հեռուոր անկիւնում, եթէ իմացեց, առնում է կոնսուլատը դեռ ֆլասից աւելի: Քանի-քանի նման դէպքեր են պատահել: Իսկ եթէ թուրքը յանդգնում է ձեռք բարձրացնել մի ոռոսահպատակի վրայ, վայ նրան, տուժում է նա շատ խիստ կերպով:

Հէնց այս հանգամանքն է, որ շատ հայեր, մանաւանդ թուրքեր ձգտում են, մեծագումարներով դրամ են ծախսում, որպէսզի աջողեցնեն ոռոսահպատակութիւն ընդունել: Շատ շատերի նախանձն է զրգռում ոռոսահպատակ լինելը: Անաչառ լինելու համար ասենք, որ ոռոս-եապօնական պատերազմի անաջողութիւնները շատ ազդեցին և բոլորովին թուլացրին այդ բռն և ընդհանուր տրամադրութիւնը: Այլևս այնքան աչքի չի զարնում այդ մղումը. թուրքերը նոյնիսկ սառն աչքով են նայում ոռոսների վրայ:

Առհասարակ Պարսկաստանի կեանքի բոլոր երևոյթների մէջ աչքի է զարնում Ռուսաստանի զօրեղ ազդեցութիւնը: Ֆրանսերէն լեզուն առաջ տիրապետող օտար լեզուն էր հէնց նոյնիսկ Ատրպատականում, Թաւրիզում, այժմ համարեա թէ տեղի է տւել ոռոսաց լեզւին: Հետզհետէ ոռոսաց լեզուն մի անհրաժեշտ տարր է դառնում Ատրպատականի կեանքի շատ երևոյթներում, մանաւանդ այս փոխադրական ընկերութիւնների, ոռոսաց բանկերի հիմնւելուց յետոյ: Շատ շատերը ձրգտում են այդ նոր հիմնարկութիւնների մէջ պաշտօններ ստանձնել, քանի որ տալիս են «չաղ» ռոճիկներ: Իսկ այդ պաշտօնների համար անհրաժեշտ է գիտենալ ոռոսաց լեզուն: Ոճուղի են ձեռնարկել. հարկաւոր են պաշտօնեաներ, էլի պէտք է ոռուերէնը: Մի խօսքով ատրպատականցին ամեն բայլափոխում զգում է ոռուերէնի անհրաժեշտութիւնը: Սյդ զգում են նաև կրթական հիմնարկութիւնները:

Թաւրիզի թէ «Արամեան» և թէ «Հայկազեան-Թամարեան» դպրոցներում ոռոսաց լեզուն համարւում է որպէս առաջնակարգ առարկայ, վերջին դպրոցում սովորեցնում են նոյնիսկ աշակերտուհիներին: Ռուսաց լեզուն կայ նաև բողոքականների ուսումնարանում: Բացի դրանցից՝ թուրքաց «Քեամալ» և «Լոզմանեան» դպրոցներում ուրիշ լեզուների շարքում կայ և ոռոսաց լեզուն. Թաւրիզում բացւել են նաև մասնաւոր դըպ-

րոցներ, ուր անցնում են բացառապէս ոռոգաց լեզու, աշակերտները՝ ի հարկէ, թուրքեր են: Ինչպէս լսում ենք, մտադրութիւն կայ բանալ Թաւրիզում ոռոգաց մի դպրոց բէալական դպրոցների ծրագրով... և որպէս թէ Ն. Բ. Թագաժառանգը խոստացել է իր բարոյական և նիւթական աջակցութիւնը այդ հիմնուիլիք դպրոցին: Գաւառներումն էլ շատ լաւ զգում են այդ պահանջը: Հիւսիսային Պարսկաստանը այնպէս ամուր է կապւած Ռուսաստանին, որ անհնարին է աչք փակել դրա առաջ: Սալմաստ հայաշատ գաւառի դպրոցներում օտար լեզուներին միմիայն ուսնեցնեն է ընդունւած պարտադիր առարկաների շահերքում. և դա ունի իր խորը պատճառները: Սալմաստի հայը ապրում է դրեթէ Ռուսաստանով: Նրա հայ ազգաբնակչութեան առնւազը 50—60%—ը միշտ պանդխտութեան մէջ է Ռուսաստանում: Ահա ինչ... Եւ այս բոլորը ոռոգաց լեզուի անհրաժեշտութիւն կազմող յայտնի փաստեր են: Շնորհիւ այդ դպրոցների, նոյնպէս և այն յաճախակի յարաբերութիւնների, որ պարսկաստանցիները ունեն Ռուսաստանի հետ, ուրեմն թէ Թաւրիզում և թէ ուրիշ տեղերում լսւում են ոռոսերէն աղաւաղած խօսքեր, ինչպէս օրինակ՝ փաղի սուղա, բզդաքի. բուքս փայղօք, փաւօլ և այլն: Գործածութեան մէջ են՝ սամովաք, օաքելկա, եամեչիկ, ցեպօչկա, խօգեայիւն, կնուս, օոյիւա, սապօգ, պօլսապօժկա, չօք, վօղկա և այլն:

Խմորեղէններ վաճառող (կանդիտեր) խանութների թիւը Թաւրիզում արագ կերպով աճում է, նման բոլորովին ոռոսականներին, և բանը այն է, որ խանութպանները ոռոսահայի հետ աշխատում են ապատճառ ոռոսերէն խօսել, որոնք ի հարկէ՝ եղել են Ռուսաստան: Թաւրիզում եթէ տեսնէք փոքր ի շատէ կանոնաւոր և մաքուր խանութ, իմացէք, որ նրա տէրը անշուշտ եղել է Ռուսաստան:

Շատ քիչ վաճառականներ կըլինեն, որ տարին մէկ կամ մի քանի անգամ Կովկաս և Ռուսաստան չըգնան. նրանք միշտ էլ յարաբերութիւն ունեն Ռուսաստանի հետ: Ոչ միայն վաճառականները, այլև հասարակ, ռայեա ժողովրդին էլ են ծանօթ Կովկասը և Ռուսաստանը: Սա ատրպատականցու միակ պանդխտավայրն է: Տարեկան մօտաւորապէս 30,000 հոգի պանդխտում են գլխաւորապէս Բագու, Շուշի, Թիֆլիս, Բաթում, Փոթի, Վլադիկաւկազ, Ռոստով Դօնի վրայ, Հաշտաբխան և այլն: Բացառութիւնների շարքում պիտի ընդունել այն հայերին, որոնք մէկ կամ երկու անգամ գնացած չլինեն Ռուսաստան:

Ահա ինչպիսի կապեր կան Ռուսաստանի և արեւելքի այս երկրի մէջ: Բացի այդ, շատ պարզ նկատելի է և՛ այս, որ

Ատրպատականի հայերը ռուսականին նման շատ անուններ ունեն, օրինակ՝ Սօնիա, Օլգա, Մանիա, Անիւտա, Իւան, Դիմիտրիյ և այլն:

Չափազանցութիւն չէ անշուշտ, եթէ ասեմ, որ դուք ամեն քայլափոխում, հիւսիսային Պարսկաստանի ամեն մի անկիւնում նկատում էք Ռուսական ազգեցութիւնը: Եւ պարսիկ կառավարութիւնը ասես միայն նրան է ընդունում. չուզե՞նալով ճանաչել մի ուրիշ տէրութիւն: Իր ազգեցութիւնը տարածելու և մրցելու համար Ուրմիում՝ ռուսաց կառավարութիւնը բաւական չհամարեց ռուս միսիօնարներին գործունէութիւնը, 1903 թւին դարձրեց փոխ-հիւպատոսարան:

Անգլիայի աչքից չի վրիպում ի հարկէ այդ բոլորը և չի կարողանում հաշտել այն մտքի հետ, որ Ատրպատականը միանգամայն ընկած է Ռուսաստանի ազգեցութեան տակ և անկարող է մրցել նրա դէմ: Ռուս-եթապօնական պատերազմից հրատարակելու օրից Անգլիան առանձին հետաքրքրութիւն է ցոյց տալիս և աշխատում է հեղինակութիւն ձեռք բերել և զօրեղացնել իր դիրքը: Աւելի ոյժ տւեց Թաւրիզի հիւպատոսարանին և ուժեղացրեց, հնդիկ զինւորներ զրկեց կօստուլատի համար. նոյնը և Ուրմիում Նոյի գեադուգում, անցեալ 1903 թւի աշնանը սպանեցին մի ամերիկացի միսիօնարի՝ իր ծառայի հետ: Ամերիկահպատակների պաշտպանութիւնը Ատրպատականում յանձնւած է անգլիացիներին: Անգլիայի հիւպատոսարանը լուրջ ուշադրութիւն դարձրեց դրա վրայ և ամուրբ բռնեց՝ խիստ պահանջներ դնելով: Անգլիական կառավարութիւնը, եթէ չեմ սխալւում, նոյնիսկ սպառնաց նաւային ցոյցով՝ պարսից ծոցում: Եւ վերջերս այդ սպանութեան պատճառով ստացաւ 52,000 թուման տուգանք պարսից կառավարութիւնից: Այս աննշան դէպք չէ. անշուշտ կազդի նրա ազգեցութեան զօրեղանալուն: Բայց միայն այդքան յամենայն դէպս անկարող կլինի մրցել Ռուսաստանի դէմ: Հէնց միայն աշխարհագրական յարմարութիւնը բաւական է Ռուսաստանի համար: Իսկ երբ երկաթուղին էլ կմիացնէ երկու հաջևան պետութիւնները, այն ժամանակ Անգլիայի թեւերը բոլորովին կը կոտորատւեն, և զարմանալի չի լինիլ, եթէ Ատրպատականը դառնայ Երևանեան նահանգի շարունակութիւնը:

IV.

ԱՐՀԵՄՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ատրպատականը, նոյնպէս և բովանդակ Պարսկաստանը չունի և ոչ մի ֆաբրիկա: Արհեստագիտութիւնն այս երկ-

բում այնքան ծաղկած վիճակի մէջ չէ և պիտի ասել, որ առանձին ջանք և ուշադրութիւն էլ չի նկատուում այդ գործի բարգաւաճման և ծաղկեցնելու վերաբերմամբ:

Պարսկաստանի արհեստագիտութեան մէջ առաջին և նըշանաւոր տեղը բռնում է գորգեգործութիւնը: Պարսկաստանը իր նուրբ և գեղեցիկ գորգերով յայտնի է և հռչակւած է համարեա ամբողջ աշխարհում: Զափազանցութեան մէջ ընկած չենք լինի եթէ ասենք, որ Պարսկաստանի արտահանութեան մէջ միայն գորգն է մշակւած. պատրաստի ապրանք կան ի հարկէ նաև շալեր, մետաքսեղէններ, բայց դրանք նշանաւոր տեղ չեն բռնում: Պարսկաստանը գրեթէ բոլոր եւրոպական տէրութիւններին գորգ է տալիս: Գորգը, ինչպէս մետաքսեղէն ուրիշ նուրբ գործածքները կազմում են ի միայն պարսիկի տան զարդը, այլ և ամեն մի եւրոպացու: Եւրոպական տէրութիւնները, բացի այն որ ստանում են երկրորդ, և երրորդ ձեռքից, այլ և առանձին ագենտներ են ուղարկում Պարսկաստան, իրենց ճաշակով պատրաստել տալիս և անշուշտ համեմատաբար աւելի աժան է նստում: Դրանով էլ չեն ուզում բաւականանալ, ձգտում են գործարաններ հիմնել: Զիզլեր ընկերութիւնը, ինչպէս տեսանք, արդէն ունի գործարան և տարեկան արտահանում է մօտաւորապէս 150,000 թումանի գորգ: Դրսեցի հայերի ուշադրութիւնն էլ գրաւել է գորգի արտահանութիւնը: Կիւլպէնկեաններն էլ ունեն Թաւրիզում ագենտներ և մեծ քանակութեամբ գորգ են արտահանում Տաճկաստան, Ամերիկա և այլն: Պարսկաստանը արտահանում է տարեկան մօտաւորապէս 2,000,000 թումանի գորգ:

Պարսկաստանի գորգը ընդհանրապէս յայտնի է իր նըրբութեամբ և գեղեցկութեամբ, բայց ամենից շատ հռչակւած և գովւած է Դիրմանի, Թաւրիզի, Ոորասանի և Սօուդ-բուլաղի գորգերը, վերջինիս յայտնի է նամանաւանդ իր ամբողջամբ և գիմացկունութեամբ: Պարսկաստանի բոլոր գլխաւոր քաղաքներումն էլ կան գորգագործարաններ, այն էլ մի քանի հատ: Թաւրիզում կան տասի չափ գորգագործարաններ, գուցէ և աւելի: Հետաքրքիր են այդ գորգագործարանները, մանաւանդ նրանցում տիրող աշխատանքը: Գորգագործարանը ներկայացնում է մի մեծ սենեակ, աւելի հեշտ մի ընդարձակ սրահ, որը կտրուած է և բաժանւած փոքրիկ, նեղ ու երկար բաժանմունքների, ամեն մի բաժանմունքում դրւած է դադեանը, իսկ դադեանի առաջ շարւած են բանւոր-աշխատողները: Աշխատանքը կատարւում է երգելով: Բանւորներից մէկը՝ որ տեղ է բռնած լինում դադեանի ծայրում, առաջը ունի մի

գիրք, անընդհատ երգելով կարգում և հրահանգում է, թէ ինչպէս պիտի գործել, ի՞նչ գոյնի թելից և այլն: Մի խօսքով գորգագործարանի ներսը իրենով ներկայացնում է մի խիստ հետաքրքիր և ուշագրաւ տեսարան: Իղէպ, սոսնք, որ այստեղ որոշ աշխատանքներ կատարում են երգելով, ինչպէս որմնադիրութիւնը: Վարպետը կաւը, աղիւսը, բարը ուզում է երգելով և այլն, նա երբեմն այնքան է տարւում իր երգով, որ բոլորովին ընկնում է էքստազի մէջ: Նոյն այդ բանը և սովորութիւնը կայ Երևանեան նաւանգում:

Գորգագործարաններում աշխատում են ընդհանրապէս փոքր երեխաներ, մօտ 8—15 տարեկան և ստանում են սարսափելի քիչ վարձատրութիւն: Այստեղ սովորական օրավարձը համարւում է, ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչքան, 4—6 շահին, ռուսական հինգ կոպէկը. իսկ հասակաւորները ստանում են առհասարակ մէկ դրան (18 կոպէկ): Իրանի երկրում ամեն ինչ օտարօտի է, չգարմանանք:

Գորգը տեսասարակ ծախւում է քառակուսի արշինով: Հառարակ, բրդից գորգերի քառակուսի արշինը ծախւում է մօտ 3—6—7 թումանով, իսկ մետաքսեա գորգը 20—30 թուման: Ընդհանրապէս հին գորգը համարւում է անթիքա, շատ աւելի թանգ է գնահատւում, քան նորը: Շատ անգամ հէնց գործարանատէրերը նոր գորգեր տալիս են սրան-նրան բանեցնելու, մաշեցնելու համար, կամ պցում են հէնց բազարի մէջ, մարդկանց ոտների տակ, որ գնալ-գալով մաշեցնեն: Գործարանատէրերը կարողանում են հիանալի նախշաւոր և նկարաւոր գորգեր տալ, նոյնիսկ ապշեցուցիչ ներութեամբ և ըէլիէֆ կերպով: Այդպիսի գործւածքների առաջ մարդ ուղղակի սքանչաւում է: Պատմում են, որ Ռուսաց կայսեր նւէր է ուղարկւած մի գորգ, կայսեր և թագուհու նկարներով, այնքան ռէլիէֆ, ամենամուրը գծագրութիւնները և մասերը այնպիսի հմտութեամբ դուրս բերւած, ասես կենդանի առաջդ են կանգնած:

Պարսկահայ առևտրական ընկերութիւնները և տները չեն զբաղւում, չեն էլ զբաղւել, գորգագործութեամբ, գորգի արտահանութեամբ: Այդ առևտուրը մնացել է պարսիկների ձեռքը. հայերը կպել են հէնց իրենց պապերի սկսած գործին—հում, անպատրաստ նիւթերի արտահանութեան, և չեն ուզում ազատւել դրանից ու մի քայլ առաջ դնել: Միայն Թաւրիզի հայուհեաց ընկերութիւնը 1896—97 տարեշրջանում առաջին փորձը արեց, բայց աջողութիւն չունեցաւ, եօթ սմիս գոյութիւն ունեցաւ և փակւեց: Ասենք այդ գործարանը հիմնւած էր ոչ

Քէ մրցելու թուրք գործարանատէրերի դէմ, աւելի ու աւելի ընդարձակելու, այլ, կարծում ենք. զաղթականներին որոշ չափով գործ, աշխատանք տալու: Այդ նոյնիսկ ընկերութեան կէտ նպատակից դուրս էր և անկարող ընդարձակ գործ առաջ բերելու:

Գորգագործութիւնից զատ, Պարսկաստանը յայտնի է նաեւ իր ուրիշ գործւածքներով, ինչպէս թաւիշ, մետաքսեայ ջէշիմներ, որոնք իրենց նրբութեամբ և գեղեցկութեամբ, մանաւանդ առաջինը, գերազանցում են հւրոպականին և աւելի են գնահատուում: Մեծ մասամբ թաւիշ է արտահանւում եւրոպա: Նուրբ և բարակ ջէշիմները գործ են ածւում նոյնպէս մուշտէիդներին, ընդհանրապէս բարձր կրօնաւորների համար իբր ապարօշ: Պարսկաստանում պատրաստւում են նոյնպէս շալեր, հոշակւած են Բիրմանի շալերը, կարպետներ, քէշա-թաղիքներ: Թաղիքները պատրաստւում են շատ հասարակ ձևով, բուրգը գզում, փաթաթում են փայտի վրայ և սկսում են գլորել գետնին ու ոտով խփել մի քանի հոգով, այնքան են գլորում, մինչև որ ամրանում և դռնում է թաղիք: Այդ ձևով են պատրաստւում թաղիքը նաև մեր կողմերում, Երևանեան նահանգում:

Արհեստագիտութեան մէջ պարսկական կեանքի համար խիստ նշանաւոր և կենսական տեղ էր բռնում և դեր խաղում շիլաշութիւնը, զանազան կտաւէ և չթէ գործւածքները: Դեռ իննսունական թւականներին Ատրպատականը ոչ միայն չէր ստանում դրսից այդ տեսակի ապրանքներ, այլ և ինքն էր արտահանում սահմանակից նահանգները: Ամբողջ Երևանեան նահանգը գիւլի չթեր, կտաւեղէններ և շիլաներ ստանում էր Թաւրիզից և Սալմաստից, մի խօսքով Ատրպատականից: Միայն Թաւրիզը ունէր մի շարք գործարաններ, իսկ Սալմաստի մի քանի գիւղերը, օրինակ Փայաջուկ, Ղալասար, Հաֆթվան, գրեթէ զբաղւած էին միմիայն շիլաշութեամբ: Այդ պործից օգտւում էր Սալմաստի, ինչպէս և Ատրպատականի աղգաբնակչութիւնը մինչև մօտ 1894—5 թւականները: Եւ այդ ժամանակամիջոցը համարւում է Սալմաստի հայերի տնտեսական ամենափայլուն շրջանը, որը տեղացին յիշում է առանձին բերկրութեամբ, բայց միևնոյն ժամանակ սրտի ցաւով: Այդ շրջանում կեանքը եռում էր Սալմաստում, գործ, աշխատանք կար, շիլայի գործարաններից անընդհատ բարձրանում էր ծուխը. հայը ապրում, մեռում էր իր օջաղում, իր յարկի տակ, նա չէր պանդխտւում օրւայ ցամաք հացը ձեռք բերելու հաժար: Լաւ էին այդ տարիները. լաւ էին ոչ միայն Սալմաստի համար, այլ ամբողջ Ատրպատականի:

Վրայ են հասնում 1894—6 թվականները: Ռուսաստանի կտակէ գործւածքները. զանազան տեսակ գիւլի չթիրը շուկայ են հանւում և կամաց-կամաց ներմուծւում Անդրկովկաս, Երեւանեան նահանգը, նոյնիսկ Ատրպատական: Տեղական նոյն գործւածքները ոչ միայն չեն կարողանում մրցել Ատրպատականում, այլ և տեղի են տալիս: Եւ դա շատ հասկանալի է, քանի որ ռուսականը աւելի աժան էր ծախւում լաւ էլ պատրաստւած էր: Այդ հարւածը շատ էր խիստ, շատ փոխւեց Ատրպատականի տնտեսական կերպարանքը: Շուկաները մնացին միմիայն ռուսական սպրանքներին, այժմ էլ շարունակւում է նոյնը աւելի ուժեղ կերպով և լայն չափերով:

Արհեստագիտութեան այդ ճիւղի միայն բեկորներն են մնացել: Ատրպատականում դեռ պատրաստւում են չարսաւներ, որ վործ է ածւում գլխաւորապէս կանանց համար: Իրանի երկրում կանայք փողոց դուրս գալիս ծածկւում են այդ չարսաւներով, գոյնը կապոյտ, պատրաստւում է մետաքսից և հասարակ նիւթից: Հարուստ խաների, ընդհանրապէս բարձրաստիճան պաշտօնեաների կանայք գործ են ածում մետաքսեա հրաշալի չարսաւներ: Թաւրիզում հայ կանայք էլ չարսաւ են գործ ածում, միայն վերջին մի երկու տարին կամաց-կամաց վերացւում է:

Արհեստագիտութեան մէջ ապակեգործութիւնն էլ պակաս նշանաւոր տեղ չի բռնում: Տնտեսագիտութեան նոյն ելեւէջը, ինչ տեսանք չթէ գործւածքների, միաժամանակ պատահել է և այստեղ: Կատարւած երեոյթը նոյն բնոյթն է կրում: Մի երկու տասնեակ տարի առաջ Ատրպատականը, գլխաւորապէս Թաւրիզը ունէր իր ապակե փոքրիկ գործարանները, ինքն էր ամբողջ ազգաբնակչութեանը մատակարարում ապակե և չինեղէն պարագաներ: Անշուշտ դրանք հասարակ տեսակի էին և ոչ լաւ կատարելագործւածներ, քանի որ չկար ֆաբրիկա, կանոնաւոր գործարան, բայց տարածւում, գործ էր ածւում: Կամաց-կամաց եւրոպական ապակեղէնները, ֆաբրիկայում պատրաստւած գեղեցիկ և աժան, ներս են մտնում Ատրպատականի շուկաները և դուրս վանում տեղական ապրանքը: Այժմ էլ պատրաստւում են Թաւրիզում ապակե ամաններ, բայց շատ հասարակ բաներ են և անկարող են մրցել եւրոպական ապրանքների հետ դեռ մի քանի տարի առաջ Թաւրիզի մի հարուստ թուրք ձեռնարկեց ապակեգործութեան ընդարձակ գործարան հիմնել Թաւրիզում: Ահագին ծախս է դնում, գործարանի բոլոր պահանջող պարագաները բերում Ռուսաստանից, նոյնիսկ հմուտ վարպետներ հրաւիրում ահա-

գին ոռճիկներով, բայց նա աջողութիւն չի ունենում: Իսկ ինչպէս Պատմում են, գլխաւորապէս վարպետների խարդախութեան պատճառով: Երկրորդը առաջինի շինածը քանդում, նոր-նոր ծախսեր էր ցոյց տալիս և այլն: Այդ վարպետ-մասնագէտներն էլ, ասում են, կաշառւած են եղել խոշոր ֆարրիկանտների կողմից: Մինչև այժմ Թաւրիզի գործարանը ամբողջապէս պահւած է և միանգամայն դատապարտւած անգործածութեան: Այս մի քանի տարի է, որ այդ թուրք գործարանատէրը իր որդուն ուղարկել է Ռուսաստան առանձնապէս ուսումնասիրելու և կատարելագործելու այդ տեսակի գործարանների տեխնիկական գործը, հմտութիւն ձեռք բերելու, վերադառնալու հայրենիք և հաստատ ու կանոնաւոր հիմունքների վրայ դնելու իր հօր սկսած գործը:

Սալմաստումն էլ ապակէգործարանի հիմքը դրւել է: Ձեռնարկողն է տեղացի մի երիտասարդ՝ պ. Յակոբ Բաբոյեան, որը երկար ժամանակ եղել է գործարաններում, լաւ և մօտիկից ծանօթ է այդ գործին: Գործարանի շէնքը արդէն պատրաստ է. շինւած է Հաֆթվանին մօտ մի ընդարձակ հողի վրայ, որը գրեթէ գաւառի կենդրոնումն է: Գործարանի շէնքը բռնել է ընդարձակ տեղ, իսկ շուրջը շարւած են մի շարք սենեակներ վարպետների, կառավարիչների և բանւորների համար: Մի խօսքով իսկական գործարանի ապաւորութիւն է թողնում և հէնց ոռւսական գործարանների ծրագրով ու պլանով է կառուցւած: Մինչև աշուն հաւանական է գործարանը բոլորովին պատրաստ լինի և գործել սկսի: Գործը ձեռնարկւած է խելացի կերպով և յոյս կայ, ապագայում ընդարձակելու և աջողութիւն ունենալու: Գործարարանատէրը նպատակ է դրել առաջին մի երկու տարին պատրաստել միմիայն ապակեղէններ, իսկ յետոյ նաև չինեղէններ: Նա յոյս ունի ապագայում ոչ միայն մրցել դրսի ֆարրիկաների հետ, այլ և կտրել դրսից եկած ապրանքների մուտքը: Արդե՞ք այդ աստիճան նա աջողութիւն կունենայ, մենք դրական ոչինչ չենք կարող ասել, դա դեռ տարիների հարց է, բայց այս կասնք, որ գործը ըսկսւած է լի հաւատով, գործարանատէրը կարող է և կդիմանայ մի քանի տարւայ դէֆիցիտին—առաջին մի երկու տարին նա այդ ի նկատի ունի—երկիրն էլ այդ գործի համար ներկայացնում է իրական հող և տալիս է պահանջող նիւթեր: Այս էլ չմոռանամ ասել, որ երիտասարդ գործարանատէրը հակառակ պարագային կարող է վարպետութիւն անել: Ուզում եմ ասել, որ նա լաւ ծանօթ է գործին և հնարաւորութիւն կունենայ տարէջ տարի ընդարձակել և կանոնաւորել:

Գործարանական կեանքը, ինչպէս տեսնում էք, Ատրպատականումն էլ կամաց-կամաց մտնում է: Զի անցնի անշուշտ մի բանի տարի ևս, Պարսկաստանում կերևան նաև ուրիշ տեսակի գործարաններ: Թէև դեռ չկան դրանք, բայց էլի Պարսկաստանը կրում է իր վրայ գործարանական կեանքի հետեւանքները: Տնայնագործութիւնը կամաց-կամաց տեղի է տալիս, յետ մղւում. «ձեռքի» գործը այլ ևս չի կարողանում շուկաներում ֆարքիկայի ապրանքի դիմաց սպառել, իր արժէքը պահպանել: Եւ այդ երևոյթը շատ բնական է, քանի որ դրսից ներմուծած ապրանքները աւելի մաքուր են և համեմատաբար շատ էլ էժան:

Պարսկաստանի միւս արհեստների մէջ նշանաւոր տեղ է բռնում ոսկերչութիւնը: Այդ կողմից յայտնի է Թաւրիզը, ինչպէս և Սպահանը ու Թեհրանը: Պարսկաստանում յայտնի ոսկերիչները համարեա հայեր են, կան ի հարկէ նաև պարսիկներ: Հայ ոսկերիչները պատրաստում են առհասարակ նուրբ և գեղեցիկ գործեր:

Արհեստների մէջ ամենայնտաճանցը հիւսնութիւնն է: Այդ էլ անշուշտ անտառների խիստ բացակայութեան պատճառով: Ծիշտ է, Ղարադաղի լեռները, ինչպէս և Նորասանի շրջակայքը ծածկւած են բնական և խիտ անտառներով, բայց դրանցից բնիկ ժողովուրդը անկարող է օգտւել, այդ էլ օտարն է շահագործում: Փայտի պակասութեան պատճառով է նոյնպէս, որ այս երկրում սովորութիւն չէ սենեակների յատակը և առաստաղը տախտակամածել:

Այս է ահա, Ատրպատականի, ինչպէս և Պարսկաստանի արհեստագիտութեան դրութիւնը, ի հարկէ, ընդհանուր գծերով ներկայացրած, մի դրութիւն, որ շատ հեռու է մխիթարական համարելուց:

Վ.

ՀԱՐԿԵՐԸ ԱՏՐՊԱՏԱՆՈՒՄ

Ամեն անգամ, երբ մարդ ուսումնասիրում է Ատրպատականի կեանքի այս կամ այն երևոյթը, այս կամ այն կենսական հարցը, և ուզում է առաջ բերել ստատիստիքական տեղեկութիւններ՝ խնդիրը աւելի լուսաբանելու համար, ահա այդ պարագային ուսումնասիրողը քարանուծ, զգում է իր անզօրութիւնը: Ընդհանրապէս Պարսկաստանում ստատիստիքական

ճշգրիտ տեղեկութիւնների գրեթէ անհնարին է առաջ բերել։ Ամեն երևոյթ ունի իր պատճառները, որոնց պիտի փնտաւորելք երկրի անիշխանական և քառասային կարգերի մէջ։

Պարսկաստանը չունի դրական օրէնքներ, հետևապէս օրէնսգրքեր, որոնց հրահանգներով ղեկավարւել ամբողջ տէրութիւնը։ Ուրիշ խօսքով ամբողջ երկիրը դատապարտւած է անիշխանութեան, բաժանւած է միանգամայն տարբեր «էլիերի» մէջ։ Եւ յիրաւի, այժմ Պարսկաստանում *de facto* կայ ոչ թէ մի իշխող, այլ մի շարք բէգ-խաներ և կրօնաւորներ, որոնց ձեռքում է իրօք կենտրոնացած Պարսկաստանի և հարստութիւնը, և՛ կառավարութիւնը։ Իսկ այդպիսի պայմանների մէջ չի կարող գոյութիւն ունենալ և հաստատուել միօրինակ կարգեր և օրէնքներ։ Իւրաքանչիւր «էլ» ունի իր տարբեր օրէնքները և կարգերը, օրէնքներ կարգեր, որոնք բղխում են ցեղապետի քմահաճոյքից և ինքնիշխան կեանքից։ Հէնց այդ անիշխանական կարգերի անմիջական հետևանքն է այն, որ հարկերը այս երկրում բազմազան են և իւրաքանչիւր գաւառ ունի իր առանձին չափը։

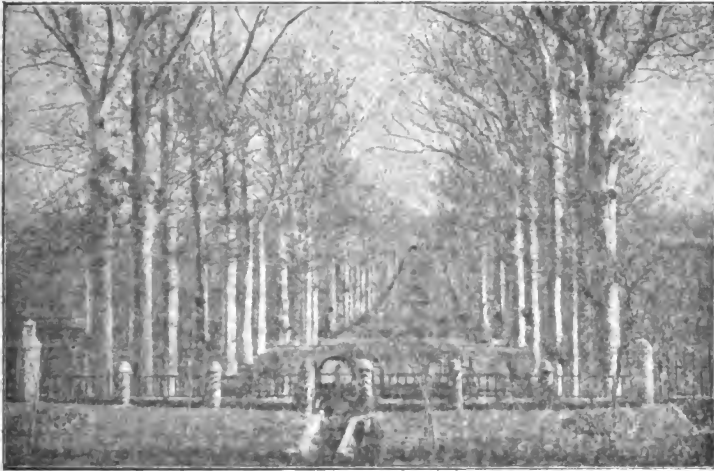
Պարսկաստանում միակ օրէնքը, որով էլի ղեկավարւում է ժողովուրդը, համարւում է զորանը, «շառիաթի» օրէնքը։ Շառիաթի օրէնքով սեփականութիւն չպիտի լինի. միայն տէրութեան գլուխը՝ Շահնշահը, որը ամբողջ երկրի տէրն է համարւում, կարող է հողը—երկիրը տալ սրան-նրան կապալով շէնացնելու համար։ Եւ շառիաթով ամբողջ արդիւնքի $\frac{8}{10}$ մասը պատկանելու է մշակողին $\frac{1}{10}$ կառավարութեան, իսկ մնացած $\frac{1}{10}$ էլ կապալառուին։ Այդ է շառիաթի թելադրութիւնը և հրահանգը։ Բայց հէնց նոյն շառիաթով՝ կալաժները անցնում են իրենց տէրերի ժառանգներին և այդպէս շարունակ... և ստեղծւել է ներկայ անիշխանական դրութիւնը։ Նոյն այդ շառիաթը, որ սեփականութիւն չի ընդունում, իշխելու, բռնութեամբ օգտուելու իրաւունքը անբռնաբարելի է համարում։ Եւ առաջացաւ այն, որ հրապարակում երևան եկան ուժեղները, սկսեցին նւաճել, հողեր կալաժներ ձեռք բերել և աւելի ու աւելի ամրացնել իրենց դիրքը։ Երկիրը բաժանւում է մեծ և փոքր, անկախ և կիսանկախ խանութիւնների։ Պարսկաստանը, յիրաւի, ուժեղ երկիր է, թոյլը անկարող է ապրել, նա կուլ է գնում։ Կալաժները կենդրոնանում են խոշոր կապիտալիստ հոգևորականների և խանխաւանների ձեռքը, որոնք ազատօրէն նշանակում են հարկեր, կարգեր հաստատուել, թելապէս նրանց լիազօր կամքն է թելադրում, շահագործում են տէրութեան պողպարներ հողը, հարստահարւում գիւղացիներ-

րին: Բնականաբար առաջացան «իշխող» և «ռայեաթ» դասակարգերը: Առաջինը հրամայող և ուսող է, իսկ երկրորդը աշխատող և կերակրող:

Կալւածատէրերի մի շարք և բազմապիսի հարկերի և տուրքերի ծանրութեան տակ ռայեաթը հիւժոււմ, քամոււմ է, նրա տնտեսական դրութիւնը դառն և ցաւալի է: Ժողովուրդը իր կեանքի համար կենսական անհրաժեշտութիւն ներկայացնող ամեն մի նիւթի և պարագայի համար հարկ-տուրք է վճարում: Այնքան բազմազան, այնքան շատ են այդ հարկերը, որ դժար է որոշ խմբակցութիւնների վերածել և սխտեմի ենթարկել, որով աւելի հնարաւորութիւն կունենայի պարզ գաղափար տալ ձեզ տիրող հարկերի մասին: Եւ այդ երևոյթը առաջացի է շատ յայտնի պատճառներից, ինչպէս վերևն էլ ուրւագծեցինք: Մենք կը դժարանանք ամբողջ Ատրպատականում ցոյց տալ մի քանի տասնեակ գիւղեր, ուր տիրող կարգերը, հետևապէս հարկերը և տուրքերը միօրինակ լինէին: Բովանդակ նահանգը բաժանւած է մի երկար շարք կազմող գիւղատէր աղաների մէջ: Միայն Խոյ գաւառը ունի 50-ից աւելի գիւղատէր աղա-խաներ: Նոյն համեմատութեամբ պիտի ընդունել նաև Ատրպատականի միւս գաւառների վերաբերմամբ: Էլի գաւառի բաժան-բաժան լինելը կալւածատէրերի մէջ յայտնի չափով հասկանալի է և կարելի է մի կերպ հաշուել այդ երևոյթի հետ, բայց երևակայէք գիւղըն էլ բաժանւած է տարբեր գիւղատէրերի մէջ: Սալմաստի Սարամներկ գիւղը, ուր աննշան բնակութիւն կայ, բաժանւած է երեք կալւածատէր թուրքերի մէջ: Ահա ինչիւ ասում ենք Պարսկաստանում de facto իշխողը ոչ թէ Շահն է, այլ ուրիշները, իսկ այդ «ուրիշները» ուղղակի անհաշիւ են: Իսկ ինչքան են այդ «ուրիշները», գրեթէ նոյնքան է և հարկերի տեսակը ու չափը:

Բերքի-ցորենի, գարու և այլն—հարկի վերաբերմամբ Ատրպատականի գիւղերը կարելի է մօտաւորապէս բաժանել երեք տեսակի—խալիսէ, քորփալըղ եւ աղալըղ: Առաջին տեսակի գիւղերի թիւը, որոնք արքունական են գիւղի սեփականութիւն, Ատրպատականում շատ շատ աննշան է: Գիւղերի մեծագոյն բաժինը Աղալըղ է, աղայի սեփականութիւն, գիւղացիները կատարեալ ճորտեր են: Տարւայ բերքի $\frac{2}{3}$ — $\frac{1}{3}$ բաժինը գիւղատիրոջն է, ամբողջ աշխատանքն էլ գիւղացու վրայ է: Թորփալըղ գեղերն էլ աղաների սեփականութիւններ են, բայց ժողովուրդը փոքր ինչ ազատ է, իրաւունքներ է վայելում նաև ունի իր սեփական հողը և իրաւունք ունի այդ ծախել, իսկ

տուրք էլ վճարում է $\frac{1}{7}$ — $\frac{1}{9}$ մասը բերքի: Այդ տեսակի գիւղերի թիւն էլ Ատրպատականում այնքան շատ չէ: Խալիսէ գիւղերը վճարում են արքունական հարկ $\frac{1}{10}$: Ամենախայտառակ և դառն դրութեան մէջ են աղալըղ գիւղերը: Այդ անթիւ գիւղերի աղպարնակութիւնը, ուրիշ խօսքով Ատրպատականի ժողովրդի մեծագոյն բաժինը, միանգամայն հողա-իրաւագործ է և իրենով ներկայացնում է Ատրպատականի աշխատող ճորտերի հսկայ դասակարգը: Այդ դասակարգը սեփական ոչինչ չունի, որի վրայ կարողանար յենել և առաջ տանէր գոյութեան կռիւը. նա նոյնիսկ իր տան տէրը, իր օջաղի տէրը չէ: Ազայի քէֆը ուզած գէպքում կարող է գիւղացու օձիքից բռնել և գուրս շարտել: Վերջինս միայն տէր է տանը եղած իւրերին և միայն այն կարող է վերցնել, մէկ էլ տան ծածկի փայտերը, եթէ գիւղացին է շինել տունը իր ծախսով այդ շաւիթով վերապահած է գիւղացուն, թէև այդ էլ չեն անում: Ընդհանրապէս գիւղատէրերն են շինում տները և յանձնում գիւղացիներին

Խոյի Դաղ-Բաղին

Շատ անգամ ցորենը դաշտում կամ կալում փչանում է, որովհետեւ քաղիլու, ծեծելու և էրանելու (մաքրել) համար անպայման պիտի ստանալ գիւղատիրոջ կամ մուրաշիրի թոյլտուութիւնը, իսկ վերջինս յաճախ ձգձգում է, տանում-բերում գիւղացիներին, թէ ինչո՞ւ, գուցէ իրենք էլ չգիտեն, հէնց այնպէս, քէֆները այդպէս է ուզում: Իրանին ամեն ինչ ասես սաղում է: Յորեն չափիլիս հօ մուրաշիրի ներկայութիւնը ան-

րին: Բնականաբար առաջացան «իշխող» և «ռայեաթ» դասակարգերը: Առաջինը հրամայող և ուտող է, իսկ երկրորդը աշխատող և կերակրող:

Կալաածատէրերի մի շարք և բազմապիսի հարկերի և տուրքերի ծանրութեան տակ ռայեաթը հիւժոււմ, քամոււմ է, նրա տնտեսական դրութիւնը դառն և ցաւալի է: Ժողովուրդը իր կեանքի համար կենսական անհրաժեշտութիւն ներկայացնող ամեն մի նիւթի և պարագայի համար հարկ-տուրք է վճարում: Այնքան բազմազան, այնքան շատ են այդ հարկերը, որ դժար է որոշ խմբակցութիւնների վերածել և սխտեմի ենթարկել, որով աւելի հնարաւորութիւն կունենայի պարզ գաղափար տալ ձեզ տիրող հարկերի մասին: Եւ այդ երևոյթը առաջացել է շատ յայտնի պատճառներից, ինչպէս վերևն էլ ուրագծեցինք: Մենք կը դժարանանք ամբողջ Ատրպատականում ցոյց տալ մի քանի տասնեակ գիւղեր, ուր տիրող կարգերը, հետեւապէս հարկերը և տուրքերը միօրինակ լինէին: Բովանդակ նահանգը բաժանւած է մի երկար շարք կազմող գիւղատէր աղաների մէջ: Միայն Խոյ գաւառը ունի 50-ից աւելի գիւղատէր աղա-խաներ: Նոյն համամասնութեամբ պիտի ընդունել նաև Ատրպատականի միւս գաւառների վերաբերմամբ: Էլի գաւառի բաժան-բաժան լինելը կալաածատէրերի մէջ յայտնի չափով հասկանալի է և կարելի է մի կերպ հաշուել այդ երևոյթի հետ, բայց երևակայէք գիւղըն էլ բաժանւած է տարբեր գիւղատէրերի մէջ: Սալմաստի Սարամերիկ գիւղը, ուր աննշան ընտելութիւն կայ, բաժանւած է երեք կալաածատէր թուրքերի մէջ: Ահա ինչո՞ւ ասում ենք Պարսկաստանում de facto իշխողը ոչ թէ Շահն է, այլ ուրիշները, իսկ այդ «ուրիշները» ուղղակի անհաշիւ են: Իսկ ինչքան են այդ «ուրիշները», գրեթէ նոյնքան է և հարկերի տեսակը ու չափը:

Բերքի-ցորենի, գարու և այլն—հարկի վերաբերմամբ Ատրպատականի գիւղերը կարելի է մօտաւորապէս բաժանել երեք տեսակի—խալիսէ, քորփալըղ եւ աղալըղ: Առաջին տեսակի գիւղերի թիւը, որոնք անքոնական են գիւղի սեփականութիւն, Ատրպատականում շատ շատ աննշան է: Գիւղերի մեծագոյն բաժինը Աղալըղ է, աղայի սեփականութիւն, գիւղացիները կատարեալ ճորտեր են: Տարւայ բերքի $\frac{2}{3}$ — $\frac{1}{3}$ բաժինը գիւղատիրոջն է, ամբողջ աշխատանքն էլ գիւղացու վրայ է: Թորփալըղ գեղերն էլ աղաների սեփականութիւններ են, բայց ժողովուրդը փոքր ինչ ազատ է, իրաւունքներ է վայելում նաև ունի իր սեփական հողը և իրաւունք ունի այդ ծախել, իսկ

տուրք էլ վճարում է ¹⁷⁻¹⁸ մասը բերքի: Այդ տեսակի **գիւղերի** թիւն էլ Ատրպատականում այնքան չափ չէ: **Սալիսէ** գիւղերը վճարում են տրքունական հարկ ¹⁹ 10: Ամենախայտառակ և դասն գրութեան մէջ են ազալը գիւղերը: Այդ **անթիւ** գիւղերի ազգաբնակիւթիւնը, ուրիշ խօսքով՝ **Ատրպատականի** ժողովրդի մեծագոյն բաժինը, միանգամայն հոգա-իրաւաւորէ է և իրենով ներկայացնում է Ատրպատականի աշխատող **ճորտերի** հսկայ գասակարգը: Այդ գասակարգը սեփական **ոչինչ** չունի, որի վրայ կարողանար յենել և առաջ տանէր **գոյութեան** կսիւք. նա նոյնիսկ իր տան տէրը, իր օջաղի տէրը **չէ**: Աղայի քէֆը ուղած գէպրում կարող է գիւղացու օձիբից **ըռնել** և դուրս չալրակել: Վերջինս միայն տէր է տանը եղած **իւրերին** և միայն աչն կարող է վերցնել, մէկ էլ տան **ծածկի** փայտերը, եթէ գիւղացին է շինել տունը իր ծախսով այդ **շառիաթով** վերադառնա՞մ է գիւղացուն, թէի այդ էլ **չեն անում**: Ընդհանրապէս գիւղատէրին են շինում տները և յանձնում գիւղացիներին:

Խալի Գալ-Բալլի

Շատ անգամ ցորենը գաշտում կամ կալում վաճառում է, որովհետեւ քաղելու, ձեծելու և կրանելու (մարլել) համար անպայման պիտի ստանալ գիւղատիրոջ կամ մուրաշիբի **թոյլտուութիւնը**, իսկ վերջինս յաճախ ձգձգում է, տանում-բերում գիւղացիներին, թէ ինչու, որոյց իրենք էլ չգիտեն, **հէնց այնպէս**, քէֆները ալղալն է ուղղում: Իրանին ամեն ինչ **տեսնաւ** ուղում է: Յորեն չափելիս հօ մուրաշիբի ներկայութիւնը **ան-**

հրաժեշտ է, դրանում խօսք չկայ: Նեղճ գիւղացին պարտաւոր է նրա ամեն մի քմահաճոյքը կատարել, նրան լաւ կերակրել, գառ, հաւ, ձու տալ, լաւ հոգալ: Այս բոլորի վրայ եթէ աւելացնենք և այն, որ, բացի գիւղատիրոջից, սէյիդն էլ իր բաժինը ունի, նա նոյնիսկ իրաւունք ունի պահանջելու, դէրվիշն էլ իր հերթին գալիս-տանում, մութաշիրը հօ կայ ու կայ, Էլ ասեմ, իսկ Խնչ մնաց խեղճ, անճար աշխատող, տնքող ժողովրդին:

Կատարեմալ ճորտեր են...

Այդ միայն հացահատիկների հարկն է, դեռ հարկերի երկար շարքը մնում է: Ժողովուրդը տայիս է մալխաթ, արքունական տուրք, և գլխահարկ, նա տուրք է տալիս հասոյթից, խոտից, դարմանից, անտառի համար, նա տուրք է տալիս անասունների համար, իսկ բեգեմուր, ձրի աշխատեցնելը, այդ հօ սարսափելի է և բոլորովին կոտորում, ծոռում է խեղճ ույիաթի մէջքը:

Ստորև առաջ ենք բերում հարկերի այդ շարքը, որով աւելի պարզ գաղափար կըկազմենք այդ մասին: Անհրաժեշտ ենք համարում նկատել, որ առաջ բերած թւերը պիտի ընդունել մօտաւոր ճշտութեամբ: Մենք անձամբ շրջել ենք Ատրպատականի գլխաւոր գաւառները, ծանօթացել այդ բազմազան հարկերի և չափերի հետ, բայց էլի ոչ վստահ, առաջարկում ենք ստորև թւերը ընդհանուր Ատրպատականի վերաբերմամբ: Այս երկրում առհասարակ սիսկովի բան է ստատիստիկայի վերաբերմամբ դրականօրէն խօսք ասել, դա, եթէ չասենք յանդգնութիւն, առնւազն անխոհեմութիւն է:

Ահա հարկերի և տուրքերի ընդհանուր և մօտաւոր չափերը ատրպատականում:

- 1) ցորենի, մալիաթ. թանաֆին մօտ 4 դոան 10 շահի.
- 2) Գլխահարկ . . . . . 4—12 դո. 10 շահի¹⁾
- 3) Տուն-ծուխ . . . . . 2—5—7 դոան
- 4) Բամբ. առույտի թան. ցանած 6—8—14 դոան
- 5) Այգու և անտառի թանաֆին նոյնքան,
- 6) Սոխի և բոստանի թանաֆին 8—14 դոան.
- 7) Կով . . . . . 1 դո. 10—շահ. 3 դո.
- 8) Ձի էգ . . . . . 2—4 դոան
- 9) Էլ էգ . . . . . 2—4 »

¹⁾ Գլխահարկ վերցնում են 15—17 տարեկան պատանուց սկսած, այդ հասակի տէրերը արդէն համարւում են աշխատանքի ընդունակ. իսկ փոքրներից չեն վերցնում:

10) Գումէշ էգ . . . . . 1—5 » ¹⁾

11) Ոչխար կիթան . . . . . 8 շահուց—1 դռ. 10 շ.

Բացի այս մի շարք հարկերից, աղավղդ գիւղացիները պէտք է հարսանիքին 2—4 գլուխ շաքար տանեն աղային, նովրուզին իւրաքանչիւր տունը պարտաւոր է մօտ մի դռան տալ: Նա, գիւղացին է աղայի ցանած բամբակի, բրնձի և այլն, վրայ աշխատում. Իւրաքանչիւր տուն պարտաւոր է 3—5 ձրի աշխատող (բեգեառ) տալ գիւղատիրոջը կամ դրա փոխարէն 3—5 դռան փող: Իւրաքանչիւր տուն պարտաւոր է տալ գիւղատիրոջը մօտ 2—4 հաւ, աղայի ուզածի չափ ձու, իւղ և այլն: Եթէ մանր-մունք բաներին հետեւենք, դեռ բաւականին կըշարունակւի այդ շարքը:

Ատրպատականի արքունական-պետական հարկերի մատենը առաջին անգամ կազմւել է միայն յիսունական թականներին, ինչպէս և նահանգի արդիւնաբերութեան մօտաւոր չափը: Հիշտ է, նրանից յետոյ մի երկու անգամ վերաքննութեան են ենթարկւել այդ մատենները և «իբր» նոր վիճակագրութիւն կազմել, բայց ամեն ինչ բնականաբար փոխւել է յօգուտ հարուստ կալւածատէրերի. տուժողը էլի թոյլը, անճարն է: Եւ դա շատ հասկանալի է, քանի որ «իբր բարեփոխութիւն» անողները հէնց նոյն այդ կապիտալիստ կալւածատէրերն են: Մի գիւղ, որ առաջ, մատենները կազմելիս, ունէր 100 տուն ընակիչ, այժմ աւելացել և դառել է կրկնապատիկը, գուցէ և եռապատիկը, բայց էլի առաջւայ չափ հարկ է տալիս: Բայց չկարծէք գիւղը օգտուում է դրանով,—ոչ, էլի նրա ջանից դուրս է գալիս. տուժողը լինում է կառավարութիւնը: Մուքաշիրը նշանակւած չնչին գումարը հասցնում է յարքունիս, իսկ աւելի գանձածը գնում է նրա անյատակ գըրպանը: Մուքաշիրը, ոչ միայն կեղեքում է կառավարութիւնը, այլև հարուստ գիւղատէրին հէնց նոյն այդ ձևով: Գիւղատէրն էլ, մանաւանդ շատ հարուստները, այնքան հետևողներ չեն, շատերը չորս հինգ տարին մի անգամ հագիւ այցելին իրենց գիւղերը ամեն ինչ թողնւում է գրեթէ մուքաշիրին, գիւղատիրոջ ներկայացուցիչին, որը վայելում է համարեա նոյն հեղինակութիւնը գիւղում, ինչ գիւղատէրը, եթէ չասենք աւելին:

Ահա այսպէս, ինչպէս տեսանք, Ատրպատականը բաժան-

¹⁾ Գումշից (արու), եգից, ձիուց, էշից (արու), հարկ չեն վերցնում, սրովհետև այսպէս են բացատրում, թէ որոնք արդէն աշխատում են, նրանց տան արդիւնքից արդէն բաժին է ստանում է աղան: Կանացից և աղջիկներից էլ գլխահարկ չեն առնում: որովհետև չեն աշխատում. այլ միայն ուտում են:

բաժան է եղել մի շարք կալւածատէրերի մէջ, որոնցից և՛ կախւած է հարկերի նշանակումը: Տեսաք նոյնպէս, որ ամեն ինչ կախւած է քմահաճոյքից, չկայ որոշ սիստեմ կալւածատիրութեան մէջ. տիրում են անիշխանական և քառասային կարգեր ու ամեն ինչ հիմնւած է ուժի վրայ: Եւ երբ հարց է լինում կալւածատիրութեան բարեփոխութեան, ըէֆօրմների մասին, խոշոր կալւածատէր խանխաւանները և կղերը իսկոյն ձեռ ոտ են ընկնում ժողովրդին գրգռում կեղձուկատիր խօսքերով, ոտքի կանգնեցնում և յետ կասեցնում կառավարութեան մտադրութիւնը: Մի ուժեղ, խիստ զօրեղ ձեռք է հարկաւոր, որ այդ բոլոր «մի շարք» իշխողներին դուրս շպրտի, խլի կալւածները և ժողովրդին ազատի արիւն-արցունքներից: Այդ անելու համար հարկաւոր է Պարսկաստանին Պետրոս Մեծի նման մի զօրեղ, աննըկուն անձնաւորութիւն, «զօրեղ» եմ ասում, որովհետեւ նա ունի իր առաջ գիւղատէրերի մի մեծ և ստւար բանակ, նրա հետ միացած հէնց նոյն կեզեքւող և հըսկայ տգէտը—ժողովուրդը:

Այդ սրբազան օրը կըկազմի անշուշտ Պարսկաստանի համար մի դարագլուխ և հարստահարած ժողովրդի ազատագրութեան ակտը:

Բայց դեռ ինչքան պիտի սպասի Պարսկաստանը այդ օրւանը...

ՊԱՐՄԻՑ ԴՊՐՈՑՆԵՐԸ

I.

ՄՈՒԱԼԷՄ ԽԱՆԱՆԵՐԸ

Պարսկաստանը թէև հարիւրաւոր դարերի կեանք ունի, բայց քաղաքակրթութեան տեսակէտից նա դեռ շատ է յետ մնացել: Լուսաւորութեան և քաղաքակրթութեան դողդոջուն ճառագայթները նոր են սկսել մուտք գործել Իրանի երկրում: Այդ լաւ նկատուած է դպրոցական գործի հետ ծանօթանալուց: Դրանք մուսլէմ խանաներն են, եւրոպական տիպի դպրոցները:

Բայց նախ քան եւրոպական տիպի պարսկական ուսումնարանների մասին տեղեկութիւններ տալս՝ կանգ առնենք սովորական տիպի դպրոցների վրայ, որովհետև անհամար է դրանց թիւը Պարսկաստանում, և նրանց մթնոլորտի մէջ է մնում, մեծանում և պատրաստում Պարսկաստանի գրեթէ ամբողջ մատաղ սերունդը, նրանք են մտաւոր, բարոյական կերպարանք տալիս ժողովրդին:

Դրանք մադրասաներն են:

Պարսկաստանի ամեն մի քաղաքում, ամեն մի գիւղում շատ կան այդպիսի դպրոցներ, իսկ Թեհրանում, Թաւրիզում դրանց թիւը հասնում է հարիւրների: Թաւրիզում համարեա ամեն մի քալափոխում մարդ պատահում է պարսից մադրասաների: Այդ մադրասաները լինում են մէջիգներին կից մութ և ցածր սենեակներում, որի մի անկիւնում անհրաժեշտ ֆալախկան է դրած: Այդ մադրասաները յիշեցնում են մեր խալիֆայական ուսումնարանները: Աշակերտները խառն ի խառն նստոտած են ճիւղոտով զինւած ուսուցիչ-մուլլայի շուրջը, մադրասայի զանազան մասերում, ոմանք խսիրների վրայ. մի քանիսը կապերտների վրայ, հարուստ երեխաներն էլ իրանց տրեւերից բերած խալիչաների վրայ, ինչպէս և մուլլան:

Նրանք ծնկների վրայ դրած ունեն դասադրքերը և անդադար գլուխները խոնարհում, բարձրացնում, տանում բերում,

ցած ու բարձր անում, իւրաքանչիւրը իրան համար լսելի ձայնով կարգում, մոմոում է, և այդպիսով բարձրանում է մի ընդհանուր վշկշոց:

Ամեն մի մադրասայում առնւաղը կայ 40—100 աշակերտ. միամտութիւն կըլինէր մեթոդ, սիստեմ սպասել այդ դպրոցներում: Մադրասայում սովորեցնում են կրօնական գրքերի վրայ լոկ ընթերցանութիւն, այն էլ մի քանի տարւայ ընթացքում, մեծ դժւարութեամբ:

Իսկ ինչ են ներկայացնում եւրոպական տիպի կրթական հիմնարկութիւնները: Այդպիսի հիմնարկութիւնների առաջին փորձերը եղել են եօթնասնական թւականներին: Այդ ժամանակներում Նասրէդդին-շահի ջանքերով և նրա կարգադրութեամբ թէ Թեհրանում, մի քիչ ուշ՝ թէ Թաւրիզում հիմնւում են եւրոպական կարգ ու կանոնով տէրունական դպրոցներ: Այդ թւականին Թաւրիզումն էր թագաժառանգ-վալիաթ Մուզաֆէր-էդդինը, այժմեան շահը, և ի պատիւ նրա՝ Թաւրիզի տէրունական դպրոցը կոչւում են «Մուզաֆէրիէ», իսկ Թեհրանում մէկը միւսի ետեւից բացւում են մի քանի դպրոց, որոնց ից ամենայայտնին էր Դարուլ-Ֆնուն (գիտութիւնների տուն) Այդ դպրոցներում աւանդում են ֆիզիկա, ալգեբրա, աշխարհահագրութիւն, պատմութիւն, թւարանութիւն, ֆրանսերէն ևայլն:

Բացի ներքին փոփոխութիւնից՝ այդ դպրոցները տարբեր էին սովորական մադրասաներից նաև իրանց արտաքին կողմերով. աշակերտներն ունէին իրանց յատուկ դպրոցական համալգեստը, դպրոցական շինութիւնները փոքրիշատէ համեմատ էին առողջապահութեան պահանջներին, կային նստաւրաններ, ջուկ-ջուկ դասարաններ, մի խօսքով չըկար սովորական մադրասայի և ոչ մի նմուշ: Այդ դպրոցների դասատուները կամ եւրոպացիներ էին և կամ եւրոպայում կրթւած պարսիկ երիտասարդներ:

Այդ դպրոցները, մանաւանդ «Դարուլ-Ֆնուն», աւելի զինւորական դպրոցի բնաւորութիւն էին կրում. այդ դպրոցներից դուրս եկածները զլիաւորապէս ստանձնել են արքունական պաշտօններ:

Թաւրիզի «Մուզաֆէրիէ» մուալէմխանան գոյութիւն ունեցաւ մօտ 15 տարի: 1896—97 թւականներին շատ խառն վիճակ էր տիրում Պարսկաստանի մէջ. մի կողմից Նասրէդդին-շահի սպանութիւնը, միւս կողմից թագաժառանգ Մուզաֆէր-էդդինի Թաւրիզից հեռանալը՝ մասնում է «Մուզաֆէրիէ» մուալէմխանան անուշադրութեան. գործը սկսում է կաղել, չըկար վալիաթի նման մի ուժեղ ձեռք և գործին նւիրւած մէկը:

ուստի հէնց նոյն թւականից դասարանները հետզհետէ պակասում են, և դպրոցը վերջիվերջոյ փակւում է...

Բայց դպրոցի փակումով նրա սերմանած գաղափարները չեն մեռնում: «Մուզաֆէրիէն» այդքան տարիների ընթացքում ստեղծել էր և տւել մի քանի ընթացաւարտ սերունդներ: Մի պարսիկ միրզա պատմում էր, որ Թաւրիզի այժմեան գըլխաւոր պաշտօնեաների, փոքրիշատէ աչքի ընկնող գրագէտ անձնաւորութիւնների յայտնի մասը կաղմում են այդ դպրոցի ընթացաւարտները:

Իսկ Թեհրանի «Դարուլ-Ֆնուն» մուալէմխանան լինելով նիւթապէս միանգամայն ապահով և Մուզաֆէրէդդին-շահի անմիջական հովանաւորութեան տակ՝ աւելի ու աւելի զարգանում է, բարենորոգւում և ստանում եւրոպականաձև դպրոց: Տարեցտարի աւելանում է նման տիպի մուալէմխանաների թիւը Թեհրանում և այժմ հասնում է 20-ի: Արժէ յիշատակել դրանցից «Շարաֆ», «Իֆթիդալիէ», «Ռուշտիեա», և «Սադաթ»:

Ուրեմն Թեհրանում սկսած գործը կանոնաւոր շարունակւում էր և այժմ էլ շարունակւում է, իսկ Թաւրիզի «Մուզաֆէրիէն» թէև փակւեց, բայց ապրում էր գաղափարը: Եւ իսկապէս. «Մուզաֆէրիէ» մուալէմխանայի փակւելուց դեռ մի երկու տարի չանցած՝ այդ դպրոցի մի քանի ընթացաւարտ պարսիկ երիտասարդներ հաւաքւում, խորհում և ծրագրում են այդպիսի մուալէմխանա բանալ Թաւրիզում և իսկոյն ձեռնարկում են գործը: Այդ լուրը անմիջապէս հասնում է մոլլաների ականջը: Նրանք սկսում են եռանդուն կերպով պրոպագանդա անել հակառակ այդ ձեռնարկութեան, կանչում են հրապարակներում, մէջիդներում, գրգռում մոլեռանդ ամբոխին, սպառնալիքներ կարդում: Եւ խափանւում է այդ մի քանի երիտասարդների ձեռնարկութիւնը. նրանք խոհեմութիւն են համարում յետ կանգնել իրանց մտադրութիւնից, վախենալով ամբոխի յարձակումներից և կղերի սպառնալիքներից:

Բայց յամենայն դէպս էլի բոլորովին չէ մեռնում գաղափարը. ներկայ թագաժառանգի Լողմանը—բժիշկը հիմնում է նոյն ծրագրով մի դպրոց, որ իր անունով և կոչւում է «Լողմանեան»: Այդ դպրոցը ազատ չէր՝ իհարկէ՝ խուժանի և կղերի յարձակումներից և սպառնալիքներից: Բայց նա ապրեց, իր գոհութիւնը շարունակեց այդ էլ որոշ չափով շնորհիւ վալիաթի որը մի յայտնի չափով հովանաւորում է «Լողմանեան» դպրոցին: Դրանից յետոյ հետզհետէ տարեցտարի բացւում են «Բեամալ», «Իդբալ», և «Բասիրիաթ» մուալէմխանաները. Անպէս որ այժմ Թաւրիզում կան չորս դպրոցներ, որոնք այսպէս թէ

այնպէս կրում են եւրոպական դպրոցների բնաւորութիւն, իսկ դրանցից ամենականոնաւորները և ուշադրութեան արժանիները առաջին երկուսն են, այսինքն «Լոդմանեան» և «Քեամալ» դպրոցները:

«Քեամալ» (իմաստութիւն) դպրոցը ունի 6 բաժանմունք, երեք պատրաստական բաժանմունքներ և երեք հիմնական դասարաններ, մօտ 100 աշակերտներով: Ես այցելեցի այդ դպրոցը, և, պէտք է ասել, տպաւորութիւնը շատ մխիթարական և բաւարար էր: Այնտեղ կայ կարգ և կանոն. դասարանները բաժան-բաժան, շնորքով նստարաններ, աշակերտները մատ են բարձրացնում՝ դաս պատասխանելու համար, կռնալով կարդալը միանգամայն վերացած, դաստուռները պատրաստւած, որոշ կրթութիւն առած անցնաւորութիւններ, բաւարար դասընթաց և այլն: Մի խօսքով՝ «Քեամալ» մուալէմխանան թողնում է կանոնաւոր դպրոցի տպաւորութիւն:

«Քեամալ» դպրոցում անցնում են աշխարհագրութիւն, թւաբանութիւն, փոքր ինչ պատմութիւնից, ռուսերէն, ֆրանսերէն, արաբերէն և պարսկերէն: Ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուների դաստուռները հայեր են. իսկ դպրոցի տեսուչը և տնօրէնը «Մուղաֆէրիէ» մուալէմխանայի ընթացաւարտներից է, մի ազատ մտածող պարսիկ: Իմ հարցին, թէ ինչո՞ւ այսպիսի դպրոցների թիւը արագ չի աճում, նա պատասխանեց, որ ժողովուրդը շատ տգէտ է, նա անկարող է դեռ ևս գնահատել և հասկանալ մուալէմխանաների առաւելութիւնները:

Զըմուռնամ աւելացնել այս դպրոցի վերաբերմամբ, որ բարձր դասարանի աշակերտները պարապում են ստորին դասարանների հետ:

Իսկ զալով միւս դպրոցներին, պէտք է ասեմ, որ «Իզբալն» և «Բասիրաթը» համեմատաբար աւելի անկանոն վիճակի մէջ են, մանաւանդ վերջինը, որ մօտ 7 ամիս է ինչ հիմնւել է և գտնւում է դեռ անկերպարան դրութեան մէջ. իսկ «Լոդմանեան» մուալէմխանան աւելի կանոնաւոր է, աւելի լաւ և հաստատուն հիմքերի վրայ է դրած, քան «Քեամալը», և աւելի հին է: Այս դպրոցն էլ ունի մօտաւորապէս 100 աշակերտ:

Ես մոռացայ «Լոդմանեան» դպրոցի վերաբերմամբ և այն, որ նա ունի և իր փոքրիշատէ կանոնաւոր գրատուն-ընթերցարանը, ունի դեղատուն՝ բացւած յատկապէս աշակերտների համար և գտնւում է Լոդմանի հսկողութեան տակ: Դպրոցը արտաքին յարձակումներից պաշտպանելու համար նշանակւած են պահապան զինւորներ, որոնք հսկում են:

Ահա Թաւրիզում եղած այն դպրոցները, որոնք փոքրիշատէ կրում են եւրոպական դպրոցների բնաւորութիւն:

Պարսկաստանի ուրիշ քաղաքներում համարեա թէ չըկան մուալէմխաններ, միայն վերջին մի երկու տարիներում սկսել են Ռաշտում նման դպրոցներ բանալու փորձեր անել:

Անտարակոյս այս դպրոցները անկարող են միանգամից յեղաշրջել պարսիկների կեանքը, մի զօրեղ և լայն հոսանք առաջացնել. բայց յամենայն դէպս այն էլ պարզ է, որ պարսիկների կրթական գործը այդ մուալէմխաններով մտնում է մի նոր ֆազիսի մէջ և կանգնած է ուղիղ ճանապարհի վրայ: Աւելի գործ կատարելու և առաջադիմելու համար պահանջւում են երկրի հիմնական վերանորոգութիւններ...

II.

Թ Ա Լ Ա Բ Ի Է Ն Ե Ր Ը

Մենք առաջին անգամ կանգ առանք միայն երկու տիպի դպրոցների վրայ—մադրասանների և մուալէմխանների: Բացի այդ երկու կարգի կրթական հիմնարկութիւններից՝ Պարկաստանում կան նաև բարձր դպրոցներ, որոնք յայտնի են «թալաբիէ» անունով: Թալաբիէները՝ եթէ կարելի է այսպէս ասել, Պարսկաստանի կրօնական համալսարաններն են, իսկ աշակերտներն էլ Պարսկաստանի ուսանողները: «Թալաբա» նշանակում է ուսանող:

Պարսկաստանի այդ «բարձրագոյն դպրոցները» ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մադրասանների շարունակութիւնը աւելի բարձր կուրսերով, աւելի շատ առարկաներով, բայց տիրապետող ոգին, որ ամենազլխաւորն է, էլի նոյն նեղ կրօնականն է:

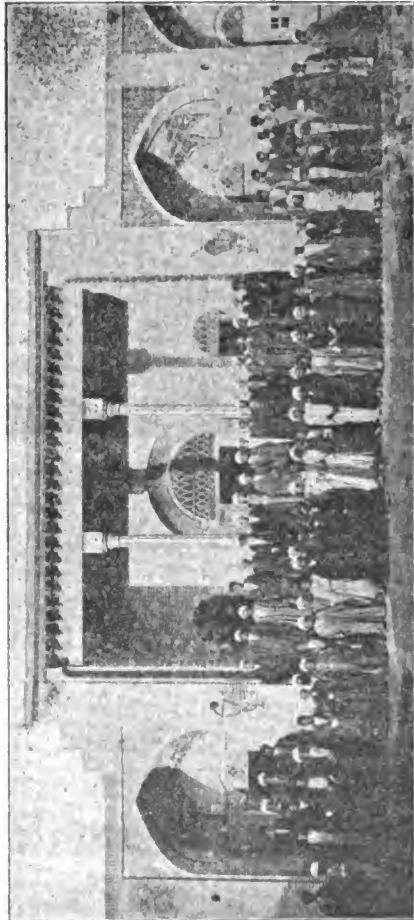
«Թալաբիէները» ինչպէս ասացի՝ կրում են զուտ կրօնական բնաւորութիւն: Այդ հիմնարկութիւնների մէջ պատրաստւում է Պարսկաստանի կղերական դասը:

Նոր չէ, ինչ Պարսկաստանում հիմնւել է Թալաբիէն: Դեռ շատ հին ժամանակներից, ամբողջ դարեր առաջ, եղել են այդ տիպի դպրոցներ: Ամեն մի փոքրիշատէ աչքի ընկնող քաղաք ունի մէկ կամ մի քանի «Թալաբիէ», իսկ մեծ քաղաքները, օրինակ, Թեհրան, Թաւրիզ, ունեն էլ աւելի շատ: Բոլոր Թալաբիէների ծրագիրը համարեա միևնոյնն է, միայն մի տեղ աւելի կանոնաւոր հիմունքների վրայ է դրւած, մի ուրիշ տեղ թոյլ, մի տեղ լաւ և պատրաստւած ուսուցիչներ կան, հետե-

ւապէս լաւ էլ անցնում են դասընթացը, մի ուրիշ տեղ կա-
ղում է այդ կողմից: Մի խօսքով հիմնական ծրագիրը ընդհա-
նուր է բոլորի համար:

Այնտեղ անցնում են բոլոր այն գիտելիքները, որոնք ան-
հրաժեշտ են մի մոլլայի, մի սէյիդի համար: Թալարիէներում
սովորեցնում են, թէ ինչպէս պէտք է նամազ անել, մեռել թա-

Դ Վ Ս Ս Ս Ս

ղել, այս կամ այն ժառանգութիւնը բաժանել, կարգադրել ըստ
շարիաթի: Այնտեղ անցնում են ասուածաբանութիւն, դուրա-
նի մեկնութիւն, օրէնսդրութիւն (ի հարկէ կրօնական): Բացի
այդ՝ այնտեղ դասաւանդում են սոսողաբաշխութիւն (հինը),
մետաֆիզիկա, Թւաբանութիւն, կրօնական խնդիրների մեկ-
նութիւններ: Այս բոլոր առարկաները անցնում են արաբերէն

չեզուով, որի վրայ շատ ուշադրութիւն է դարձնուում այդ դրպրոցներին մէջ:

Ահա ինչով և ինչպիսի մթնոլորտի մէջ է խմորւում ու մեծանում Պարսկաստանի «բարձր կրթութիւն» առած երիտասարդութիւնը: Աւելացնենք և այս, որ բոլոր թալարաներում էլ դասաւանդում են կրօնական պետերը—մուշտէյիդները, մուլաները և այլն:

Երևակայեցէք մի մեծ և ընդարձակ բակ, դրա շուրջը շարւած փողբ և մեծ սենեակներ կամ խուցեր և դուք կըստանաք Պարսկաստանի բարձրագոյն դպրոցը: Ամեն մի սենեակում ապրում է մէկ կամ երկու թալարա, իսկ ամբողջ դպրոցում մօտաւորապէս 200—300 թալարա:

Այդ տիպի դպրոցներ Թաւրիզում կան թւով հինգը, յիշենք օրինակի համար «Թալարիէ», «Սադդիէ», «Շահի-Ալի-Ասկար» և այլն. կան աւելի պակաս թւով Ռաշտում, Իսպահանում, համարեա բոլոր գլխաւոր քաղաքներում, իսկ Թեհրանում դրանց թիւը հասնում է 10-ի, դեռ էլ աւելի շատ: Ոոյն էլ ունի թալարա, որը շատ հետաքրքիր է, և արժէ յատկապէս այդ թալարիէի մասին մի քանի խօսք ասել: Բայց այդ մասին մի փոքր յետոյ:

Պարսկական այս բարձրագոյն բոլոր դպրոցներումն էլ աշակերտները սովորում են ձրիաբար և գիշերօթիկներ են. ոչ միայն ձրի են, այլ որոշ ոռճիկ էլ են ստանում թէ մուշտէյիդից և թէ ժողովրդից: Ո՞նձ ժողովուրդ: Եւ ինչո՞ւ. որովհետեւ թալարաները խանգարում են ժողովրդի հանգիստը, որովհետեւ բարեհաճում են բողոքել և կռել լուսաւոր գաղափարների, նոր կարգերի դէմ: Թալարաները՝ պէտք է այս էլ ասել, որ շատ մեծ դեր են խաղում Պարսկաստանի կեանքի մէջ. նրանք զօրեղ և յանդուգն բողոքողներն են, ցոյցեր և ւժբոստութիւններ յարուցանողները: Կատարում են համարեա ուոյն դերը, ինչ ուրիշ պետութիւնների մէջ ուսանողները: Բայց ի հարկէ միանգամայն հակառակ սկզբունքներով: Այնտեղ, արտասահմանում ուսանողը հրապարակ է դուրս գալիս յանուն նոր, լուսաւոր մտքերի, իսկ այստեղ թալարան խաւարի պաշտպան է: Այնտեղ ուսանողը աղմկում է յանուն ժողովրդի շահերի, իսկ այստեղ թալարան կռւում է կղերի օգտին. պաշտպանում է անարդարութիւնները: Վերջապէս լուսաւոր է այնտեղ ուսանողը, իսկ այստեղ թալարան ֆանատիկ է, այդ բառը ամենափիւս և վատ մտքով վերցրած: Միշտ էլ թալարաներն են անցնում Պարսկաստանում յարուցւած ամբոխային ցոյցերի գլուխը, նրանք են գրգռում և ոտքի կանգնեցնում պարսիկ

մուլեռանդ խուժանին: Իհնց Թաւրիզում 1903 թին կատարած խառնակութիւնների խնդրում ահագին դեր են խաղացել այնտեղի թալաքաները: Նրանք են առաջին անգամ յարձակել հայերի խանութների վրայ, քարուքանդ արել: Նրանք են ստիպել ժողովրդին, որ հաւաքեն, աղմուկ բարձրացնեն, թողնեն իրանց գործերը:

Եւ պէտք է ասել, որ այդ հիմնարկութիւնները շատ մեծ յարմարութիւններ են ներկայացնում ամբոխային ցոյցեր առաջացնելու: Բաւական մեծ թիւ են կազմում իւրաքանչիւր դաշրոցում եղած թալաքաները: Կերիք է դրանք բոլորը միասին դուրս թափեն, լցեն բազարը, որ աղմուկ բարձրացնեն և աջողեցնեն կողպել տալ խանութները: Իսկ Պարսկաստանի ցոյցն էլ Իհնց բազարը կողպելու մէջ է կայանում:

Այսպէս են ահա թալաքաները՝ նրանք յետադէմ մտքերի, նախաջրհեղեղեան կարգերի և անշարժութեան մուլեռանդ պաշտպաններ և երկրպագուներ են: Սրանց ուսուցիչներն են մուլաները կամ՝ թէ և շատ քիչ տեղերում մուշտէիդները: Դասաւորութիւնը դպրոցում չէ լինում. մէկ կամ մի քանիսը գնում են ուսուցչի մօտ, դաս առնում և նորից վերադառնում իրանց բնակարանը: Այսպէս և միւսները: Աշակերտները դպրոցում ունենում են յաճախակի վիճաքանութիւններ կրօնական այս կամ այն խնդրի մասին: Թալաքաները հագնւում են համարեա մուլայի նման: Նրանք են դասաւանդում փոքր թալաքաներին: Թաւրիզի թալաքիէների ուսուցիչներն են մի քանի մուլաներ, որոնք՝ ինչպէս պատմում է մի պարսիկ միրզա, բաւականին լաւ կրթւած են և գիտեն այդ առարկաները և սովորել են Նաջաֆ-Քեաւրլաւում մեծ մուշտէիդի մօտ:

Իւրաքանչիւր թալաքիէ—դպրոց ունի իր տեսուչը (ռայիս): Այդ ռայիսները կատարում են համարեա մեր վերակացուների պաշտօնը. նրանք են հսկում աշակերտների վրայ, նրանք են աշակերտների պահանջները և ցանկութիւնները տեղ հասցնում, հետևում են, որ աշակերտները անկարգութիւններ չանեն թալաքիէներում, չըկուեն միմեանց հետ, սովորեն իրանց դասերը կայն: Այդ ռայիսներն էլ հպատակւում և գտնւում են մուշտէիդի իրաւասութեան տակ, նրանից են հրամաններ և պատէհներ ստանում դպրոցի վերաբերմամբ: Մուշտէիդը համարւում է թալաքաների գիրեկտորը, սա է ծրագիր տալիս, ուղղութիւն մտցնում դպրոցներում, դասերի մէջ փոփոխութիւն մտցնում և կարգադրում ամեն ինչ:

Ահա Պարսկաստանի բարձրագոյն դպրոցների—թալաքիէների պատկերը:

Բայց այժմ տեսնենք, թէ ինչ բանի մէջ է կայանում Յոյի թալարիէի առանձին հետաքրքրութիւնը: Այո, շատ հետաքրքիր է այդ դպրոցը: Նա կոչւում է Մակվարա և ունի մօտ 200 աշակերտ: Այս թալարիէն ունի վանք, իսկ կողքին էլ ձգկիթ: Մակվարան համարւում է միւսնոյն ժամանակ և սրբաւորի, իսկ այդ թալարիէի հետ կապւած են հազար տեսակ հրաշքներ, և այժմ էլ կատարւում են նման հրաշագործութիւններ, որոնք ընդունւում են ժողովրդի կողմից ամենայն երկիւղածութեամբ, սրբութեամբ պահպանւում և տարածւում ժողովրդի մէջ:

Թիշնք այդ հրաշագործութիւններից երկուսը. այս երկու հատիկ փաստը շատ բնորոշ են և շատ բան կասեն մեզ:

Շատ առաջ մէկ ուղտ, ինչպէս է լինում, դուրս է գալիս քարվանից, և պատահաբար մտնում Յոյի թալարիէն, երևի քարվանսարա կարծելով: Եւ պէտք է ասել, որ թալարիէները միանդամայն նման են Պարսկաստանի քարվանսարաներին: Այս նկատում են թալարաները և իսկոյն յարձակւում են ուղտի վրայ: Կարծում էք ձեռքով համար, ոչ: Նրանք փայփայում, համբուրում են ուղտին և հաչկում են սուրբ: Ինչո՞ւ: Նա եկել է թալարիէ սրբատեղին պատսպարելու, նա էլ գիտէ, որ այս տեղը սուրբ է, նւիրական հրաշագործ: Եւ ահա թալարաները աղօթում են, կանչում: Սո՛ւնում է թուրք ամբողջ, իմանում եղելութիւնը, նրանք էլ են յարձակւում ուղտի վրայ: Ժու՛նը դնում նրան, իրար առանց հերթ տալու փետում են կենդանու մազերը և որպէս սրբութիւն տանում, պահում են:

Վերջերս էլ՝ ինչպէս պատմում են՝ թալարանները լուր են տարածում, որ այնտեղ բժշկւել է մի անդամալոյծ: Կուրը իսկոյն հասնում է ամենքին և աւետում սուրբ գործը: Բոլորն էլ՝ իհարկէ՝ հաւատում են, քաղաքում կատարւում է հրավառութիւն, ուրախանում են բոլորը, օրը տօնական ընաւորութիւն է կրում. և այսպիսով աւելի ու աւելի է բարձրանում թալարիէ անունը ժողովրդի աչքում: Ահա ինչ աստիճան ֆանատիկ է պարսիկ ժողովուրդը:

Թալարիէները աւարտող աշակերտները կարող են լինել միայն մոլլաներ կամ մոլլաներից մի քիչ աւելի բարձր աստիճան կըստանան, իսկ դրանցից աւելի մեծ պաշտօնեայ, օրինակ՝ մուշտէիդ դառնալու համար նրանք պէտք է սովորեն նաև ամենագլխաւոր կրօնապետի մօտ, որը լինում է Նաջաֆ-Քիալըլահում: Այժմեան կրօնապետը՝ ինչպէս պատմում են՝ միշտ աղղեցիկ, հեղինակաւոր մուշտէիդ է: Նրա գերիշխանու-

Քիւնը տարածւում է նաև Հնդկաստանի, Բելուջստանի և Աֆղանստանի մահմեդականների վրայ և անպայման համակրանք է վայելում բոլորի կողմից էլ: Նա մի հսկայական ոյժ է ներկայացնում այս մահմեդական աշխարհներում, մի ոյժ, որ կարող է բոլորէապէս ինչպէս կախարդական գաւազանով ցնցել ամբողջ Իրանի երկիրը, յեղաշրջել ամեն ինչ և ոտքի կանգնեցնել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը:

Ահա այդ անձնաւորութեան մօտ են ստանում իրանց վերջնական կրթութիւնը թալաբէիները աւարտող աշակերտները: Բացի նրանից, գլխաւոր կրօնապետից, կան Նաջաֆ-Քեալբըլահում և՛ ուրիշ մուշտէիդներ, որոնք դասախօսում են: Այնտեղի կրթական հիմնարկութիւնը, ասինք համալսարանը՝ կրում է լսարանի բնաւորութիւն. ուսուցիչները կարդում են դասախօսութիւններ որոշ առարկաներից, ինչպէս աստղաբաշխութիւն, դուրանի մեկնութիւն և այլն. նա կազմում է թալաբանների շարունակութիւն: Այնտեղ սովորում են աշակերտները 5—6 տարի. դրանք անպայման աւելի բարձր աստիճան են ստանում, քան հասարակ մոլլանները, և նրանց իրաւունք է տրւում թալաբաններին դաս տալու: Իսկ մուշտէիդի աստիճան ստանալու համար հարկաւոր է լինում առնւազն տասն տարի, դեռ էլ աւելի ժամանակամիջոց ֆալու Քեալբըլահում: Մուշտէիդի աստիճանը համապատասխանում է մօտաւորապէս մեր եպիսկոպոսութեան: Ամեն գաւառ և նահանգ, ուրիշ խօսքով ամեն մի թեմ ունի իր մուշտէիդը կամ առաջնորդը: Այս մուշտէիդները նշանակւում են գլխաւորապէս կրօնապետի կողմից:

Բացի Նաջաֆ-Քեալբըլահից՝ կայ նման դպրոց նաև Խորասանում, որը մի վանք է և կոչւում է Իմամ-Իրգաւ: Բայց վերջինս անհամեմատ ցածր է, քան առաջինը, և այնտեղ աւարտողներին շատ քիչ է աջողւում ստանալ մուշտէիդի պաշտօն:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԱՄՈՒԼԸ

Հոգևորականութիւնն և տգիտութիւնն: ահա այն երկու զօրեղ գործօնները, որ սերտ կապերով շղթայաւած իրար, կառավարում են ամբողջ Պարսկաստանը: Ահա դրանք են, որ շատ անողորմ կերպով հալածում են ամեն մի լուսաւոր միտք, ամեն մի գաղափար, որ կարող է որևէ կերպով պարսիկ ժողովրդի աչքերը բանալ: Ահա դրանով պէտք է բացատրել, որ պարսիկ լրագիրները, մեծ մասով կամ հէնց իրանց սաղմային վիճակի մէջ են մեռնում, կամ լոյս տեսնելուց անմիջապէս յետոյ, և կամ շատ կարճ կեանք են ունենում: Եւ այդ կարճ ժամանակամիջոցումն էլ անկարող են յեղափոխել կեանքը, նոր հոսանք մտցնել նրա մէջ:

Պարսկաստանում լրագիր, սյարբերական հրատարակութիւններ ունենալու փորձեր, ինչպէս անցեալներում, նոյնպէս և ներկայում, արւել և արևում են, բայց միշտ էլ մօլլաների և տգէտ ամբոխի կողմից անաջողութեան է հանդիպել, միշտ էլ հալածւել և այժմ էլ հալածւում է:

Դա ֆակտ է, որ պարսից մէջ պարբերական հրատարակութիւններ և կանոնաւոր դպրոցների ձեռնարկութիւններ եղել են և այժմ էլ կան, և միշտ էլ նախաձեռնողը, սկսողը եղել է ազատամիտ երիտասարդութիւնը, բայց ափսոս, որ այդ հրիտասարդները այնքան աննշան թիւ են կազմում թանձր խաւարի մէջ խարխափող պարսիկ ամբոխի և մօլլաների հետ համեմատած: Մամուլը իր իսկական դերի մէջ մտնելու համար անհրաժեշտ է գիտակցող և հասկացող տարր, իսկ այդ դրութեան համնելու և մտաւոր զարգացում ձեռք բերելու միակ միջոցը կրթական հիմնարկութիւններն են և դպրոցները: Բայց կան արդեօք Պարսկաստանում այդպիսի դպրոցներ:—Ոչ: Նոյն հին խալիֆայական դպրոցներն են այժմ, ինչպէս և շատ առաջ. բոլոր դպրոցներն էլ գտնւում են հոգևորականների ձեռքում, աշակերտներին աւանդւում են միմիայն կրօնական առարկաները: Գիտութիւնների, օտար լեզուների և այլ կարեւոր առարկաների հոտն անգամ չըկայ: Բոլոր դպրոցներումն

էլ տիրում են հին, խալիֆայական կարգերը: մեծ, մութ ու նեղ սենեակ, ուր բազմաթիւ աշակերտներ, մեծ և փոքր, խոնւած միասին և չոգած գետնին:

Ճիշտ է, Թեհրանում կան մէկ երկու դպրոցներ, որ իրանց տեսակով տարբերում են վերե նկարագրւած խալիֆայական դպրոցներից, ուր կրթութիւնը տարւում է աւելի լուրջ և բազմակողմանի ու մեծ ուշադրութիւն են դարձնում դարգացման վրայ, բայց այդ մի բանի դպրոցները ինչ կարող են անել: Նոյն տեսակի դպրոց այս տարի բացւեց և Թաւրիզում, շնորհիւ Թագաժառանգի լոզմանի (բժիշկ), որ սովորել է Եւրոպայում, և մի քանի կրթւած պարսիկ երիտասարդների: Այդ դպրոցում աւանդւում էին ռուսերէն, ֆրանսերէն, պարսկերէն և արաբերէն լեզուները, Թւարանութիւն, ֆիզիկա և աշխարհագրութիւն: Լոզմանեան դպրոցը ունէր և իր գրադարանը՝ թերեւորանը և հիւանդանոցը: Նա միայն 8 ամիս կանոնաւոր շարունակւեց, բայց այդքան կարճ ժամանակամիջոցում զգալի առաջադիմութիւն նկատւեց. ահա այդ առաջադիմութեան թոյլ ճառագայթները դեռ չորս պատերի միջից դուրս չեկած, հանգան, շնորհիւ տգէտ և մոլեռանդ մօլլաների, որոնք ունեն իրանց հետ և ժողովուրդը: Նրանք յայտարարութիւններ կապնելով պատերին յորդորում են ժողովրդին, որ իրանց տղաներին չուղարկեն «լոզմանեան» դպրոցը, առարկելով, որ այնտեղ սովորեցնում են մոլորեցնող բաներ: Դպրոցը կաղեց, և այժմ հոգեվարքի մէջ է:

Ահա Պարսկաստանի կրթական գործը և ժողովրդի ու հոգեկորականութեան բռնած դիրքը դէպի այդ: Այդպիսի դպրոցական կարգեր ունեցող երկրի մամուլը ինչ պէտք է լինի:

Պարսից առաջին լրագիրը, որքան յայտնի է հաւաքած տեղեկութիւններից, լոյս է տեսել Սպահանում 70-ական թւականներին դօկ. Միրզա Թաղիխանի (Քաշանցի) եռանդուն ջանքերով:

Եւրոպայում կրթութիւն առած Միրզա Թաղիխանը վերադառնում է Սպահան, ուզում է իր գաղափարները տարածել ժողովրդի մէջ, ժողովրդին ծանօթացնել գիտական աշխարհի հետ և շեշտել Պարսկաստանի յետամնացութեան վրայ: Բայց ինչպէս, ինչ միջոցներով: Զըկային կանոնաւոր դպրոցներ, չըկային և ուրիշ հասարակական հիմնարկութիւններ: Նա մտածեց լրագիր հրատարակել և անմիջապէս ձեռնարկեց «Փարհանգ» գիտական-հասարակական թերթը: «Փարհանգը» միայն մի քանի տարի հրատարակեց, բայց էլի այդքան կարճ ժամանակամիջոցում որոշ արդիւնքներ ցոյց տւեց, զգալի հեռ-

քեր թողեց իր ետևից, շատերի թմրած մտքերը շարժեց, որոնք ընդունակ դառան նոր խնդիրների մասին խորհել: Իսկ թէ որքան խոչընդոտների պատահած կըլինի «Ֆարհանգը», շատ պարզ է. կարդացող մասը շատ աննշան թիւ էր կադմուս: Եւ ահա երբ մեռաւ՝ այդ թերթը իր ջանքերով տանող դօկ. Միրզա Թաղիխանը, մեռաւ նրա հետ և իր «Ֆարհանգը»:

«Ֆարհանգը» ճանապարհ հարթեց, նախադուռն եղաւ մի շարք լրագրերի, աւելի լուրջ ու կարևոր թերթերի, որ հետզհետէ, իրար ետևից հրկուս եւ պարսից ողորմելի կեանքի մէջ և կազմում են պարսից գրականութեան մէջ մի-մի երևոյթներ:

«Ֆարհանգից» յետոյ, Նասր-էդդին Շահի ժամանակ, 1880—81 թւականներին, էյթմադ Սալթանէի ջանքերով Թէհրանում լոյս տեսաւ «Իրան» պաշտօնական թերթը, որ մինչև այժմ էլ հրատարակւում է: «Իրանի» հրատարակութեան գործում պակաս դեր չէ խաղացել և Նասր-էդդին Շահը: «Իրանը» գրական-հասարակական խնդիրներով այնքան էլ չէ զբաղւում, այլ մեծ մասամբ ուշադրութիւն է դարձնում քաղաքական խնդիրների վրայ:

Համարեա նոյն դերն է կատարում և «Իթթիլահ» (տեղեկութիւն) շաբաթաթերթը, որ այժմ էլ կայ և հրատարակւում է էլի էյթմադ Սալթանէի խմբագրութեամբ:

Թաւրիզում, դեռ 1889—90 թւականներին, Նասր-էդդին Շահը հիմնեց կառավարութեան դպրոց և իր անունով կոչւեց «Նասրի»: Այդ հիմնարկութեան մէջ գործում էին թէ ազատամիտ հրիտասարդներ և թէ եւրոպացիներ:

«Նասրի» դպրոցում գործող մարդիկ կարիք են զգում և մի լրագրի: Նրանք առանց ձգձգելու, մանաւանդ որ Շահից վայելում էին և ապահովութիւն և ստանում խրախուսանք, ձեռք են զարկում թերթի հրատարակութեան գործին: Այդ աջողւում է նրանց: Թերթը կոչւում են «Նասրիէ», ի պատիւ Շահի: Լրագիր և դպրոց միացրած, նրանք հռանդուն և արիւնջան կերպով առաջ են տանում: Կրթութեան աջողութիւնը դպրոցում, լրագրի տարածւելը աւելի լայն շրջաններում, աւելի բազմաթիւ համարներով, խրախուսում և քաջալերում են նրանց իրանց սիրելի գործում: Նրանք շատ լաւ հասկանում էին, որ հոգևորականութիւնն է միակ պատճառը, որ այժմ Պարսկաստանը այս ողորմելի դրութեան մէջ է, որ Պարկաստանը տնտեսական տագնապի մէջ է գտնւում և ժողովուրդը խաւարի մէջ է խարխափում: Պէտք է նրա ոյժը և ազդեցութիւնը թուլացնել, նրան այդքան նշանաւոր դեր չըտալ: Այդ բոլորի մէջ նրանք հաւատացած էին, բայց միևնոյն ժամանակ

վախենում էին ազատ կերպով քարոզել այդ, մերկացնել իրականութիւնը, քանի որ իրանց դէմ կանգնած էր հոգևորականութիւնը, դրա հետ միացան և տգէտ ամբոխը:

Ահա հէնց նոյն ժամանակներում և նման պայմանների մէջ մի խումբ երիտասարդների Թեհրանում հրատարակեցին «Ռուզնամէյի Թաբիաթ» (կրթական լրագիր) հասարակական-կրթական շաբաթաթերթը, որ աշխատում է կրթութիւն և զարգացում տարածել ժողովրդի մէջ, ցոյց տալ, պարզել այն խոշոր յետաձգանքները, որ ներկայացնում է Պարսկաստանը միւս տէրութիւնների հետ համեմատած: Նա շեշտում է, որ միայն կրթութիւնը կարող է Պարսկաստանին փրկել, հանել այս թանձր խաւարի միջից և դնել առաջադիմութեան և զարգացման ճանապարհի վրայ: Բայց թէ որքան, ի՞նչ չափով է համնում իր նպատակներին, արդե՞ք արդիւնքներ ունենում է, ահա կարևոր հարցեր: Ճիշտ է, նկատում է դրանց հետքը և արդիւնքը. բայց այնքան աննշան, այնքան աղօտ, որ ուշադրութիւն նոյն իսկ չէ գրաւում:

Բայց ի՞նչ,—անցաւ էլի մի երկու տարի. հսգևորականութիւնը կատարեց իր սովորական դերը. խափանուեց «Նասաբի» դպրոցը, դաճարեց դրա հետ և «Նասաբիէ» թերթը, միայն 8 տարի գոյութիւն ունենալով. իսկ «Ռուզնամէյի Թաբիաթը» դեռ շարունակում է հրատարակել շնորհիւ, մեծ մասամբ, Շահի աւելի մօտիկից հսկողութեանը:

«Էհտիաջ» (ալկակալութիւն) շաբաթաթերթը, աւելի հեռուն գնաց, նա աւելի պահանջկոտ էր: Նա հարւածում էր ամեն մի տգեղ երևոյթ և արարք, կուում էր տիրող հին և վնասակար կարգերի դէմ, սրան-նրան, այս պաշտօնեային, այն կառավարչապետին խիստ բննադատում: Բայց «Էհտիաջը» դժբախտաբար միայն 3—4 ամիս հրատարակեց, նա խափանեց դեռ ոչինչ չարած, թէև այդքան կարճ ժամանակում որոշ շքեղանքներում համակրութիւն էր ձեռք բերել և շատ հետաքրքրութեամբ էր կարդացւում: Բայց ռժ կեղաւ պատճառը այդ թերթի դադարացման: Թաւրիզի նախկին կառավարչապետ Ամիր-Նիզամը, որ յայտնի է եղել որպէս կեղեքող և հարստահարող ուշադրութիւն չէ դարձրել ժողովրդի կարիքների վրայ, անհոգ է եղել դէպի իր պաշտօնը: Ահա այդ պակաս կողմերը խիստ կերպով բննադատել է «Էհտիաջ» շաբաթաթերթը: «Էհտիաջի» բռնած այդ դիրքը բնականաբար կատաղեցնում է կառավարչապետին, որ ոչ թէ միայն դադարեցնում է թերթը, այլ և խիստ թակել ու ծեծել է տալիս խմբագիրին: Բայց ռժ բողոքի պարսիկ խմբագիրը, ռժ է նրա ասածին լսողը, միթէ

կառավարչապետին կըթողնեն և կանցնեն աղքատ ու իր դիրքով ոչնչութիւն ներկայացնող մի որևէ խմբագրի կողմը...

Թաւրիզում էլ մի-մի խումբ երիտասարդների ջանքերով 1897 թիւն լոյս տեսաւ «Հադիդ» շաբաթաթերթը, բայց մի-միայն 4—5 համար. նա խափանեց, ինչպէս իր նախորդները:

Բացի վերև առաջ բերած լրագրերից, որ ընդհանրապէս հասարակական-քաղաքական բնաւորութիւն էին կրում, կան թերթեր թէ Թաւրիզում և թէ Թեհրանում, որոնք մի տեսակ ընտանեկան բնաւորութիւն են կրում, օրինակ, «Աղաբ» (քաղաքավարութիւն), «Քեամալ» (հասկացողութիւն) և այլն:

«Աղաբը», ինչպէս անունն էլ բնորոշում է, միայն քաղաքավարական ձևեր է սովորեցնում, թէ ի՞նչպէս պիտի ընդունել մեծին, ի՞նչպէս վերաբերել օտարին և այլն: Իսկ «Քեամալը» զուտ բանաստեղծական թերթ է, բայց շատ ողորմելի և խղճալի բան է ներկայացնում իր ոտանաւորներով և գրողներով: Իրանց ոտանաւորների մէջ սրան-նրան, իր հօրը, պապին են գովում, շատ շատ միայն սէր են երգում: «Քեամալի» մէջ բոլոր գրողներն էլ միողաներ են (գրագիր):

Չափազանցութիւն չէ, եթէ ասենք, որ չէք գտնի մի գրագէտ պարսիկ, որ գոնէ մի ոտանաւոր գրած չըլինի: Հեղինակաւոր բանաստեղծները չեն մասնակցում այդպիսի ամսագրերի, սրանց գրածքները առանձին գրքերով են հրատարակւում:

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, վերև յիշած լրագրերը մեծ մասամբ շաբաթաթերթեր են եղել. և դա շատ հասկանալի է: Մթթէ այդ պայմանների մէջ հնարաւոր է օրագիր ունենալ և պահպանել նրա գոյութիւնը. մամուլ չկայ, աշխատակցող քիչ և այլն: Միակ օրագիրը «Յուլասաթլ-հաւատես» (պատահած դէպքերի համառօտութիւն), որ հրատարակւում Թեհրանում և այժմ էլ գոյութիւն ունի: Դրա թէ հրատարակութիւնը կանոնաւոր չի տարւում և թէ մի առանձին աչքի ընկնող դեր չի խաղում, նա միայն արձանագրում է պատահած դէպքերը:

Բացի այդ, Թեհրանում հրատարակւում են նաև երկու պատկերազարդ ամսագրեր,—«Ռուզնամիի շարաֆ», «Ռուզնամիի շարաֆ ֆաթ», որոնք նշանաւոր և հեղինակաւոր մարդկանց,—թէ գրագէտ և թէ քաղաքագէտ, մեծ մասամբ վերջիններից,—նկարներ են տալիս համառօտ կենսագրականներով: Այդ ամսագրերը մեծ համակրութիւն են ձեռք բերել և բաւականին տարածւած են թէ հասարակ ժողովրդի մէջ և թէ նոյն

խիստ հոգևորականների մէջ: Այս տարի երկու ամսագրերի էլ երեք տարին լրացաւ:

Մի ուրիշ լրագիր, որ ուշագրութեան արժանի երևոյթ է ներկայացնում Պարսկաստանում, դա «Ֆալահաթը-Մուզաֆարի» թերթն է, որ այս տարւանից է հրատարակւում: Ֆալահաթը-Մուզաֆարի» թերթը երկրագործական լրագիր է, որ հրատարակում են մի խումբ մասնագէտ ֆրանսիացիներ, ռուսներ և պարսիկներ:

Մեր այս թուոցիկ տեսութիւնից պարզ երևում է որ պարսիկ երիտասարդների մէջ էլ կայ եռանդ, գործելու ցանկութիւն, նա էլ ընդունակ է մտաւոր կեանքով զբաղւելու, նրա մէջ էլ կան առաջադիմելու նշաններ: Բայց դրա դէմ կանգնած է հոգևորականութիւնը, իր հետ մոլեռանդ, տգէտ ժողովուրդը: Ահա թէ ինչու մամուլը, լրագրական խօսքը չի կարողանում իր իսկական դերի մէջ մտնել և շատ շուտով խափանւում է. երբեմն էլ դադարում է, որովհետեւ կարգացող չունի:

Մի քանի խօսք էլ արտասահմանեան պարսից մամուլի մասին և ապա անցնենք զանազան հրատարակութիւնների հարցին:

Արտասահմանեան մամուլը աւելի խիստ լեզու է բանեցնում և վերանորոգչական բնաւորութիւն է կրում: Գտնւեցին մի քանի պարսիկ երիտասարդներ, որոնք ազատ չկարողանալով իրանց միտքը յայտնել Պարսկաստանում, ձեռնարկեցին Եզրիպտոսում և Հնդկաստանում մի քանի թերթերի հրատարակութեան, ինչպէս «Բուզնամիի Փարուարիշի», «Սուրէյիա» (Եզրիպտոս), «Համբուլ-Մութին» (Հնդկաստանում): Դրանք միշտ հարւածում են հին կարգերը, հարւածում մեծ պաշտօնական մարդկանց, նոյնիսկ յարձակւում են կառավարութեան վրայ նրա համար, որ միանգամայն աչքաթող է արած կրթական անհրաժեշտ գործը: Նա քարոզում է նոր հոսանք մտցնել, ինտելիգենտ դաս կազմել, որ մաքառի անպէտք կարգերի և օրէնքների դէմ, բարենորոգումների ձեռք զարկել և այլն: Այդ լրագրերի ազատ մուտքը Պարսկաստանում երբեմն արգելւում, երբեմն էլ թոյլատրւում է: Այժմ դրանց մուտքը արգելւած է:

Դպրոցից և մամուլից դատ զարգացման գործում որոշ դեր են խաղում և զանազան հրատարակութիւնները, ինքնուրոյն և թարգմանական գրական աշխատութիւնները: Ինքնուրոյն գրւածքներից ամենից շատ կարդացւում և տարածւած են Սադիի և Հաֆիսի բանաստեղծութիւնները: Այդ երկուսից պակաս տեղ չէ բռնում և համակրութիւն վայելում նաև Օմա-

րա-Յայամ, որի բանաստեղծութիւնները միայն վերջին տարի-
ներս հրատարակեցին մի քանի եւրոպացիներ: Սրան ոմանք մի
քանի կողմերով աւելի բարձր են դասում, քան առաջին եր-
կուսին: Ինքնուրոյն գրականութեան մէջ կան և վէպեր, անեկ-
ղօտներ, իսկ ամենից շատ կրօնական գրածքներ: Թարգմա-
նական գրածքներից ամենից տարածւածը Ռօբինզօնն է, որ
ձեռքէ ձեռք խլում, կարդում է նոյնիսկ հասարակ ժողովուրդը:
Տարածւած են նաև Սե-նըֆար-թւանգդար (երեք զինակիր) և
Մօնտեբրիստօի գրածքների թարգմանութիւնները, և այլ վի-
պական, փոքր մասով և գիտնական գրածքներ, մանաւանդ
անեկղօտներ:

Դ Է Ր Վ Ի Չ Ն Ե Ր Ը

Դէրվիշները, մահմէդականութեան այդ թափառաշրջիկ քարոզիչները, մի հետաքրքիր և խորհրդաւոր դասակարգ են՝ ներկայացնում պարսկական աշխարհում: Ամեն տեղ են նրանք: Իրանի ամենայնոքին անկիւնում անգամ կարելի է նրանց տեսնել: Եւ նրանք միշտ դուրսն են, փողոցում, հրապարակում, ժողովրդի մէջ: Դ

Դէրվիշի արտաքինը նոյնքան հետաքրքիր է և ուշագրաւ՝ Նրա երկար, ցիրուցան թափւած մազերը հասնում են մինչև ուսերը: Կէմքը ամբողջապէս թափւած մազերի մէջ, իսկ աչքերը խիստ փայլում են դէմքի համատարած թխութեան մէջ: Ուսերին գցած է հաստ, բրդոտ մորթի, որ իջնում է մինչև ոտները, իսկ ձեռքին ունի երկար և հաստ, խորդուբորդ և ահագին գլխով մահակ, որը հանդիսաւոր կերպով շարժում, մօտենում է այս ու այն խանութին, խորհրդաւոր կերպով կանչում «եմ հակկ» (արդարութիւն), ստանում մէկ փուլ, մէկ շահի և շարունակում իր ընթացքը:

Ահա այնտեղ, քիչ հեռու, փողոցի հակառակ ծայրում խոնւած է հոծ բազմութիւն: Բազմութեան մէջ, իրար դէմուդէմ, գլուխները բարձր բռնած, կուրծքները դուրս գցած կանգնել են երկուսը այդ հետաքրքիր անձնաւորութիւններից: Նրանք խորամիտ կերպով քայլում են, խիստ մրցում է տեղի ունենում, վիճում են, հերթով խօսում, հարցեր տալիս, և իւրաքանչիւրը ձգտում է ինքը յաղթող դուրս գալու: Նրանք խօսում են բարձր, եղանակով—երգելով, բառերը արտասանում են հատիկ-հատիկ, շեշտում իւրաքանչիւրի վրայ, պահպանում դերասանական ամենանուրբ շարժումները և ձևերը, միևնոյն ժամանակ հանդիսաւոր կերպով շարժում երկաթից շինած իրանց թաւարը, որը արևի ճառագայթների տակ փայլփրլում է, իսկ ձեռքներին կախած ունեն քէշկիւլը:

Ահա այնտեղից, շատ հեռուից, հնչում է մի մեղմադձոտ, թախծալի կլկլոց, նման ընդհատուող հառաչանքի, որը սառ-

սուռ է բերում մարդի վրայ: Դա էլ դէրվիշ է, որը պատմում է Ալիի արկածներէց, ներբողում նրան...

Բայց ով է դէվիշը, ի՞նչ է ներկայացնում նա իրանով, ի՞նչ գաւառներու ունի՝ և վերջապէս ինչո՞ւ է նա այդպէս Թափառում երկրէ երկիր:

Դէրվիշութիւնն էլ մի տեսակ վարդապետութիւն է, բայց և կրում է ճգնաւորական կնիք—բնաւորութիւն: Դէրվիշութիւնը համարեա թէ մի տեսակ ճգնաւորութիւն է, դուցէ միայն այն տարբերութեամբ, որ դէրվիշները կամաց-կամաց դուրս են եկել, հեռացել ճգնաւորի միայնակեաց վիճակից, բայց հիմքը, էութիւնը մնացել է նոյնը:

Դէրվիշները, են բացատրում, բարձր արարից, է երկնքից իջած հինգերորդը (Ահամ, Յոսեփի և Գարսեպի իջել է դէրվիշի Ուրեմն դէրվիշ է Պարսկաստան կելի ժամանակ այնքան տարածական տնտեսական մի սերտ կապ լածների մէջ:

Կենտրոնը հաւասանը, ուր վիշների ընդհամեմատը՝ Շա-Դրա հետ խորանակ 40 ուրիշ վիշներ, որոնք

Դ Ե Ր Վ Ի Շ Ե

ինչպէս նրանք սերւած են Ղամ-որը համարում եօթ գոյներից դամ, Նոյ, Աբրահամ և Ղամբար), և կերպարանքով: շութիւնը սկսել նում անյիշատաներից և այժմ լած է, որ ունի մակերպութիւն, բոլոր իր հատ-

Դէրվիշների մարում է խոնստում է և դէր-նուր ղեկավարը, միր Ալի շահը: սանում մնում են նշանաւոր դէր-մեծի հետ միա-

ցած՝ հսկում են միւս մասերի վրայ: Խորասանն է նշանակում ղեկավար անձնաւորութիւններ զանազան գաւառների և քաղաքների, ինչպէս Սալմաստի, Թաւրիզի, խոյի, Ռաշտի, Ուրմիրի և այլ տեղերի համար: Նա է հետևում դէրվիշների վայելչույն ընթացքի վրայ, հրահանգներ տալիս, կարգադրութիւններ անում:

Խորասանի այդ 40 հոգի դէրվիշները մեծաւորի խորհրդականներն են. դրանք միշտ էլ մնում են այնտեղ: Մեծանկիւ

մեծաւորը կանչում է 40 դէրվիշներից ամենախելօքին և ընտրում է իր տեղը—նա ժառանգ չունի: Նա ունենում է երեք սուրբ գիրք, դրանցից երկուսը յանձնում է իր յաջորդին, իսկ մէկը թաղում են նրա հետ: Խորհրդականների քարասուն թիւը լրացնելու համար, ընտրում են դրսից մի յայտնի դէրվիշ, և այդպէս շարունակաբար:

Այդ կենդրոնից գաւառները և քաղաքները ուղարկւած դէրվիշները ունեն գրեթէ նոյն պաշտօնը, ինչ մուշտէիդները: Նրանք են հոգում իրանց յանձնւած վայրի դէրվիշների պէտքերը, հսկում կանոնաւոր գործունէութեան վրայ և այլն: Նրանք ունեն ընդհանուր ժողովատեղի, որ շինւած է ամֆիթատրոնի նման, ուր հաւաքւում են որոշ օրեր—կիրակի, ունենում են կրօնական վէճեր և աղօթում են: Այդ ժողովատեղին կոչւում է թաքիա, որի մէջ գտնւում է և դէրվիշների դպրոցը, ուր սովորում են հասակաւոր մարդիկ և պատրաստւում են դէրվիշութիւն ընդունելու: Որոշ դասընթաց կայ, որ պիպի անցնեն և ապա ստանան դէրվիշութիւն: Ով ուզում է դէրվիշ դառնալ, նա ամբողջ եօթ տարի մնում է թաքիայում, մեծի մօտ, ծառայում, պատրաստւում, գրքեր կարդում, և ապա, եթէ տեսնում են ընդունակ է և կարող, ընդունում են նրան դէրվիշութեան մէջ և առաջին անգամ տալիս են կացինը—թաւար: Երբեմն թաւարի տեղ, մանաւանդ աննշան դէրվիշներին, տալիս մի հաստ մահակ:

Կարճ ժամանակից յետոյ, նորընծայ դէրվիշին տրւում է քէշկիւլ—ընկոյզի ամանը, որը լինում է սև գոյնի, որ միշտ էլ դէրվիշները կախում են ձեռքներից, փողը այնտեղ են գցում: Քէշկիւլից յետոյ նորընծան ստանում է փուստը: Դա բրդոտ մորթի է, որը գցում են ուսերի վրայ և ծածկում ամբողջ մէջքը: Փուստը համարւում է դէրվիշի անկողինը, որը անբաժան է իրանից և միշտ էլ, երբ և ուր կամենայ, կարող է հանգըստանալ, քնել: Փուստը հէնց անկողնու մօքով է տրւում դէրվիշին: Այդ բոլորից յետոյ դէրվիշին տրւում է թաջը—գլխարկ: Թաջը լինում է ամբողջապէս սպիտակ. բայց բոլոր դէրվիշներն էլ չեն ստանում թաջ, միայն ընդունակներն են այդ ստանում, իսկ անընդունակները, որոնց խենթ են համարում, պտտում են գլխաբաց, երկար մազերը դէպ արած գլխին. դէրվիշները առհասարակ երկար մազեր են թողնում: շատ անգամ այնպէս են հիւսում, թւում է թէ գլխարկ է, գլխի մէջտեղը դնում են կարմիր թասակ, շատ անգամ էլ զանազան թալիսմայական գրւածքներով ասեղնագործած թագ:

Այս բոլորից զատ, դէրվիշներին տալիս են սպիտակ կը-

տորից շապիկ, որը իջնում է մինչև գետին: Այդ սպիտակը համարւում է դէրվիշի պատանքը, որը դեռ կենդանի ժամանակ կրում է իր վրայ: Զեռնադրութեան միջոցին տրւած շապիկը չեն հագնում, մաքուր պահում են, սպիտակ կտորից նորն են կարել տալիս և հագնում, իսկ այն իսկականը միայն մեռնելիս է գործ ածւում իբր պատանք:

Սպիտակ հագնելը—շապիկ և թաշ—բացի այն, որ կենդանի թաղւածի նշան է, հեռու աշխարհային զւարճութիւններից, կեանքի ցոփութիւններից և զեղխութիւններից, համարւում է նաև նշան մաքրութեան, յստակութեան և անքժութեան, այդպէս մաքուր պիտի լինի և դէրվիշի սիրտը, նրա հոգին: Եւ իսկապէս, հէնց դէրվիշութեան հիմքն, ուսմունքն էլ դրա մէջ է կայանում: Վերցնենք անարատութեան ճշմարտութեան և մաքրութեան զաղափարի ուսմունքը, խախտւում է և դէրվիշական վարդապետութեան ամբողջ շէնքը, այն ժամանակ մեզ կնեղկայանայ մի անմիտ, առանց որոշ դաւանանքների աղանդ, զուրկ էութիւնից և գլխաւոր հիմունքներից: Դէրվիշները պատկանում են հալ—հագիգաթ վարդապետութեան, որ նշանակում է ճշմարտութեան հետևողներ: Եւ իրենց դրած նպատակին—ճշմարտութեան հասնելու համար, դէրվիշները ունեն հրկու աստիճան: Այդ աստիճաններն են նախ սեբը, որը ընդունում են բարոյականութեան հիմք. և երկրորդ, ծէսեր, որ ամեն ճգնութիւններով և մարմնական տանջանքներով մեռցնում են մարմնականութիւնը, մաքրւում հոգին և սիրտը: Դէրվիշների կեանքում շատ բնորոշ է այն, որ վերոյիշեալ մի շարք արարողութիւնների միջոցին խփում են նորընծայ դէրվիշի գլխին և ասում. «Կոյր եղիր, խուլ եղիր, խեղճ եղիր»: Այդ պատգամը, որ շատ բնորոշում է դէրվիշութեան վարդապետութիւնը, կըրկընում են երեք անգամ, իւրաքանչիւր խօսքը երեք անգամ կրկնելով և շեշտելով:

Այդ պատգամի մէջ է կայանում վարդապետութեան էութիւնը և դէրվիշների ամբողջ դաւանանքը: Կոյր եղիր, որ մէկի տունը գնալիս յանցաւոր միտումներով չնայես այդ տան կնոջ վրայ. առհասարակ տգեղ, վատ բան չտանես. խուլ եղիր, որ չլրտեսես, յանցաւոր խօսքեր չտանես բերես. խեղճ եղիր, ուրիշներին մի ճնշիր, մի հարստահարիր, մի կեղեքիր: Եւ իսկապէս. դէրվիշները կոչւում են նաև ֆաղիր, զալանդար, որ նշանակւում է խեղճ:

—Ահա ի՞նչքան ծանր և դժւար է դէրվիշութիւնը,—ոգեւորւած նկատեց մի դէրվիշ, երբ բացատրում էր այդ պատգամի էութիւնը: Ծիշտ է, ծանր, խիստ դժւար է այդ բոլորը,

բայց այդ գաղափարը մեզ համար շատ բարձր, նւիրական է: Միթէ դրանից աւելի վեհ, աւելի հմայիչ դաւանանք կայ, լինել մաքուր, յատակ հոգով, ուրիշին միայն բարի ցանկանալ, միթէ դրանից աւելի մեծ անձնագոհութիւն կայ, երբ դեռ ողջ ժամանակ կրում ենք մեր վրայ պատանք...

Այսպէս են միշտ դէրվիշները. ամենահասարակ խօսակցութեան ժամանակ անգամ գործ են դնում հարուստ միմիկա և դերասանական ձևեր, խօսում են ճոխ և գեղեցիկ, էլ ուր մնաց իրանց հաւատալիքի մասին խօսելիս:

Դէրվիշութիւնը, եթէ այսպէս կարելի է ասել, բաժանւում է մի շարք աղանդների, թւով մօտ 17: Այդ աղանդ-սըլ-սըլանները բաժանւում են երկու որոշ խմբերի: Առաջին խմբի սըլսըլանները, ինչպէս դաւուդի, քէքիսար, դուդէի, հաքանի և այլն, չեն ամուսնանում, իսկ միւս խմբի սըլսըլանները, օրինակ աջամի, սուլթանի, ընդունում են ամուսնութիւնը:

Դէրվիշի կիներ երբ մեռնում է, նա այլևս իրաւունք չունի երկրորդը առնելու, այդ խիստ արգելւում է: Դէրվիշութիւնը ընդունում է միակնութիւնը, և եթէ մէկ դէրվիշ յանդգնում է գաղտնի կենակցութիւն վարել մի երկրորդի հետ և այդ պարգւում է, այն ժամանակ շատ անողոք են վերաբերւում դէպի յանցագործը: Նրան կանչում են հրապարակական ժողովի թաքիայում, բոլորի ներկայութեամբ անպատում են, առնում դէրվիշին յատուկ իրերը—փուստ, թաջ, թաւար, քէշկիւլ, և ճանապարհ դնում՝ զրկելով ի հարկէ նրան դէրվիշի իրաւունքներին:

Չմոռանանք նկատել, այդ սըլսըլա-աղանդները իրանց էութեամբ և դաւանանքի զկզրունքների տեսակէտից շատ աննշան տարբերութիւն են ներկայացնում: Այնքան աղօտ, անորոշ են այդ տարբերութիւնները, որ իրանք՝ տարբեր սըլսըլաների պատկանող դէրվիշները անգամ չեն կարողանում բացատրել, պարզել: Շատ սըլսըլանները տարբերւում են միայն աննշան արտաքին ձևերով, ծէսերով, արարողութիւններով: Միակ աչքի զարնող և յայտնի տարբերութիւնը այն է, ինչ վերը ընդգծեցինք, այսինքն միքանի սըլսըլաններ ընդունում են ամուսնութիւնը, իսկ միւսները մերժում են:

Դէրվիշը առհասարակ վարում է աստանդական, թափառական կեանք. նա այսօր այստեղ է, կարճ ժամանակից յետոյ, կամ գուցէ հէնց վաղը կը հեռանայ: Դէրվիշը նստակեաց կեանք չի վարում. նա միշտ էլ ոտի վրայ է, միշտ էլ շրջում, խօսում, քարոզում է: Այդ թափառելուն նպաստում է այն, որ դէրվիշը ընդհանրապէս չունի սեփականութիւն, նա կապւած

չէ հողի հետ, նա չունի—և չպիտի ունենայ էլ—հարստութիւն։
Նա լիւթ է, գրպանը մաքուր։ Դէրվիշի միակ հարստութիւնը
կազմում են թաշը, թաւարը, քէշկիւլը, փուստը, որոնք նաև
նրա անբաժան ընկերներն են։

Դէրվիշը ամեն մարդի բարեկամն է. նա չունի, և իսկապէս
չպիտի ունենայ, ընտանիք։ Դէրվիշի ընտանիքը համայն
մարդկութիւնն է, իսկ հայրենիքը՝ ամբողջ աշխարհը։ Նա աս-
մեն օր պտտում, շրջան է կատարում, հաւաքում է, ծախսում և
ուտում, իսկ մնացածն էլ տալիս է աղքատներին։ Դէրվի-
շութիւնը իսկապէս դրամ է շիտակ և յստակ կոմմունիստա-
կան հիմքերի վրայ։ Դէրվիշը ճշմարիտ կոմմունիստ է։

Ամեն ազգերից էլ կան դէրվիշներ մէջ, ինչպէս պարսիկ,
արաբ, խաֆշիկ, հնդիկ, թուրք, աղան։ Դէրվիշները,
չատ աննշան բացառութեամբ, գործ են ածում աֆիօն, անձ-
նատուր լինում նրան և երազանքների մէջ ընկնում։ Դէրվիշ-
ներին իրաւամբ կարելի է համարել Պարսկաստանի փիլիսո-
փաները, իմաստութեան միսիօնարներ և իսկապէս նշա-
նաւոր դեր են խաղում իրանի մտաւոր կեանքում։ Նրանք ան-
ընդհատ պտտում են ամենուրէք, խօսում են, քարոզում կեան-
քի իմաստութիւնը, մուրում և ժողովրդի տւած փուլերով ապ-
րում։ Եւ ժողովուրդն էլ տալիս է այդ փողերը. այդ «տալը»
ասես ստացել է պարտաւորութեան բնաւորութիւն։

ՊԱՏԻԺՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մի հարիւր տարի առաջ Անդրկովկասի մի մասը պարսկական ընթերցման էր ենթակայ: Անցնելով ռուսների ձեռքը, այդ մասը մեծ փոփոխութիւնների ենթարկեց, մինչդեռ Պարսկաստանում տիրում են նոյն կարգերը, որոնց ականատես էին մեր պապերը Երևանեան նահանգում: Այդ հին կարգերի բնորոշ կողմերից մէկն էլ պատիժների ձևն ու գործադրութիւնն է:

Շ զ ք ա յ լ ա ծ ն ե Ր

Պարսկաստանում օրէնսգրքեր չկան. մասնաւորապէս պատիժների և ընդհանրապէս բոլոր կարգերի օրէնքները կամայականութիւնների և քմահաճոյքների մի անվերջ շարք է: Դատ է կտրում հաքիմը, ինչպէս իր քէֆն է ուզում, կողոպտում է սարփարաստը, ինչպէս իր կամայականութիւնն է թիւադրում: Այսօր մարդասպանին գլխատման հրաման է տալիս հաքիմը, վաղը նոյն պայմանների մէջ կատարւած յանցանքը յանկարծ անպատիժ է մնում կամ մի քանի թուամսով վերջացնում, որովհետև նրա քէֆը այդպէս է ուզում, որովհետև այդպէս է տրամադրւած: Այսօր քեարգուզարը մի որևէ յանցանքի համար, օրինակ հաւատ հայհոյելու, հարիւր ճիւղտի հարւած է

նշանակում, բայց վաղը մի ուրիշ քեարզուզար նոյն յանցանքի համար առնում է միայն մի քանի թուման տուգանք: Այսպէս է ամեն ինչ Պարսկաստանում: Կամայականութիւնների աշխարհ է:

Այժմ էլ Պարսկաստանում, ինչպէս և հարիւր տարի առաջ, այնպիսի սոսկալի պատիժներ են կատարւում, որոնք յիշեցնում են մարդկութեան շատ հին և վայրենական շրջանները:

Պարսկաստանում գործադրող պատիժները կարելի է բաժանել հետևեալ երեք խմբերին՝ նախնական, բուն եւ սովորական պատիժներ:

Նախնական պատիժներն էլ լինում են թեթև և ծանր. առաջինները գործ են դրւում թեթև յանցանքների դէպքում, իսկ երկրորդները ծանր յանցանքների: Նախնական պատիժների մէջ ամենահեշտը և տանելին էլի համարւում է «Ֆալախկա»: Յանցագործի ոտները դնում են ֆալախկայի մէջ և ամուր սեղմում են, երբեմն այնքան ամուր, որ մատների ծայրերից սկսում է արիւն կաթել: Այս վիճակի մէջ մնում է նա այնքան, մինչև խոստովանւում է իր յանցանքը, իսկ եթէ չի խոստովանւում, ֆալախկային հետևում է ուրիշ աւելի ծանր պատիժ: Սկսում են անխիղճ կերպով տաքացած երկաթներով դաղել նրա մերկ մարմինը, շիկացած թասեր դնել յանցագործի ածիլած գազաթի վրայ, ի հարկէ ածիլած է լինում պաշտօնայի կարգադրութեամբ: Այս կարգի պատիժներին են պատկանում նաև հետևեալները: Վերցնում են սուր քարեր կամ սրացրած փայտեր, դնում ձեռների մատների արանքը և ամուր կապում մատների ծայրերից, կամ թէ մեծ քարեր են դնում ոտների, ազդրերի մէջ և հաստ թուկով ոտների ծայրերից կապում: Պատժւածը երկար ժամանակ այս վիճակի մէջ է մնում. պատահել է, որ ձեռքի մատները կտրտւել են: «Ձու դնելն» էլ այս կարգի պատիժներից է, բայց սա այնքան սարսափելի և ծանր չէ, ինչքան տարօրինակ: Ձուն լաւ տաքացնում են և անցկացնում յանցաւորի յետոյքից. մի պատիժ, որ իսկապէս պարսկի ուղեղը միայն ընդունակ է հնարել, մըտածել այդպիսի մի բան:

Շատ աւելի ծանր և սարսափելի պատիժներ կան, որ գործ են դնում ծանր յանցաւորների, օրինակ մարդասպանների վերաբերմամբ: Այս կարգի ամենածանր և եղբրնական պատիժները «դամիշ դնելը» և «ամորձիկներից կախելն» են:

«Ղամիշ դնել», հէնց այդ անունը մարդու սարսուռ է ազդում:—Նախ վերցնում են ամուր եղէգն, լաւ սրում, ապա անցկացնում մատների ելունկների տակից, այնքան խրում, մին-

չև որ հասնում է բազուկին: Երբ մի փոքր փուշ է մտնում մեր եղունգի տակը, մի ըռպէ անգամ չենք կարողանում տանել, երևակայէք ուրեմն անագին դամիշը, որ կտրել, անցել և հասել է մինչև բազուկը: Սարսուռ էք չէ՞, ընթերցող: Իսկ ամորձիկ-նորից կախելը. յանձագործին, ձեռները շղթայած, հաստ թռկով կախում են մի բարձր տեղից (թռկը ամրացրած է լինում թեւերի տակից), ամորձիկներից կախում են լիդրանոց, էլ աւելի ծանր, քար, իսկ ցաւը կատարեալ դարձնելու համար, երբեմն էլ քարը ցնցում են:

Այս երկու պատիժներից բիշ սարսափելի չէ ճիպոտներով ծեծելը: Աւելի ծանր է այս պատժի ձևը: Մեղապարտի ոտները և ձեռները շատ ամուր կապում են իրար, վզի վրայ նստեցնում մի ծանր մարդ, երբեմն էլ երկուսը (ծանր մարդ չգտնւելու դէպքում) և սկսում են ճիպոտներով հարւածել ոտներին, երբեմն ձեռներին և նոյնիսկ մերկ մէջքին, նայած թէ հաքիմը կամ քնարգուզարը քանի ճիպոտի հրաման է տւել: Ենթադրենք 50 ճիպոտի հրաման է արձակւած, այդ ոչ թէ նշանակում է 50 անգամ խփել, ոչ, այլ 50 ճիպոտով այնքան խփել, իհարկէ առանձին-առանձին, որ բոլորն էլ կոտորւեն, փշուր-փշուր լինեն: Տասը ճիպոտով հնարաւոր է նոյնիսկ հարիւր հարւած տալ, գուցէ դեռ աւելի, այդ էլ խփողների կամայականութիւնիցէ կախւած: Բայց, առհասարակ, նկատւած է որ խփողները գիտեն ձևը, այնպէս են խփում, որ ճիպոտները երկրորդ, երրորդ հարւածից յետոյ կոտորւում են: Այսպիսի պատիժների ժամանակ մեծ նշանակութիւն ունի և այն հանգամանքը, թէ արդեօք յանցաւորի ազգականները «բաղցրացրել» են խփողների բերանները լինչ չափով: Այդպիսի դէպքում նախ հարւածները ուժեղ չեն լինում և երկրորդ՝ այնպէս են խփում, որ իսկոյն ճիպոտը կոտորւում է: Նոյնիսկ գլխատման դէպքում մեղապարտի ազգականները «տեսնում» են դահիճներին, որպէս զի շատ չըշարժարի և մի հարւածով կտրի: Շատ անգամ պատահում է, որ դահիճը ունենում է բոլթ դանակ և յանցաւորին պատճառում անասելի տանջանք: Տարօրինակ է, չէ՞. բայց շատ էլ մի զարմացէք, ամեն ինչ այս երկրում տարօրինակ է:

Անցնենք բուն պատիժներին: Այս էլ պիտի իմանալ, որ վերոյիշեալ նախնական պատիժները գործ են տեսնում իբր բուն պատիժ, իհարկէ նայած յանցանքին:

Բուն, իսկաւոր պատիժները թէև ծանր են, բայց աւելի կտրուկ: Երբ ձեռքն է դեր խաղացել յանցագործութեան մէջ, ձեռքն են կտրում, իսկ երբ ոտը կամ մարմնի ուրիշ անդամը, նրանից են զրկում: Բայց որպէսզի ցաւը աւելի սաստիկ լինի,

կտրելուց ամիջապէս յետոյ, ձեռքը կամ ոտքը դնում են եռացրած ջրի մէջ. այդ անում են միկնոյն ժամանակ այն նպատակով, որ սեղմելի, կուչ գայ և արիւն չհոսի:

Հրացանի կամ թոփի (թնդանօթ) բռնելն էլ այս կարգին են պատկանում: Մի քանի տարի առաջ Թաւրիզում երեք թուրք աւազակ-մարդասպանների թոփի բռնեցին: Սրանցից մէկը, որ բաւականին հարուստ է լինում, նախօրօք կաշառում է թոփչիներին և թոփը այնպէս են բռնում, որ վրիպում է: Տգետ ամբոխը հրաշք է համարում այդ և ենթադրում է, որ Ալլահի մատը խառն է, թէ նա արդար էր: Բայց դատաւորը այս անգամ հրացանի բռնելու վճիռ է արցակում: Պուժանը սպասում էր էլի հրաշքի, բայց... իզուր,

Սարսափելի է և այն պատիժը, որ յանցաւորին սպանում են շրի կաթիլներով: Մեղաւորին ամուր և խնամքով կապում են սիւնից, որ գլուխն էլ հնարաւորութիւն չունենայ շարժելու և վերեւից ջուրը կաթիլ-կաթիլ, հաւասար ոյժով կաթում է հէնց նրա գանգի վրայ: Եւ այս դրութիւնը տևում է ամիսներ, մինչև ծակում է գանգը և անցնում ուղիղին: Այժմ այս պատիժը համարեա թէ վերացել է:

Ուշուշ է պատահում նաև «սառոյցով սպանելը»: Մեղապարտին նստեցնում են սառոյցի վրայ, շրջապատում են սառոյցով և նա մահանում է: Թէև այս պատիժը յաճախ չի կրկնում, բայց մերկացած՝ սառոյցի վրայ և սառը ջրում կանգնեցնելը սովորական պատիժ է համարւում: Շատ անգամ էլ տաք, եռացրած ջուր են լցնում մեղաւորի մերկ մարմնի վրայ, որը, իհարկէ, բոլորովին խաշում է:

Կախելն էլ Պարսկաստանում ընդունւած և գործադրող պատիժ է համարւում և այդ շատ անգամ կատարւում է մեծ հանդիսաւորութեամբ, որ սարսափ ազդի ժողովրդի վրայ:

Պատահում է, որ մարդին ողջ-ողջ թաղում և սպանում են: Մեղապարտին կանգնեցնում մի փոսի մէջ, չորս կողմը լցնում են կիրով և միայն նրա գլուխն է դուրս մնում: Այսպէս ողջ-ողջ նա խաշւում, մեռնում է: Պատահում է նաև պատի մէջ բացւածք են թողնում, մեղաւորին կանգնեցնում այդ ճեղքի մէջ, կողքերից նորից շարում են, շարում են նոյնպէս վերեւից և նա կենդանի-կենդանի մնում է պատի մէջ և մեռնում: Ահա ի՞նչեր է ստեղծել պարսկի ուղեղը:

Սրանից պակաս տարօրինակ և եղբրական չէ նաև հետեւալ պատիժը: Ծանցաւոր կնոջը դնում են մի տոպրակի մէջ. նոյն տոպրակի մէջ դնում են նաև մի կատու և մի շուն, երբեմն դրանցից մէկնումէկը: Ապա կապում են տոպրակի բն-

րանը և սկսում են ճիպոտներով ծեծել: Տոպրակի մէջ սկսւում է մի եղերնական, քստմնելի տեսարան, գերբնական կռիւ երեք ողջ թաղածների մէջ և այդ զարհուրելի կռիւը վերջանում է երեք մահով: Այս պատիժը գործադրւում է գրեթէ միմիայն կանանց վերաբերմամբ, և ընդհանրապէս պոռնիկ կանանց համար:

Կանանց համար էլ սահմանւած կայ ճիպոտի ծեծը, բայց շատ հետաքրքիր է ձևը և միևնոյն ժամանակ բնորոշ պարսկական բարքերի տեսակէտից: Կնոջը մտցնում են մի տան մէջ և միայն ձեռքերը դուրս են հանում փոքրիկ լուսամուտից և սկսում են ճիպոտով խփել ձեռքերին:

Բանտարկութիւնը իր էութեամբ թեթև պատիժ է համարւում Պարսկաստանում: Բանտարկեալները առհասարակ շատ աննշան թիւ են կազմում, նախ այն պատճառով, որ դա թեթև պատիժ է համարւում և երկրորդ, որ գլխաւորն է, գոյութիւն չունի բանտային կառավարութիւն: Բանտարկեալի պէտքերը, ինչպէս հաց, ջուր, ծխախոտ և այլն, հոգում են նրանց բարեկամ-ազգականները, իսկ եթէ որոշ ունեւոր մարդկանց տրւում է բանտապետների կողմից, այն էլ շատ հասարակ բան, համոզւած լինելով, որ յետոյ մէկին տասը կառնեն:

Ո՛հ, ինչ սարսափելի են Պարսկաստանի բանտերը: Պարսկաստանում ամեն մի պաշտօնեա, օրինակ վալիադ, քեարզուզար, ընդհանուր նահանգապետ և այլն, ունի իր առանձին բանտը: Ինձ աջողւել էր տեսնել հասարակ պաշտօնեաների բանտերը, բայց շատ հետաքրքրւում էի մտնել վալիադի բանտը: Այդ էլ ինձ աջողւեց: Ես այնտեղ մնացի միմիայն տաս ըոպէ, բայց քիչ էր մնացել խեղդւէի: Բանտի դուռը զընդալէն վեր բարձրացաւ և ես սարսափով մտայ ուղղակի գետնի տակը: Նեղիկ և մութ ճանապարհը գնում էր գետնի տակով: Յանկարծ երևաց լոյսի աղօտ և թոյլ շողեր: Եւ ես մտայ բանտը: Դա մի երկար և նեղ ստորերկրեայ նկուղ էր, ամբողջ երկարութեամբ դրւած էր երկու երկար ու հաստ գերաններ, որի շուրջը նըստոտած էին բանտարկեալները: Սրանք ազատ չէին, բոլորի ոտներն էլ ամրացրւած էին գերանին հագցրած երկաթէ հաստ օղերի մէջ և կողպւած, մի քանիսի ձեռքերը շղթայած էին, իսկ ոտքերին էլ կար հաստ և ծանր բխոջներ: Մեռելային կընիք էր նկատւում բոլորի դէմքերին էլ: Սոնաւութիւնը մզմզացնում էր մարդի, իսկ զաբշահոտութիւնը հօ անտանելի էր: Նկուղը խաւար էր, լոյսի մի քանի աղօտ շողեր միայն վերից էր թափւում և բանտին տալիս աւելի սարսափելի, միևնոյն

ժամանակ խիստ խորհրդաւոր բնաւորութիւն: Եւ ես սարսափով փախայ այդ սպանդանոցից:

Այսպէս են բանտերը Պարսկաստանի բոլոր կողմերում, դեռ մեր նկարագրածը գուցէ էլի լաւ համարւի:

Կայ մի տարօրինակ պատիժ էլ, որ գործ է ածւում զբլխաւորապէս անչափահասների վերաբերմամբ և ընդհանրապէս թեթեւ յանցանքների, օրինակ ձու, հաւ, կամ նման արժէքանոց առարկաներ գողանալու դէպքում: Փոքրիկ գողերի քթերի միջնորմը ծակում, ամուր թել են անցկացնում, ապա ֆարաշը թելի երկու ծայրերից բռնում և պատեցնում է ամբողջ գիւղի շուրջը, որպէսզի ամանչեն և մէկ էլ այդպիսի բան չանեն: Շատ անգամ էլ, ֆարաշը չարաճճի է լինում և ուզում է տանջել փոքրիկներին, սկսում է առաջ վազել և թելը աւելի ձգելով ցաւը սաստկանում է, իսկ տղաներն էլ ստիպւած նոյն արագութեամբ վազում են ֆարաշի յետևից:

Գործածւող պատիժ է նաև այն, որ յանցաւորի ականջը մխտում են ծառին, երեսը ծածկում և զնացող եկողը երեսը բաց է անում, թքում և անցնում:

Անցնենք ոտվորական պատժին: Դա գլխաւորապէս ջառման է: Գողութիւնների, կռիւների և ընդհանրապէս միւս յանցանքների դէպքում միշտ էլ հարուստը հնարաւորութիւն է ունենում ազատել, իսկ աղքատը անպայման կրում է պատիժը:

Երբ երկու մարդ կուում են, կամ մէկը միւսին փող է պարտ լինում և գործը հասնում է դատաւորին կամ սարփաւաստին, էլ հերիք է: Խելօք դատաւորը շատ լաւ գիտէ իր անելիքը: Նա նախ կանչում է իբր յանցաւորին, մի լաւ ծեծում, մի գումար էլ «ջառման» առնում և ճանապարհ դնում: Կանչում է միւսին, նրան էլ փետրում և ճանապարհում է: Բայց դեռ գործը չի վերջացել. մի քանի օրից յետոյ նորէն դատաւորը կանչում նրան ծեծում, առնում և ճանապարհում: Այս այնքան սովորական երևոյթ է պարսկական կեանքում, որ ամեն տեղ, ամեն քաղաքում և ամենայն օր պատահում, միշտ էլ ականատես ենք: Այդպիսի հանգամանքներից ֆարաշներն էլ գիտեն օգտւել: Նրանք իրաւունք են համարում չոքել յանցաւորի դռանը, և միայն այն ժամանակ հեռանալ, երբ կստանան մի քանի դռան, իսկ չտալու դէպքում նա սպառնում է քաշել, տանել դատաւորի մօտ:

Ենթադրենք թէ մի որեւէ գիւղում մարդասպանութիւն է պատահել, դատաւորները ի՞նչ թէ հետևում, աշխատում են չարագործին բռնել և պատժել, այլ այդ գիւղից ահագին տուգանք են պահանջում, պատճառաբանելով, որ նրանց գիւ-

դուռն է պատահել սպանութիւնը, ուրեմն նրանք էլ պիտի տուժեն:

Այսպէս, յիշենք հազարաւոր դէպքերից մէկը. մի հայա-
րնակ գիւղում սպանւում է մի հրէայ: Դատաւորը իմանում է
այդ և ատաճները սրած մտնում է գիւղը սոսկալի պահանջնե-
րով: Գիւղացիներն ցոյց են տալիս մարդասպանին և պատ-
ճառաբանում, որ իրենք մեղաւոր չեն: Բայց դատաւորին ինչ,
նա իր փողի տէրն է և ամբողջ գիւղը 200 թուման ջառմա է
տալիս: Սա եզակի օրինակ չէ, ոչ էլ ուշ-ուշ կրկնող, այլ ա-
ւելի քան սովորական: Պաշտօնեաները ըստէ առ ըստէ աչքնե-
րը տնկած սպասում են, որ մի բան պատահի, որպէսզի կե-
ղեքեն, քամեն ժողովրդին և լցնեն իրենց անկուշտ կոկորդը:
Շատ անգամ էլ հէնց իրենք պաշտօնեաները առիթ են
պատրաստում և, ինչպէս ասում են, մի «մահանայով» կանչում
են սրան-նրան և ջառմայում: Գնացէք Սալմաստ, ջառմայի
կլասիկ երկիրը և ականատես եղէք անցած-դարձածին: Պարսիկ
պաշտօնեաները ոչ միայն չեն պատժում որոշ սրիկայ և չա-
րագործ մարդկանց, այլ ընդհակառակը հովանաւորում և պահ-
պանում են, նոյնիսկ իրենց բռնած դիրքով քաջալերում այդ
սրիկաներին: Այդ անում են իհարկէ իրանց շահը՝ աչքի առ-
աջ ունենալով: «Ջառման» է որ տնտեսապէս քայքայում, խեղ-
ճացնում է ժողովրդին, թոյլ, անկարող տարրին:

Ահա այդ «ջառման» է որը համարւում է պատիժների
շարքի մէջ իր էութեամբ ամենաժանրը և քայքայողը, և որին
մենք տալիս ենք սովորական պատիժ անունը:

III ՄԱՍ

ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ ԵՒ ՔԻՒՐԴԵՐԸ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ

I.

Ասորեստանը, որը իր նշանակալից դերը ունեցել է ընդհանուր ազգերի պատմական կեանքի մէջ և մի օղակով կապել է Արևմուտքը Արևելքի հետ—ընկաւ, զրկւեց իր քաղաքական անկախութիւնից Բրիտանոսից դեռ մի քանի դար առաջ: Այնուհետեւ ամբողջ Ասորեստանը թատերարեւմ է դառնում պարսիկների, մարերի, բաբելացիների, մակեդոնացիների արշաւանքների համար: Եւ գրանցից իւրաքանչիւրը մի որոշ ժամանակով ներկայանում է իբր տէր, իշխող Ասորեստանին: Երկիրը տւերւում, ոտի տակ է գնում. ժողովուրդը կոտորւում և հարստահարւում, մնացածն էլ ցրւում: Այժմ մնացել են այդ պատմական ժողովրդի միայն բեկորները՝ յեղաթիւրւած, այլասեռւած, մի մի յիշատակներ անցած փառքի թէև ասորիները $1\frac{1}{2}$ միլիոն հազիւ լինեն, բայց նրանց կարելի է հանդիպել նոյնիսկ ամենահեռաւոր անկիւններում, անկիւններ, ուր ասորիների անունը այժմ հազիւ է յիշւում և կամաց-կամաց ձուլւում, հալւում են ընդի տարրերի մէջ: Բայց յամենայն դէպս ասորիների մեծ և նշանաւոր բաժինը կենտրոնացած է Սիրիայում, համաբնա բոլորն էլ արաբախօս են: Լիբանանում եղած ասորիների թիւը հաշւում են մօտ 250,000: Այս ասորիները, Մարոն պատրիարքի անունով, կոչում են մարոնի, որովհետեւ վերջինս է կազմակերպել դեռ եօթերորդ դարում: Մարոնի ասորիներ կան նաև ուրիշ վայրերում, նոյնիսկ կենտրոնում: Մարոնի ասորիները բաժանւել են իրենց եկեղեցուց Վլ դարում և արաբախօս են. հին ասորերէնը այժմ միայն ծիսական լեզու է: Մարոնի ասորիները խաչակիրների արշաւանքների ժամանակ նշանաւոր դեր են խաղացել, նրանք եղել են դաշնակիցներ խաչակիրներին՝ մահմեդականների դէմ: Սրանք զրեթէ առանց բացառութեան կաթոլիկներ են և դեռ XIII դարի սկզբում (1215) ընդունել են Պապի հեղինակութիւնը: Ֆրանսիան միշտ էլ առանձին հովանաւորութիւն և պաշտպանութիւն է ցոյց տալիս այդ ասորիներին: Իր

դարաւոր խարի և տակտիկայի համաձայն, օսմանեան կառավարութիւնը այստեղ ևս աշխատում էր նւագեցնել, կոտորել անուղղակի միջոցներով քրիստոնեա ժողովուրդներին: Դրա հետեանքն էր վաթսունական թւերում մարոնի ասորիների և դիւրզլիների յայտնի ընդհարումը, որի ժամանակ զոհւեցին մօտ 13,000 ասորիներ: Այդ կռիւն մասնակցել են նաև թուրք կանոնաւոր և անկանոն զինւորներ: Վերջի վերջոյ Ֆրանսիայի և Անգլիայի միջնորդութեամբ Լիբանանը զատուեց, վերածուեց առանձին փաշայութեան և տրուեց որոշ իրաւունքներ: Փաշան ընտրուում է քրիստոնեաներից և տարեկան տալիս են մի որոշ տուրք, թէև համարուում է Սիրիայի մի նահանգը:

Բէյրութ քաղաքը, որը ամբողջ Սիրիայի ուսումնական, մտաւոր կենտրոնն է համարուում և մտաւոր սնունդ է մատակարար իր լայն շրջակայքին, ունի մօտ 100,000 բնակիչ, որի $\frac{1}{8}$ ասորիներ են: Բէյրութի ասորիները մարոնի, եազուրի, յունաղաւան և կաթոլիկ են: Բէյրութում կան երկու կօլլեջներ (ամերիկացիների և ճիզլիթների). առաջինում տիրող լեզուն է անգլիերէնը, իսկ միւսում Ֆրանսերէնը, կայ նաև արաբերէնը:

Սիրիայի ասորիների դրութիւնը վատթարացաւ մանաւանդ Եփեսոսի ժողովից յետոյ, երբ խիստ հալածանք սկսեց յոյն կայսրների կողմից: Եւ մեծ թւով եազուրի և քաղդիական ասորիներ, մասամբ և յունաղաւաններ, թողնում են Սիրիան և խմբերով գաղթում Քաղդիա, այստեղից էլ Հնդկաստան: Մնացածներն էլ ընդունում են յունաղաւանութիւն, բայց սրանք էլ նեղուում են և ստիպւած կամաց-կամաց դիմում են գէպի Ամերիկա. այնպէս որ այժմ Ամերիկայում եղած ասորիների թիւը հասնում է մօտ 70—80,000:

Մի բուն եազուրի ասորիներ, թւով մօտ 50,000, կան բուն Ասորեստանում՝ Մէրութ: Եազուրիները բաժանել են ասորոց հին եկեղեցոց Քաղկեդոնի ժողովում և այդպէս կոչուում էին բոլոր «Մի բնութիւն» դաւանող քրիստոնեաները: Եազուրի ասորիները առհասարակ բողոքում են այդ անւան դէմ և իւրենք ուզում են «հին ասորիք» կոչել: Եազուրիները ունեն երկու պատրիարքարան՝ Անտիօք և Դէյրել Ջէֆրան (փոքրիկ գիւղաքաղաք, Մէրութից 8 մղոն հեռաւորութեան վրայ): Անտիօքի պատրիարքն է կառավարում և հոգում Սիրիայի և Լիբանանի եազուրիներին:

Եազուրի ասորիներ կան նաև Խարբերդի շրջանում, որոնք երբեմն անւանւում են նաև եփրեմեան, Մար-Եփրեմի անունով, որը ասորի եկեղեցական գրականութեան ամենաերևելի դէմքն

պատակելու նպատակով, իսկ վերջիններս էլ ղրմադրում են:

Անցեալ 1903 թւի գարնանը Մաւանայի ջէլօները խիստ կերպով ընդհարւեցին բայզադէ քրդական աշիրէթի հետ: Կռիւր տեեց ամբողջ երկու ամիս: Ասորիները ունենում են միմիայն 200 կուռղներ, այն ինչ քիւրդ բայզադէները լինում են 6000-ից աւելի: Կռիւր վերջանում է երկուստէք զոհերով, ջէլօններից ընկնում են աւելի քան 10 լաւ կուռղներ: Մաւանացիները մեծ յոյս ունէին պարսից կառավարութեան վրայ և սպասում էին օգնութեան, բայց տէրութիւնը գրեթէ անտարբեր դերի մէջ մնաց:

Լեռնցի ասորիները առհասարակ ունեն կանոնաւոր կազմաւածք, լայն թիկունք և արտայայտիչ դէմք: Ասորի կանայք ընդհանրապէս գեղեցիկ են, ունեն երկայն դէմք, կանոնաւոր և գեղեցիկ դիմագծեր: Ասորիների մէջ պատահում են կանայք, որ ուղղակի գեղեցկուհիներ են: Կանայք ընդհանրապէս սիրում են սպիտակ կտորներ, ասես այդ գոյնը աւելի է սագում նրանց:

Խիստ կերւում են լեռնցի ասորիները նաև տով: Լեռնցիւում են լայն, մի խօսքով աներին, խաղահագուստ, շատ շորերին: Իսկ դաշտեցրները դական ժողովրդաւար, արխա-

Ասորի կին

պով տարբեր և դաշտեցի անիրենց հագուսները հազընարձակ հագուստ, զատ շարժումրին չխանգարող նման քրդական ընդհակառակը հագնւում են տեղի նման, նեղ լուղ, կամ պին-

ջակ և շատերը ծածկում են ֆուրաշկա: Զէլօնների հագուստը խայտաբղէտ է, գործ են ածում սիրուն կտորից գօտի, որը կապում են զանազան ծալքերով և օղերով, իսկ ծածկում են քօլօզ փաթաթած գեղեցիկ, գոյնզգոյն եազմաներով:

Լեզլի կողմից համեմատաբար աւելի բարձր են Պարսկաստանի ասորիները, քան միւս հատւածները: Սրանց գործածական լեզուն ասորերէնն է: Բոլոր դպրոցներում ասորերէնը խիստ պարտադիր է և լուրջ ուշադրութիւն է դարձնում լեզւի վրայ: Լեզլի տարածմանը և զարգացմանը մի յայտնի չափով մղում, զարկ են տալիս նաև ասորական երկու թերթերը: Միայն Բարանդուզի և Սուլդուզի ասորիները թրքախօս

մն։ Այդ շրջանում իրականապէս կայ միայն մի լեզու՝ թուրքերէն, որ ընդհանուր է բոլոր ազգութիւններին։ Հայերն էլ թրքախօս են, չկարծէք նրանք հայերէն գիտեն բայց խօսում են թուրքերէն։ Ոչ. հասակաւորները հայերէն մի բառ անգամ չգիտեն միայն փոքրիկներն սկսել են թոթովել հայերէնով շնորհիւ նոր հիմնաւած դպրոցների։ Նոյնը պիտի ասենք նաև այդ շրջանի ասորիներին վերաբերմամբ։ Կան փոքր, անշըշան թւով նոյնպէս քրդախօս և հայախօս ասորիներ, բայց դրանցից շատերը գիտեն նաև իրենց մայրենի լեզուն։ Այդ ժողովուրդները—քիւրդեր, թուրքեր, ասորիներ, մասամբ և հայեր—ընդհանրապէս խառնուած են իրար, վարում են նոյն կենցաղը, ունեն նոյն վարք ու բարքը, մինչև իսկ նման են իրենց արտաքինով և բնաւորութեան խառնուածքով։ Անսովոր աչքը անկարող է ջոկել ասորին՝ հայից, թուրքը՝ հայից և ընդհակառակը։ Շատ անգամ սխալւում են նոյնիսկ տեղու՝ քիւրդները ժամանակ ապրող մարդիկ։ Այդ դժւար է նամանաւանդ Սուլդո գում և Բարանդուզում։ Այդ ժողովուրդների մէջ յաճախ տեղի են ունենում նաև ամուսնութիւններ և այդ հանգամանքը աւելի զարկ է տալիս նրանց խառնելուն, ի մի ձուլւելուն։

III.

Դեռ դարերից ի վեր զանազան դաւանութեան միսիօնարութիւններ մտել են ասորական ժողովրդի մէջ և բոլոր ասորաբնակ վայրերը դարձրել են իրենց եռանդուն պրօպագանդի յենակէտներ։ Սիրիայի ասորիները, ինչպէս և ասորական միւս հատւածները, նոյնիսկ ամենահեռաւոր և խուլ անկիւններում ցրւած ասորիները, դարերից և տասնեակ տարիներից ի վեր զառուել են իրենց հին ասորական եկեղեցուց և բաժան-բաժան եղել մի շարք դաւանութիւնների մէջ։ Ծիշտ է մի շարք տարբեր դաւանութեան միսիօնարութիւններ կան և իւրաքանչիւրը ունի իր հետեւողները, բայց ասորական ժողովրդի մեծագոյն բաժինը կաթոլիկներ և բողոքականներ են։

Պարսկաստանի ասորիների մէջ էլ բուն դրել են և գործում իսկապէս բազմապիսի միսիօնարներ, ինչպէս բողոքականներ, կաթոլիկներ, ռուսներ, եպիսկոպոսականներ և այլն։

Այդ միսիօնարութիւններից ամենից առաջ բողոքականներն են մտել Ուրմի, Պարսկաստանի ասորիների մէջ գործելու, իրենց պրօպագանդը առաջ տանելու։ Այդ եռեսնական թւերին էր։ Սրանք պատկանում են ամերիկական պրեսպիտե-

բական կամ երիցական եկեղեցուն և Board ընկերութեան ներկայացուցիչներն են:

Բողոքականները հաստատուել և գործում են դաշտեցի ասորիների մէջ. լեռնցիները մինչև այժմ մնացել են անմատչելի: Հէնց սկզբից ասորական ժողովուրդը գրկաբաց ընդունում է բողոքական միսիոնարներին և կրօնական միասխայի պրօպագանդը ծաւալւում է լայն չափերով: Այն, գրկաբաց են ընդունում: Եւ այդ շատ հասկանալի պատճառով: Այդ միսիոնարական Board ընկերութեան կենդրոնական վարչութիւնը ոչինչ չի խնայում իր քարոզիչների գործունէութիւնը դիւրացնելու համար: Վերջիներս ստանում են առաջօրէն դրամ, օգնում ասորիներին, բարելաւում ասորիների ընտանեկան դրութիւնը, ձրի աղքատանոցներ և հիւանդանոցներ բացում, հիմնում են ստորին, ժողովրդական ուսումնարաններ, ուր ուսումը աւանդւում է ձրիաբար, նոյնիսկ բոլոր աշակերտները, աննշան բացառութեամբ, ստանում են դասական պիտոյքներ, որոշ չափով և հագուստներ: Այդ բոլորին աւելացրէք և այն հանգամանքը, որ բողոքական ասորիները աւելի ապահով, աւելի ազատ են լինում թուրք գիւղատէրերի հարստահարութիւններից և սարփարաստի կեղեքումներից, մի խօսքով, նրանց կեանքը շատ աւելի ապահով լինում, քան նեստորական ազգակիցներինը:

Ահա այն մի շարք գրաւիչ հանգամանքները և երևոյթները, որոնք առանձին թափով մղեցին նեստորական ասորիներին պրեսբիտերեան եկեղեցու գիրկը:

Այժմ բողոքականները ունեն մի շարք ստորին երկսեռ դպրոցներ (մօտաւորապէս 50), Պարսկաստանի ասորիների մէջ, գլխաւորապէս Նաղու-չայ, Շհար-չայ և Բարանդուզ մհալներում, ուր սովորում են մօտ 1200—1500 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Իսկ Ուրմի քաղաքից քիչ հեռու, Շհար-չայի մօտ, մի ընդարձակ դեմնում կառուցել են իրենց կոլլէջը, հիւանդանոցը, դեղատունը և այլ մի շարք հաստատութիւններ: Այդ կոլլէջը առաջ եղել է միջնակարգ դպրոց, գիմնազիական դասընթացով, կենսորոնականի դեր է կատարել գիւղական դպրոցների համար, ունեցել է աստլաժարանական, բժշկական, արհեստական և լեզւարանական բաժիններ (անցնում էին, այժմ էլ դասաւանդում են, չորս լեզուներ—անգլիերէն, ասորիերէն, պարսկերէն և օսմանեան թուրքերէն), ուր պատրաստւում էին շրջիկ պրօպագանդիստներ և ֆէլդշերներ,—բայց այժմ այդ կոլլէջը ընկած է և աւելի ու աւելի ընկնում է իր բարձրութիւնից և անկարող է կատարել առաջնայ գեղեցիկ դերը: Եւ առիթ

ուսնեցալ այցելել էօլլէջը և ապաւորութիւնը շատ էր անմխիթար: Թողնենք այն, որ թղթի վրայ կայ փրօւն, ուղցրած ծրարագիր, բայց իրականութեան մէջ գործադրուած է միայն մի մասը: — դասատուներն անգամ չունեն անհրաժեշտ յարմարութիւնները: Այն ինչ դրա դիմաց զարգարած, կահաւորւած են ամենացրեւած շէնքերը, որոնք զարմարութիւններով, իսկ իրենք էլ ազդեցիկ կերպով, ամեն յարմարութիւններով, իսկ իրենք էլ ազդուած են ինչպէս ճորտեր: Եւ խեղճ կօլլէջը, ասես մի հեզրում են ինչպէս ճորտեր: Ասորի բողոքական ուսուցիչները ամսական ստանում են 10—18 թուման վարձատրութիւնները ամսական ստանում են ծանրացած գործի մեծագոյն բաժինը, այն և դրանց վրայ է ծանրացած գործի մեծագոյն բաժինը, այն և ինչ միսիօնարներն է միայն, որ տրւում է միւս ուսուցիչներին: Այս ազգի և հակակրօնի երկոյթը նկատելի է Պարսկաստանի ամեն անկիւններում, ուր կան բողոքականներ և կաթոլիկներ: Վերջիններս մէջ էլ նոյն երկոյթը հաւասար չափով աչքի է խփում: Շատ անգամ որպէսզի աւելի «չաղ» պատահու քայ իրենց, միսիօնարները վարձում են ուսուցիչներ անպատրաստ, իրենց կոչմանը անարժան անձնաւորութիւններին՝ քիչ ոտնիկ տալու համար:

Անաչառութեան դէմ չմեղանչելու համար ասենք, որ այդ կօլլէջը ժամանակին մեծ դեր է խաղացել, տեւել է բաւական թւով ասորի կրթւած երիտասարդներ, մօտիկ գիւղերի և գաւառների համար ուսուցիչներ, պատրաստել է արհեստաւորներ և տեւել է անթիւ համալսարանական բժիշկներ: Այդ բժիշկները սովորել են գլխաւորապէս Ամերիկայում և Անգլիայում: Այժմ Ուրմիում կան աւելի քան հարիւր համալսարանական ասորիներ, առաւելագոյն մասը բժիշկներ, ուր դառնում էք համալսարանակի էք հանդիպում, բայց նրանք աւելի քան անպէտքութիւն և դատարկութիւն են ներկայացնում: Ասես նրանք ազատ, բարձր մտքերի բովից չեն անցել և քաղաքակիրթ երկրներից չեն գալիս: Նրանք ոչնչով չեն հետաքրքրւում Ուրմիում, չի նկատւում հասարակական ազգային ջիղ, կենդանի, թարմ հոսանք նրանց, կրթւած ասորիների մէջ, նրանք ոչինչ նոր բան չեն բերում: Եւ դա շատ պարզ պատճառով: Նրանք արտասահմանում մնում են այնպիսի մթնոլորտի մէջ, խմորւում են այնպիսի մտքերով և աշխարհայեացքներով, որ ուրիշ բան անկարելի էր սպասել: Ասորական ժողովրդի համար այդ ինտելիգենտ, համալսարանական երիտասարդութիւնը բոլորովին անտէտը է, ազգայնական ոչինչ չկայ նրանց մէջ և ամեն ինչ մեռած է:

ւելու: Մուստաֆա-բէյի կալաճները Սարգարը յանձնել է նը-
շանաւոր Կոր-Մահմէդ-բէյին, որը նոյնպէս հայդարաւնցի է և
Մուստաֆա-բէյի ոխերիմ թշնամին: Այսպիսով կուի, արիւն-
հեղութիւնների ասպարէզը թողնում է սարգարը երկու քիւրդ
ցեղապետներին:

Առհասարակ քիւրդ ցեղապետները և աշիրէթները, հե-
տեապէս ամբողջ ցեղերը, հաշտ աչքով չեն նայում իրար վը-
րայ, միշտ էլ աշիրէթների յարաբերութիւնները լարւած են.
քիւրդի այդ թուլութիւնից շատ են օգտուել տաճիկ և պարսիկ
կառավարութիւնները: Ով ուժեղ, հզօր է, նրան է և՛ իրաւուն-
քը, և՛ հողը, նրա կողմն է և՛ արդարութիւնը: Այսպէս է տրա-
մաքանում քիւրդի ուղեղը և այդ ընդունում է առաջնորդող
դաւանանք: Եւ այդ հանգամանքը յայտնի չափով նպաստում է
մի շարք կռիւնների, աւերածների առաջնաւուն: Բայց չափ-
տի մոռանալ և այն, որ ընդհանուր թշնամու դէմ կուելիս նը-
րանք հեշտութեամբ կըթողնեն այդ աշիրէթական թշնամու-
թիւնները և կըմիանան թշնամուն դէմ դնելու համար:

Պարսկաստանի քիւրդը առհասարակ գեղեցիկ է, բարձ-
րահասակ, սև աչքերով, դուրս ընկած կրծքով, թուխ դէմքով:
Բայց կան և շէկ մազերով, կապոյտ աչքերով, ինչպէս օրի-
նակ Աւդօի ցեղապետ Ջաֆար-աղան: Պարսկաստանի քիւրդը
սիրում է հագնւել ճոխ, խայտաբղէտ հագուստներ, վառ, փայ-
լուն գոյներ, բարձր գլխարկներ՝ փաթաթւած գոյնզգոյն և
շքեղ շալերով ու եազմաներով: Դեղեցիկ կտորից է լինում և
նրանց օգտին, որ մի քանի տակ փաթաթում են, իսկ դրա մէջ էլ
խրում են դանակներ, եսթաղաններ, ատրճանակներ, նրանք
անբաժան են հրացանից և ժապաւէներով զարդարւած նիզակ-
ներից: Այսպիսի շքեղութեամբ քիւրդը սիրում է զարդարել և
իր ձին, որին քիւրդը աւելի է սիրում, քան իր կնոջը: Քիւր-
դի զգեստները առհասարակ լայն են կարւում, այնքան լայն,
որ կարողանան ազատ շարժումներ անել մանաւանդ ձիով վրայ:

Պարսկաստանի քիւրդերը ընդհանրապէս շատ հմուտ են
զինավարժութեան մէջ, մանաւանդ նրանք մեծ հմտութեամբ
բանեցնում են դաշոյն, նիզակ, նոյնպէս և զեկավարում են
ձիերը: Քիւրդները հէնց մանուկ հասակից, իբր դպրոցական
դասընթաց, վարժւում են զինավարժութեան և ձիավարժու-
թեան մէջ, քաջ գիտնալով, որ դրանք են կազմելու նրա
կեանքի անբաժան ընկերները: Ամեն մի քիւրդ իր զաւակին
սովորեցնում է անվհերութիւն և ձիավարժութիւն, աւազակու-
թիւն և զինավարժութիւն, պատմում են ցեղագրութիւնը, այն

են: Այդ շրջանում իրականապէս կայ միայն մի լեզու՝ թուրքերէն, որ ընդհանուր է բոլոր ազգութիւններին: Հայերն էլ թրքախօս են, չկարծէք նրանք հայերէն գիտեն բայց խօսում են թուրքերէն: Ոչ. հասակաւորները հայերէն մի բառ անգամ չգիտեն միայն փոքրիկներն սկսել են թոթովել հայերէնով շնորհիւ նոր հիմնւած դպրոցների: Նոյնը պիտի ասենք նաև այդ շրջանի ասորիներէ վերաբերմամբ: Կան փոքր, աննշան թուով նոյնպէս քրդախօս և հայախօս ասորիներ, բայց դրանցից շատերը գիտեն նաև իրենց մայրենի լեզուն: Այդ ժողովուրդները—քիւրդեր, թուրքեր, ասորիներ, մասամբ և հայեր—ընդհանրապէս խառնւած են իրար, վարում են նոյն կենցաղը, ունեն նոյն վարք ու բարքը, մինչև իսկ նման են իրենց արտաքինով և բնաւորութեան խառնւածքով: Անսովոր աչքը անկարող է շոկել ասորին՝ հայից, թուրքը՝ հայից և ընդհակառակը: Շատ անգամ սխալւում են նոյնիսկ տեղումը երկար ժամանակ ապրող մարդիկ: Այդ դժւար է նամանաւանդ Սուլդո գում և Բարանդուզում: Այդ ժողովուրդների մէջ յաճախ տեղի են ունենում նաև ամուսնութիւններ և այդ համագամանքը աւելի զարկ է տալիս նրանց խառնելուն, ի մի ձուլւելուն:

III.

Դեռ դարերից ի վեր զանազան դաւանութեան միսիօնարութիւններ մտել են ասորական ժողովրդի մէջ և բոլոր ասորաբնակ վայրերը դարձրել են իրենց եռանդուն պրօպագանդի յենակէտներ: Սիրիայի ասորիները, ինչպէս և ասորական միւս հատւածները, նոյնիսկ ամենահեռաւոր և խուլ անկիւններում ցրւած ասորիները, դարերից և տասնեակ տարիներից ի վեր զատուել են իրենց հին ասորական եկեղեցուց և բաժան-բաժան եղել մի շարք դաւանութիւնների մէջ: Ծիշտ է մի շարք տարբեր դաւանութեան միսիօնարութիւններ կան և իւրաքանչիւրը ունի իր հետևողները, բայց ասորական ժողովրդի մեծագոյն բաժինը կաթոլիկներ և բողոքականներ են:

Պարսկաստանի ասորիների մէջ էլ բուն դրել են և գործում իսկապէս բազմապիսի միսիօնարներ, ինչպէս բողոքականներ, կաթոլիկներ, ռուսներ, եպիսկոպոսականներ և այլն:

Այդ միսիօնարութիւններից ամենից առաջ բողոքականներն են մտել Ուրմի, Պարսկաստանի ասորիների մէջ գործելու, իրենց պրօպագանդը առաջ տանելու: Այդ եռեսնական թւերին էր: Սրանք պատկանում են ամերիկական պրեսպիտե-

բական կամ երիցական եկեղեցուն և Board ընկերութեան ներկայացուցիչներն են:

Բողոքականները հաստատուել և գործում են դաշտեցի ասորիների մէջ. լեռնցիները մինչև այժմ մնացել են անմատչելի: Հէնց սկզբից ասորական ժողովուրդը գրկաբաց ընդունում է բողոքական միսիոնարներին և կրօնական միասնայի պրօպագանդը ծաւալում է լայն չափերով: Այո, գրկաբաց են ընդունում: Եւ այդ շատ հասկանալի պատճառով: Այդ միսիոնարական Board ընկերութեան կենդրոնական վարչութիւնը ոչինչ չի խնայում իր քարոզիչների գործունէութիւնը դիւրացնելու համար: Վերջիններս ստանում են առաքօրէն դրամ, օգնում ասորիներին, բարելաւում ասորիների ընտանեկան դրութիւնը, ձրի աղքատանոցներ և հիւանդանոցներ բացում, հիմնում են ստորին, ժողովրդական ուսումնաբաններ, ուր ուսումը աւանդում է ձրիաբար, նոյնիսկ բոլոր աշակերտները, աննշան բացառութեամբ, ստանում են դասական պիտոյքներ, որոշ չափով և հագուստներ: Այդ բոլորին աւելացրէք և այն հանգամանքը, որ բողոքական ասորիները աւելի ապահով, աւելի ազատ են լինում թուրք գիւղատէրերի հարստահարութիւններից և սարփարաստի կեղեքումներից, մի խօսքով, նրանց կեանքը շատ աւելի ապահով լինում, քան նեստորական ազգակիցներինը:

Ահա այն մի շարք գրաւիչ հանգամանքները և երևոյթները, որոնք առանձին թափով մղեցին նեստորական ասորիներին պրեսբիտերեան եկեղեցու գիրկը:

Այժմ բողոքականները ունեն մի շարք ստորին երկսեռ դպրոցներ (մօտաւորապէս 50), Պարսկաստանի ասորիների մէջ, գլխաւորապէս Նաղու-չայ, Շհար-չայ և Բարանդուզ մհալներում, ուր սովորում են մօտ 1200—1500 աշակերտներ և աշակերտուհիներ: Իսկ Ուրմի քաղաքից քիչ հեռու, Շհար-չայի մօտ, մի ընդարձակ գետնում կառուցել են իրենց կոլլէջը, հիւանդանոցը, դեղատունը և այլ մի շարք հաստատութիւններ: Այդ կոլլէջը առաջ եղել է միջնակարգ դպրոց, գիմնազիական դասընթացով, կենտրոնականի դեր է կատարել գիւղական դպրոցների համար, ունեցել է աստուածաբանական, բժշկական. արհեստական և լեզւաբանական բաժիններ (անցնում էին, այժմ էլ դասաւանդում են, չորս լեզուներ—անգլիերէն, ասորիերէն, պարսկերէն և օսմանեան թուրքերէն), ուր պատրաստւում էին շրջիկ պրօպագանդիստներ և ֆէլդշերներ,—բայց այժմ այդ կոլլէջը ընկած է և աւելի ու աւելի ընկնում է իր բարձրութիւնից և անկարող է կատարել առաջւայ գեղեցիկ դերը: Եւ առիթ

ունեցայ այցելել կօլլէջը և տպաւորութիւնը շատ էր անմխիթար: Թողնենք այն, որ թղթի վրայ կայ փքուն, ուռցրած ծըրազիր, բայց իրականութեան մէջ գործադրուած է միայն մի մասը — դասատուներն անգամ չունեն անհրաժեշտ յարմարութիւնները: Այն ինչ դրա դիմաց կանգնած են միսիօնարներին յատկացրած շէնքերը, որոնք զարդարւած, կահաւորւած են ամենաշքեղ կերպով, ամեն յարմարութիւններով, իսկ իրենք էլ ապրում են ինչպէս ճորտեր: Եւ խեղճ կօլլէջ, ասես մի հեղնութիւն է այս բոլորի դիմաց: Ասորի բողոքական ուսուցիչները ամսական ստանում են 10—18 թուման վարձատրութիւն և դրանց վրայ է ծանրացած գործի մեծագոյն բաժինը, այն ինչ միսիօնարները ստանում ահագին, աւելի քան «չաղ» ոռճիկներ, փշրանքներն է միայն, որ տրւում է միւս ուսուցիչներին: Այս տգեղ և հակակրեւի երևոյթը նկատելի է Պարսկաստանի ամեն անկիւններում, ուր կան բողոքականներ և կաթոլիկներ: Վերջիններիս մէջ էլ նոյն երևոյթը հաւասար չափով աչքի է խփում: Շատ անգամ որպէսզի աւելի «չաղ» պատառը մնայ իրենց, միսիօնարները վարձում են ուսուցիչներ անպատրաստ, իրենց կոչմանը անարժան անձնաւորութիւններից՝ քիչ ոռճիկ տալու համար:

Անաշառութեան դէմ չմեղանչելու համար ասենք, որ այդ կօլլէջը ժամանակին մեծ դեր է խաղացել, տեւել է բաւական թւով ասորի կրթւած երիտասարդներ, մօտիկ գիւղերի և գաւառների համար ուսուցիչներ, պատրաստել է արհեստաւորներ և տեւել է անթիւ համալսարանական բժիշկներ: Այդ բժիշկները սովորել են գլխաւորապէս Ամերիկայում և Անգլիայում: Այժմ Ուրմիում կան աւելի քան հարիւր համալսարանական ասորիներ, առաւելագոյն մասը բժիշկներ, ուր դառնում էք համալսարանակի էք հանդիպում, բայց նրանք աւելի քան անպէտքութիւն և դատարկութիւն են ներկայացնում: Ասես նրանք ազատ, բարձր մտքերի բովից չեն անցել և քաղաքակիրթ երկրներից չեն գալիս: Նրանք ոչնչով չեն հետաքրքրւում Ուրմիում, չի նկատուում հասարակական ազգային ջիղ, կենդանի, թարմ հոսանք նրանց, կրթւած ասորիների մէջ, նրանք ոչինչ նոր բան չեն բերում: Եւ դա շատ պարզ պատճառով: Նրանք արտասահմանում սնւում են այնպիսի մթնոլորդի մէջ, խմորւում են այնպիսի մտքերով և աշխարհայեացքներով, որ ուրիշ բան անկարելի էր սպասել: Ասորական ժողովրդի համար այդ ինտելիգենտ, համալսարանական երիտասարդութիւնը բոլորովին անտէտք է, ազգայնական ոչինչ չկայ նրանց մէջ և ամեն ինչ մեռած է:

ւելու: Մուստաֆա-բէյի կալաածները Սարգարը յանձնել է նըշանաւոր Կոր-Մահմէդ-բէյին, որը նոյնպէս հայդարացի է և Մուստաֆա-բէյի ռիսերիմ թշնամին: Այսպիսով կուի, արիւնհեղութիւնների ասպարէզը թողնում է սարգարը երկու քիւրդ ցեղապետներին:

Առհասարակ քիւրդ ցեղապետները և աշիրէթները, հետեապէս ամբողջ ցեղերը, հաշտ աչքով չեն նայում իրար վըրայ, միշտ էլ աշիրէթների յարաբերութիւնները լարած են. քիւրդի այդ թուլութիւնից շատ են օգտուել տաճիկ և պարսիկ կառավարութիւնները: Ով ուժեղ, հզօր է, նրան է և՛ իրաւունքը, և՛ հողը, նրա կողմն է և՛ արդարութիւնը: Այսպէս է տրամաբանում քիւրդի ուղեղը և այդ ընդունում է առաջնորդող դաւանանք: Եւ այդ հանգամանքը յայտնի չափով նպաստում է մի շարք կռիւների, աւերածների առաջանալուն: Բայց չպիտի մոռանալ և այն, որ ընդհանուր թշնամու դէմ կուելիս նըրանք հեշտութեամբ կըթողնեն այդ աշիրէթական թշնամութիւնները և կըմիանան թշնամուն դէմ դնելու համար:

Պարսկաստանի քիւրդը առհասարակ գեղեցիկ է, բարձրահասակ, սև աչքերով, դուրս ընկած կրծքով, թուխ դէմքով: Բայց կան և շէկ մազերով, կապոյտ աչքերով, ինչպէս օրինակ Աւդօի ցեղապետ Ջաֆար-աղան: Պարսկաստանի քիւրդը սիրում է հագնւել ճոխ, խայտաբղէտ հագուստներ, վառ, փայլուն գոյներ, բարձր գլխարկներ՝ փաթաթած գոյնզգոյն և շքեղ շալերով ու եազմաներով: Դեղեցիկ կտորից է լինում և նրանց օգտին, որ մի քանի տակ փաթաթում են, իսկ զրամէջ էլ խրում են դանակներ, եսթաղաններ, ատրճանակներ, նրանք անբաժան են հրացանից և ժապաւէններով զարդարած նիզակներից: Այսպիսի շքեղութեամբ քիւրդը սիրում է զարդարել և իր ձին, որին քիւրդը աւելի է սիրում, քան իր կնոջը: Քիւրդի զգեստները առհասարակ լայն են կարում, այնքան լայն, որ կարողանան ազատ շարժումներ անել մանաւանդ ձիով վրայ:

Պարսկաստանի քիւրդերը ընդհանրապէս շատ հմուտ են զինավարժութեան մէջ, մանաւանդ նրանք մեծ հմտութեամբ բանեցնում են դաշոյն, նիզակ, նոյնպէս և ղեկավարում են ձիերը: Քիւրդերը հէնց մանուկ հասակից, իբր դպրոցական դասընթաց, վարժում են զինավարժութեան և ձիավարութեան մէջ, քաջ գիտնալով, որ զրանք են կազմելու նրա կեանքի անբաժան ընկերները: Ամեն մի քիւրդ իր զաւակին սովորեցնում է անվիհերութիւն և ձիավարութիւն, աւազակութիւն և զինավարժութիւն, պատմում են ցեղագրութիւնը, այն

հերոս նախահայրերի մասին, որոնք դիւցազնական անուն են ժառանգել այս ինչ կուրի և վրէժխնդրութեան մէջ: Եւ այդ պատմութիւնները, որոնք անվեհերութիւն են ներշնչում և վրէժխնդրութեան հակումներ առաջացնում, անցնում են սերունդէ սերունդ:

Քիւրդ ժողովրդի աչքում առհասարակ մեծ արժէք չունի կեանքը: Հէնց դրան անշուշտ պիտի վերադրել այն, որ նա առանձին մղում և սէր է զգում դէպի արկածներով լի կեանքը. նա ձանձրանում է խաղաղ, անդորր և միօրինակ կեանքից: Դաստիարակ հօր կրթութեան հետ միանալով և այդ ազդեցութիւնը՝ արտադրում են իսկապէս հրաշք, որի վրայ կարող են հիմնալ և եւրոպացի դաստիարակները:

Պարսկաստանի քիւրդ կիներն էլ գեղեցիկ է, առողջ, կանոնաւոր և սիրուն կազմածքով, երկար և սև մազերով: Ներանք էլ իրանց ամուսինների նման սիրում են հագնւել գեղեցիկ և ճոխ: Ընտանեկան գործերին երբէք չի խառնուում քիւրդը՝ այդ նոցր. քիւրդը պարապ ժամաչի թողնում իր դրում նրանց փորձեր անում, փամփուշտներ իսկ ձին էլ միշտ նսած է, որպէսզի գային իսկոյն վրայ և շտապի գրաւել ու պաշտօնան չի կարելի սում է քիւրդաքը, — կինը, զէն-Քիւրդերի կը-

թողնւած է կըտանն անգամ՝ նակ՝ ձեռքից բաց զէնքերը. անդահետ է խաղում, մաքրում, նոր լցնում և այլն. պատրաստ կանգվտանդի պարատէրը թոչի նրա յարմար դիրք պանւել: Երեք տալ ուրիշին, ական ասացւածքը — և ձին: րօնական արտ-

Ք Ր Դ Ո Ւ Տ Ի

ըողութիւնները, օրինակ՝ ամուսնութիւն, թլպատութիւն և այլն, կատարում են շէյխերը և մուլանները: Քիւրդ շէյխը հագնւում է ոտից գլուխ մաքուր սպիտակ կտորից զգեստներ. սպիտակ է և նրա գլխի ապարօշը: Քիւրդ շէյխը խաղաղ ժամանակ հոգևոր պետ է, իսկ պատերազմի ժամանակ քաջ զօրապետ: Շէյխն է, որ թշնամու դէմ դուրս գալիս բարձրացնում է իր յուժկու ձայնը, կոչ անում բոլոր աշխրէթներին, իսկ կանգնեցնում և ինքն էլ՝ որպէս ընդհանուր զօրապետ՝

անցնում է աշիրէթների գլուխը: Ընդհանրապէս հոգևոր պետերը շատ մեծ հեղինակութիւն և դիրք են վայելում քիւրդերի մէջ: Եթէ շէյխ Մահմադ Սըդիկը, հռչակաւոր շէյխ Իբահուլլահի որդին, մի կոչ ուղղի Պարսկաստանի ընդհանուր աշիրէթներին, բոլորն էլ ոտի կը կանգնեն, չնայած որ շատ աշիրէթներ կարող են նոյնիսկ նրան հակառակորդ, թշնամի լինել այժմ:

Այն ընդարձակ տարածութիւնը, ուր այժմ ապրում են քիւրդերը, դարեր առաջ բռնւած էր հայ ժողովրդով: Դեռ մինչև այժմ էլ, թէև անցել են տմբողջ դարեր, Սոմայի գաւառում կան հայութեան մնացորդներ,—գերեզմաններ, արձանագրութիւններ, եկեղեցիների բեկորներ: Այժմ Սոմայում կան միայն 4—5 տուն հայեր:

III.

Պարսկաստանի քիւրդերը, ինչպէս ասացինք, բաժանւում են երկու խոշոր, միևնոյն ժամանակ խիստ հակադիր դասակարգերի,—աշիրէթներ կամ, լաւ է ասել, ձրիակերներ, և ռայա կամ աշխատող, կերակրող ձեռներ:

Ռայա դասակարգը գործ ունի գլխաւորապէս հողի հետ: Նա պարապում է երկրագործութեամբ. շատ տեղերում ցանում է բացառապէս ցորեն, պահում է խաշներ և մասամբ տաւարներ: Քիւրդերի ցանած հողերի մեծագոյն մասը դեմի (անջրդի) է: Դեմի արտերի սովորական ցանքսը բաւարար է լինում. անձրևի ժամանակ մէկին 15—20, իսկ տարիներ են լինում, որ բերքը տալիս է 1-ին 25—30, դեռ էլ աւելի: Չմոռանանք այս էլ նկատել, որ պատահում են և սակաւ անձրևային տարիներ, որ դեմի հողերը տալիս են շատ աննշան բերք: Քիւրդը ամեն տարի բերքի մի որոշ մասը ծախելով՝ բաւարարութիւն է տալիս իր միւս պահանջներին: Իդէպ է ասել, որ քիւրդերի մէջ մինչև այժմ մնացել է աւանդական, դրամի ծագումովց առաջ եղած առևտրի սովորութիւնը, այն է՝ իրեր, ապրանքներ փոխանակել: Յորեն չունեցող քիւրդը տալիս է խաշն կամ տաւար և դրա դիմաց ստանում ցորեն. դրամ ընդհանրապէս չսակաւ է ճարւում քիւրդերի մօտ, մանաւանդ մեծ գումար, և առհասարակ քիւրդը փող չի սիրում:

Այսպէս ուրեմն, ռայա քիւրդերը պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Իսկ աշիրէթները. նրանց մշտական և աւանդաբար ժառանգած զբաղմունքն է

առաջադիմութիւնը և պատերազմը, թալանը և ասպատակութիւնը, կատարած կամ իրանց օգտին, կամ ուրիշի, իբր վարձկաններ: Գիւրգը սիրում է կռիւ և կողոպուտ: Նա կողոպտուեալ է իր ապրուստը հայթայթելու համար, իսկ թալանի մէջ կրուում է, տրին է թափում իր վրէժխնդրութեանը և վայրենի հակուեցներին յագուրդ տալու համար: Գիւրգը թալանում է ընդհանրապէս թոյլին, որին իր ոյժը կըյաղթի. և այդ անում է առանց խտրութեան: Սխալ է կարծել, որ քիւրդները առանձին առնչութիւն են տածում դէպի հայ ժողովուրդը և հէնց դրա համար են կողոպտում, սպանում: Գիւրգը թալանում է և՛ հային, և՛ թուրքին, և՛ քիւրդին, և՛ եւրոպացուն և՛ ընդհանրապէս նրանց, որոնց կըպատահի և «ատամը մուտ» կանի:

Գիւրդերի մէջ ասես սրբութեան չափ պաշտում է «աւն ընդ ական» սկզբունքը: Աշիրէթները ձմեռը, սարերը ձնելու միջոցին, ցած են գալիս լեռներից և բացառապէս ծանրանում են ռայա դասակարգի վրայ: Ռայաթը պարտաւոր է կատարել նրանց իւրաքանչիւր քմահաճութիւնը և կերակրել ամբողջ 3—4 ամիս, ձմեռայ ընթացքում:

Սկսւում է գարունը, դետինը ծածկւում կանաչ խոտով, սարերից վերանում ձիւնը, քիւրդ աշիրէթները վերցնում են «չաղէրները» և գնում «եայլաղ», դէպի սարերը: Այդ սկսւում է առհասարակ ապրիլից, այդ ժամանակում հազիւ սարերում ձիւնը հալւում է: Աշիրէթները իրանց չաղիրները հաստատելով սարերի յարմարաւոր դիրքերում, կանաչոտ և տպահով վայրերում, սկսում են իրանց սովորական կողոպուտը, առարառութիւնը և ասպատակութիւնները:

Գիւրդ աշիրէթները մնում են սարերի վրայ մինչև աշնան վերջը, երբ սարերը ձնում են: Այդքան ժամանակի ընթացքում անդադար յարձակւում են մօտիկ գաւառների և գիւղերի վրայ, քշում տանում են հօտերով ոչխարներ, ձիեր, կողոպտում են տները, կտրում կարաւանների առաջ և թալանում, իսկ շատ անգամ էլ բնականաբար լինում են ընդհարումներ և կատարւում սպանութիւններ:

Գիւրդ աշիրէթի անմիջական յարձակումներին ամենից շատ ենթակայ է Սալմաստ գաւառը: Սալմաստի համարեա բոլոր շրջապատող բարձրութիւններին թառած են քիւրդերը: Հարաուլի փեշերը լռնել են մամադիները: Ծարան և նրա շրջակայքը՝ Զաֆար-աղան, Սոմայի քիւրդերն էլ միւս կողմից: Անցեալ 1903 թւի յուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների կազմած մանրամասն վիճակագրութիւնս ցոյց տւեց, որ քիւրդերը տարել էին միայն Սալմաստից 6000 թումանի մալ, իսկ

այդ մեծ գումար է Սալմաստի համար: Շատ գիւղեր, որոնք գտնուում են աւելի հեռու և սահմանի վրայ, ստիպւած չեն պահում տաւարներ և ոչ խոտեր: Առհասարակ նրանք շատ քիչ են մօտենում հայաբնակ գիւղերին: Թիւրքերը ինչ-որ «գերբնա- նական ոյժ» են գտնում հայաբնակ գիւղերում, իսկ «զաչազ» անունը հօ ասրսափեցնում է նրանց: Անցնում են հայաբնակ գիւղերի մօտով, ոչինչ չեն անում և յարձակւում են թիւրքա- բնակ գիւղերի վրայ:

Առհասարակ քիւրդերի աւարառութիւնները կատարւում են օրը ցերեկով, պարսիկ պաշտօնեաների քթի տակ և միշտ էլ մնում են անպատիժ: Կառավարութեան պաշտօնեաները սաստիկ վախենում են քիւրդ ցեղապետներից. և յաճախ շողո- քորթական յարաբերութեան մէջ լինում նրանց հետ, մի կող- մից, էլ ոյժ տալիս նրանց աւերելու տենչին: Յիշենք մի եր- կու փաստ: Մօսիկ ժամանակներում, դեռ մի քանի տարի ա- ռաջ, Սոմայի Ղասըմ աղայի մարդկանցից բանտարկւած են լինում Դիլիմանում: Ղասըմ աղան ցերեկով յարձակւում է Դիլ- մանի վրայ,

տիցիլիմարդ նուժ: Եւ նը- դուզն վար- տարւում է դիմադրու- նում է ան-

Պարսիկ ները խա- կանչում են զային, յայտ- աղայի հօ- են Դիլիման լում են դա- նը: Ձերբա- քը իսկոյն Զաֆար - ա- անմիջապէս

Զաֆար-աղա

մօտ 50—60 լաւ կուղիներ և գալիս յարձակւում է Դիլիմանի վրայ, հրացանի բռնում գատաւորի տունը և Մահմադ աղային ազատում, տանում:

Սալմաստցիներին շատ լաւ յայտնի են Զաֆար-աղայի յանդուգն քաջագործութիւնները. նրանից դողում էին ոչ մի-

հանում բան- կանց և տա- բա այդ յան- մունքը կա- առանց որեէ թեան և մը- պատիժ: պաշտօնեա- րէութեամբ Մահմադ-ա- նի Զաֆար- րը, տանում և ձերբակա- տաւորի տա- կալման լու- հասնում է զային. նա վերցնում է

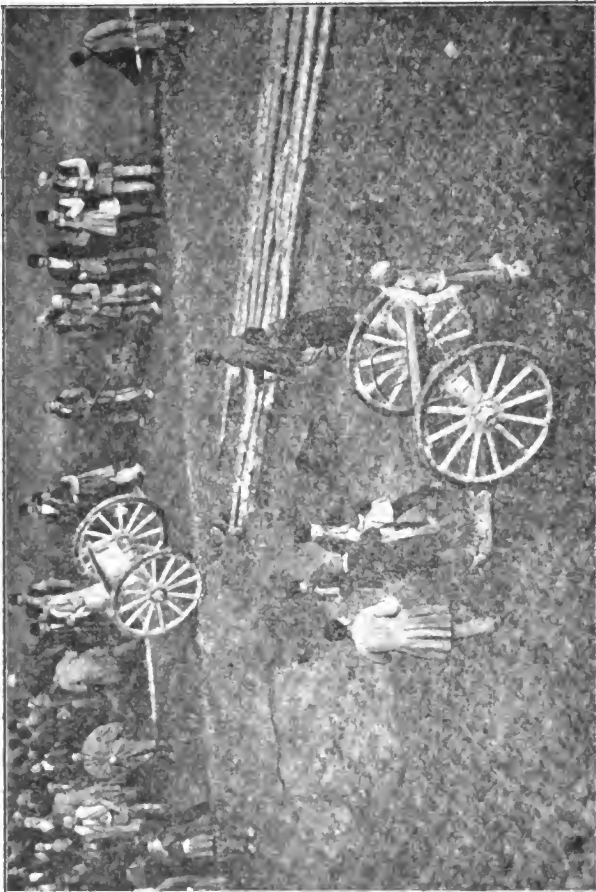
այն պարսիկ պաշտօնեաները, այլև քիւրդ ցեղապետները: Նա ընդհարում ունեցաւ և իր հօր հետ, որը այժմ ապրում է պարսկա-տաճկական սահմանագլխում, Շէյխ Մահմադ Սադըկի մօտ: Առհասարակ այդ ընտանիքը տւել է յայտնի քիւրդեր: Այդ ընտանիքի մասին մենք կըխօսենք մանրամասն յաջորդ գլխում:

Պարսկա-տաճկական սահմանակից գաւառները և գիւղերը ենթակայ են նաև Տաճկաստանի քիւրդերի յարձակումներին: Տաճկաստանի քիւրդերը, մեծ մասով տխրահռչակ Շարաֆ-բէգի աշիրէթները, յաճախ անցնում են սահմանը և Պարսկաստանի հողի վրայ աւերած առաջ բերում, կողոպտում, թալանում, սպանում և նորից անցնում սահմանը: Ահա այս պարագայում Պարսկաստանի աշիրէթները ներկայանում են մի զօրեղ պատնէշ և սանձում նրանց յարձակումները: Պարսկաստանի քիւրդերն էլ նոյն ձևով պատասխանում են Տաճկաստանի քիւրդերին. սրանք էլ շուտ-շուտ անցնում են տաճկաց հողը, յարձակւում նրանց վրայ և կողոպտում, սպանում, աւերում:

Հեռացրէք այդ ընդդիմադիր ոյժը, և անմիջապէս Պարսկաստանի սահմանակից գաւառները կը դառնան Տաճկաստանի քիւրդերի սանձարձակ և ընչաքաղց աւազակութիւնների և կողոպուտի թատերաբեմ, անմիջապէս ոտի տակ կը տրորեն և սարսափելի աւերումը կառաջացնեն, իսկ պարսից կառավարութիւնն էլ հազիւ թէ կարողանայ պէթ որոշ չափով սանձել քիւրդերին:

Տաճկաց կառավարութիւնը առես մի անգամ ընդմիշտ Պարսկաստանի քիւրդերին զսպելու համար, այն էլ պարսից կառավարութեան միջոցով, անցեալ աշնան սկզբներին պարսկաստան էր ուղարկել մի գայմագամ և միւղիւր, որոնք խիստ պահանջում էին մամադինների տարած թալանը. Պարսից կառավարութիւնը շատ նեղն էր ընկել: Ոոյի, Ուրմիի և Սալմաստի դատաւոր Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի հրամանով մամադինների ցեղապետ Եօմար-աղան գալիս է Դիլիման. նրա հետ է լինում իր եղբայրը և 45 ձիաւորներ: Կարգադրւում է գործը վերջացնել 400 թումանով, և Եօմար-աղան էլ համաձայնում է, բայց Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն գործը ձգձգում է՝ ունենալով իր գաղտնի մտադրութիւնը: Նոյեմբերի 7-ին կրկին Եօմար-աղան իր հետևորդներով գնում է Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի մօտ և ընկնում պատրաստած ծուղակի մէջ: Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն յայտնում է, թէ թագաժառանգից հեռագիր ունի, որ անմիջապէս յետ է պահանջում ամբողջ թալանը, եթէ չի ուզում խիստ

պատժի: Եօմար-աղան պահանջում է ցոյց տալ վալիաթի հե-
ռագիրը: Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն սաստիկ զայրանում է և հրա-
մայում իր մարդկանց՝ ձերբակալել Եօմար-աղային: Վերջինս
խսկոյն ատրճանակը քաշում է, բայց Մաջիդ-ուլ-Սալթանէն
դաշոյնով վիրաւորում է նրան և զինաթափ անում:

Գրքում վիճարկումը ցուցաբերող

Այս իրարանցումը անմիջապէս դուրսը յայտնում է: Ահ-
մէդը, Ըմար-աղայի եղբայրն անցնում է մամադինների գլուխը,
վազում են քարվանսարա՝ ձիերը քստելու և պաշտպանողական
դիրք բռնելու, բայց յանկարծ դռները փակւած են գտնում:
Նրանց և սարքաղների մէջ սկսւում է կռիւ. վիրաւորւում են
Ահմէդ-աղան և մի ուրիշ մամադի: Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի կար-
գադրութեամբ անմիջապէս դրանց զլխատում են և գլուխները
կախում հեռագրատան առաջ ի ցոյց խոնւած ամբոխի: Ձեռ-

բակալատ էր և մի ուրիշ մամագի, որին յաջորդ օրը թնդանօթի բռնեցին:

Ձերբակալած Նոմար-աղային էլ տարան Ուրմի ընդ. դատաւորի մօտ: Ենթադրոււմ էր, որ կամ ճանապարհին մամագիները կըյարձակեն և կըփախցնեն իրանց ցեղապետին, կամ կաշառքով կազատեն: Եւ իսկապէս վախենում էին մամագիների յարձակումից, աշուշտ հէնց դրա համար էր, որ մի օր առաջ դիտաւորեալ լուր էր տարածւած, թէ Թաւրիզ է տարւելու, և յանկարծ լուր ստացւեց, որ արդէն Նոմար-աղան Ուրմիում բռնւած է թնդանօթի:

Այս դէպքը ճշող տպաւորութիւն թողեց քիւրդերի վրայ: Ասում են, որ նման խաղ պատրաստւած էր և Զաֆար-աղայի վերաբերմամբ, բայց այդ չ'աշողւեց: Զաֆար-աղան շատ զգոյշ էր, Դիլիման գալիս հետը բերում էր 30—50 լաւ զինւած քիւրդեր, անգամ հեռագրատուն մտնելիս նա մի քանի քիւրդեր էր վերցնում հետը սենեակում, իսկ ինքը հրացանը ձեռքից վայր չէր դնում:

Մամագիները զրկելով իրանց քաջ առաջնորդներից՝ անգլուխ ֆնային և բաւականին ցրւեցին: Մամագիների մի մեծ բազմութիւն չւեց դէպի Սոմայի: Մի ժամանակ լուր տարածւեց, թէ Նոմար-աղայի 12 տարեկան որդին անցած մի խումբ մամագիների գլուխ՝ յարձակում է այս կամ այն գիւղի վրայ, սպանում պատահած թուրքին՝ որպէս վրէժխնդրութիւն: Այժմ մամագիները սկսել են կամաց-կամաց խմբել և ցեղապետ է համարոււմ Մստօ ռսպին, Նոմար-աղայի ծերունի հայրը: Նորից տաք արիւնը եռ է եկել ծերունի ցեղապետի երակներում. նա կրակ է կտրել և վրէժխնդրութիւնը իր գլուխը բարձրացրել: «Ես կըհանգստանամ միայն այն ժամանակ, երբ այս ջլուտ ձեռներով կըբռնեմ Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի ծնօտներից, կըճղեմ և կանեմ երկու կէս»: Ահա Մստօ ռսպու «բսակը»՝ նորից հրացանը վերցնելիս և ցեղի գլուխը անցնելիս:

Մի քանի ամիս առաջ խօսւում էր, թէ օսմանեան կառավարութիւնը առաջարկել էր պարսից կառավարութեան գիւնաթափ անել քիւրդերին: Բայց այդ խօսակցութիւնը որոշ հետեանք չունեցաւ: Ոմանք ընդունում էին այդ որպէս բարեբար միջոց. բայց տաճկական կառավարութեան աւանդական ռէժիմին մօտիկ ծանօթ մարդիկ գտնում էին գաղտնի խաղ թագնւած այդ մտքի տակ: Կարծւում էր, որ տաճկաց կառավարութիւնը կըխարի և ապա գաղտնի կերպով զէնք կըբաժանի իր քիւրդերին: Թէ որքան իրական է այդ առաջարկը տա-

Հիկ կառավարութեան կողմից և ինչ բանակցութիւններ եղան երկու տէրութիւնների միջև, որոշակի յայտնի չէ:

IV.

Անցեալ 1904 թւի աշնանը ամբողջ երկու ամիս աւղօի ցեղապետ Ջաֆար-աղան բովանդակ Ատրպատականի ուշագրութիւնը դարձրել էր իր վրայ:

Նրա կողոպուտը և ասպատակութիւնը վերջերս այնքան սանձարձակ, այնքան յանդուգն ու ծայրայեղ դարձան, որ Պարսից կառավարութիւնը այլևս չկարողանալով տանել այդ՝ պատերազմ սկսեց, նրան բնաջինջ անելու նպատակով:

Բայց ճվ է Ջաֆար աղան:

Աւղօի ցեղը ընդհանրապէս նշանաւոր դիրք և հեղինակութիւն է վայելում Պարսկաստանի քիւրդերի մէջ: Այդ ցեղի աշխրէթները յայտնի են ոչ միայն իրանց քաջութիւնով, յանդուգն կռիւներով, որ շատ անգամ առասպելական և խորհրդաւոր գոյն են ստանում ժողովրդի բերանում, այլև՝ համարւում են սերւած ազնիւ ցեղից. նրանք զոռուցներ են:

Առաջին կռիւը պարսից կառավարութեան հետ տեղի է ունեցել հաշակաւոր Ալի խանի ցեղապետութեան օրով:

Դեռ միքանի տարի էր, ինչ մեռել էր Իսմայէլ աղան, Ալիի հայրը: Աւղօի ցեղը Տաճկաստանից եկել է Պարսկաստան և բռնել է Ճարան Իսմայիլ աղայի ժամանակ, մօտ վաթսուհակաւ թւականներին:

Հէնց առաջին օրերից, երբ Աւղօի ցեղը եկաւ Ճարան և տեղը ամբարցեց, նա վարում էր գրեթէ անկախ զրութիւն, չէր ուզում ճանաչել պարսից կառավարութեան գերիշխանութիւնը: Իսկ այս հանգամանքը աւելի խիստ բնաւորութիւն ստացաւ և աչքի զարնեց մանաւանդ Ալի խանի ցեղապետութեան ժամանակ: Քանի-քանի անգամ պարսից կառավարութիւնը նրան կանչել է Թաւրիզ և Թէհրան, բայց նա միշտ էլ արհամարհել է և կտրուկ ու բացարձակ մերժել է կառավարութեան պահանջը: Սրանից զատ՝ Ալի խանը պարբերաբար յարձակւում էր մօտակայ գիւղերի վրայ, թալանում, կողոպտում, սպանում...

Ահա այս յանդուգն քիւրդին և նրա բոյնը բնաջինջ անելու համար էր, որ կառավարութիւնը կազմակերպել էր այդ առաջին կռիւը:

Պարսից կառավարութեան թելադրութեան և դիմումի համաձայն՝ Տաճկաստանը ձերբակալում է Ալի խանին Բաղա-

լայի մօտերը և յանձնում պարսից կառավարութեան, որ բերում է նրան Թաւրիզ և բանտարկում: Թաւրիզ են բերում նաև Ալի խանի երկու կանանց: Ամբողջ երեք տարի Ալի խանը մնում է բանտում: Քիւրդերի ցեղային բնոյթը բնորոշող փաստ են պատմում նրա բանտային կեանքից:

Այդ ժամանակ Ալի խանը լինում է մօտ եօթանասուն տարեկան, գուցէ և աւելի, մազերը ճերմակած, թէև առոյգութիւնը տեղը: Բանտապետը ինչ որ լսէր ահաբեկ է անում Ալի խանի կնոջ վերաբերմամբ, ի հարկէ՝ բանտի մէջ: Ալի խանի խոր ընկած աչքերը փայլատակում են, արիւնը խփում է դուխը, նա սեղմում է ջուլտ ձեռները և ուժգնութեամբ քաշում հանում է գետնից ահադին՝ երկաթը, որին ամրացրած էր ձեռքի շղթան, և այնպէս է խփում բանտապետի գլխին, որ իսկոյն մահանում է: Այս փաստը յայտնի է ամբողջ Ատրպատականին, ամենքը պատմում են առանձին յափշտակութեամբ և երկիւզածութեամբ:

Ալի խանը բանտումն էլ մեռնում է:

Մահմադ աղան, Ալի խանի որդին, գնում է Թաւրիզ, բերում է դիակը՝ Ճարայում հանդիսաւոր կերպով Թաղում:

Ալի խանը հոչակ և անուն է հանել ոչ միայն պարսից կառավարութեան դէմ մղած իր հերոսական և ըմբոստ կռով, այլև նա մի շարք ընդհարումներ է ունեցել Տաճկաստանի քիւրդերի հետ և միշտ էլ յաղթող է դուրս եկել: Այդ ընդհարումների շարքում ամենանշանաւորը և փայլունը կազմում է Ծօմար (Շարաֆ բէյի հայրը) և Դրբէ աղաների դէմ մղած կռիւը:

Ալի խանը թողնում է երկու որդի՝ Մահմադ և Թամըր: Աւգօինների գլուխ է անցնում մեծ որդին, Մահմադ աղան: Նա ընակութիւն է հաստատում Սոմայում: Շուտով կռիւ է ծագում Մահմադ աղայի և կարդար քիւրդերի մէջ: Մահմադ աղան չկարողանալով դէմ գնել կարդարների զօրեղ ուժին՝ յետ է քաշւում և անցնում է տաճկական հողը: Օսմանեան կառավարութիւնը ընդհանրապէս հաճութեամբ և գրկաբաց ընդունում է հալածող քիւրդ ցեղապետներին և տեղ է տալիս սահմանագլխում, որոնք կազմում են մի տեսակ պատնէշ տաճիկ պետութեան համար դրսի «աւերիչ» հոսանքի հանդէպ: Եւ իսկապէս Մահմադ աղան էլ ուրախութեամբ ընդունւում է, և ապաստան է տրւում մի հայաբնակ գիւղ: Բայց նա երկար չի մնում իր նոր ապաստարանում և անցնում է Վան, ուր սիրալիր կերպով ընդունւում է Համիդ փաշայի կողմից: Մահմադ աղայի հետ լինում է և նրա եղբայրը՝ Թամըր աղան: Նրանք երկար անկարող են լինում մնալ Վան և 1893 թւին նորից անցնում

են Պարսկաստան ու զոռով հաստատում նորից իրանց հորհողի վրայ՝ ճարա: Եւ կառավարութիւնը ստիպւած՝ էլի ճարայի հաքիմութիւնը յանձնում է աւդօի ցեղին, Մահմադ աղային: Իսկ երկու տարի յետոյ, 1895 թւին, Մահմադ աղան և նրա որդի Ջաֆարը կանչւում են Թեհրան, մի խոշոր գումար տուգանք է (ջառմա) նշանակւում կառավարութեան կողմից նրանց անցեալ յանցագործութիւնների համար, խալաթ և շքանշաններ ¹⁾ են տալիս և ճանապարհում Սալմաստ՝ ճարանստեղում:

Ասքանից յետոյ Մահմադ աղան աւելի է երես տոնում և աւելի սանձարձակ դառնում իր ասպատակութիւնների մէջ: Եւ երբ նրան ու Ջաֆար աղային կանչում են Դիլիման, Սալմաստի կենտրոնական քաղաքը և պահանջում են Թեհրանի նշանակած տուգանքը, նրանք կտրուկ և յանդուգն կերպով մերժում են կատարել դատաւորի պահանջը: Անմիջապէս հէնց Դիլիմանում կռիւ է առաջանում քիւրդերի և դատաւորի մէջ: Պարսիկներից սպանւում են 2—4 սարւազ, իսկ քիւրդերը մի զոհ տալով՝ շտապում են ճարա:

Այդ օրից էլի խիստ լարւում է պարսից կառավարութեան և աւօդի աշիրէթի՝ մէջ յարաբերութիւնը: Կառավարութիւնը մեծ ուժով գնում է ճարայի վրայ: Հարկ է զգացւում կռիւ դաշտ հանել նաև Թնդանօթ: Քիւրդերը գրաւած լինելով ամուր դիրքեր՝ մեծ հարւած են տալիս պարսից զօրքին և չեն թոյլ տալիս բարձրանալ լեռները: Միքանի անգամ քիւրդերը յետ են մղում զօրքին: Մի յարձակման ժամանակ, ինչպէս պատմում են, Մահմադ աղան և Ջաֆար աղան վերցնում են մի Թնդանօթ և իբր թէ մի-երկու օր պահելուց յետոյ, լուր են ուղարկում զօրքի ընդհանուր հրամանատարին, որ գան տանեն, քանի որ իրանց պէտք չէ:

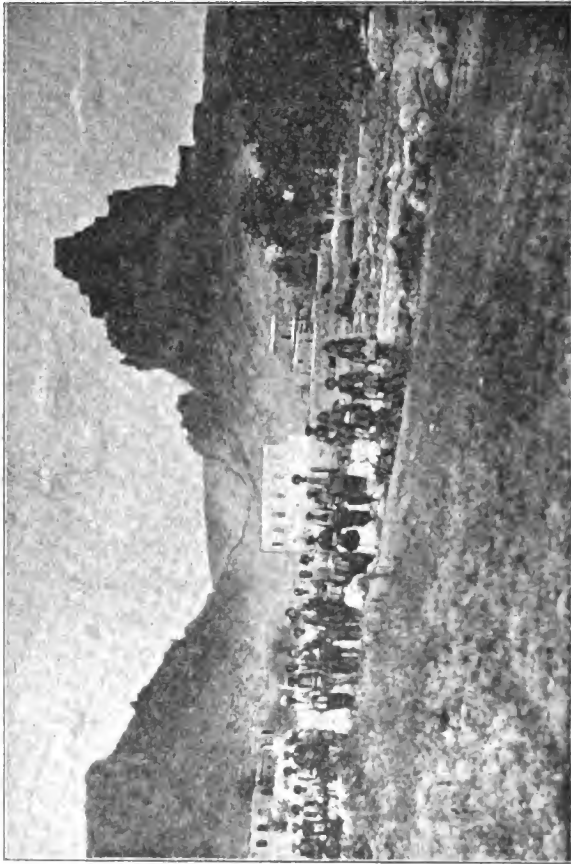
Անկարող լինելով երկար դիմադրել՝ Մահմադ աղան գիշերով Ջաֆար աղայի հետ անցնում են տաճկական սահմանը: Պարսկիւնքը նորից գալիս և տիրում են ճարան:

Այս դէպքից մի քանի ամիս յետոյ սկսւում է ֆէյզայիների արշաւանքը տխրահոյակ Շարաֆ բէյի վրայ: Քիւրդերին օգնութեան է գնում և Ջաֆար աղան: Նա մի երկու տեղ կռիւ:

¹⁾ Առհասարակ դա Պարսկաստանում ընդհանրացած երեւոյթ է: Եթէ չասենք միշտ, գէթ յաճախ, պաշտօնանկ արած կամ յանցանքի մէջ բռնւած պաշտօնեային կանչում են Թաւրիզ, անպատուում են, բանտարկում, տուգանքի ենթարկում և ապա սիրալիբ ընդունելուց յետոյ խալաթ տալիս ու ճամբում իր պաշտօնին:

է բռնուում ֆէդայիներէ հետ. մի ֆէդայու գնդակ վիրաւորում
է նրա երեսը. սպին մինչև այժմ էլ պարզ նշմարելի է:

Ջ ա ր ա

«Արշաւանքից» յետոյ տաճիկ կառավարութիւնը Զաֆարին՝ իր հօր հետ միասին՝ հաստատում է Քանիկ: Նրանք շատ երկար չեն կարողանում մնալ այնտեղ: Նրանք ընկնում են երեսի վրայ, անտէր. կառավարութիւնը առանձին ուշադրութիւն չի դարձնում, հնարաւորութիւն չեն ունենում իրանց պահանջներին բաւարարութիւն տալու, ծառաներն էլ կամաց-կամաց հեռանում են նրանցից: Նրանց վիճակը դառնում է անտանելի: Երբ ներկայ շահ Մուզաֆէր-էդդինը կառարում էր իր առաջին ճանապարհորդութիւնը դէպի Եւրոպա (1900 թ.) Զաֆար աղան շտապում է ընդառաջ, գնում է Զուլֆա, ներկայանում է սադրազամին, պարզում է իր վիճակը և խնդրում

է ապաստան: Սաղրազամի կողմից յարգւում է նրա խնդիրը, և նորից իրաւունք է տրւում վերադառնալ Ճարա:

Ճարա հասնելուն պէս, Զաֆար աղան կանչում է հօրը, բայց վերջինս մերժում է, առարկելով, «այժմ դու կըլինես մեծը, էլ ինչո՞ւ եմ գալիս, դա ինձ համար անպատուութիւն է. բոլոր ծառաները քո շուրջը կըխմբւեն, և ես մենակ կըմնամ»: Էլի միջանի անգամ թախանձում, աղաչում է հօրը, որ համաձայնի գալ՝ խոստանալով ցեղապետութիւնը նրան յանձնել: Մահմադ աղան վերջիվերջոյ համաձայնում է: Զաֆար աղան հանդիսաւոր և փառաւոր ընդունելութիւն է ցոյց տալիս, բաւական տարածութիւն գնում է դիմաւորելու և առօք փառօք բերում Ճարա:

—Ահա Ճարան, ասում է Զաֆար աղան. ինչպէս քեզ հանեցի այստեղից, այնպէս էլ բերի, թող քեզ լինի. այսուհետեւ դու աղա, ես էլ քո ծառան:

Բայց նրանք՝ հայր և որդի՝ միայն երկու-երեք ամիս են սիրով և համբերալիս ապրում: Սկսւում են նորից գժտութիւններ: Դրանց յարաբերութիւնը աւելի լարւում և սուր կերպարանք է ստանում նամանաւանդ այն ժամանակ, երբ Զաֆար աղան մի կնոջ բռնաբարում է, իսկ հայրը նախատում է նրան: Հայր և որդի խիստ ընդհարւում են իրար հետ, նոյնիսկ ծեծւում են: Երկուսն էլ լինում են անզէն: Մահմադ աղան ամբողջ մի դաստա մազ է հանում որդու քեաքելից: Այդ ընդհարմանը մասնակցում են Մահմադ աղայի երկու որդիները՝ Շաքուր և Սմըկօն, թեթեւ կերպով վիրաւորւում է Շաքուրը, և այդ կռիւը վերջանում է նրանով, որ հայրը և որդին բաժանւում են, Սմըկօն հետեւում է Զաֆարին, իսկ Շաքուրը՝ հօրը:

Դրանից յետոյ ամբողջ հրապարակը մնում է Զաֆար աղային, որ դառնում է միահեծան տէր և իշխող: Նա աւելի ու աւելի ամրացնում է իր դիրքը, հետզհետէ ստւարացնում ծառաների և կռողիների թիւը, զինում նրանց կանոնաւոր զէնքերով և սկսում կողոպուտը, ասպատակութիւնները, սպանութիւնները... Նա յարձակւում է մօտակայ գիւղերի վրայ, զարկում տանում նախիրը, ոչխարի սուրուն, ժողովրդին անընդհատ պահելով զարգանդի, դողի մէջ, ճամբորդներին և գիւղացիներին բռնում, թալանում, յանդգնում է յարձակել, այն էլ մի քանի անգամ, Սալմաստի կենդրոնական քաղաքի վրայ, ոչխարն ու տաւարը տանում, այն էլ ցերեկով: Նա յաճախակի գնում է Տաճկաստան, հաագին քանակութեամբ մալ զարկւում բերում այստեղ, ծախում շատ աժան գներով, իսկ այստեղից,

էլ տանում Տաճկաստան, վաճառում: Զափազանցութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ այս մի տարւայ ընթացքում միայն Տաճկաստանից բերած կըլինի մօտաւորապէս 20,000 թումանի մալ, նոյնքան էլ, գուցէ և աւելի, կարելի է հաշուել Պարսկաստանից, գլխաւորապէս Սալմաստից:

Դեռ անցեալ տարւանից կառավարութիւնը միջոցներ էր խորհում նրան բռնելու: Մաջիդ-ուլ-Սալթանէի պատրաստած թակարդը, որի մէջ ընկաւ մամադիների ցեղապետ Նօմար աղան, իսկապէս պատրաստած էր Զաֆարի հանար: Հէնց այդ դէպքից յետոյ Զաֆար աղան աւելի զգուշացաւ, սկսեց ուշուշ գալ Դիլիման և գալիս էլ ունենում էր մօտ 20—30 զինւած քիւրդեր, իսկ թալանի, կողոպուտի և սպանութիւնների մէջ էլ աւելի կատաղի, անխիղճ և անողոք դարձաւ: Օր չէր անցնում, որ լուր չհասնէր մի որեւէ թալանւած գիւղի մասին:

Ահա այս բոլորը վերջապէս համբերութիւնից հանեցին պարսիկ կառավարութեան և ձեռնարկեցին մի վճռական բան անելու: Դեռ այս ապրիլից սկսած կամաց-կամաց Սալմաստ էին լցում հետեակ և գլխաւորապէս ձիաւոր զօրք. և գալիս էին անընդհատ Թաւրիզից, Ղարադաղից, Մակուից, Ուրմիից, Մարանգից, շահսէվանները, Ատրպատականի ամենաքաջ, հրուշակւած և ընտիր համարւած կռողները: Իսկ թէ ինչի համար էին հաւաքւում, լցում Սալմաստ, յայտնի չէր որոշակի, միայն պտտում էին տարբեր, թերեզէմ ենթադրութիւններ և կարծիքներ: Ընդհանրապէս նկատելի էր այն, որ պարսիկների սկսած գործը շատ լուրջ էր և տարւում էր լուռ, խելացի կերպով: Միայն կուից մէկ թէ երկու օր առաջ պարզեց ներանց միտքը:

Զաֆար աղան շրջանկատ մարդ է. նա անտարբեր աչքով չէր նայում պարսիկների այդ շարժումների, խուլ պատրաստութիւնների վրայ: Նա պահում է լրտեսներ, որոնք ամեն ինչ ճշտութեամբ հաղորդում են նրան:

Զօրքերի ընդհանուր հրամանատար Սէֆու-մամալիքը յուլիսի 17-ին Զաֆար աղային կանչում է Դիլիման տեսակցելու և մի քանի կարևոր հարցերի մասին խորհրդակցելու պատրակով, բայց իսկապէս ծուղակը գցելու նպատակով: Զաֆար աղան բացարձակ մերժում է, և երկուստեք համաձայնութեամբ տեսակցութեան վայր է նշանակւում Գիւլիզան գիւղը, որը $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու է Ճարայից, իսկ մօտ 1 ժամ Դիլիմանից: Տեսակցութիւնը նշանակւած էր յաջորդ օրը, սեպտեմբերի 18-ին, առաւօտեան ժամի 9-ին (1904 թ.):

Նախօրօք Գիւլիզանի մի շարք կարևոր տեղերում զին-

ւորներ է նշանակում, ինչպէս և ճանապարհի որոշ կէտերում, և դրանց կարգադրւած է լինում կենդանի ձերբակալել Զաֆարին կամ հակառակ պարագային ուղղակի սպանել:

Եւ իսկապէս Զաֆար աղան նշանակւած ժամին մօտ 20—25 քիւրդերով մօտենում է Գիւլիզանին: Մի քրդուհի, ինչպէս պատմում են, յայտնում է պարսիկների որոգայթի մասին, միւս կողմից էլ զինւորներն սկսում են զանազան կողմերից զնդակներ արձակել: Զաֆար աղան յետ է դառնում և կռւելով հեռանում: Պարսիկներից սպանւում են երկուսը, իսկ քիւրդերից և ոչ մէկը: Այդ անաշուղ դէպքը խիստ իրարանցում է առաջացնում Գիւլիզանում՝ բանակի մէջ, նոյնը և Դիլիմանում: Մի յիսնապետ միայն իր զինւորներով համաձայնում է հետեւել նրան, բայց շատ չանցած՝ ընկնում է, իսկ բոլոր զինւորներն էլ փախչում են Գիւլիզան:

Դիլիմանում սարսափելի խառնաշփոթութիւն առաջացրին այդ լուրերը:

Այս անաշուղ դէպքերի տպաւորութիւնը Թաւրիզի վրայ էլ ազդեց. վախթը հեռագրով խիստ կարգադրում է «կամ Զաֆարի գլուխը և կամ Սէֆուլ-մամալիքի»: Յաճախ չի պատահում նման կտրուկ, խիստ և որոշակի կարգադրութիւններ իրանի աշխարհում: Թագաժառանգը միայն այդ կարգադրութեամբ չի բաւականանում: Նրա հրամանով էլի նոր ուժեր են ուղարկւում զանազան կողմերից լաւ հրացաններով զինւած, իր պալատի քէշիկչիքաշուն էլ ուղարկւում է ընդհանուր զօրքի հրամանատարութիւնն ստանձնելու: Կռիւը հետզհետէ լուրջ և տաք բնաւորութիւն է ստանում:

Ամենախիստ կռիւը տեղի ունեցաւ յուլիսի 20-ին, Ճաւայի մօտերքը: Քիւրդերը բռնել էին իրանց անառիկ դիրքերը, իսկ պարսիկները մօտենում էին բերդին և նրանց դիրքերին, թնդանօթով էլ միաժամանակ հարւածում բերդի ստորոտները և քիւրդերի բռնած վայրերը: Կռիւը շարունակւում է գրեթէ ամբողջ օրը: Պարսիկ բանակը չկարողանալով այլևս առաջ գնալ՝ տեղի է տալիս, կռիւ դաշտում թողնելով՝ ինչպէս ասում են՝ մօտ 30 դիակներ: Քիւրդերի ֆլասը յայտնի չէ, թէ և բոլորն էլ ասում են, որ Զաֆար աղան ոչ մի զոհ չի տւել, բայց այդ դրականապէս դժւար է պնդել, քանի որ քիւրդերը դիակները իսկոյն վերցնում են, չեն թողնում կռիւ դաշտում:

Պատմում են, որ Զաֆար աղան պարսիկ բանակի դէմ կռւում էր շատ աննշան ուժով. նրա կռուողների թիւը 50-ի չափ է եղել: Նրա յանդգնութիւնները և քաջագործութիւնները չափազանցրած գոյներով էր հասնում մեզ, և նա աւելի հե-

դինակութիւն, հռչակ էր ստանում ազգաբնակութեան աչքում։ Աւերում է նա բերդը, կոտորում նոյնիսկ սենեակների ապակիները և դռները, թողնում է ձարան և գիշերով հեռանում դէպի սահմանի բարձր դիրքերը, Շիփրանի մօտերը։

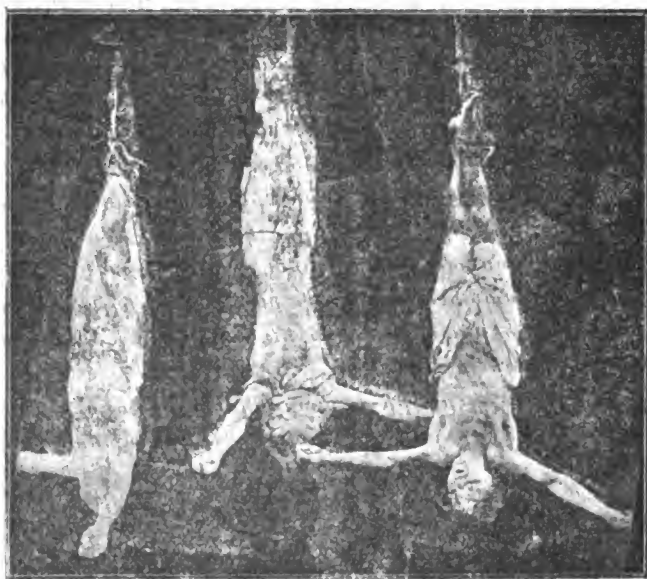
Թավր-աղա

Սմկօ

Ջաֆար-աղա

Յաջորդ օրը զօրքը մտնում է ձարա, նա էլ միւս կողմից սկսում է աւերած առաջ բերել։ Լաւ կողոպուտից յետոյ զօրքը հետամուտ է լինում Ջաֆար աղային։ Վերջին կռիւն տեղի է ունենում Շիփրանի մօտ, ուր Ջաֆար աղան զրաւած է լինում ամուր դիրք։ Պատմում են, որ կռւի ամենատաք ժամանակ, երբ թշնամու զնդակները կարկտի նման տեղում էին, Ջաֆար աղան նստած քարի յետեւ՝ թէյ էր խմում հանգիստ, անվրդով։ Այդտեղ իրրթէ միակ տաք կռուող եղել է Սմըկօն, իսկ բոլորը միայն 11 հոգի են եղել։ Ջաֆար-աղան էլի հեռու է քաշոււմ, և պարսիկները ձեռնուհան զերադառնում են լուր տարածելով թէ նա անցել է տաճկական հողը։ Դեռ զօրքը ձա-

րայից չվերադարձած, Զաֆար աղայի ժարդինն էլ յարձակում են մօտակայ գիւղերի վրայ և ամբողջական թալանում: Այսին գիւղի ամբողջ մալը տանելուց զատ՝ սպանում են նաև Զ. հոգին: Յարձակումներ հղան նաև Հին-քաղաքի, Վարդանի և Մարտավերիկի վրայ: Միայն Սարամերիկում հայերը խիստ դիմադրութիւն ցոյց տւին: Եւ այդ բոլորը կատարւում էր հէնց ընդհանուր հրավանստարի ներկայութեամբ: Այժմ կամայ կամաց ցրւում է զօրքը, իսկ Զաֆար աղան լուրջ խորհապցած է երես առած՝ առաջ է տանում իր անարտաբնութիւնները:

Զ Ա Ֆ Ա Ր-Ա Ղ Ա

(իւր եկուի քղերի մեծ կախած)

Աշխան վերջերը օր չէր անցնում, որ Խոյի ճանապարհի վրայ մարդ չթալանէր: Մի անգամ էլ քիւրդերը յարձակւեցին Խոյի գեաղուղում հարսանքւորների վրայ, վերջիններս գինւած լինելով՝ սկսում են պաշտպանել, առաջանում է խիստ կռիւ և այդտեղ սպանւում է Հասէն, որը համարւում էր Զաֆար-աղայի յայտնի կուռղներից: Ամենայանդուզն և վտանգաւոր կողոպուտների մէջ միշտ էլ նշանաւոր դեր խաղացողը եղել է Հասէն: Վերջերս Հասէն Տաճկաստանից բերել էր 22,000 թումանի մալ:

Զաֆար աղան երկար ժամանակ միայն պարսկա-տաճկական սահմանազխում: Միայն յունիսին (1905) կանչւեց Թաւ-

րիզ կառավարութեան կողմից՝ հաշուելու համար: Նա գնաց Թաւրիզ 30-ի մօտ կտրիճներով, կառավարութիւնը սիլալիբ կերպով ընդունեց, շատ պատիւներ տւեց, նոյնիսկ Թուք-հայկական թեթե խոռովութիւնների ժամանակ Լիւաւա թաղի պաշտպանութիւնը նրան յանձնեց: Մի խօսքով շարժոււմ էին պարսիկ պաշտօնեաները իրենց դարաւոր քաղաքականութեամբ: Երկար ժամանակ այդպէս խաբեցին, ձգձգեցին և վերջապէս ամսի վերջը նրան, ինչպէս իր հետ եկած քիւրդերին, սպանեցին՝ նախօրօք գցելով ցեղապետին ծուղակի մէջ: Դատաւորին ներկայանալիս՝ հէնց սենեակում՝ միաժամանակ մի քանի կողմից խփում են: Ինքը և իր քիւրդերը դիմադրութիւն էն ցոյց տալիս, փոքր ինչ կուում են, մի բանխին սպանում, բայց իրենք էլ ընկնում են: Յաջողուում է միայն մի չորս-հինգ հոգու փախչել, խփել-սպանելով դուրս գալ Թաւրիզից, անցնել գաւառներով՝ ի հարկէ սպանելով (Եւ որպէս թէ մօտ 40—50 թուրք սպանում են) և հասնել Ճարաւ: Երկար ժամանակ Զաֆար աղայի և միւս քիւրդերի դիակները կախած պահել են Ղալա-Կափիում: Սպանման լուրը խիստ յուզմունք է առաջացնում քիւրդերի, մանաւանդ աւղօի ցեղի մէջ, և յարձակումները աւելի խիստ բնաւորութիւն են ստանում, ի հարկէ ուղղւած կառավարութեան դէմ:

Այս դէպքով քիւրդերի և պարսիկ կառավարութեան մէջ տիրող թշնամութիւնը բնականաբար էլ աւելի սաստկանում է:

V.

Քիւրդ ընտանիքը առհասարակ մեծ է, բազմանդամ, ինչպէս հայ նահապետական օջաղները: Ընտանիքի անդամները, ամուսնացած տղաները, չեն ցրւում, գատուում հայրենի տնից: Ամեն մի քիւրդ ընտանիք բաղկացած է առնւազը տասն հոգուց, կան և ընտանիքներ, որոնք ունեն 20—30 հոգի: Ինչպէս նահապետական ընտանիք՝ ունի նա իր մեծը, իր հովանաւորող հայրը: Բոլոր որդիները նրա առաջ են պտոյտ գալիս, նրա կարգադրութեամբ շարժուում: Ամուսնացած որդին աւելի ազատ է և իրաւունքներ է վայելում, քան ամուրին: Երիտասարդ, ամուրի քիւրդը գտնւում է հօր խիստ հսկողութեան տակ, նրան ուսուցանում է այն բոլորը, ինչ որ կազմում են քիւրդի կեանքի մէջ անհրաժեշտ գիտելիքներ, ինչպէս ձիավարութիւն, գէնք բանեցնել: Հայրը թելադրում է գնալ և գողանալ ոչխարներ, ձիեր և այլն: Քիւրդի աչքում մէկը այն ժամանակ միայն մարդի կոչում է ստանում, երբ նա

սպանում, թալանում, ասպատակում է: Իսկ այդ բոլորը քիւրդի հայեացքով և տրամաբանութեամբ յանցանք չի համարւում, այլ առաւելութիւն: Ինչ որ ձեռք է բերւում ոյժով, կռուով, դա արդար է քիւրդի համար և սրբազործւած:

Քիւրդ աղջիկը ընտանիքում առանձին իրաւունքներ չի վայելում. նրա անհատակութիւնը համարեա մեռած է, նա հօր ճորտն է: Ամուսնութեան դէպքում շատ անգամ չեն հարցնում նրա կամքը: Այս երեոյթը մեզ չի զարմացնում, բանի որ մեր շատ գիւղերումն էլ նոյն դրութիւնն է: Ամուսնութեան մէջ քիւրդը խիստ կերպով առաջնորդւում է տնտեսական տեսակէտներով: Քիւրդ աղջիկը համարեա ծախւում է, հօրը այնքան չի հետաքրքրւում փեսայի ինչ դիրքի, քաջութեան տէր լինելը, որքան «բաշլղը», բայց քրդուհին ուրիշ աչքով է նայում: Քիւրդերի մէջ սովորական «բաշլղը» համարւում է 50—500—200 լիւրա, տաճկական ոսկի, երբեմն էլ աւելի: Տալիս են նոյնպէս ձի, գէնք և այլն: Բաշլղի սովորութիւնը պարտադիր է բոլոր քիւրդերի մէջ: Այս նոյն սովորութիւնը պահւում է և Արարատեան շատ հայաբնակ գիւղերում:

Աղջիկ փախցնելն էլ քիւրդի կեանքում սովորական երեւոյթների շարքն է անցել և սրբազործւած համարւում: Ժողովրդական երգի հերոս, նիւթ է դառնում այն երիտասարդ քիւրդը, որը աղջիկ է փախցնում: Եւ զարմանալին այն է, որ բախտաւոր է համարւում այն ամուսնութիւնը, երբ աղամարդը առևանգել է իր սիրուհուն հօր ընտանիքից, իսկ այսպիսի դէպքերում կինը մի առանձին հպարտութեամբ է նայում իր ընկերուհիների վրայ:

Ամուսնանալուց յետոյ քրդուհին գրաւում է պատւաւոր դիրք: Ընդհանրապէս քիւրդ կինը շատ յարգւում է և անպայման աւելի ազատ է, քան հարեան ազգութիւնների, օրինակ՝ պարսիկների, տաճիկների կանայք: Կինը ներկայանում է քիւրդի մօտ ոչ հարեմի զարդ, կրքերին յողուրդ տւող արարած, ինչպէս այդ տեսնում ենք տաճիկների և պարսիկների մօտ, այլ իբրև ընկեր, աշխատող, աջակցող ձեռք: Եւ ամուսնական կապը քիւրդերի կեանքում համարւում է ամենանւիրական բանը: Եւ հէնց քիւրդերի ամենախիստ, ծանր երդումը հաստատւած է այդ ամուսնական կապի—թալախի վրայ: Քիւրդ կինն էլ որոշ տեղ ունի պատերազմի մէջ: Ամենատաք կռիւ ժամանակ անգամ եթէ քիւրդ կինը լաչակը գցի կռուող երկու կողմերի մէջ, իսկոյն գինադադար է լինում: Կինն կռւում շատ է օգնում, նա փամփուշտ և այլ ռազմամթերք է մատակարարում, զանաէան խօսքերով գրգռում կռուողներին: Իսկ

եթէ մի քիւրդ փախչում է կամ փախենում, կենր լաշակը ար-
ձակում է և գցում նրա գլխին: Այդ ամենախիստ նախատինքն
է քիւրդերէ մէջ, որ նշանակում է, դու կին ես, ոչ թէ տղա-
մարդ: Այնպէս որ քաջութիւնը քիւրդերի կանանց համար ա-
ռաջին տեղ է. բանումս կանանց կողմից սիրում են այն քիւր-
դերը, որոնք քաջ են, անուն են հանած, ըմբոստ և կտրիճ են:
Հարգութիւնը, հարգատ փերացուն այնքան էլ գրաւչութիւն՝
չունի, քրդուհու աչքում:

Քիւրդի կեանքում կրկին ամուսնութիւնը շատ քիչ է պա-
տահում. որովհետեւ համազում է նախատինք, անպատուարներ
բաժնի են այրի կինը հաւաքում է իր շուրջը որդիներին, պատ-
մում, ամուսնու քաջագործութիւնները, վրէժխնդրութեան, քե-
նի տենչը վառում նրանց մէջ— եթէ ամուսինը սպանւած է—
ապաղայում արեան փոխարէնն տոնելու: Նա օրօրում է իրան
ամուսնու քաղցը. յիշողութիւններով և այսպէս անցկացնում
իր կեանքը:

Արեան վրէժխնդրութիւնը լինողէն բոլոր կիսավայրենի ցե-
կերի, նոյնպէս և քիւրդերի կեանքում շատ խոշոր տեղ է բռն-
նում: Եւ այդ ժառանգաբար անցնում է սիրունից անրունդ և
աւելի ու աւելի մոլեգնութեամբ է արատայալուում: Քիւրդ ժո-
ղովրդի հասկացողութեամբ՝ սպանւածը հանգիստ չի լինում
գերեզմանում. մինչև որ անում են նրա արեան փոխարէնը:
Շատ անգամ պահում են ցեղի մի բոլորովին անմեղ բնակիչ՝
որպէս վրէժխնդրութիւն նոյն ցեղի յանցաւոր քիւրդի՝ զերա-
բերմամբ: Քիւրդ ցեղը ներփայտնում է որպէս մի մեծ
ընտանիք, որի բոլոր անդամներն էլ կապւած են իրար հետ և
կազմում են մի ամբողջութիւն: Հէնց դրա համար է, որ երբ
մէկը յափշտակում է ուրիշ ցեղի մարդ, սպանում է, այդ դէպ-
քում ոչ թէ թշնամանում, բարւում են երկու երեք քիւրդերը,
այլ ամբողջ ցեղերը են այսպիսով առաջանում են ցեղերի մէջ
անընդհատ կրկնող յարձակումներ, կոխներ, անհաշտ թշնա-
մութիւններ:

Բայց այդ մեծ ընտանեկան կապը ունի և իր օգուտները:
Ամբողջ ցեղը աշխատում է հաւասարութիւն պահպանել իր
մէջ, չթողնել, որ մէկն ու մէկը փչանայ, ընկնի: Երբ մէկի ոչ-
խաղնեքը տանում են, ցեղի զատ-զատ անդր ընտանիքները մի
մի ոչխար են տալիս նրան և պակասը ծածկում: Մի խօսքով
այդ մեծ ընտանիքի մէջ կայ փոխադարձ օգնութեան սովոր-
ութիւնը. այնպէս որ կարելի է ասել, որ կոմունիզմը որոշ
չափով գործնականապէս տիրում է քիւրդերի մէջ:

Մտառացի ասել, որ քիւրդերի սպառնալիքը՝ արեան վը

րէժինգրութեան դէպքում՝ կայանում է «բըսակ» խօսքի մէջ: Քիւրդի «բըսակը» (սպասիր) դատարկ սպառնալիք չէ: Նա շատ խիստ հետեւում է իր «բըսակ»-ին, և բացառութիւններ պիտի համարել այն դէպքերը, երբ չի կատարում քիւրդը իր սպառնալիքը: Ճիշտ է, շատ անգամ տարիներ են անցնում, բայց էլի չի մոռացւում «Բըսակը»: Քիւրդը քառասուն տարի յետոյ հանում է իր վրէժը և դեռ բացականչում, «որքան շատ եղաւ»:

Քիւրդը հիւրասէր, հաւատարիմ և մանաւանդ անկեղծ է: Նա նենգութիւն, կեղծութիւն չգիտէ. ասեմք այդ նրանց չի էլ աջողւում: Շատ նկատած բան է, որ քիւրդը թէ թշնամութեան և թէ բարեկամութեան մէջ անկեղծ, ազնիւ է: Քիւրդը շատ պատուասէր է. նա իր և իր ընտանիքի պատիւը պաշտպանելու համար չի խնայի իր արիւնը: Քիւրդի համար պատիւը աւելի բարձր, աւելի թանկ է, քան իր կեանքը, իսկ եթէ նրա պատիւը ոտնակոխ եղաւ, նա տարիներով պիտի աշխատի, մինչև որ առիթ և յարմարութիւն գտնի իր արատաւորած պատիւ վերականգնելու:

Նրա ժողովրդական երգը շատ ուրախ, պատեհազմական և որոտընդոստ բնաւորութիւն է կրում, որ խիստ բնորոշում է քիւրդ ժողովուրդին. քիւրդի երգը լալկան, ցաւոտ շեշտ և խաղեր թէև ունի, բայց ոչ յուսահատութեան չափ: Քիւրդ ժողովրդական երգը լսելիս թւում է, թէ քիւրդը նստած ձին, նիզակն ձեռքին, հրացանը ուսին՝ թռչում է գէպի լեռները: Եւ քիւրդերը երգում են ոչ թէ փոքրիկ, յանգաւոր ոտնաւորներ, այլ երգում, պատմում են երկար դրամաներ, վէպեր: Քիւրդ ժողովուրդը ոչ մի աչքի ընկնող երևոյթ չի մտաւնում և դարձնում է կրակոտ երգի նիւթ: Խիստ նկատելի է ժողովրդական երգերի մէջ արեան վրէժնգրութեան կոչը, իսկ այդպիսի կտորները երգում են շատ ցասկոտ կերպով: «Դիմ-դիմի» լեզենդան, որը ավրոյջ մի պատմութիւն, մի վէպէ, շատ երգւում է, աւելի քան տարածւած է և բռնում է Պարսկաստանի քիւրդերի երգերի շարքում նշանաւոր տեղ: Այդ լեզենդան ունի իր մի քանի վարիանտները և բոլորն էլ երգւում են:

Դիմ-դիմ. դա մի ժայռ է, որ գտնւում է Ուրմի գաւառի արևմտեան կողմը, Պարսկա-տաճկական սահմանադիտում:

Մի անգամ Շահ-Աբասը ծպտեալ, դէրվիշի հագուստով, պտտում է իր երկիրը: Այցելում է նաև Դիմ-դիմի շրջակայ վայրերը: Շահ-Աբասը նստում է մի կանաչոտ տեղ հանգստանալու, պատահում է մի քիւրդ հովիւ և սրանից խնդրում է չիբուխի համար կրակ: Հովիւ Արդալը իսկոյն կատարում է

խորհրդաւոր անձնաւորութեան խնդիրը և կրակը ափի մէջ դրած մօտեցնում է նրան: Դէրվիշը լուռ և անշարժ դիտում է՝ առանց կրակը վերցնելու: Լուռ է և՛ Աբդուլը, հանգիստ, անվրդով: Կրակը այրում է հովիւի ձեռքը, բայց նա անդորր է և դժգոհութեան նշաններ չի ցոյց տալիս: Դէրվիշը լուռ է և հիանմունքով դիտում է, սպասելով հերոսական վախճանին: Կրակը իր անողոք դերը կատարում է. այդպէս շարունակւում է երկար ժամանակ, այնքան, որ ձեռքի մէջտեղը ծակւում է և առաջանում մեծ բացւածք: Բայց հովիւը դարձեալ անվրդով և անյողդողդ է, դարձեալ անշարժ և ձեռքը մեկնած Շահին: Շահ-Աբասը հիացած այդ գերագոյն անձնազոհութեան վրայ՝ հովիւի ձեռքի մէջ առաջացած բացւածքը լցնում է ոսկով: Ինչն էր համար երգերի մէջ հովիւը կոչւում է խան Աբդալ լարգերին (ոսկեձեռք): Բացի այդ, Շահ-Աբասը առաջարկում է, որ հովիւը մի նւէր խնդրի: Հովիւը ուզում է միեզան կաշի չափ տեղ Դիմ-դիմ սարի մօտ: Շահ-Աբասը համաձայնում է: Հովիւ Աբդալը կաշին անում է բարակ սիւրիմ, մատի չափ բարակ զօլեր, և ստացւում է անագին երկարութեամբ կաշւէ թուկ: Այդ երկար կաշւէ թուկով, որը պատրաստւած է յամենայն դէպս մի՛ եզան կաշւից, հովիւը չափում է Դիմ-դիմի շրջակայքը և մեծ տարածութիւն նւէր ստանում, սեփականում: Դիմ-դիմը ունենում է ոսկէ հանք. հովիւը դառնում է մեծ հարստութեան տէր, պարիսպներ է քաշում, ամուր դիրքեր պատրաստում, ժողովուրդը բազմանում և կամաց-կամաց դառնում մի անառիկ բերդ: Աբդալի ցեղը այնքան առաջ է գնում, որ սկսում է ասպատակել շրջակայ գիւղեր, աւերել, խանգարել ժողովրդի հանգիստը: Շահ-Աբասը զայրանում, զօրք է ղրկում խան Աբդալ լարգերինին փչացնելու: Բայց զօրքը կոտորւում է: Էլի մի երկու անգամ ուղարկւում է, բայց անաջող: Շահը ինքը անձամբ զօրքի՝ գլուխ անցած՝ գալիս է Աբդալի վրայ: Կռիւր շարունակւում է ամբողջ եօթ տարի, բայց Աբդալը և իր բերդը կանգուն են և ասես հեգնում են շահին: Մտածւում է ուրիշ հնար: Գտնել ջրի աղբիւրը և կլտրել այն: Բայց ի՞նչպէս գտնել: Մի ջուրի ամբողջ քսան օր գալի են կիրցնում, բայց ծարաւ պահում և բաց թողնում: Զօրու միջոցով գտնում են ջրի աղբրակը և կտրում: Պաշարւածները ստիպւած անձնատուր են լինում և յաղթւում: Խան Աբդալ լարգերին ամենից վերջն է սպանւում:

Այս լեգենդան իրական դէպք է:

Մինչև այժմ էլ կանգուն են բերդի պարիսպների բեկոր-

ները, իսկ իրան Աբդալ լարգերինի ցեղերի մնացորդները այժմ էլ ապրում են Դիմ-դիմի մօտ:

Ահա Դիմ-դիմի լեզենդայի մի վարիանտը, որը պիտի համարել ամենահարազատը և ճիշտը: Մի ուրիշ վարիանտի մէջ Շահ-Աբասը հովիւից ստանում է կաթ և նւիրում այդ հողը:

Քիւրդ ժողովրդի կեանքի մէջ, նրա բարքերի շարքում խիստ նշանակալից տեղ է բռնում ցեղապետների, նշանաւոր քիւրդերի թաղման հանդէսը: Ամբողջ ցեղի քիւրդերը սև են հագնում այդ օրը: Բոլորը իրանց թոնրի մոխիրը հանում, տանում, լցնում են ցեղապետի դրան առաջ, այնպէս որ կազմւում է մոխրի մի մեծ կոյտ: Մեռնող ցեղապետի գլխարկը, կապում նրա գէնքերը և այսպէս բերում կանգնեցնում են զբրան առաջ, սկսում վայ տալ, սգալ և ամբարւած փոշին վերցնում ու շաղ տալիս իրանց գլխին: Եւ այդ ժամանակ բարձրանում է ընդհանուր վայնասունը, երկինքը ծածկւում է փոշիով: Պատմում են, որ Ղասըմ-աղայի (Սոմայի ցեղապետ) թաղման ժամանակ թէև անագին փոշու բլրակ էր կազմւած, բայց երբ նրա եղբայրը գալով (ուրիշ տեղ էր եղել)՝ ամբողջ փոշին սպառւած է գտնում, ոտիսլւած փէյին (կենդանու աղը) է շաղ տալիս գլխին, լցնում բերանը, խփում գլխին և վայում:

Քիւրդերը մեռելը դնում են աջ կողքի վրայ: Դերեզմանի բերանը լայն են անում, իսկ ցածը շատ նեղ, հազիւ մեռելը կողքի վրայ տեղաւորւում է. դնում են քարը և ապա հող լցնում: Հետաքրքիր է այն, որ քարը դնելուց յետոյ մոլլան կամ շէյխը ծեծում է քարը և ասում. «Քեզ եմ ասում, լաւ լսիր, այս ինչի տղա (անւանում են մօր անունով), դու ես մեռել, զգոյշ եղիր, ռարիկան (սատանան) չգայ՝ քեզ խաբի, դու Աստուած ունիս, ասա՛ ես առաջ եմ մեռել»:

Դրանով իբր թէ նախազգուշացնում են՝ չլինի՛ թէ խաբւեն, որովհետև սատանան գերեզմանում անգամ հետևում է, որ նրանց ճանապարհից հանի: Եթէ քիւրդը խաբւի, չի գնայ արքայութիւն: Սատանաները որպէս թէ համոզում են ննջեցեալ քիւրդերին, որ նա մեռած չէ, հէնց դրա համար է, որ ասում է շէյխը. «ասա, որ ես վաղուց եմ մեռել»:

Քիւրդ ռաւանդը, այսինքն կուղղը, երբ մեռնում է իր բնական մահով, քիւրդերը չեն լացում, չեն սգում, այլ կրկնում են. «Դու պիտի կուի դաշտում մեռնէիր, դու պիտի անուն հանէիր»: Երկու խօսք, բայց շատ բան է պարզում, բնորոշում քիւրդերի հոգեբանութիւնից: Եւ իսկապէս. քիւրդի համար բնական մահից շատ աւելի հաճելի է կուի դաշտում ընկնելը. և դրականապէս կարիւր է ասել, որ քիւրդերի, իհարկէ երիտասարդ և չափահաս քիւրդերի, 60—70 0/0-ը ընկնում է կուի մէջ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I. մաս

1. Առաջադասի տեղ	Երես
2. Անդադատականի հայերը	7
3. Մակուի խանութիւնը	10
4. Վեց օր ս. Թադէի վանքում	27
5. Խոյ դաւտոի ներկայ վիճակը	43
6. Թաւրիզի լսարանը	60
7. Սալմաստի հայերը	65
8. Կապուտանի արեւմտեան և հարաւային ափերը	
ա) Ուրմիի հայերը	81
բ) Պարսկական Բիւրդիստանի հայերը	90
9. Ղարաղաղի հայերը	97
10. Պարսկաստանի Թեմի հայերը	102
11. Պարսկահայերի կրթական գործը	106
12. Կանանց բարեգ. ընկերութիւնները	126
13. Ատրպատականի առաջնորդութեան շուրջը	142
14. Թատրոնական գործունէութիւնը	157
15. Ընթերցանութեան գործը	167
16. Պարսկահայերի թիւը	175

II. մաս

17. Տնտեսական հարցեր	
ա) Բնական հարստութիւններ և հայ արդիւնաբերողներ	179
բ) Օտար արդիւնաբերողներ և առևտրական վիճակը	185
գ) Ռուսաց ազդեցութիւնը	189
դ) Արհեստագիտութիւնը	198
ե) Հարկերը	204
18. Պարսից դպրոցները	
ա) Մուալէմխանները	211
բ) Թաւաթիէները	215
19. Պարսկաստանի մամուլը	221
20. Դէրվիշները	228
21. Պատիժները Պարսկաստանում	234

III. մաս

22. Պարսկաստանի ասորիները	243
23. Պարսկաստանի քիւրդերը	265

33

ԳԻՆՆ Է

Գարսկան. 1 թուան. թուական. 1 ր. 50 է. Արտաս. 4 ֆր.

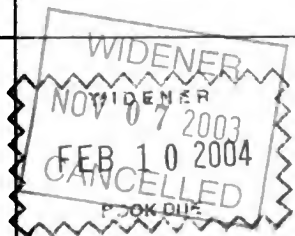
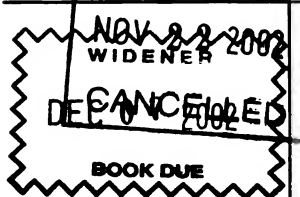

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413
WIDENER

Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.

last date
a day is incurred
beyond the specified
promptly.

